

АКАД. ИВАН СНЕГАРОВ

ТУРСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО
ПРЕЧКА ЗА
КУЛТУРНОТО РАЗВИТИЕ
НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
И ДРУГИТЕ
БАЛКАНСКИ НАРОДИ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

АКАД. ИВАН СНЕГАРОВ

ТУРСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО
ПРЕЧКА ЗА
КУЛТУРНОТО РАЗВИТИЕ
НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
И ДРУГИТЕ
БАЛКАНСКИ НАРОДИ

СОФИЯ

ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1 9 5 8

ПРЕДГОВОР

Турски историци твърдят, че турското владичество е донесло на покорените народи в Балканския полуостров благоденствие и им създадо благоприятни условия за културно развитие.¹ Това твърдение се опровергава от цялата история на тези народи през турското робство. Турците били некултурен народ през XIV в., когато започнали своето настъпление срещу Византия и балканските държави. Дълго време след утвърждаването на тяхната държава те стояли в културно отношение много по-ниско от подчинените им християнски народи. Макар че чрез мохамеданството Турция е възприемала някои елементи от арабската култура (религиозна архитектура, литература, юриспруденция), тя се явявала регресивна сила, която държала немохамеданските народи в подчинение само чрез силата на меча. При това, разпалвайки религиозния фанатизъм на своя народ, султаните не му давали тласък да развива творческите си сили, а го държали цели векове в дълбоко невежество и застой. Изобщо турската държава е оставала твърде назад от европейската култура и чак до края на XVIII в. се отнасяла враждебно към нея, дори и след това тя оставала в Европа като хетерогенен елемент.² Само поради това обстоятелство турското владичество не само че не могло да благоприятствува за културното развитие на българи, сърби, гърци, албанци и др., но, както ще се види от моя очерк, то било голяма пречка за техния напредък. Турските власти, експлоатирайки ги жестоко, дори се стремели и да рушат тяхната народностна култура.

Затова може да се каже, че нито в един момент тези народи не чувствували турската държава като своя, а винаги я считали за свой най-голям враг и не преставали да жадуват за свобода не само през XVI—XIX в., но и през сравнително по-доброто турско управление в XV в.³ Ниското културно състояние на Турция е правело твърде неприятно впечатление на европейските пътешественици, които я посещавали като членове на дипломатически мисии или пък с научна цел. Пред техните очи тя се явявала варварска страна.

Този мой труд представлява изследване, основано на свидетелства и факти, които защитниците на противната теза не могат да отрекат. Най-напред разглеждам лошите битови условия, при които живеели народните маси, за чието благоденствие държавната власт малко се грижела. След това описвам как християнското население било подложено цели векове на явно и почти не-

прекъснато гонение и разорение от страна на турските султани, паши, бейове, спахии и пр. С това се разрушавала старата култура на балканските народи и те били доведени до голям духовен упадък. Но въпреки тежкия политически и икономически гнет тези народи оцелели и се възродили. Очертавайки това движение, опитвам се и да определя причините за запазване на тяхната жизненост и за непрестанната им съпротива срещу турската феодална държава.

Доказвайки, че турското владичество е било истинско робство за покорените християнски народи, стремях се да бъда обективен и винаги документиран. В моя очерк има доста непълноти. Не можах да събера достатъчно сведения за положението на гръцкия и албанския народ, както и за малцинствените групи евреи и кучовласи, които също били подлагани на религиозна и национална дискриминация. Но смятам, че и в тоя размер на моя очерк читателите ще добият ясна представа за турското робство като главна причина, за да изостанат твърде много в културно отношение българският и другите балкански народи, и ще се убедят, че противното твърдение на чужди историци е тенденциозно.

1. КУЛТУРНОТО СЪСТОЯНИЕ НА ТУРСКАТА ДЪРЖАВА

1. Пътни съобщения

Едни от първите белези за културното състояние на една страна са пътните съобщения. От античните държави Римската империя най-добре е разбирала тяхното значение. Както се знае, римските легиони са прокарали през планините и реките на Балканския полуостров пътища по разни посоки, за да го свържат здраво с Рим и със своите главни твърдини на Изток.

Турците заварили на Балканския полуостров сравнително добри пътища, много от които били прокарани от римляните. Някои турски султани и техни феодали разходвали средства за общественото благоустройство. Мохамед II (1451—1481) и приемниците му проявявали грижи за поддържане на главните стари пътища, особено на стратегичния път Цариград—София—Белград (строели се по тях ханища, наричани каравансарай или кервансарай,⁴ поставяни били по проходите пазачи — дервентджии).⁵ Мохамед II обърнал внимание и на вардарския път, като построил мост на р. Вардар при Скопие.⁶ Сулейман великолепни (1520—1566) почнал да строи нов мост на Атирското блато (Силиврийско). Неговият син Селим II (1566—1574) довършил тоя мост, който после бил поправян от Мохамед III (1596—1608).⁷ Турският везир Мустафа паша издигнал мост на р. Марица при селището Мустафа паша (сега Свиленград)^{7а} и голям хан в Харманли. Прочутият велик везир Мехмед Сокологлу (1565—1579) построил многобройни големи сгради по пътя Одрин—Цариград, кервансарай в Хавса (визант. Ники), Бургас (днес Люле-Бургас),⁸ в Белград.⁹ Кадиин мост на р. Струма в Кюстендилското поле бил построен в 1470 г. от Исак паша, везир на Мохамед II.¹⁰ В 1768 г. бил построен мост в Шкодра на р. Дрина (на албански Уга е bahcellekut) по заповед и с разноски на Ахмед паша.^{10а} През XVII в. в София се споменават няколко големи кервансарая: на Сияюш паша (близо до църквата Св. София), на Коджа Мехмед паша (близо до Черната джамия, сега църквата Св. Седмочисленици), Буюкхан (на пасаж Св. Никола).¹¹

Може би след падането на Римската империя (476 г.) никоя държава в Европа освен Турция не е полагала такива грижи за пътните съобщения, обаче грамадна разлика има между римските и турските пътища: докато едните са траяли повече от хиляда години и техните остатъци ще привличат вниманието ни и в бъдеще, вторите се разру-

шили още през съществуването на турската държава.¹² Посочените строежи били частични мероприятия, които не спомагали да се поправи общото лошо състояние на пътищата и кервансараите в Турция, както ясно свидетелствуват мнозина европейски пътешественици от XVI в. насам. Старият римски паваж (калдъръм, турска форма на *kalós drómos*) бил поддържан само по пътя Одрин—Цариград, по който султаните често пътували.¹³ На много места пътищата били толкова развалени, че трудно било да се пътува по тях дори с кон. Главният път от Цариград за Адриатическо море, който минавал през Кюстендилския санджак (Самоков—Кюстендил—Скопие), не бил нагоден навсякъде за кола. Почти през цялото турско владичество там се пътувало главно с коне и с кервани.^{13a} Пътуването от Дубровник до Цариград (34 дни с кон) било твърде мъчително. Както съобщава венецианецът Бенедето Рамберти (1534 г.), цялата страна по тоя път била необработена, непривлекателна. Затова като пристигнал в Цариград, нему и на неговите спътници се струвало, че са излезли от пъкъл.^{13b} Френският пътешественик-лекар Pièrre Bellon du Mans (1546—1549), пътувайки за Цариград край Егейско море, съобщава, че на р. Марица нямало никакъв мост, а се минавало с лодка срещу такса една аспра.¹⁴ Според Соломон Швайгер (1578) каменният „царски път“ от с. Schardin (= Шаркьой, днес Пирот) за София бил изкъртен на много места, често се изгубвал и пак се явявал. Местни жители казвали, че турците изкъртили калдъръма и употребявали камъните за свои постройки.¹⁵ По пътищата нямало знаци за пътните разстояния (*miliaria*).¹⁶ Изобщо, както пише английският пътешественик Уйлям Хънтер (Hunter), който минал в 1792 г. през Източна България, пътуването било много трудно, понеже „превозните средства“ били „неописуемо плачевни“.^{16a}

В Северна България пътищата също не са били в добро състояние. Затова значителни градове, като например Ловеч, западали. Едвам след Руско-турската война от 1828—1829 г. по стратегически съображения великият везир Рашид паша взел мерки за подобрене на пътните съобщения, а след това валията на Дунавския вилает — Митхад паша (1864—1868) — дал тласък на развитието на пътната система,^{16b} като налагал на населението пътна повинност. След Кримската война (1853—1856) били построени и няколко железопътни линии¹⁷ от западноевропейски капиталистически компании, които ги експлоатирали произволно в ущърб на интересите на държавата и на населението. Това късно развитие на пътните съобщения било твърде слабо в сравнение с икономическите нужди на страната. В България до Освобождението пътищата се намирали в лошо състояние и железопътното движение не било добре уредено.¹⁸

Пътните съобщения не се подобрили и в западните области (особено планинските) на Европейска Турция.¹⁹ Според сведения на Макензи и Ирби към 1862 г. само един австрийски параход поддържал редовно съобщенията между Европа и Солун. Пътищата от гр. Волос (тесалийско пристанище) за Солун, Солун—Воден—Битоля, Прилеп—Велес—Скопие били лоши. По т. нар. „царски път“ от Солун за Енидже Вардар нямало здрав мост на р. Вардар.^{19a} Немало нито един коларски път от Солун до сръбското княжество. В

равнината при Самоков се кръстосвали много пътища за България, Тракия, Македония и Албания, но по тях могло да се пътува само на кон.²⁰ Изобщо според Farley Турция била страна без пътища, без пристанища и канали.²¹ Докато в сръбското княжество европейските пътешественици намирали коларски пътища и добри квартири, щом минели в Турция, трябвало да пътуват по тесни пътеки, да си носят покривки, постелки и хранителни запаси и да ги придружават стражари²² поради опасност от нападения на разбойници.

Феликс Каниц (изучавал България при пътешествията си в 1860—1870 и в 1871—1874 г.) също свидетелствува, че пътните съобщения били в лошо състояние, което (заедно с неуредените кадастрови книги и със събирането на данъците в натура) се отразявало твърде тежко върху земеделието и пречело на неговото развитие. Както в 1841 г., така и в 1862 г. между Ниш и Видин минавала „само тясна пътека, на която човек можел да си счупи врата“. Изобщо дотогата — уверява ни Каниц — турското правителство не се грижело да прокара нови пътища колкото поради лекост и безгрижие, толкова и по политически съображения — да изолира християнските народи в Турция от съседните държави.²³ „Турското правителство — пише той — никак не се грижи нито за състоянието на пристанищата, нито да направи реките плавателни. По класическия Хебрус (р. Марица) могат да плават само салове. Неговото корито е така затрупано с пясък, както и пристанището му Енос.“ Той мислел, че една железопътна линия Одрин—Енос би допринесла полза само ако тя бъде съединена с плодородната Тракийска долина чрез мрежа от хубави пътища, но „за нещастие турските чиновници твърде малко се грижат за изгодите и благосъстоянието на производителните българи“.²⁴

След Берлинския конгрес (1878 г.) в Турция били прокарани нови железопътни линии (повече в Азия), но също и те били построени и експлоатирани от чужди капиталистически компании и не били достатъчни. Цели области на запад от Солун и Битоля (Западна Македония, Албания и Епир) останали откъснати от железопътните линии.²⁵ Турското правителство искало да подобри главните пътища, но и тук то не действувало планомерно и решително. Към 1900 г. военното шосе Битоля—Ресен било продължено, но по думите на руския пътешественик-археолог Н. П. Кондаков „както обикновено става с всички турски шосета и в Европейска, и в Азиатска Турция,“ „то било недовършено и напуснато почти на половина път“.²⁶ Общо взето, в 1912 г. (през Балканската война) в Европейска Турция били заварени неблагоустроени пътища (трасирани и строени против техническите правила). Те могли да задоволяват нуждите на слабо населени турски вилаети, но не потребностите на една модерна държава. До към края на XIX в. пътищата били построявани и поддържани от местното население без упътване на специалисти (инженери). При трасирането не се вземали предвид техническите и икономическите мотиви, а се вървяло по естествения терен и според правилото: две определени места да се свържат по най-краткия път. Мостовите били строени с по-голяма гриж-

ливост, но и те носели турски отпечатък: външно хубави, но без изискваната здравина.²⁷

Чужди компании прокарвали трамвайни линии с коне в по-големите градове (Цариград, Солун, Смирна, Бейрут, Дамаск). Обаче електрическата енергия дълго време не е била използвана за осветление и движение. Султан Абдул Хамид се боял от атентати, считайки динамо и динамит за едно и също. Чак към края на неговото царуване (1876—1909) била основана електрическа станция за трамваите в Солун и Дамаск.²⁸

Морските пристанища не били поддържани в изправност. След завладяването на Драч (17 август 1501 г.) пристанището му запустяло.²⁹ Евлия Челеби (1652 г.) съобщава, че Балчик бил лошо пристанище. В старо време то било голямо, но с течение на времето се напълнило с пръст и пясък и корабите заседвали, когато духал югоизточният вятър. На едната страна на пристанището имало само тиня, поради която според Евлия Челеби градът бил наречен Балчик (на турски тиня).³⁰ Също и пристанището Кюстенджа, голямо в старо време, се напълнило с пръст и пясък. То било изложено на морските вълни и много кораби потъвали.³¹ Пристанището на Кавала не е било добре защитено от всички ветрове (към средата на XVI в.), поради което по-малките кораби, когато пребивавали там, били изтегляни на суша.³² Едва след Кримската война турското правителство започнало да се грижи за подобряване на водните съобщения, като и тук допускало да се експлоатират от европейски капиталисти.³³

2. Турският град (ханища, улици, частни жилища)

В Турция (дори в Цариград) дълго време нямало хотели, а само кервансарай, построени обикновено от богати турски големци като своя задушбина.³⁴ Макар и да били големи постройките, по чистотата и удобство те били несравнено различни от римските *mutationes* и *mansiones*, а също и от тогавашните странноприемници на Запад.^{34a} Европейските пътешественици много се оплакват и от кервансарайте в Турция, както и от пътищата, не само защото в тях не намирали удобства (получавали малка празна стая и всеки трябвало да си служи с това, което носел),³⁵ но и защото не било хигиенично в тях. Тези странноприемници били нечисти, приличали на кочини и някои пътници предпочитали да ношуват в близките селски колиби.³⁶ Според de Busbecq (1553 г.), посланик на австрийския император Фердинанд, в Турция имало по-добри конаци за коне, отколкото за хора.³⁷ Също и Павел Тафернер (1565 г.) се провиква саркастично: „Как могат уморените пътници да спят спокойно, когато ужасна воня безпокои носовете им, а цвиленето на конете — ушите им.“³⁸ Също и M. Ricaut³⁹ се оплаква от ханищата в Турция. В тях пътникът не можел да си отпочине от големия шум, причиняван от постоянното движение на пътниците: едни излизали обикновено, когато други влизали, и през нощта едни поправяли колите си, а други готвели ядене.⁴⁰ Кервансарайте били твърде прости сгради, в които конете вмъквали главите и шиите си от към зида

между господарите си, когато се греели и се хранели, и понякога им вземали от ръцете хляб, ябълки или други неща.⁴¹ Стефан Герлах⁴² пише, че в кервансарая в същинския Стамбул, гдето отседнал императорският посланик Унгнад, било нечисто. Стените не били украсени с изкусни портрети на благородни и учени мъже, а с отвратителни кучета, плъхове, мишки, скорпиони и други гадини.⁴³ Също и Мелхиор Безолт (1584 г.) представя, че турският кервансарай не бил нищо друго, освен един голям конски обор.⁴⁴

Такова било положението и в края на XVIII в., също и през първите десетилетия на XIX в. Споменатият английски пътешественик Уйлям Хънтер пише, че ако и да му осигурявал султанският ферман най-добрата квартира, каквато могла да се намери в град или село, никога не е намирал „и половината от удобствата“ на една странноприемница в неговото отечество. Много пъти той и спътниците му спали в обща и твърде малка стая, в която едвам могли да се обърнат, без да нахлуят в територията на съседа.⁴⁵ Друг английски пътешественик Р. Уолш (Wolsch), свещеник в английското посолство в Цариград, в 1827 г. се връщал в родината си през Тракия и спрял в Къркклисе (Лозенград), като отседнал в пощенската станция, която била мръсна „мизерна къщурка, измазана с кал и с прозорци облепени с хартия“. Също и в Шумен в пощенската станция имало една обща стая, мръсна и с прозорци облепени с книги. На път от Къркклисе за България той с дружината си нощувал в една селска колиба, в която на изчистен под, покрит с груби черги, и при пламтящ огън на огнището той се почувствувал „много по-удобно, отколкото в най-добрия турски хан или кафене в цялата турска империя“.⁴⁶

Ханищата не били по-уредени и през време на реформите (танзиматът). Руският учен В. Григорович (пътувал в Европейска Турция 1844—1845 г.) съобщава, че главният хан в Охрид нямал прозорци и при това бил нечист, както всички ханища. Почти отчаян, той потърсил подслон в дома на местния лекар⁴⁷ (д-р Константин Робев). Ханът в с. Горничево при Островското езеро, на пътя за Битоля, бил толкова мръсен, че Макензи и Ирби, ако не е било студено, предпочитали да спят вън, в шатра. Най-послед те се вместили в една малка стая, измазана с черна кал, с прозорци без стъкла, без ключалка, и се чувствували като в „място за изплащане на греховете си“. Също и Бабуна-хан (на път за Велес) бил така разнебитен, че тези пътешественички предпочели да отдъхнат под едно кухо дърво. Везир-хан на Бабунския проход бил по-добър, но това било рядкост в Турция според думите на същите пътешественички.⁴⁸ Феликс Каниц се оплаква, че нямало странноприемници във Видин и Ниш, също така — и от ханищата.⁴⁹ По-късно и Кондаков се оплаква от странноприемниците в някои градове в Македония.⁵⁰

Турската власт не се грижела нито за благоустройството на улиците в големите градове. Стамбул бил типичен турски град със своите криви и нечисти улици, които се виждаха и в ново време.⁵¹ „Щом стане 10 ч. вечер — разказва д-р Д. Моллов (1888 г.) — всичко натрупано из къщи през деня: смет, помии и пр. се изхвърля пред портата. Кучетата обсаждат тия купчини и прибират всичко

съedomo... Жидките помии сами се стичат по стръмните улици и си отиват в морето, на някои места през гиризи, а повечето така отгоре, както по нашите градове. Слезте покрай бреговете на толкова знаменития Златен рог, във водите на който се стичат и всичките останали нечистотии, и вие ще усетите такава воня, щото отначало трябва да си затулите носа.⁵²

Рико пише, че в Цариград имало твърде голямо количество кучета по всички улици, което благоприятствувало да върлува чумата, станала „толкова обща и обикновена в по-голямата част на Турция“. Това се дължало на вярването на мохамеданите, че вършат милосърдно дело, ако купят хляб за бездомни, болни и сакати кучета.⁵³ Скитнишки кучета бяха характерен белег за Цариград^{53a} и за други турски градове до най-ново време. Жителите им бяха изложени често на опасност от бесни кучета.

В София, седалище на румелийския бейлер бей, улиците не били постлани с камъни.⁵⁴ Поради това в дъждовно време имало непроходима кал,⁵⁵ могло да се ходи само с ботуши.⁵⁶ В разпределението на улиците нямало определен план. Отделяли се „криволичещи“ и тесни улички, които не са познавали нито правилната и удобна улична настилка на антична и средновековна Сердика, нито нейната сложна канализационна система.⁵⁷ В София нямало изобщо канализация. Водите от многобройните чешми и минерални бани образували потоци из улиците, които не били държани винаги чисто.⁵⁸ Многобройните пък турски гробища, пръснати на голямо пространство окол. града⁵⁹ и мочурите, които заграждали София от север,^{59a} още повече влошавали санитарните условия на града. В тоя вид е видял София и Ami Boué (1837 г.): около нея огромни турски гробища, а в града криви улици с дупки, пълни с кал; площади покрити с големи купища смет, събирани може би повече от един век.^{59b} В същия град в първите години след Освобождението множество кучета скитали по улиците, пълни с мухи; жаби крякали в самия град.

Също и гр. Силистра, седалище на Узи-еалет, не бил благоустроен. Евлия Челеби разказва, че пролетно време там имало такава черна тиня, че в нея могъл да се удави един мамутов слон. Силистренският управител Коджа Кинан паша изхвърлил в Дунав 87 000 бъчвички кал. Едвам новият управител на Силистренския еалет Мелек Ахмед паша (вуйчо на Евлия Челеби) направил калдъръм с хоросан. Не бил уреден и Хаджи Оглу-пазар (Добрич, днес Толбухин). Дълго време жителите му пиели горчива кладенчева вода. Кехаята Ибрахим ага докарал от планините вода, като направил чешми на девет места. Обаче жителите се оплаквали, че от водата се образувало много кал в града, и същият кехая направил калдъръм по чешмените и други главни улици.⁶⁰

Не били в по-добро състояние и улиците на Одрин. В тях имало локви, гдето, както съобщава de Busbecq (1553 г.), крякали жаби. Султан Сулейман Великолепни живеел там зимно време и се връщал в Цариград, когато жабите със своето крякане почвали да стават досадни.⁶¹ В санитарно отношение Одрин не се подобрил и по-късно. В Одрин, — съобщава д-р Д. Моллов, — се вижда „навсякъде голотия и мизерия. Нашите градове не са твърде чисти, но

Одрин може да се вземе за образец на мръсотията по улиците, особено по чаршията. Калдъръмите вандалски, покрай дюгените натрупана смет, дворът на великолепната султан Селимова джамия нечистен кой знае от колко години“.⁶²

През XIX в. в много други градове, макар и да съществували там бани и изобщо изобилна вода, нямало планомерни грижи за обществена хигиена и благоустройство. В 1827 г. Рийд Уолш минал през Къркклисе (Лозенград) „по множество неравни и мръсни улици.“⁶³ Тесни и криви били улиците в Кюстендил. В 1879 г. в него нямало нито един площад.⁶⁴ Кални били улиците и в Самоков.^{64а} Също и в Лом тогава нямало „нито следа от външната геометрична елегантност на маджарските и сръбските широки улици“.⁶⁵ Към 1860 г. Видин поразявал със своите кални, криви и тесни улици, „с калдъръм, на който можеш да си счупиш шията, по тесни улички никога неосветлявани“, без „канални, обществени места за разходка, хотели и други удобства“, с площи, „заразяващи въздуха със своите блатни изпарения“.^{66а} Друг значителен град във Дунавския вилает — Ниш — също правел неприятно впечатление на чужденеца с големите си неудобства още в първата минута от пристигането му: нямало хотели, наемни файтони и осветление по улиците; отвратителен калдъръм, страшна кал по улиците.^{66б}

Не са били по-добре уредени и градовете в Македония. В. Григорович (1845 г.), очарован от външната красота на гр. Охрид, амфитеатрално разположен при лазурно езеро, бил поразен, когато влязъл в града, от нечистотата на улиците му.⁶⁶ В то а отношение Охрид не се подобри до края на турското робство. Нямаше канализация, и лятно време при проливен дъжд се разнасяше нетърпима воня от дворните заходи, които жителите отпущаха, за да изтекат нечистотиите в езерото. Кондаков (август 1900 г.) видял в Скопие вековни купища смет, страшен прах по улиците, от които само една била с калдъръм, пустоши в самия център на града, зловонна мърша, която никога не е била вдигана. Нямало никак „що-годе разумно разположени улици“ и немислимо било чужденец да се справи в тоя лабиринт от улици без туземец.⁶⁷ Около Скопие имало блата, поради което населението боледувало от треска.⁶⁸ От големите пазари, които ставали в Куманово, грамадните улици били покрити „с вековен прах“, с всякакъв вид смет.⁶⁹

Солун, някога вторият културен център на Византийската империя, по благоустройство не стоял по-горе от другите градове. Според един гръцки писател около 1850 г. улиците му били тесни и отвратителни.⁷⁰ Макензи и Ирби (1862 г.) се убедили, че турчинът малко се грижи за улиците. Поради това улиците на Солун били така разнебитени, че изглеждали като разорани ниви и били помръсни от свинските кочини. Цялото землище на гробищата не било заградено и се осквернявало от стръвници и псета.^{70а}

Частните жилища в градовете общо взето не се отличавали с никакви архитектурни качества. Стамбул давал тон на жилищното строителство в другите градове на Турция. Хърватският пътешественик Йосиф Бошковиц (1762 г.)⁷¹ дошъл до следното заключение от архитектурния вид на султанската столица: „Като гледаш тур-

ските здания, не помисляш, че тук едно време е имало добър вкус в архитектурното изкуство. И най-хубавите турски палати са градени от дърво. Ако се разори един ден, мъчно ще му се познаят дърите, освен гдето са джамиите и безистените“.⁷² Дървените и паянтови къщи бяха характерни и за други квартали и предградия на Цариград, които поради това бяха изложени на опасност от големи пожари. Същия характер имаха повечето сгради в Солун, който по същата причина страдаше от разрушителни пожари.⁷³

През XVI в. в Пловдив къщите били градени „от глина и пръст, скърпени много просто и нищожно според обичая на мохамеданите“.⁷⁴ И през XVII в. Пловдив имал лошо зидани къщи.⁷⁵ През XVI в. Узунджово, гдето стоял кадия⁷⁶, се състояло само от един голям хан и няколко колиби.⁷⁷ Според немския пътешественик Hans Dernschwamm (1553—1555) в София имало „само лоши, ниски, селски къщи“ с прозорци обърнати към двора. Всички били от „лошо дърво, безредно (разположени), покрити с дъски“ и вътре направени от плет, та приличали на кочини.⁷⁸ Същия вид имала София и през XVII в. Частните къщи били малки и ниски, изцяло дървени или само облепени с дъски, с дъсчени покриви. Много къщи „били направени от плетеници, измазани с глина“. Къщите на християните и евреите имали твърде ниски врати — не повече от три стъпки (правени били така нарочно, за да не можели турците — пътници да вкарват конете си в къщите и да си служат с тях като с обори).⁷⁹ Изобщо турският градеж в София се различавал от предишния градеж толкова, колкото готическият стил от староримския.⁸⁰ Савиюр Люзениан, който минал през София в 1786 г., съобщава, че там къщите били построени по турски.⁸¹ Такъв вид имала София и през XIX в., дори в първите години след Освобождението.⁸² Какъв вид е имала София до Освобождението, всеки можеше да има представа от къщурките, които се виждаха до Балканската война в централната част на града.

И в Лом в 1879 г. също се виждали къщурки „само от кал и дърво“ без всякаква симетрия.^{82a} Видин се отличавал с кривите постройки. В югоизточното предградие били пръснати нечисти мохамедански жилища, оградени с дъсчени или глинени стени, които скривали вътрешните им части от чужди погледи. Видинският управител Сами паша, както ни уверява Феликс Каниц, дори бил забранил да се строят нови къщи, но неговият приемник Сулейман паша в 1862 г. отменил тази неразумна заповед, и това предградие добило по-хубав вид (мохамедански къщи поради дългове на собствениците им били продавани на българи, и там били издигнати хубави къщи, които се намирали под закрилата на Австрия и Русия).⁸³ Обаче обширните блатата около Видин и „отвратителните локви кръв в месарския квартал“, блатистите изпарения по площадите, всичко това го правело нездравословен, разпространителен на треска.⁸⁴

През XVI в. в Кюстендил турските къщи (около 1000) били построени от кал, кирпич и дървен материал⁸⁵. И в началото на Освобождението Кюстендил, както и повечето „от източните градове“, разочаровал пътника. Там нямало нито една по-голяма сграда, освен

няколко турски джамии и бани. По кривите му улици зад глинени зидове и дворове и градини се криели „приземни или най-много двуетажни къщи, съградени от греди, тухли и глина“.⁸⁶

Към средата на XVII в. пашовските дворци в Силистра били дървени — от греди и дъски, а от обикновените къщи в турските махали едни били покрити с керемиди, а други не; къщите пък в християнските махали били покрити с тънки дъски.⁸⁷

Бенедето Рамберти, който в 1534 г. минал през Ниш, съобщава, че тоя древен град бил превърнат „по турски обичай в едно добро село“.^{87a} В началото на XVIII в. в Ниш къщите били малки, съградени от дърво и кал, и толкова ниски, че човек могъл с ръка да достигне стряхата на къщата.⁸⁸ В 1860 г. Ниш е бил в пълния смисъл старотурски град, с всички своеобразни отличителни черти на турските градове; с „неприятно поразяващи криви ъгли на стените, с изпъкнали фронтони на къщите в турските квартали“ — черти, които привеждали в отчаяние европейските пътешественици, особено в зимен мрачен ден. Само в християнския квартал се срещали къщи със сносна архитектура и само в последните години (при Митхад паша) в града се появила красива странноприемница. При същия паша били издигнати и други здания, но те внесли „твърде незначителни изменения в общата физиономия на българския пограничен град“. „Ако не се обръща внимание на красивия мост“ по река Нишава, според Ф. Каниц, „крепостта представлява единствена фигура в Ниш с определени геометрически линии; но и тя се дължала със своята сегашна правилност на пребиванието на австрийците в нея през 1737 г.“.⁸⁹

В градоустройствено отношение били изостанали и градовете в Сърбия. Хърватският пътешественик Франц Миханович съобщава (1773—1774 г.), че в Кюприя джамията била направена от обикновен камък, но останалите къщи — от дърво. В Хасан паша паланка къщите били от твърде лош дървен материал. В Чачак имало една каменна джамия, но всички къщи били дървени. Същото било и в Крушевац. В Крагуевац се виждали 7—8 турски къщи, добре построени от камък, но нямало нищо солидно в тях.⁹⁰

От тоя тип били и много други градове в Турция.⁹¹ На В. Григорович (1845 г.) Охрид направил тежко впечатление и със своето градоустройствено безредие („своим беспорядком“). Рядко се виждали спретнати къщи, построени по двата му хълма.⁹² Според Кондаков (1900 г.) единствената пазарна улица в Охрид имала „съвсем азиатски характер, окръжена с къщи от стамбулски вкус и също със селски, български“.⁹³ Угнетяващо впечатление му направил Скопие и с бедния източен тип постройки, напомнящ пазарните квартали на Стамбул.⁹⁴

3. Здравеопазване

В санитарно отношение градовете в Турция стояли далече от западноевропейските. Към средата на XVI в. в Цариград нямало никакви аптеки, срещали се само дрогисти.⁹⁵ Поради невежеството на народа се разпространявала суеверна медицина, въдели се са-

мозвани лекари.⁹⁶ Гръцки лечители практики сновели из българските земи чак до втората половина на XIX в. Народът ги е знаел под името билери. Те продавали различни билки, мехлеми, екстракти. У нас се явявали т. нар. ахтари (често персийци, турци и евреи), които в своите дюкянчета продавали билки и лекували с тях.⁹⁷ За научна медицина в Турция може да се говори едва след откриването на държавно военно медицинско училище в Цариград (около 1840 г.). Но то служело повече на войската, подготвяло лекари за военните гарнизони (на първо време по-големите, а после и по-малките). В 1869 г. излязъл закон за здравната служба, с който се забранявало на неспециалисти да лекуват.^{97a} При все това грижите на държавата за здравеопазването били слаби. В селата и градчетата знаели за доктор само по слух.⁹⁸ Във Видин Феликс Каниц видял военна болница, чийто помещения „се отличавали с голяма чистота и добро устройство“, но за научните познания на повечето турски военни лекари, предимно гърци и италианци, той не чул добри отзиви. В Ниш разказвали, „че по-голямата част от тамошните хеким-баши били по-рано бръснарски калфи и само с подкупи получили докторски дипломи“. Броят на умиращите войници бил толкова голям, че самите полкови командири се запитвали „защо войниците умират по болниците като мухи“. Обаче такива размишления преставали, щом лекарят навреме поднасял на полковия командир хубав подарък. Така командирят на видинския полк, който гледал през пръсти на шарлатанството на лекаря-грък, си спечелил доста пари. Изобщо предписанията на санитарната комисия в Турция оставали повечето без приложение.⁹⁹

Към 1877 г. в България имало само пет болници (от тях три военни с 100 легла) с малцина дипломирани лекари и аптекари.¹⁰⁰

След Берлинския конгрес медицинското дело в Турция пак се развивало бавно. В 1912 г. в Македония и Стара Сърбия имало малко лекари (общински и военни в отделни градове), които не отговаряли на нуждите на лечебната медицина, а камо ли да развият някаква дейност за повдигане на народното здраве с широки социално-медицински предприятия.¹⁰¹ Не се полагали грижи от държавата или от общините за хигиенизиране на селищата, сир. за снабдяване със здрава вода (водопроводи, кладенци, артезиански кладенци, чешми), за канализация, отстраняване на смет и други нечистотии, изсушаване на мочурливи места и пр. В това отношение било правено нещо, но недостатъчно и не е отговаряло на хигиенните изисквания. Водопроводите били правени без надлежен каптаж на водата, с глинени кюнци, плитко окопани в земята, поради което те се проби-вали и особено след дъжд водата ставала мътна от смесването с водата на повърхността. Кладенците били зидани с ломен камък, през който се просмуквала вода от повърхността и се смесвала с водата на кладенеца. След това кладенците се държали отворени и могли да се пълнят с дъждовна вода, с прах и смет, разнасян от ветровете.

В селата нямало нужници, а в градовете нужниците били най-примитивни (най-често от обикновена яма, зазидана със сух камък

и закрита с барачка).¹⁰² Тези ями се изпраждали обикновено при силни дъждове по улиците.

В градовете имало хамами (бани), но нехигиенични (без достатъчна вентилация, с общи корита за миене на здрави и болни), без медицински контрол над къпещите се (всеки се къпел, както и колкото искал). Във Вардарска Македония има много минерални извори и може да се каже, по преценката на един югославски медик, тя е царството на такива извори (Дебърската баня по количеството на вода е най-изобилна в Европа — дневно дава три милиона литри). Обаче баните с минерални води не били добре уредени: нямали свое управление, нито бански лекар и контрол над къпещите се. Не са знаели точно свойствата на водата и какви болести лекува, не се правел химически анализ на водата. В минералните бани царувала голяма нечистота.¹⁰³ Изобщо турското управление е оставило в Македония „мизерни резултати от своята културно-медицинска“ дейност.¹⁰⁴

Няма съмнение, че и поради нехигиеничните условия в Турция често върлували чумата¹⁰⁵ и други епидемии, при които турското население било изложено на по-големи поражения.¹⁰⁶ Мохамеданите, ако и да правели всекидневен абдес (омиване пред молитва в джамията) и да поддържали бани в по-големите градове, живеели много по-нехигиенично отколкото християните. Поради своя фатализъм, те не умеели да се предпазват от болестите. Турците, главно богатите, вредили на своето здраве и с прекаления си чувствен живот (полигамия, педерастия, прекалена употреба на опиум, кафе и тютюн).¹⁰⁷ С това се обяснява, че през XVIII в. турското население значително намалявало в градовете, а на негово място се заселвало от селата здраво и жизнеспособно християнско население, като и старото християнско население се увеличавало чрез естествено размножаване.¹⁰⁸ По тази причина турците в градовете отслабвали телесно и нямали войнствен дух. Тази промяна се забелязвала още през втората половина на XVII в.¹⁰⁹

4. Турците и европейската култура. Умствен застои.

Изхождайки от своите западноевропейски понятия за градоустройство, социална хигиена, изобщо за общественото развитие, английският пътешественик Уилям Хънтер (1792 г.) характеризира турците като народ крайно некултурен. Те били изтощен, суеверен, невежествен и ленив народ, „открит враг на изкуствата и науката и непреклонен противник на всеки полезен институт.“ Ако и заобиколени отвсякъде с цивилизовани и просветени народи, те тънели в предрасъдъци.¹¹⁰ Ожесточената съпротива на турските феодали срещу реформения опит на султан Селим III (1789—1807) също показва колко назад са останали турците от европейската цивилизация, която чрез Френската революция (1789 г.) раздвижила и подвластните на султана християнски народи.

В ниско културно състояние останал турският народ и при султана-реформатор Махмуд II (1808—1839). Според R. Walsch (1827 г.) отворителна черта в характера на турците „била решителната

враждебност към знанията“. Това ги отличавало тогава от всяка друга народност. Те се гордеели със своето невежество и презирали образованите. Имало много еничери,¹¹¹ придадени като почетна стража към чуждите посолства в Цариград, но въпреки че се намирали в постоянен досег с тамошните обитатели, те не се стремели да научат някой европейски език. В Къркклисе (Лозенград) „турците били толкова груби и невежи, че смятали нечестен всеки, който разбирал друг език, освен турския“, и били готови да го нападнат.¹¹² Макар литературният турски език да е бил пълен с много арабизми, дори турски държавни мъже не могли да търпят чужденци да говорят на арабски език в официални среди.¹¹³ В някои места турците не могли да търпят люде в европейско облекло. Pouqueville пише, че пътувайки в Костурско, турците го гледали накриво, като го виждали с капела на главата. „Кое е това куче или тоя неверник?“ — питали те неговите телохранители-мохамедани. „Защо не го разсечете на две с един удар на ножа?“^{113а} Изобщо, въпреки капитулациите, чужденците не били съвсем защитени против насилията на турските власти. Турски тълпи или еничери, по свой почин или подбудени от пашата или кадията, нанасяли материални щети на чуждите поданици, които се виждали принудени, според турския обичай, да дават пешкеши на турски големци.¹¹⁴

През реформения период турското общество все е оставало далече от европейската култура. Макензи и Ирби (1862—1863 г.) считали за особена злочестина на българи и сърби „закоравялото варварство на мохамеданите“ и „стремежът на турското правителство да направи поданиците си същински варвари.“¹¹⁵ Прогресивният дух на европейските народи не могъл да обхване мохамеданите. Те живеели със старата гордост и презрение към раята, превръщана с Хати-хумаюна (1856 г.) от пария в граждани, и не били склонни да учат езика на другите народности, с които съжителствували.¹¹⁶

Отблявайки от европейската култура, турската империя не е показвала никакъв напредък в областта на духовната култура. Тя се намирала в умствен застои до късно време. Целият ѝ политически, обществен и културен живот се определял от мохамеданската религия, която освен че развивала в своите привърженици фанатична омраза към „неверниците“ (главно към християните), но и сковавала умственото им развитие със своя средновековен и твърде наивен мироглед. Коранът бил основата и изворът на знанието. Шейх-ул-ислямът¹¹⁷ бил непогрешимият авторитет, който определял и узаконявал кръга на знанията на „правоверния“ мохамеданин. Ако и да бил халиф, сир. религиозен началник на всички мохамедани (емир-ел-муминин), турският султан трябвало да подкрепи свои важни разпоредби с определението (фетва) на шейх-ул-исляма.¹¹⁸ Основен закон в държавата бил Шериатът, който се състоял от предписания на Корана, предания и коментари на четирмата главни имами (особено имам Ебу Ханифе).¹¹⁹ Имамите начело с шейх-ул-исляма държали здраво в свои ръце духовния живот на мохамеданското общество, а те били ретрогради, фанатични крепители на авторитета на Корана и поддържници на традиционното му тълкувание. Затова в Турция били силно преследвани и мохамеданските секти.¹²⁰ В това

време (XVI—XVIII в.), когато в Западна Европа науките (обществени и природни) все повече се развивали чрез гениални учени като Коперник, Нютон, Галилей, Бекон и др., в Турция владеел средновековен обскурантизъм. Нейна висша интелигенция били улемите).¹²¹ т. е. мохамеданските учени — богослови, които, стоейки твърдо на Корана, били противници на всякакъв прогрес (под тяхно влияние на 14 ноември 1809 г. избухнало голямо въстание в Цариград срещу реформите на Махмуд II и великия везир Мустафа-Байрактар).¹²² Поради своята неспособност за политическо управление и невежество,¹²³ турските султани се принудили в много отношения да продължат предишното управление и да прибегнат към опита на завоюваните. Мохамед II, след като превзел Цариград, се видял принуден да приеме християни, главно гърци, за свои секретари, които използвал като преводачи в дипломатическите си сношения с европейските държави.¹²⁴ Все поради същата държавна нужда през втората половина на XVII в. султаните почнали да назначават образовани и опитни в дипломатията гърци за велики драгомани при Високата порта (Панайотаки Никусиос от о-в Хиос, Александър Маврокордато, също от Хиос). Също така и турски паши, управители на области с християнско население, взимали за драгомани гърци.^{124а}

Турските султани, наследствени и абсолютни монарси, се стремели да трупат богатства, да живеят разкошно, както персийските царе, и да се отдават на плътски удоволствия, за което поддържали големи хареми. Такива били дори първите велики турски султани Баязид I¹²⁵ и Мохамед II.¹²⁶ Султаните се грижели за еничерската войска, на която се опирала тяхната деспотична власт, бдели за верноподанността на везири, паши, спахии и др. служебни лица, за редовното внасяне на данъци и други приходи в държавното съкровище. Често воювали за разширение на държавата или за отбрана на своите владения. Обаче както те, така и подчинените им административни органи, не си поставяли като главна задача да повдигнат материалното състояние и просветата на народа. Наистина някои султани проявявали ученолюбие и събирали книги в своя дворец. Махмуд I (1731—1754) дори основал библиотека в главната столична джамия Ая-София и ѝ дал много ценни ръкописи, пазени до тогава в библиотеката на султанския сарай.¹²⁷ Но тези ръкописи били достъпни само за улемите и при това със своето средновековно идейно съдържание не съдействували за умственото развитие на турското общество.

Обикновено при джамиите били откривани медресета, но в тях обучението се състояло в изучаване на арабски и персийски език, Корана и Шериата. Поради това имало висши държавни мъже, умствено ограничени, които нямали познания за външния свят. Дори неграмотността не е била пречка за издигане до висши длъжности. Ясно свидетелство за обскурантизма в турската държава е късното развитие на книгопечатането в нея. То отдавна е съществувало в европейските държави, а в Турция едвам султан Ахмед III (1703—1730) позволил да се открие печатница в Цариград.¹²⁸ Но срещу това полезно нововъведение силно се възпротивили улемите и едва в 1774 г. при султан Абдул Хамид I то било утвърдено. Доколкото се разра-

ботвала светската турска литература, тя засягала обикновено историята на турската държава,¹²⁹ но, написана на изкуствен турско-арабско-персийски език и на мъчно усвояваната арабска азбука, тя не била достъпна за широките народни маси, които поради това тънели в много по-голямо невежество, отколкото християнските народи в Турция.¹³⁰ Изобщо, може да се каже, турците (интелигенцията) не проявявали способност за научно мислене, не владеели, според преценката на виден руски турковед, оная степен на синтетично мислене, което дава единство на множество предмети, отнасящи се до главния сюжет. Те нямали наука за държавно право. Цялата мъдрост на юридическото образование в Турция се състояло в знание на Корана с тълкуванията на неговия текст и на преданията в комбинацията, която им дал Муджтегид Абуд-Ханифе и неговите последователи. Юридическите книги на различните автори се отличават с енциклопедически състав и еkleктическа компилация. Произведенията на турската литература носят характер на строго еднообразие.¹³¹

Един френски пътешественик при своето пътуване в Турция, виждайки нейното ниско културно състояние, дошъл до извода, че „по степен на цивилизация за турците сегашното столетие по Егира¹³² представлява почти съответната дата по християнското летоброение“^{132a}, сир. през първата половина на XIX в. Турция се намирала на онази степен на цивилизацията, на която християнските държави били през XIII в.

Едва през време на реформите, особено при султан Абдул Азис (1861—1876), турското правителство почнало да полага усилия за турската народна просвета. Открити били основни училища (руждие) в повечето казалийски градове и средни училища (идадие) — в главните градове на санджаците и вилаетите. Предвиждало се да се открият лицей в по-важните градове, но бил устроен само един лицей в Цариград (Галата сарай), гдето обучението се водело и на френски от преподаватели французи.¹³³ Както споменахме, още по-рано било открито и военно-медицинско училище, в което, както и в Галата-сарайския лицей след издаването на Хатихумаюна, били приемани и младежи християни. Обаче тези училища имали за цел да разширят образованието сред заможните турски слоеве (аристокрация, търговци). Не се обръщало сериозно внимание, първоначалното образование да стане достъпно за трудещите се турски маси (занаятчии, работници, селяни). То оставало в ръцете на ходжите и имало религиозен характер. Народните маси тънели в невежество и суеверия. Процентът на неграмотните сред мохамеданското население бил твърде голям. Имало дори неграмотни офицери¹³⁴

БЕЛЕЖКИ

¹ В колективния научнопопулярен труд *Tarih, III, Istanbul 1931*, стр. 28 се казва: *Bu suretle Türkler, arazi işinde halkı siyanet eden bir usul takip ediyorlar demektir. Balkanlardaki hristiyan köylüler, türk idaresi altında, vasileus ve kirallar zamanından çok daha mes'ut ve müreffeh (к. а.) bir hayata kanıştular. Asla muhtaassip olmıyan ve çok eyi idare etmeyi bilen Türkler, köylülerinarazisine dokunmadılar, belki bu araziyi arttırdılar. Hristiyan tebaalarının köy teşkilâtını bozmadılar. Umumiyetle içtimai ve dinî müesseseleri olduğu gibi muhdfaza ettiler.* Превод: Ще рече, по този начин относно земите турците са следвали метода на покровителствуване на народа. Християнските селяни в Балканите под турско управление се сдобили с много по-щастлив и благоденствен живот, отколкото по време на василевсите и кралете. Турците, които никак не били фанатици и знаели да управляват много добре, не закачали земите на селяните, а може би и са ги увеличавали. Те не разтурили селските организации на християнските си поданици. Изобило те запазили техните общества и религиозни организации, както са били.

² Като говори за съюза на френския крал Франциск I със султан Сулейман Великолепни и за туркофилството на френския поет Ла Фонтен, René Pinon заключава: *Pourtant, les turcs restaient en Europe comme un élément hétérogène* (Préface в труда на colonel Lamouche, *Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris 1934, p. 6). Обща вярна преценка се дава в *Большая советская энциклопедия*, т. 8, стр. 38: турското господство в бившите византийски територии „имало крайни отрицателни последици за икономическото и политическото развитие на Европа.“ Най-мъчителни били те за народните маси на Византия и за южнославянските народи, които паднали под турско иго и били превърнати в безправна рая.

³ Френският рицар Бертрандон де ла Брокиер (1433 г.) съобщава, че българите в София имали голямо желание да се отърват от турското робство, „стига само да им се помогне“ (*Le voyage d'Outremer de Bertrandon de Broquière*, Paris 1892, p. 201—202, в *Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie*, XII; български превод в сб. „Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали“. Съставил и редактирал Ник. Тодоров, София, 1953, стр. 31). Също и Филип Боунакорси, пратеник на полския крал Казимир Ягелонич (в писмото си от 1490 г. до папа Инокентий VIII) говори, че гърци, българи, бошнаци, епироти и други народи „с готовност очакват случая да свалят от себе си хомота на робството“ (вж. цитат у В. Н. Златарски, *Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в.*, сб. *България 1000 години*, I, стр. 708).

⁴ В тях ношували пътниците, като се ползвали от безплатна храна. Те имали четвероъгълна форма с тесни чардаци по вътрешните стени и яхъри под чардаците (срв. Ан. Иширков, *Град София през XVII век*, София 1912, стр. 28).

⁵ Срв. Ив. Шишманов, *Стари пътувания през България*, Сбну, IV, стр. 373—374.

⁶ Chalcocondylas, *Historia byzantina*, ed. Bonnæ, p. 529₁₂.

⁷ Шишманов, п. сб., стр. 422. Евлия Челеби поставя този мост при устието на езерото Буюк-чекмедже и го смята за дело на прочутия турски строител Синан (Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. Превел Д. Гаджанов, Пер. сп., LXX, стр. 643).

^{7a} По описанието на Бенедето Рамберти този мост бил широк, цял от мрамор, с 20 свода и в средата на позлатен камък имало турски надпис за построяването на моста (К. Иречек, *Стари пътешествия по България от XV до XVIII столетие*, Пер. сп., IV, Средец, стр. 102).

⁸ Шишманов, п. сб., стр. 420, 421.

⁹ Съобщение на немския пътешественик Стефан Герлах, който е бил в Цариград от 1573—1578 г. (К. Иречек, *Стари пътешествия по България от XV до XVIII столетие*, Пер. сп., VI, Средец, стр. 21).

¹⁰ К. Иречек, *Княжество България*, ч. II, Пловдив 1899, стр. 603; Йор. Иванов, *Северна Македония*, София 1906, стр. 156—157.

^{10a} Albania, *Revue d'archéologie, d'histoire, d'art et des sciences appliquées en Albanie et dans les Balkans*, Nr. 2, 1927, Paris, p. 47.

¹¹ Иширков, п. съч., стр. 28—29.

¹² C. Jos. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prag 1877, 113—114.

¹³ Jireček, п. съч., стр. 114.

- ^{13a} Иванов, п. съч., стр. 159.
- ^{13b} К. Иречек, Стари пътешествия по България, Пер. сп. IV, Средец, стр. 104, 105.
- ¹⁴ Шишманов, п. сб., стр. 432.
- ¹⁵ Шишманов, п. сб., стр. 432.
- ¹⁶ Съобщение на Augier Gislen de Busbecq (1553 г.) у Иречек, Стари пътешествия..., Пер. сп., VI, стр. 11. Също и Кяромани, който пътувал в 1659 г. през Драгоман—София, счита пътищата лоши (у Иширков, п. съч., Приложение, стр. 81).
- ^{16a} Сб. Положението на бълг. народ под турско робство, стр. 121. Споменатият Кяромани пише, че нито козелетата, нито друга част на колата, с която той пътувал, били обковани с желязо. Трябвало да ги поправи в София. Иначе, според него, те били „наистина чудотворни, за да издържат (до София) на такива лоши пътища“ (у Иширков, п. съч., стр. 81).
- ^{16b} Той прокарал големия пощенски път от Тимошката долина до Дунав—Лом през прохода Св. Никола. Това било първото шосе, построено по европейски образец (Каниц, Дунайская България и Балканский полуостров, Спб., 1876, стр. 226). Но и този пощенски път бил „първобитен и несвършен в много отношения“, ако и да „представлявал все пак благодеяние за ония, които знаели неудобствата на предишните съобщения“ (с. там, стр. 226). А пътят Видин—Белоградчик в 1860 г. бил „отвратителен“, по думите на Каниц. На разстояние 5 часа от Видин неговият файтон, минавайки през един скалист дол, се изпочупил. Файтонджията и слугата полетели от капрата, а Каниц и неговият спътник навреме скочили от колата. Те продължили пътя на коне. Новият видински управител Рашид паша (от 1864 г.) се заел да осъществи пътния проект на Митхад паша, именно да прокара път около Сърбия и между Видин и Ниш (през Белоградчик). В 1864 г. Каниц минал по този нов, по неговите думи, „превъзходен“ път (с. там, стр. 287—288). Обаче тези подобрения са били малки в сравнение с общата изостаналост в пътните съобщения в Турция. При това в самия Дунавски вилает приемниците на Митхад паша изоставили неговото преобразователно дело (вж. Каниц, п. съч., стр. 135).
- ¹⁷ Черна вода—Кюстенджа в 1861 г., Русе—Варна в 1868 г., Цариград—Одрина—Пловдив—Пазарджик—Бельово в 1873 г., Солун—Скопие—Митровица в 1872 г., в Мала-Азия Хайдар паша (на Босфора) — Измид, Смирна—Касаба—Айдин. Срв. Lamoignon, п. съч., р. 310.
- ¹⁸ Д. Косев, Лекции по нова българска история, София 1951, стр. 139—140; Сб. Ловеч и Ловчанско, III, София 1931, стр. 84—85 (статия на инж. Тр. Хр. Трифонов).
- ¹⁹ Ami Boué, La Turquie d'Europe, t. I, Paris, 1840, p. 216—218.
- ^{19a} Лош дървен мост минавал през р. Вардар и в 1783 г. (Споменик, LXXXII, стр. 7).
- ²⁰ Мюр Макензи и А. П. Ирби, Пътувание по славянските страни на Европ. Турция. Превел от сръбски П. Иванов, Видин, 1891, стр. 22, 51, 92, 106.
- ²¹ По Макензи и Ирби, стр. XII.
- ²² С. там, стр. 1.
- ²³ Каниц, Дунайская България и Балканский полуостров, стр. 295.
- ²⁴ П. там, стр. 66.
- ²⁵ В Европейска Турция: Солун—Деде Агач (в 1896 г.) — Цариград; Солун—Битоля в 1894 г., по-късно Къркклизе — линията за Цариград; в Мала Азия: линията Смирна—Касаба била продължена до Пандерма на Мраморно море и Афион—Кара хисар; Хайдар паша (на азиатския бряг на Босфора) — Коня — Ёски Шехир—Багдат и други по-малки линии. Вж. Lamoignon, п. съч., стр. 322—324. За пътищата в Европейска Турция към 1895 г. срв. La grande encyclopédie, t. 31, Paris, p. 519.
- ²⁶ Н. П. Кондаков, Македония. Археологическое путешествие. Спб., 1909, стр. 215.
- ²⁷ Такава преценка за турските пътища дава инж. Р. Убавич, Саобраћај, Сб. Споменица двадесетпетгодишнице ослобођења јужне Србије 1912—1937, Скопие 1937, стр. 755. Той пише, че през първата световна война тези турски пътища били намерени повредени и развалени. Веднага след войната турските пътища в новозавзетите земи трябвало да бъдат изоставени на голяма дължина, понеже превозът по тях бил скъп и несигурен (с. там, стр. 756).
- ²⁸ Lamoignon, п. съч., стр. 325.
- ²⁹ Срв. Народна енциклопедија Српско-хрватско-словеначка, I, стр. 630.

³⁰ Пер. сп., LXX, стр. 673.

³¹ С. там, стр. 677.

³² Пиер Белон дьо Ман, Наблюдения на множество редки и забележителни неща, видени в Гърция, Азия, Юдея, Египет, Арабия и други чужди страни. София 1953, гл. 57, стр. 168.

³³ На чудно дружество била дадена концесия за корабоплаване по р. Марица. В 1859 г. били пуснати малки речни параходи от Енос—Одрин—Пловдив. В 1861 г. чужди инженери изработили план за построяване кей във Варна и за прокопаване канал между морето и Девненското езеро (Косев, п. съч., стр. 139).

³⁴ Белон, п. съч., гл. 59, стр. 170. Рико, английски консул в Смирна, обяснява този обичай на мохамеданските власти с техния страх да не би да бъдат насилствено умъртвени, за да се разграбят богатствата им от техните потомци. Те предпочитали чрез обществена благотворителност да осигурят своето имущество и да обезсмъртят своето име, отколкото да се изложат на опасност да изгубят живота и имота си, ако поискат да обогатят своите деца. (*Histoire de l'état présent de l'empire Ottoman*, Paris 1670, p. 527, превод от английски).

^{34a} Вж. описание на кервансарите у Yirecek, *Die Heerstrasse*..., стр. 115.

³⁵ Описвайки пребиваването си в Кавала, Белон казва, че пътниците трябвало да си носят съдове, сламеници, постелки или черги, бяло и други потребни неща. Вода трябвало да си носят от кораба, с който пътували. Пътникът трябвало да занесе своя купичка, за да получи от сварената храна (п. съч., гл. 59, стр. 170).

³⁶ Шишманов, п. сб., стр. 374.

³⁷ Иречек, п. тр., Пер. сп.; VI, стр. 6.

³⁸ Шишманов, п. сб., стр. 468—469.

³⁹ За него вж. по-горе.

⁴⁰ Risaüt, п. съч., стр. 527.

⁴¹ Съобщение на de Busbecq (у Иречек, п. сп., стр. 8).

⁴² Той бил професор в Тюбингенския университет и канелан на австрийската мисия в Цариград от 1573—1578 г.

⁴³ Иречек, п. сп., стр. 23.

⁴⁴ Шишманов, п. сб., стр. 378.

⁴⁵ Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 121.

⁴⁶ С. там, стр. 130.

⁴⁷ Очерк путешествия по Европейской Турции, II изд., Москва 1877, стр. 97.

⁴⁸ Макензи и Ирби, п. съч., стр. 62, 63, 90.

⁴⁹ На път за с. Медишовци, Кулско, той отпочинал в един селски хан, който макар и да бил доста нечист, все пак му се сторил по-чист от всички други ханища, които му се случвали да посети при своите екскурзии през България (п. съч., стр. 250; вж. и стр. 171, 259).

⁵⁰ В Ресен т. нар. „хотел“ едва ли заслужавал това название: представлявал най-обикновена селска къща с мънички стаички, в които едва могло да се постави една походна постелка. В Куманово „трудно било да си представи човек нещо по-азиатски мръсно от прословутия хотел или, по-вярно, кръчма със стан“, от размерите на които би могъл да бъде доволен може би само китаец. Нетърпимата миризма от огнището и от газените лампи, както и адският шум на пиячески компании правели съвсем непоносимо пребиваването там, особено нощуването. (Македония, стр. 192, 215).

⁵¹ Като описва лошото състояние на Видин (вж. тук по-доле) Каниц с право казва, че няма защо да се упреква тоя град „за това, което съставя неотемлима принадлежност не само на всеки турски град, но дори и на мюсюлманския квартал на Константинопол“ (п. съч., стр. 259).

⁵² Д-р Д. Моллов, Пътни бележки, Пер. сп. XXV—XXVI, Средец 1888, стр. 175.

⁵³ Risaüt, п. съч., стр. 528.

^{53a} „Санитарната част на цариградските улици — шеговито, но живописно рисува д-р Д. Моллов — е доста добре наредена, особено на Пера. Първите санитари са сокашките кучета. Европейците много се смущават от тяхното присъствие на улиците, но не знаят, че те са много полезни и си имат службата... Налягали сред улицата, те не закачат никога никой човек... Но обърнете внимание на тяхната деятелност, гледаш го лежи като мъртво, но щом падне нещо на улицата, тоз

час става, обмирсва предмета и ако е за ядене, поглъща го, ако ли не, отива си на мястото. Главната же дейтелност на кучетата се захваща вечер..." (п. сп., стр. 175).

⁵⁴ Съобщение на Мелхиор Безолт (1584 г.), Шишманов, п. сб., стр. 468—469. Също и турският пленник Християн von Walsdorf в 1661 г. и Th. Urbinus в 1664 г. казват, че улиците в София нямали калдъръм (Иширков, п. съч., Приложение, стр. 82, 83).

⁵⁵ Иширков, п. съч., Приложение, стр. 88, съобщение от 1688 г.

⁵⁶ С. там, стр. 14.

⁵⁷ Ст. Михайлов, Археологически изследвания в центъра на София, сп. Исторически преглед, г. IX, София 1953 г., кн. 5, стр. 549.

⁵⁸ Иширков, п. съч., стр. 36—37.

⁵⁹ С. там, стр. 90, известие на Ant. Beneti от 1680 г.

^{59a} С. там, стр. 69. Известие от 1621.

^{59b} Recueil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe, I, Vienne 1854, p. 65.

⁶⁰ Пер. сп., LXX, стр. 668, 670.

⁶¹ Иречек, Княжество България, II ч., стр. 39.

⁶² Д-р Д. Моллов, п. ст., Пер. сп. XXV—XXVI, стр. 166.

⁶³ Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 129.

^{64a} Макензи и Ирби, п. съч., стр. 102.

⁶⁴ Иречек, Княжество България, II, стр. 540.

⁶⁵ Иречек, Български дневник, 1879—1884, I, Пловдив—София 1930, стр. 12.

^{65a} Каниц, п. съч., стр. 259.

⁶⁶ С. там, стр. 171. Малки подобрения видял Каниц в 1870 г. в Кула (главната улица била изравнена, дори снабдена с тротоар, имало и нов хан без кревати); в Белградчик (улични фенери, подобрен калдъръм). Това се дължало на почина на местните мюджии (п. съч., стр. 292, 230).

⁶⁶ Григорович, п. съч., стр. 97.

⁶⁷ Кондаков, п. съч., стр. 169—170.

⁶⁸ Макензи и Ирби, п. съч., стр. 118.

⁶⁹ Кондаков, п. съч., стр. 192.

⁷⁰ Ръкописно френско описание Géographie militaire de la Turquie Européenne, v. 2 (в БАН из книгите на княз Фердинанд).

^{70a} П. съч., стр. 5.

⁷¹ От свитата на английския посланик в Цариград.

⁷² Л. Милетич, Стари пътувания през България, Сбну, VI, стр. 145.

⁷³ Кондаков, п. съч., стр. 74.

⁷⁴ Съобщение на Соломон Швайгер (1578 г.), у Шишманов, п. сб., стр. 436. Още в 1534 г. Бенедето Рамберти намерил Пловдив в „развалини и по турски начин свален в едно село, съградено от слама, дъски и глина“ (Иречек, п. ст., Пер. сп., IV, стр. 100).

⁷⁵ П. там., стр. 467., съобщение на Павел Тафернер (1665 г.).

⁷⁶ Вж. султанска заповед от 1566 г. до кадиите в Чермен, Нова Загора, Стара Загора и Узунджово, в сб. Положението на бълг. народ., стр. 52.

⁷⁷ Съобщение на Стефан Герлах, Шишманов, п. сб., стр. 420.

⁷⁸ Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 36; срв. Шишманов, п. сб., стр. 414.; Иширков, п. съч., стр. 14.

⁷⁹ Сведения на пътешественици, събрани у Иширков, п. съч., стр. 69 (известие от 1621 г.), стр. 72 (известие от 1634 г.), стр. 81 (известие от 1659 г.), стр. 82 (известие от 1661 г.), стр. 84 (от 1664 г.), стр. 88 (от 1680 г.), стр. 92 (от 1690 г.).

⁸⁰ Иширков, п. съч., стр. 87.

⁸¹ Шишманов, п. сб., стр. 473.

⁸² Вж. описание на Иречек, Княжество България, II, стр. 29, 35; същия, Български дневник, I, стр. 20, 21. Това се потвърждава и от миналогодишните изкопи в центъра на София. Откриха се много подземни постройки от турско време, „пръснати в голямо безредие“, което е красноречиво свидетелство за упадък на турското градоустройство и за неговия хаотичен характер (Ст. Михайлов, п. сп., стр. 549).

^{82a} Иречек, Български дневник, I, стр. 12.

⁸³ Каниц, п. съч., стр. 259, 266.

⁸⁴ С. там, стр. 258, 274.

⁸⁵ Иванов, Северна Македония, стр. 161.

⁸⁶ Иречек, Княжество България, II, стр. 540.

⁸⁷ Пътуване на Евлия Челеби, Пер. сп., LXX, стр. 664.

^{87a} Иречек, п. ст., Пер. сп. IV, стр. 28.

⁸⁸ Съобщение на Герард Корнелиус Дриш, секретар на австрийското посолство в Цариград 1718 г. (Милетич, п. сб., стр. 121). Такива къщурки се виждали и след турското робство в Ниш, както и в София като останки от това робство.

⁸⁹ Каниц, п. съч., стр. 171—172.

⁹⁰ Споменик, LXXXII, стр. 57, 61, 68, 75.

⁹¹ De Busbecq, виждайки разгушенията в Будим (вж. тук по-долу), останал с убеждението, че турците не обичали да градят хубави и чисти жилища, понеже смятали граденето на великолепно палати за гордост и високомерие, с което човек, уж против волята на съдбата, иска още в тоя свят да си осигури вечен живот. Затова в градовете най-първите турци имали много прости къщи (Иречек, Стари пътешествия, Пер. сп., VI, стр. 5—6).

⁹² В. Григорович, п. съч., стр. 97.

⁹³ Македония, стр. 221.

⁹⁴ С. там, стр. 169. Авторът като че ли е склонен да смята жителите на Скопие славяни (българи) виновни за това ниско културно състояние на тоя град. Той изпуска из пред вид турския гнет, който задушавал културните стремежи на раята.

⁹⁵ Съобщение на Пиер Белон, п. съч., гл. XXI, стр. 74.

⁹⁶ Такъв лекар срещнал Белон в о-в Лимнос (п. съч., гл. XXX, стр. 96); в рударското село Сидирокапса (в Югоизточна Македония)—турчин лекар, който лекувал със суеверни действия (п. съч., гл. I.II, стр. 148). В България освен лица, които лекували с билки, имало и самозвани хирурзи, които оперирали с нож, игла, огън. Мнозина от тях, поради невежество и нечистоплътност, правели пакости на болните. Прочут „хирург“ бил дядо Фитю от с. Учин Дол, Плевенско (вж. Ив. К. Урумов, Народна медицина в Ловеч и Ловчанско, сб. Ловеч и Ловчанско, III, София 1931, стр. 69).

⁹⁷ Сб. Ловеч и Ловчанско, п. ст., стр. 68.

^{97a} Д-р Слободан Т. Паламаревич, Куративна медицина, п. сб. Споменица, стр. 761—762.

⁹⁸ Каниц, п. съч., стр. 87.

⁹⁹ Каниц, п. съч., стр. 264, 217.

¹⁰⁰ Това лошо състояние бе представено в недавнашната изложба в София „75 години българско здравеопазване“ (вж. в „Отечествен фронт“, 14. IV. 1954 г., бр. 2991, стр. 3). Срв. д-р Тантилов, Принос към историята на медицината в България, София 1940, стр. 30.

¹⁰¹ Д-р Душан Антић, Здравствена служба, п. сб. Споменица, стр. 762.

¹⁰² В 1906 г. при моето учителствуване в Енидже-Вардар, в къщата, гдето имах квартира, нямаше дори нужник, а за такъв служение задния двор на къщата.

¹⁰³ Така рисува здравното дело в Македония към 1912 г. инж. Стоимир Симић, ст. „Асанационни радови“, в п. сб. Споменица, 777 сл.

¹⁰⁴ Паламаревич, п. ст., стр. 762. Според неговата преценка „турската империя, която се родила, разширявала се и се управлявала изключително от мистиката на фанатичния ислям, не е имала условия за развитие на европейската цивилизация и култура“. Вследствие на това и раята, „оставена на милостта и немилостта на природните закони, без никакви средства и условия за борба“, „безпомощно се хвърля под крилото на съдбата и мистиката“, търсила причините на болестите „в нефизични, абстрактни сили на природата“ и отбягвала от научно медицинско лечение, а се обръщала за помощ към врачки, баячки и лъжелекари (п. ст., стр. 761).

¹⁰⁵ Срв., тук по горе съобщението на Рико.

В славянски летописни приписки често се говори за върлуване на чума в турски области (Ль. Стояновић, Стари српски записи и натписи, № 484 в 1536 г. (?), № 603 в 1559 г., № 1133 в 1623 г., № 1642 в 1668 г., № 5320 в 1709 г., № 5787 в 1738 г. в Илек, № 3226 в 1763 г. в Босна, № 5412 в 1795 г., № 5359 в 1811 г., № 3940 1813—1815 г.: „куга у турској земљи страшна“; № 3941 в същите години в Босна. Херцеговина, Румелия, Скендерия и Шумадия. В 1814 г. чума върлувала в цялото турско царство — в Македония, Влашко, Стамбул, Йерусалим, Шам, Анадол и Египет, във всички острови на Бяло море (Зборник за историју јужне Србије..., I, стр. 272). Стојановић, п. сб., № 2233 в 1710 г. (види се, в Срем); № 2753 в 1738 г. в Бачка и Срем; № 2787 в 1739 г.: във Влашко, Сърбия, Срем, Бачка болестта достигнала до Виена — върлувала една година. Има

сведения, че е върлувала чума в България: в с. Жеравна в 1812, 1826 и 1837 г. (М. Велева, Котленската носия през XIX и първата половина на XX в., Известия на Етнографския институт с музей, кн. 11, стр. 17), в с. Мадан, Родопско, към 1750, към 1800 и 1836—1838 г. (Ан. Примовски, Ковачите агупти..., п. Известия, стр. 220), в Търново и др. градове — през 1836—1838 г.

¹⁰⁶ Когато Пиер Белон дошел в Солун, там върлувала чумата, поради която много жители напуснали града. Направило му впечатление, че от всички други народности турците най-малко се страхували да посещават болните (п. съч., гл. XLIX, стр. 132). След няколко години чумата опустошавала и София. За пътешественика Dernschwamm никак не било чудно, че населението измирало от болестта, понеже то имало лоши къщи, които приличали на кочини (Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 39). Софроний Врачански съобщава, че в неговата епархия върлувала чума повече сред турското население (Автобиография, изд. П. Н. Орешков, София, 1914, бълг. превод стр. 100—101). В София чумата върлувала и в 1652 г., умирали по 500 души на ден (Пътването на Евлия Челеби, Пер. сп., LXX, стр. 704). Английският пътешественик R. Walsch съобщава, че в 1812 г. чумата унищожила 200 000, а според други 300 000 души. Цифрата ще да е преувеличена, но несъмнено населението гинело масово. Същият отбелязва, че тази епидемия никога не спирала в Цариград (Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 133). През 1836—1838 г. от чумата измрели много хора в Ловеч, особено турци, които като фаталисти не напускали града (Сборник Ловеч и Ловчанско, кн. II, А. Иширков, Населението на гр. Ловеч, стр. 125). За намаляването на турското население в Македония срв. В. Кънчов, Македония, стр. 56—58. Това, че чумата е косила повече мохамеданското население, се отразило и в българската народна песен, в която се прокарва убеждението на народа, че чумата ще изтреби турците (Б. Ангелов и Хр. Вакарелски, Сенки из невиделица, № 133:

„Разсърди се вишни Господ,
Та проуди черна чума,
Та изкръшка си арапи,...“)

¹⁰⁷ Вж. описание на R. Walsch, п. сб., стр. 133. Един русин, турски пленник през втората половина на XVII в., нарича агаряните „скверных блудников, мерских мужеложников и скотоложников“ (Описание Турецкой империи, составленное русским бывшим в плену у турок в XVII веке*, под редакцією П. А. Сырку, СПб., 1890, стр. 1).

¹⁰⁸ Срв. моя тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, София 1932, стр. 113. По сведения на английския консул в България подполковник Нил (1864 г.), мохамеданското население в Дунавския вилает в течение на 10 години намаляло със 100 000 души (у Макензи и Ирби, п. съч., стр. 25, заб. 2.).

¹⁰⁹ Описание Турецкой империи, стр. 42: турците са слаби и тежки хора „невойсковые“, не могат „войны брани держать“, понеже не умеят да се сражават („бою войны воевать“), а обичали да стоят спокойно в домовете си.

¹¹⁰ Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 122.

¹¹¹ Преди унищожението на еничерския корпус в 1826 г.

¹¹² Уолш запитал за нещо на английски своя ясакчия Мустафа, потурчен швейцарец, в присъствието на местни турци, но Мустафа не му отговорил и от улпаша силно се разтреперал, бързо се качил на коня си, препуснал напред и спрял чак на края на града в една българска кръчма. Тук той обяснил на Уолш, защо го обзел страх (п. сб., стр. 129).

¹¹³ Hammet, Des osman. Reiches Staatsverfassung..., S. 185—186: един реис ефенди (министър на външните работи) казал с недоволство на французкия драгоман Руфин, който говорел изцяло турски, примесен с арабски думи: „Говори само грубо (grob) турски“.

^{113a} Voyage de la Grèce, Paris 1825. Срв. К.Н., Южна Македония, Пер. сп., XXV—XXVI, стр. 92.

¹¹⁴ Lamoignon, п. съч., стр. 163.

¹¹⁵ П. съч., стр. VI.

¹¹⁶ П. Р. Славейков, в сп. Читалище, 1871 г., кн. 19, стр. 589: Турчинът е горд, не счита за нищо онова, което не е турско; съзнава, че е турчин, рядко би показал снисхождение да научи езика на другите си съжителни народности. Вж. и характеристика на Каниц, п. съч., стр. 116.

¹¹⁷ Титла на муфтията в Цариград, началник на муфтиите в провинциите.

¹¹⁸ Срв. Lamoignon, п. съч., стр. 186.

¹¹⁹ С. там, стр. 187.

¹²⁰ При султан Мохамед I (1413—1421) в планинската местност Стилирион, Смирненско, един прост турчин на име Берклиджи Мустафа проповядвал един вид мохамедански комунизъм: да няма частна собственост, а всичко — храна, дрехи, земя, с изключение на жените, да бъдат общи. Той учел, че мохамеданите трябва да живеят в дружба с християните. Неговите ученици ходели гологлави и боси, носели на себе си само един хитон (риза). По заповед на султана срещу тези сектанти излязъл управителят на областта Александър, син на цар Иван Шишман, но в теснините били избити той и цялата му войска. Несподучлив бил и походът на Али бег, управител на Лидия. Султанът изпратил дванадесетгодишния си син Мурад и Баязид паша с войска от Тракия и Мала Азия. Безмилостно било изкляно цялото население в Стилирион. Проповедникът бил разпнат на кръст в Ефес, а учениците му били заклани преди това пред неговите очи (Ducas, *Historia byzantina*, ed. Vopae, p. 111¹²⁻²³—114). Турците проявявали голяма жестокост във войните срещу персите (мохамедани-шиити). При покоряването на Египет (1517 г.) били масово избити мамелюците. Султан Селим заповядал да бъдат гонени шиитите в Турция от 7 до 70 годишна възраст. Избити били или осъдени на затвор 40 000 (Lamouche, п. съч., стр. 85—86).

¹²¹ От арабската дума улема (учени, ед. ч. алим). Срв. за улемите *La grande encyclopédie*, t. XXXI, p. 517; Lamouche, п. съч., стр. 186.

¹²² Lamouche, п. съч., стр. 209.

¹²³ Срв. К. Παλαρχή ο ποίητος, *Ἱστορία του ἑλλην. ἔθνους*, VI изд., т. V, ч. II, стр. 83.

¹²⁴ *Ἱστορία πολιτική Κωνσταντινουπόλεως* у Crusius, *Turcograecia*, Базел 1584, стр. 14.

Известни са фермани на гръцки и сръбски от 1471 г., издадени от Мохамед II до дубровнишката република (вж. Исторически часопис, изд. на Истор. институт при САН, кн. IV, Белград 1954); писма на говорим гръцки от същия султан до дожа на венец. република Джовани Мосенизо от 1479, 1480, 1481 г. (A. Bombaci, *Nuovi firmani greci di Maometti II, Byzant. Zeitschrift*, B. 47 (1951), N. 2, S. 298—320).

¹²⁵ Срв. Лебедев, История греко-восточной церкви под властью турок, II изд., стр. 95, 137—141.

¹²⁶ В своя дворец в Бруса той се наслаждавал на високите дървета, пълни с плодове и огласни всеки ден от различни пойни птици. В неговите съкровища не липсвало нищо красиво, което съществувало у народите: нито животни, нито метал или друго нещо с хубава външност. Там стояли отбрани момичета и момчета с безупречни тела и красиви лица, нежни момчета и моми, по-светли от слънцето, събрани от разни народи — от ромен (гръци), сърби, власи, албанци, унгарци, сакси, българи и латинци. Всеки пеел против желанието си на своя език и Баязид се отдавал на полови удоволствия, като блудствувал с тях (Ducas, *Hist. byz.*, p. 57—15; бълг. превод в сб. Положението на бълг. народ..., стр. 11).

¹²⁷ Вж. тук по-доле, стр. 26, заб. 130.

¹²⁸ F. Tauber, *Les versions persanes de la légende sur la construction d'Aya Sofya, Byzantinoslavica*, XV, 1, Prague 1954, p. 1.

¹²⁹ Първата турска печатница била открита в Цариград в 1729 г. от Ибрахим Мютеферика, потурчен унгарец (срв. *La grande encyclopédie*, t. XXXI, p. 520).

¹³⁰ Срв. Lamouche, п. съч., стр. 180—190. При султан Сулейман Великолепни, когато турската империя достигнала до най-голямото си могъщество, се вижда известен подем в поетическото творчество. Самият султан пишел стихове, но цялата турска литература от това време имала панигиричен характер, дори историческите съчинения имали за цел да прославят султана като най-славен потомък на своите предци (В. Д. Смирнов, Кучибей Гомурджинский..., 1875, стр. 1—2). Тоя привиден блясък не бил продължителен. След смъртта на Сулейман Великолепни общият упадък на турската държава се отразил и върху турската литература. През XVII в. се явяват няколко турски писатели, които описват разстройството на турската империя и изтъкват причините за това. Техните произведения, написани във форма на доклади или наставления до султана, имали поверителен характер. От тоя вид е и съчинението на Кучибей Гомурджински (може би Гюрджински—Корчански, както е в други преписи на съчинението му), който бил приближен на Мурад IV (1628—1640), живял и при Ибрахим I (1640—1649); също и Насихатнаме (Книга на съветите) от неизвестен автор, който давал наставления на Ибрахим I; Дестур-ил-амел на Хаджи Калфа от 1653 г. През XVII в. се обработва и турската история. Историческите съчинения се отличават със своя натруфен стил. Хаджи Калфа и Ев-

лия Челеби написали описание на своите пътувания из турската империя, като дават географски, стопански и други сведения за градове и области, посетени от тях. Имало и поети, наричани поети на Дивана, понеже техните стихотворения имали за предмет величието и упадък на турската империя. Поради официалното им предназначение тези стихове са монотонни (вж. за това Смирнов, п. съч., стр. 7—8, 29—30, 33—34, 35, 37, 44).

¹³⁰ За турски печатни книги и турски историци срв. Б. Недков, Ориенталският отдел на Държ. библиотека „Васил Коларов“, Истор. преглед, г. X, кн. 2, стр. 115—118.

¹³¹ Смирнов, п. съч., стр. 29, 56.

¹³² XIII в.—XIX в. по нашата ера.

^{132a} Пер. сп., кн. XXIII и XXIV, Среден 1888, стр. 784.

¹³³ Latouché, п. съч., стр. 309—310.

¹³⁴ Срв. П. Дървингов, От Пловдив и София към Цариград и Скопие, София 1903, стр. 7, 10, 89. Всички изследователи на Турция — пише той — констатира факта, че 8000 офицери не знаят нито да четат, нито да пишат. Общата и военната литература, „която специално съм изучавал, стоят още в примитивната стадия на своето развитие“. „Строгата цензура е осакатила всичко до степен на праматарски мисли“ (стр. 7). Вж. и характеристиката на П. П. Карапетров, Сбирка от статии, Среден, 1898, стр. 320—322 (ст. Няколко думи за известния Мидхат паша...).

II. РЕГРЕСИВНО ВЛИЯНИЕ НА ТУРСКАТА ДЪРЖАВА ВЪРХУ ПОДВЛАСТНИТЕ Й ХРИСТИАНСКИ НАРОДИ

1. Сградостроителство, облекло

Една толкова некултурна държава като Турция по никой начин не е могла да благоприятствува за културното развитие на подвластните й християнски народи. Ако чрез администрацията си и бита на своя народ е оказвала някакво влияние върху техния живот, то е било регресивно. Турският градеж на частни жилища се налагал и на християнското население в градовете. Строели прости, ниски и от малотраен материал къщи¹ не само ония, които нямали много материални средства, но и по-заможните граждани, с цел да прикрият от турските власти своето имотно състояние и да не възбуждат техния фанатизъм.² Така градовете придобивали източен стил, който, пълен с турски, персийски и арабски елементи, се вижда още в Македония и други балкански области.³

Турското влияние в някои места се отразявало и върху облеклото на християнското население. Мнозина пътешественици забелязвали, че християните в градовете, главно мъжете, се обличали както турците.⁴ Дори и селяни се обличали по турски.⁵ Венедикт Курипешич (1530 г.) съобщава, че гърците в Тракия и Цариград носели сини турски чалми, но не си стрижели косите, за да се различават от мохамеданите.^{5a} Също и в Долна Босна тогава християните (католици и православни) се обличали почти като турците, само че и те не си бръснели главите,^{5b} сигурно поради същата дискриминация. На това влияние се поддавали мъжете не само по подражание на турците, с които се намирали в чести стопански сношения, но и за да не възбуждат с външния си вид тяхната религиозна омраза. Жените християнки, особено селянките, били по-консервативни, придържали се за народното си облекло.⁶ Пазейки ревностно своя народен бит и обичаи, те се различавали рязко и по нрави от турските жени.⁷ По-късно обаче жени на богати християни и евреи в Цариград и други градове почнали да се обличат като мохамеданките (носели фереджета и високи иракии), с цел да прикрият своята вяра и да не се подлагат на унижението да оказват чест на мохамеданките, когато ги срещнат на пазар (те трябвало да слязат от калдъръма и да им отстъпят място).⁸ Също и българките в полутурските градове възприемали навиците на туркините (носели широки черни шалвари, пушели тютюн).⁹

При все това заможните немохамедани не смеели да се обличат в хубави дрехи по същите причини, поради които се въздържали да строят хубави жилища. Дори в Цариград богати търговци гърци (II-та половина на XVI в.) се обличали и живеели съвсем просто, за да не дразнят сребролюбието на турските паши.^{9a} При това и самата турска власт забранявала на немохамеданите да носят облекло от скъп и ярко цветен плат.¹⁰ Само мохамеданите имало право да носят на главата си тюрбан (чалма), а на немохамеданите било позволено да носят на главата си само калпак, но им било забранено да увиват главата си с бял муселин (тюл) и с гладък шал. В началото на XVIII в. гърци, арменци и евреи носели черни шапчици, увити с черна агнешка кожа, а калпаци от самурена кожа били позволени само на лекари и драгомани. Мохамеданите носели пантофи или чизми от жълта кожа, също и немохамеданите-бератлии. Гърци, арменци и евреи могли да употребяват черни, виолетови и сини пантофи и обувки.¹¹

Някои по-богати християни и евреи в Цариград и други градове, с разрешение на местните кадии, си позволявали да носят полуксозни дрехи. Също и техните жени се обличали „разкошно“, както мохамеданските богати жени. Поради това със султанска заповед от 1631 г. било отново забранено на немохамеданите да се обличат в копринени и атлазени дрехи, да носят самурени кожуси и калпаци, и жените им — фереджета от персийски плат. Султанът предписвал те да се обличат просто, та от облеклото и външния им вид да личи, „че са презрени и унижени“.¹² След унищожението на еничерския корпус Махмуд II променил отоманския костюм, заменил чалмата с червен фес,¹³ който бе задължителен и за гражданите немохамедани до младотурската революция (1908 г.). Въпреки това белег на видимо изравняване, под вид на отоманизация, същият султан поддържал традиционната външна дискриминация на немохамеданите: забранил на раята да яздат коне (из града), с изключение на старци, сакати и ония, които имали позволение за това.^{13a} Дори след издаването на Гюлханския хатишериф (1839 г.) още съществували закони, които забранявали на християните да носят „богато“ облекло (жълти обуша, дрехи с цветове, употребявани от мохамеданите).¹⁴

Всичко това несъмнено не само поддържало мохамеданския фанатизъм и усилвало омразата между турци и християни, но и задържало развитието на занаятчийската промишленост и търговията.

Трябва да се отбележи още, че на християните не било позволено да боядисват къщите си със светли бои, както мохамеданите, а само с тъмни или черни бои.¹⁵ Не им позволявали да украсяват своите селища с нови по-хубави църкви, а се разрешавало само поправки или възстановяване на стари църкви в същия им размер, разрешение за което могло да се изкупи с голяма мъка.

2. Отражение на турски обичаи и нрави

Вследствие на сношенията с мохамеданското население християните в градовете възприемали турски обичаи (семеини отноше-

ния, морал, кухня), дори и вярвания. Например в Делиорман и Герлово всяка година на Илинден, заедно с мохамеданите (кѣзълбаши), отивали и християни (българи) на поклонение при гроба на Демирбаба (в едноименното теке). Християните почитали и мохамеданския светец Юсеин баба (неговото теке в с. Воден, по-рано наричано Махзар паша теке), вярвайки, че той е брат на св. Димитър и св. Илия.¹⁶ Имало християни, които водели свои болни при ходжи да им четат молитви. Мисли се, че под влияние на мохамеданите се засилил обичаят да се принасят кървави жертви (курбан).¹⁷

В мохамеданското общество жената била поставена в ниско положение. Държана в харем, тя прекарвала затворен живот, всецяло подчинена на своя мъж. Тези турски нрави се отразявали и върху семейния живот на християните. Мъжът се смятал за господар на жената и децата си.¹⁸ Турското робство затвърдило средновековния възглед, че на жената не е нужно образование. Известно е с колко усилия през Възраждането е бил разбит тоя предразсъдък на нашия народ. Ограниченият в къщи живот на жената се дължал и на страха от турски насилия. Мъжът се явявал защитник на нейната чест и живот. Това е спомагало за издигане на неговия авторитет в семейството му.

Турското феодално владичество е давало отражение и върху характера на покорените християнски народи, особено българския, който бил най-много потискан и експлоатиран. Чужденци забелязвали, че християнската рая (в българските земи) била твърде смирена.¹⁹ Българите — трезви, трудолюбиви и честни — били мълчаливи, неоткровени и изглеждали невойнствени.²⁰ Черти на турските феодали били усвоявани от християнските първенци (чорбаджии) и висшите духовни лица (господарски обноски към подчинените,²¹ пушене тютюн с дълги чибуци,²² при пътуване били следвани от свита).²³

3. Влияние на турския език

Турският език бил разпространен в градовете и бил усвояван главно от мъжете християни, които се занимавали с търговия и занаяти. Има сведения, че турски песни прониквали сред сръбското население в Босна.²⁴ Поради това турският език оказвал известно влияние върху говоримите езици на християнските народи. Това се вижда от множеството турски думи, някои от които и днес се употребяват от гърци, сърби, българи и албанци (не само административни термини, но и географски имена, названия на занаяти, търговски и промишлени предмети, облекло, ястия, растения, части на къщи, глаголи). Всеки знае колко употребителни са у българите фамилните имена от турски произход (от турски названия на занаятчи: Арабаджиев, Семерджиев, Дюлгеров, Казанджиев, Кираджиев, Терзиев, Унджиев и пр., или от други имена Къойбашиев, Коджабашев). Те са ясен отпечатък на турското робство,²⁵ обаче не са културна придобивка. Те са израз на асимилаторското въздействие на турското господство, отражение на неблагоприятните условия за самотното развитие на покорените християнски народи. Турските езикови наслоения били баласт, който спъвал културното

развитие на балканските народи, развитието на техните живи езици. Те представлявали опасност, тези езици да станат груби, тежки и негодни да се създадат чрез тях нови национални литератури.

Въпреки че „стотици години турските асимилатори се мъчиха да осакатят, да разрушат и унищожат езиците на балканските народи“, речниковият фонд и граматичният строеж на техните езици останали незасегнати.²⁶ В съпротивата си срещу турската асимилация, българи и сърби намирали опора в църковно-славянския език,²⁷ чрез който говоримите южнославянски езици — български и сръбски — поддържали органическа връзка със старобългарската и старосръбска книжнина, а от XVIII в. и с руския книжовен език, обогатявали се с думи и изрази за висши понятия, за нови идеи, предмети и културни явления и с това добили тласък за самостоятелно развитие.^{27a} Голяма охранителна роля е играло селското население^{27b} и жената в градовете. Те са запазили родния език по-чист, отколкото мъжете в градовете, които, общувайки често с турци на пазара, възприемали повече турски думи.^{27в} Здрава крепост срещу външните влияния била задругата, която съществувала и в някои градове, дори след Кримската война.^{27г}

Гърците също устояли на турската асимилационна опасност благодарение на старогръцкия (византийски) език, който бил ревниво пазен от Цариградската и другите гръцки поместни църкви в богослужението, канцеларията и църковната книжнина и станал здрава основа на новогръцкия литературен език (т. нар. *καθαρεύουσα* наред с народния език — *δημοτική*).

Голям тормоз от турската стихия е изпитал албанският език. Той нямал книжовни традиции, на които да се опре.²⁸ Наред с това голяма част от албанския народ приела мохамеданството, чрез което се усилвало влиянието на турския език. При все това и този балкански език се запазил главно, защото чисто турското население в Албания било малобройно и мохамеданите албанци пазели своя роден език. Правени били опити за литературното оформяване на албанския език с помощта на гръцкия език, употребяван в богослужението на православните албанци, или с помощта на латинския език, с който си служели в богослужението албанците католици (в Северна Албания). Най-после съвместно с национално-освободителното движение на албанския народ, в края на XIX в. почнала да се развива литература на средно-албанското наречие (елбасанско), преходно между двете главни албански наречия — гегско (в Северна Албания) и тосканско (в Южна Албания) и се оформил албански книжовен език.²⁹

В турската държава не е могла да се извърши такава дълбока езикова асимилация, каквато няколко векове по-рано е била извършила арабската държава в Египет, Сирия и Палестина.³⁰ Българи, гърци, сърби, албанци се запазили със своите отличителни черти, сложени от историческите условия, при които се развивали.³¹

4. Спиране на предишното културно движение

Турската държава, основана върху крайно потисническа военнoфеодална система, е налагала своя печат и върху обществения

живот на подвластните неи немохамедански народи. Нейният умствен застой се отразявал неблагоприятно върху тях. Като вековна историческа формация (със своя социално-икономически строй, политика, администрация и реакционен дух, турската държава била буйна сила, която задържала развитието на националната им култура. Това нейно вредно влияние било толкова по-възможно, защото тя се крепела и на дълбокото невежество на турския народ, върху неговия религиозен фанатизъм, ревностно поддържан от кадии, имами, ходжи и от целия държавен апарат.

Преди турското владичество, въпреки угнетителния феодален строй, във Византия, България и Сърбия се развивала просвета, която, ако и да била предимно религиозна (християнска), давала тласък за развитието на книжнината и изкуствата. През средните векове народното творчество имало значителни постижения в областта на строителното и изобразителните изкуства. В градовете били издигнати великолепни храмове. Украсени с изящни икони и стенописи (някои с мозачни образи), те представлявали монументални паметници на културотворната мощ на християнските народи,³² сигурен залог за по-нататъшен културен подем и за развитието на изкуствата у тях в национална форма.³³ През XIV в. във Византия и България съществувало силно умствено движение, борба между две големи идейни течения, социални по своята същност (исихазъм и варламитство), с устрем обществото да премине към ново знание, свободно от църковно-догматическите граници, към западноевропейския хуманизъм.³⁴ Видни писатели³⁵ обогатили византийската книжнина с религиозно-философски, исторически, правни и др. произведения. Чрез книжовните трудове на търновския патриарх Евтимий българската книжнина показала нов разцвет, който вещаел общо културно издигане на България. Подобно умствено напрежение виждаме и в Сърбия при деспот Стефан Лазаревич (1389—1427), който създал в Ресавския манастир важно средище на славянската книжнина.^{35a}

Цялото това културно движение на Балканския полуостров спряло след падането му под турско робство тъй, както през VIII в. арабското владичество поразило културното развитие на източните християнски страни — Сирия, Палестина и Египет. Прекратило се развитието на византийската философия, историография, литература и пр.³⁶ Видни български книжовници (Григорий Цамблак, Константин Костенечки) напуснали родината си и намерили убежище в съседните православни страни.³⁷ Търново изгаснал като южнославянско просветно огнище. Също и Цариград престанал да бъде умствено средище на християнския свят. Много гръцки учени избягали във венецианските владения и най-вече в Италия.³⁸ През турското робство били изнесени ценни ръкописи на старогръцки език в Западна Европа и Русия.³⁹ Също и старобългарски ръкописи изчезнали или били пренесени във Влашко, Молдавия и Русия (най-вече в Москва). Наистина, както преценява René Pinon, турците, установени между Босфора и Дунав, разрушили заедно с византийската империя цялата цивилизация на Източна Европа (у Lamouche, п. съч., стр. 5).

5. Удар върху духовната независимост на българи и сърби

Българският народ претърпял и друг тежък удар, вследствие на който спрял неговият културен напредък. Султан Баязид I го лишил от духовна независимост, като унищожил Търновската патриаршия (1393 г.) и позволил на цариградския патриарх да подчини България под своята духовна власт. След завладяването на Цариград (1453 г.) цариградският патриарх, който придобил широки граждански и съдебни права над православните народи, станал висок султански сановник-феодал и се явявал върховен началник (миллетбаши, *ἡθναρχης*) на всички православни християни — поданици на султана.⁴⁰ Също и епархийските владии, назначавани със султански берати, имали гражданска и съдебна власт над духовенството и православното население в своята епархия, като със съдействието на турската власт събирали произволно данъци.⁴¹ Един митрополит имал право да събира от своето паство следните данъци: мири-рюсум или мирия ежегодно,⁴² тасаддук (милостия, доброволни вноски на християните за религиозни цели), зарари-касабие (такса-обезщетение за клане на добитък), имладакачалари (= на гр. *βοήθεια* — помощ), мири-кеси-акчилари (определен за гвардията на султанския дворец — хасса бостанджилар),⁴³ такси от панаири (вероятно при църкви и манастири), такси за встъпване в брак (I, II и III), такса от манастирите, такса от аязмите, патриклик-рюсуму (даждие за патриарха: всяко домакинство на мирянин по 12 аспри годишно и всеки свещеник по 1 алтън), метреполидлик-махсулату (даждие за епархийския архиерей: всяко домакинство по 12 аспри и всеки свещеник според приходите си).⁴⁴ Освен това при обиколка из епархията владиката и неговите хора ядели и пиели за сметка на населението. Вещи, оставени от починали свещеници, монаси и други духовни лица без наследници, по стар обичай принадлежали на патриарха.⁴⁵ Епархийските архиереи, както и цариградският патриарх, могли дори да наказват със затвор християни, които им били непокорни.⁴⁶ Гръцките владии вилнеели особено в българските епархии. Като описва поведението на фенерските владии в България, Феликс Каниц справедливо ги нарича „духовни паши в противоположност на турско-гръцките светски паши“.⁴⁷ Виждайки злодеянията на фенерските владии (скубели народа, служели си с интриги, клеветели по-първите хора пред турското правителство, водели развратен живот, пречели на българската просвета), Макензи и Ирби дошли до заключението, че изобщо гърците и турците заедно си помагали в угнетяването на българския и другите християнски народи в Европейска Турция.^{47а}

Висшето гръцко духовенство не само потискало българския народ, за да го ограбва, но и налагало гръцкия език в неговите църкви и училища, с цел да подбие народното му съзнание и да го привърже към елинизма. Гръцкото духовенство не е ценяло славянската книжнина и дори сеело омраза към нея.⁴⁸ Затова народът чувствувал фенерското духовно иго, макар и да имал силно религиозно съзнание. В народните песни е изразено неговото лошо мнение за гърците и дори за гръцкия патриарх.⁴⁹

Същите асимилаторски опити гръцкото духовенство е правело в Сърбия, Босна и Херцеговина след унищожението на Сръбската патриаршия в Ипек (1766 г.).⁵⁰ От втората половина на XVI в. гръцизмът шествувал в Македония и Албания и след унищожението на Охридската патриаршия (1767 г.) силно били заплашени с погръчване македонските българи, власите и православно албанско население.⁵¹ В. Григорович (1845 г.) забелязал, че в Солун българите твърде лесно се смесвали „с гръците под влиянието на гръцкото образование“. Там той не намерил никакъв спомен за славянските апостоли-солунци Кирил и Методий.⁵² Също и румънският народ бил изложен на елинизация, след като в началото на XVIII в. турският султан започнал да назначава гръци-фанариоти за управители (князе) на Влашко и Молдавия. През фанариотското владичество (1712—1821) Румъния действително се превърнала „в цветуща гръцка колония“.⁵³ Обаче за румъните то било „период на истинско и буквално грабителство и воеводите или господарите, с твърде малки изключения, не били нищо друго освен истински и действителни разорители на поверения им нещастен народ“.⁵⁴ Произволите им дали основание на един чужд историк да твърди, че положението на румънците под властта на фанариотите било много по-лошо, отколкото под управлението на турски паша. Фанариотите безбожно експлоатирали румънския народ, без да им пречи за това Високата порта (тя се интересувала да ѝ плащат редовно годишния данък), и ревностно насаждали във Влашко и Молдавия гръцката култура със съдействието на Цариградската патриаршия, която спечелила там влияние още през XVI—XVII в.⁵⁵

Стремежът на Цариградската патриаршия за погръчване на подчинените ѝ православни народи особено се засилил в края на XVIII в., когато започнало просветителното и политическото национално движение на гръците за осъществяването на т. нар. „мегали идея“. Показателни в това отношение са окръжните послания на патриарх Григорий V: в 1806 г. подканвал християните да откриват училища (разбира се, гръцки) и да ги подобряват според патриаршеското училище в Цариград, а в 1819 г. ги подканвал да се грижат за гръцко образование и за изучаването на гръцкия език в противовес на стремежа на някои местни училища да се употребява бащиният език.⁵⁶

6. Разединение чрез чужда пропаганда

Турските султани, в стремежа си да спъват народностното развитие на подвластните си християнски народи, позволявали на католическата и протестантската пропаганда да действуват между тях. Павликяните в България (Пловдивско и Свищовско), които няколко века живеели откъснато от другите християнски народи и нямали прозелитски стремежи, през XVII в., с надежда да се поставят под покровителството на Австрия и Франция, се покатоличили и станали база на католическата пропаганда в България. Създадени били католически гнезда и в Албания (Шкодренско), в Гърция и нейни острови, в Сирия, Палестина и Египет.⁵⁷ След Кримската

война (1853—1856) турското правителство подкрепяло униатското движение сред българите в противовес на тяхното националноосвободително движение. Органи на турската власт дори съветвали българите да се отцепят от православната църква.⁶⁸ Верските пропаганди улеснявали турските султани да прилагат в своята вътрешна политика завоевателния римски принцип: *Divide et impera* (разделяй и владей). Те се стремели от една страна да разединят християнските народи в своята държава, за да няма помежду им културно и политическо сътрудничество, и от друга страна да всеят раздор във всеки от тях, та с това да се отслаби тяхната съпротивителна сила и се постигне тяхното отоманизиране, за което особено ратували младотурците начело с прословутия Митхад паша.

БЕЛЕЖКИ

¹ Соломон Швайгер ясно посочва, че в Пловдив зданията били скърпени по обичая на мохамеданите (Ш и ш м а н о в, п. ст., Сбну, IV, стр. 436). Съобщението на Савиюр Люзинян (1786 г.), че къщите в София били построени по турски (вж. тук, стр. 12), се отнася несъмнено и за къщите на християните в тоя град.

² Джонс Бърбъри, член на английската мисия в Цариград, в 1671 г. се установил на квартира в Белград у един търговец грък, чиято къща била бедна и проста, макар той и да бил състоятелен човек. Търговецът обяснил на своя гост, че ако някой християнин „прояви, че е забогатял, веднага започват да го смучат (турците), да го облагат с прекалено тежки данъци и да го ограбват“ (Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 46).

³ Срв. М и л. С. Ф и л и п о в и ъ, Етниче прилике у јужној Србији, в п. сб. Споменница, стр. 417.

⁴ Вж. по-долу султански заповеди, които показват, че богати християни се обличали не само разкошно, но и носели дрехи, подобни по цвят и кройка на облеклото на мохамеданите. В Цариград през втората половина на XVI в. арменките носели широки платнени шалвари и було на лицето, почти като туркини (И р е ч е к, п. ст., Пер. сп., VII, Средец, стр. 97).

⁵ Стефан Герлах видял в Софийско люде с дълги коси до плещите и с калпаци с четири висулки — „почти по турския обичай“ (Ш и ш м а н о в, п. сб., стр. 428). Според Курипешич сърбите в Босна се обличали като турците, само че не си бръснели главите (И р е ч е к, п. ст., Пер. сп. IV, Средец, стр. 79). Според Зен всички българи се обличали „по турски“ (Ш и ш м а н о в, п. сб., стр. 429). Има изображения, в които и смирът, и търговецът (грък, еврей, арменец и арабин) са представени в еднакво облекло: с големи валчести чалми, закопчани кафтани, дълги до земята (Ш и ш м., п. сб., стр. 429).

^{5a} И р е ч е к, п. ст., Пер. сп., IV, Средец, стр. 80.

^{5b} С. там, стр. 79, съобщение на Венедикт Курипешич.

⁶ Срв. Ш и ш м., п. сб., стр. 429.

⁷ Това констатирали европейски пътешественици. Уолш (1827 г.) пише, че при пътуването си през Турция никъде не е виждал туркини, а „българките се явяваха пред нас в домашна обстановка и държането им беше открито и сърдечно като към братя“ (Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 132). Същия характер си запазили българските селянки и след това. Иречек, наблюдавайки българския бит

скоро след Освобождението, пише, че селянките се държат спрямо чужденца без боязън, сериозно, без кокетство. (Княжество България, I, стр. 94).

⁸ Вж. султанската заповед от 1631 г., сб. Положението на бълг. народ, стр. 94.

⁹ Иречек, Княжество България, II, стр. 31. И след Освобождението се срещали в градовете християнски жени от по-старото поколение с широки черни шалвари (Иречек, Княжество България, I, стр. 83). Гражданите мъже повечето още носели турско облекло, но селските носии били народни, твърде разнообразни, особено женското облекло (с. там, стр. 83).

^{9a} Иречек, п. ст., Пер. сп., VII, стр. 96.

¹⁰ Dernschwamm (1553—1555) изрично отбелязва тази забрана спрямо българите. Те всички носели „сиви или бели ямурлуци, нямали нито обуца, нито ботуши, а само цървули от нешавена волска кожа и чорапи до колене“ (Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 39).

¹¹ I. Hammer, Des osman. Reiches Staatsverfassung und Verwaltung, I, S. 441, 447.

¹² Вж. сб. Положението на бълг. народ..., стр. 93—94. Такава заповед била издадена и в 1757 г., понеже „от известно време евреи и християни в Цариград и околностите му, „въпреки подчиненото си положение“, почнали да носят широки дрехи от разноцветни сукна, индийски шалове и пояси, чакшири от тънко алено сукно, предназначени специално за мохамеданите, кожуси от бялка и видра, яздели на коне, без да имат ферман за това, возели се на лодки с по три чифта весла, носели високи около половин аршин калпази. Султанът обявявал, че това държане на немохамеданите се осъжда от Шерията и местните обичаи. Благонравие то изисквало „от облеклото и външния вид на немохамеданите да проличава тяхната немощ и мизерия“ (с. там, стр. 97—98).

¹³ Срв. Lathouche, п. съч., стр. 252.

^{13a} Писмо на Гавриил Кръстевич от 2. I. 1837 г. (фонд на Р. Попович, п. 1, Арх. институт при БАН). Срв. М. Балабанов, Гавриил Кръстевич, София 1914, стр. 125).

¹⁴ Вж. в сб. Положението на бълг. народ..., стр. 138—139, извадки в български превод из Ami Boué, La Turquie d'Europe, II, Paris, 1840, p. 444.

¹⁵ Такива противокултурни ограничения съществували и в началото на XIX в., както свидетелства Hammer, п. съч., стр. 185.

¹⁶ Това съобщава В. Маринов, който обиколил и проучвал Делиорман в 1928, 1932—1934, 1940 г. (Делиорман — южна част), София 1941, стр. 83, 193, 194.

¹⁷ Филиповић, п. ст., стр. 417.

¹⁸ Руският пътешественик Леонтьев (Из жизни христиан в Турции, Москва 1876, II) забелязал у гърците в градовете, че мъжът се държал като господар в семейството си. Ако и да обичал жена си, той не проявявал към нея нежност и почти всякога имал суров вид. Такъв мъж си казвал: „Аз съм господар (δεσπότης) на своя дом, аз искам да бъда горделив аристократ.“ Жената се отличавала с покорност към него. Служела му и не смееа да седне в негово присъствие, докато той не ѝ казал „седни!“ В знак на подчинение съществувал обичаят булките да целуват ръка на своите младоженци (у А. П. Лебедев, История восточной Церкви под властью турок, II изд., стр. 749—750). В Епир, щом пораснело момичето прекарвало затворен живот в къщи, не смееа да излезе никъде. Дори в църква девойките отивали само веднъж в годината — за причастие, и то всички ношно време в една църква, гдето нямало други мъже освен свещеника и певците. Владиката искал от турската власт да пази църковните врати (Лебедев, п. съч., стр. 707—708). Също и в Македония в градовете момите бяха държани строго в къщи. Изобщо жените християнки в градовете с голямо мохамеданско население се криели под влияние на мохамеданските обичаи, разбира се, и поради опасност от насилие от страна на турците. Това се виждало и след Освобождението в българските градове София, Кюстендил, Силистра и др. (Иречек, Княжество България, I, стр. 94). Авторът твърди, че курбанът (кървава жертва), разпространен в България, Тракия и Македония, бил от мохамедански произход (п. съч., I, стр. 112). В същност у българите съществувал такъв обичай още след като приели християнството, както се вижда от сказанието „Чудо на св. Георги с българина Георги“ (вж. м. ст. в Годишника на Духовната академия, т. IV, стр. 7). — Също и в Сърбия съществувал обичаят в знак на подчинение жената да целува ръка на мъжа или да става от мястото си, когато той влиза в стаята (Каниц, п. съч., стр. 62—63).

¹⁹ Макензи и Ирби, п. съч., стр. 26: християнската рая в България, „угнетена до крайна степен, всякога гледа пред себе си в земята и така глупава изглежда, че човек не може да не помисли, че в тия хора душата и сърцето са изскубани насилствено“.

²⁰ Бонциер професор д-р Вутцер в 1856 г. обиколил европейския Изток и една част от Западна Азия, за да изучи санитарните условия и господстващите там болести. В статия, напечатана във в. „Ausland“, той писал и за българите, които му се понравили повече, отколкото румъните, „тъй като българите — по едногласно свидетелство на всички съседни племена — са отлични селски стопани, превъзходни градинари“. „От всичките народи на Европейска Турция — заключил той — българският народ е най-трудолюбив и търпелив... Да има в тях (българите) по-малко флегма и поне искра от онова мъжество, с което се отличават техните сръбски братя, те отдавна биха разрешили сами т. нар. Източен въпрос, отдавна биха изгонили гръцкото духовенство от своята страна и биха устроили, както сърбите, своя национална църква.“ Каниц, като цитира това твърдение, намира дадената характеристика за напълно обективна, като обяснява „най-главната лоша черта в българския характер, изведена от д-р Вутцер, а именно тяхната неограничена покорност на турската и гръцка власт“ „с достатъчно уважителни причини, за да не им се поставя тя вече в укор“ (п. съч., стр. 64–65). Тези причини Каниц ясно посочва в с. съч., стр. 34–36. Също и Макензи и Ирби, п. съч., стр. 26: „Някои искат да укорят българина християнин, че е страхлив и невойниствен, но тая негова страховитост произлиза повече от смисленост, отколкото от неговата робска наклонност; той се крие от своите тирани, но не отива да им се подлизва“; стр. 94: „Но докогато българите живеят под източния деспотизъм, мъчно ще могат да се отърват от сегашните си недостатъци — оскъдност в откровеността и един вид дива страховитост.“

²¹ Лебедев, п. съч., стр. 113: „Архиереи обрашались с клиром грубо и неуважително“; стр. 265: за цариградския патриарх Иоасаф II с клириците си; също стр. 741.

²² Вж. Описание на английски учен за посещенията си в Цариградската патриаршия в 1837 г., сп. Читалище, кн. IV, ноември 15 1870, стр. 277–278.

²³ Ярка картина дава Неофит Бозвели в своята „Мати България“.

²⁴ Вж. Seis M. Troljić, Paliničev Zbornik, в Zbornik historijskog instituta jugoslavenske akademije 1. Leipzig 1954. Втората част на тоя ръкописен сборник се състои от голям брой турски песни, които Никола Палинич в средата на XVII в. преписал с босненско-кирилско писмо. В 1914 г. Ciro Truhelka публикувал две турски песни, написани с кирилско писмо. Също и Елезович фотографирал турски разпоребди, писани с кирилица и намерени в Хилендарския манастир (с. там, стр. 169).

²⁵ Срв. К. Мирчев, Съпротивата на българския език срещу насилствената турска асимилация, сп. Български език, кн. 3, г. III, София 1953, стр. 209–215; К. Шаперас, Историческото развитие на гръцкия език..., сп. Български език, г. IV, София 1954, кн. I, стр. 90–91; Филиповић, п. съч., стр. 417.

²⁶ Й. В. Сталин, Относно марксизма в езикознанието, стр. 25.

²⁷ Срв. по-горе писането на турски песни и разпоребди със слав. писмо — босневица.

^{27a} За значението на църковно-славянския език срв. м. тр. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в., София 1953, стр. 117–120.

^{27б} За българския език ясно отбелязва това В. Априлов в своето „Мнение“ за новобългарското образование от 1836 г.: „по-чист е той в селата, отколкото в градовете, защото в едните живеят само българи, а в другите — отоманци и гърци“ (вж. м. тр. Принос към биографията на Неофит Рилски, София 1951, стр. 139).

^{27в} В. Григорович, пребивавайки в 1845 г. в Охрид в дома на градския лекар, пише: „Он (сир. българският език) получава лиш свои права в тесном семейном круге, оживляемом присутствием женщин: вне его болгаре прибегают к греческому, иногда к турецкому языку“ (п. съч., стр. 102). Същото явление забелязали Макензи и Ирби. Във Велес търговецът, в къщата на когото те гостували, знаел хубаво гръцки, обаче жена му и неговите деца не знаели друг език освен български (п. съч., стр. 94). В Енидже-Вардар стопанинът на конака говорел с тях на гръцки, а жена му ги посрещнала със славянското „добре дошли“. Изобщо там, докато „по-първите българи“ поради търговията говорили гръцки, нито една жена не знаела този език (п. съч., стр. 53, 55).

^{27г} Критично наблюдавайки живота на българи и сърби, Макензи и Ирби правилно оценили това значение на задругата, каквато видели в Прилеп. Тя „била обик-

новено явление в България и наистина много е помогнала християните да се утържат под турска власт, която не разбира от законите“. Чрез своя задружен челяден живот българите, „си запазили и народността и чистотата на обичаите си, и то под робството на най-развратните чужденци, с които са принудени много пъти да живеят къща до къща“ (п. съч., стр. 85). Относно българската задруга вж. Ив. Евст. Гешов, *Задругата в Западна България*, Пер. сп., XXI—XXII. Многобройните названия на планински села, които са произлезли от лични имена, указват на предишни големи задруги (срв. И р е ч е к, *Княжество България*, I, стр. 86).

²⁸ Фламандският рицар Arnalt van Harft в 1497 г. пътувал в Албания. От Рагуза отишъл в Дулчино и в Дурацо (тогава под венецианска власт) и събрал албански думи (boiske — хляб, vene — вино, oje — вода, mische — месо, jat — сирене, kpur — сол и др.), които съобщава в своя пътепис с превод на холандски. Този речник е първият писмен паметник на албанския език (вж. сп. Albania, v. B, Bruxelles, 15 юни 1898, стр. 9 и 15).

²⁹ Срв. Большая советская энциклопедия, т. II, ст. Албанский язык, стр. 51.

³⁰ Тя наложила в тия земи арабския език. Сирийският и арамейският език изчезнали. Арабският език станал не само книжовен, но и говорим език на християните в Сирия, Ливан и Месопотамия, също и на православните в Палестина и Египет, които не говорили гръцки (срв. Сношения России с Востоком, I, стр. 56—57; м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, София, 1944, стр. 61, 67, 75 заб. 29, 160, 171, 182, 285, 297).

³¹ Европейските пътешественици ясно виждали различие в характера на християнските народи под турска власт. За Макензи и Ирби българите се отличавали по главните си черти от своите съседи — гърци, румъни и турци; също, макар и в някои малки неща — от хървати и сърби. Те ги превъзхождали със своя добър вкус и с уменията „да се поставят в по-удобно материално положение. Българинът е привързан към стопанството си: никакъв натиск и неправда не може да го накара да се откаже от полето си, коня си, градината си... и най-голямата си чистота и уредност в къщата си.“ Гъркът има предприемчив търговски дух, духовит е и приказлив, но е нечестен. Българинът е земеделец, твърдоглав и малко говори, но е почтен и непорочен (п. съч., стр. 24). Също и според Феликс Каниц българският народ се отличавал по бит и характер от другите народи в Европейска Турция (пос. съч., стр. 64).

³² Както е известно, при византийските императори Палеологовци (XIII—XIV в. византийското изкуство почва да показва нов разцвет, изразен в мозаичната живопис на църквите Хора (сетне Кахриеджамиси), Панмакаристос (после Фетие джамиси), в миниатюрите в Хрониката на Иоан Скилица. В България бележити паметници на изкуството били църквите в Търново „Св. 40 мъченици“, „Възнесение Господне“, (патриаршеска), „Св. Апостоли“, Земенският манастир, живописът в църквата Св. Георги в София, Погановския м-р, църквата в с. Бояна „Св. Пантелеймон“ и др., миниатюрите в Лондонското евангелие и Манасиевата хроника (старобългарски превод); в Македония — църквите в Охрид „Св. Богородица“ (сега „Св. Климент“), приделът на църквата „Св. София“ от 1317 г., „Св. Константин и Елена“; в Скопие — „Св. Богородица Троеручица“, манастирите „Матка“ и „Марков“, църквата в Старо Нагоричино; в Сърбия — църквата в Грачаница, манастирите Бански, Дечански, Жича, Студеница, Раваница, Каленич (срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, II, София 1946, стр. 358 — за сръбското църковно изкуство).

³³ Запазените остатъци от византийските църкви в Македония представляват остатъци от развитата култура, „която могла да даде силен импулс на късното изкуство“ (Месеснел, *Византийски споменици*, п. сб. Споменица, стр. 359).

³⁴ Вж. О. Успенский, *Очерки по истории византийской образованности*, Сиб, 1892, стр. 273.

³⁵ Историци: Никита Хониат, Георги Акрополит, Георги Пахимер, Никифор Григора, Иоан Кантакузин, Йоаник Халкокондила, Дука, Франци; юристи: Димитър Хоматиан, Матей Властар, Константин Арменопуло; мислители: Георги Гемист Плитон (умр. 1451 г.), Георги Схолари (умр. 1460 г.).

^{35a} Срв. м. тр. Кратка история на съвр. прав. църкви, II, стр. 338, 361.

³⁶ Наистина, както преценява Рене Пинон, турците, установени между Босфора и Дунав, разрушили заедно с византийската империя цялата цивилизация на Източна Европа (L a m o u s h e, п. съч., Предговор на Р. Пинон, стр. 5). Срв. Большая сов. энциклопедия, т. VIII, стр. 40.

³⁷ Срв. Иречек, История на българите, превод под редакцията на В. Н. Златарски, стр. 333; м. тр. Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове, София 1950 г., стр. 72 сл.

³⁸ *Παλαῖντολογία, Ἱστορία τοῦ Ἑλλ. ἔθους*, VI изд., т. V, ч. II, стр. 18: Иоан Аргиропулос, Димитър Халкокондила, Константин и Иоан Ласкарис, Марко Мусур и мн. др.

³⁹ През XV в. Ласкарис изнесъл от Атон ръкописи за библиотеката на Лаврентий Медичи във Флоренция; през XVII в. също и руският монах Арсений Суханов — за Московската патриаршия (В. Григорович, п. съч., стр. 80).

⁴⁰ В един султански берат на цариградския патриарх от XVIII в. се казва: „заповядам на митрополитите, епископите, архиепископите, на всички градове в нашата обширна империя, а също на всички игумени, свещеници и монаси и изобщо на всички поданици от гръцки (= православен) обред да се обръщат към него (цариградския патриарх) по всички дела, подлежащи на неговата юрисдикция, да уважават неговия пастирски авторитет, да бъдат послушни на неговите увещания, да му се подчиняват съгласно правата на неговия сан и според задълженията, определени от религията“ (цит. у Лебедев, История грековосточной Церкви под властью турок, стр. 104). Очерк за властта и влиянието на цариградския патриарх (вж. също там, стр. 103—111, 121—126).

⁴¹ Срв. тук, по-горе. В това отношение не само всички духовни лица, подчинени на епархийските архиепери, твърде приличали на дореформените селяни в Русия (Лебедев, п. съч., стр. 113), но и православно население, особено селячеството (вж. Неофит Бозвели „Мати България“ за грабителството на гръцките владци в България).

⁴² Тоя данък владците внасяли в патриаршията, която от своя страна внасяла обща сума в държавното съкровище — фиска (мири).

⁴³ И тоя данък бил внасян на държавата. Според един берат на цариградския патриарх от 1789 г. той бил длъжен между другото да дава и 105 оки овнешко месо всеки ден на оджака на бостанджиите при султанския дворец (вж. статия на J. K a b r d a за турски документи относно църковните данъци през XVII в. в *Archiv orientální*, XXIII, 1955).

⁴⁴ Вж. също там, ферман от 1661 г. за софийския митрополит, стр. 151—155.

⁴⁵ С. там, стр. 155.

⁴⁶ Срв. Лебедев, п. съч., стр. 111 и 115. Вж. с. там, стр. 112—116, очерк изобщо за фенерските владци.

⁴⁷ Дунайская България и Балканский полуостров, стр. 146.

^{47a} П. съч., стр. 30 и за злодеяния на нишкия митрополит, стр. 36. Вж. ярка характеристика на гръцките владци в България у К. Иречек, История на българите, под ред. на проф. В. Н. Златарски, стр. 387—388.

⁴⁸ Вж. по-долу, точка V, случаи на изгаряне славянски книги.

⁴⁹ Вж. Братя Миладинови, Български народни песни, III изд., София 1942, № 81: майка в люлчината си песен учи детето си Стоян да си бащино царство отърве и да не се бои от никого, „само от гръци лукави, лукави още издайници“. Патриархът направил донос пред султана за българския воевода Стоян от Търново и по негов съвет султанът изсякъл всички попове, избесил всички владци, изтурчил депната, съборил всичките църкви и много от тях потурчил.

⁵⁰ Срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви II, стр. 382—383, 439. Гръцкото влияние проникнало дори в Босна: в сараевските църкви има икони с гръцки надписи (Л. Мирковић, Старине старе цркве у Сарајеву, Споменик. LXXXIII, Београд 1936, стр. 33).

⁵¹ Вж. м. ст. Унищожението на Охридската архиепископия и влиянието на елинизма в България, сп. Македонски преглед, г. II, София 1926, кн. 3; Кратък исторически очерк за съвременните православни църкви Ромънска, Гръцка, Албанска... София 1948, стр. 122—123. Гърчещите се цинцари били ревностни поддръжници на гръцката пропаганда в градовете в Македония. Единоманията сред православните албанци се засилила особено след създаването на гръцкото кралство. Според свидетелствата на английския писател Holthouse (той бил в Албания заедно с Байрон в 1809 г.), тогава албанците имали развито народностно съзнание. „Когато питах хората в други страни на Турция — пише той — какви са, отговарят, „турци сме“ или „християни сме“, а в Албания, ако питах един човек, той отговаря само „албанец съм“ (jam shqipetar). Обаче към края на XIX в. вече се вижда промяна. Днес за днес — четем в албанското списание „Albania“ (v. B. Bruxelles 1898, 15 юни, стр. 9 и 17) — в Албания няма албанци; има само „турци“ и „каури“.

сир. албанци, които се срамуват да се наричат шкипетари. Издигането на Гърция като държава е въздействувало на православните албанци така силно, че те започнали да считат Атина за свой естествен център.

⁵² Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, стр. 89. Също и Макензи и Ирби не намерили в Солун какви да е следи „за ония проповедници, на които техните едновърци в Турция имат да благодарят, гдето днес Русия се завзема за тях пред европейските кабинети“ — нито параклис, нито келия в тяхна част (п. съч., стр. 47). След няколко години вече е имало в Солун българско училище на името на Кирил и Методий (вж. м. тр. Солун в българската духовна култура, София, 1937, стр. 46—48).

⁵³ *Παλαρρηολογίον*, п. съч., VI изд., V, 2, стр. 111—112, срв. Лебедев, п. съч., стр. 127—128; М. Балабанов, Гавриил Кръстович, София, 1914, стр. 23—24.

⁵⁴ Е. Голубински, Краткий очерк православных церквей Болгарской, Сербской и Молдаво-Валашской, Москва 1871, стр. 337—338.

⁵⁵ Срв. *Παλαρρη*, п. съч., VI изд., т. VI, стр. 13—14; Лебедев, п. съч., стр. 127, 142—148; м. тр. Кратък исторически очерк..., стр. 26—29.

⁵⁶ *Παλαρρη*, п. съч., VI изд., V, 2, стр. 78.

⁵⁷ Н. Милев, Католическата пропаганда в България през XVII в., София 1914; срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, стр. 83—85, 187—193, 328—333, 500—504, 510—511; с. съч., II, стр. 82 сл.; Кратък исторически очерк..., стр. 110—111 (в Гърция), 126—127 (в Албания).

⁵⁸ Макензи и Ирби чули в Македония, че един кадия казвал на българите: „Покатоличете се, станете протестанти или направете някоя секта, за да ви признаем за отделна народност (п. съч., стр. 33).

III. НАСИЛСТВЕНО НАМАЛЯВАНЕ НА ХРИСТИЯНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ

1. Обща характеристика. Продаване на пленници като роби

Турската държава се създава и разширила чрез постоянни войни. Нейното устройство било напълно военно. Тя била „единствената истинска военна държава през средновековието“.¹ Нейният вожд султанът придобил абсолютна власт² и всичките му поданици трябвало да се подчиняват безусловно. Това се постигало чрез „терористичен режим“, с който турската империя най-вече се отличавала от другите държави в Европа.³ Султаните и техните военнополовинни административни органи прилагали твърде често смъртното наказание.⁴ Те си служили с жестоки физически насилия и спрямо немохамеданското население, с цел да го направят безропотна рая.

За да омаломощят покорените християнски народи, турските султани прилагали завоевателната политика на римските императори: физическо разреждане и намаляване на немохамеданското население в градове и области. Като завладявали Балканския полуостров и други земи, турските войски вършели големи грабежи, опустошения и масови кланета.⁵ Вземали в плен или преселвали, главно в Мала Азия, населението от цели градове, продавали пленници като роби.⁶ В Кипър и Крит имало много роби българи.⁷ В Цариград съществувал отделен пазар за продаване на роби — Йесир пазар. През XVII в. там имало дори отделен пазар за продаване жени като робини, наричан Аврат пазар.⁸ Според венецианския посланик Д. Ж. Караро (1578 г.) в Цариград не само турците, но дори и евреи и християни нямали наемна прислуга, а само роби и робини.⁹ Такива неволници имало най-много в султанския дворец, който според Рико бил просто затвор, пълен с роби.¹⁰ Турски войници, връщайки се в 1827 г. от поход (вероятно от Гърция), носели на коне кошове, пълни с пленени деца момчета и момичета от 3 до 9—10 години, за да ги продават в Цариград.^{10a} Отвеждането на роби е отразено ярко в българските народни песни,¹¹ също и отвличането на момичета от турци и татари.¹²

2. Преселване и избиване на покорено население преди половината на XV в.

След победата при Чермен (1371 г.) турците полетели в Македония „като птици по въздуха“ и от християните едни посичали с

меч, други откарвали в плен, а останалото християнско население измирало от глад.^{19*} Султан Мурад I (1359—1389) при своите нашествия в Балканския полуостров разрушил много градове и превърнал жителите в пленници, които отпращал през Дарданелите в Мала Азия.¹³ При същия султан гр. Пейхиар (вероятно в Одринската област) бил изравнен със земята. Ония от жителите му, които оказали съпротива, били посечени, а останалите жители—заробени. Също и гр. Инджигиз (близо до Чаталджа), превзет след три дни обсада от Мурадовия военачалник Лала Шахин, твърде много пострадал: мъжете бойци били подложени на сеч, а жените и децата им — пленени.¹⁴

Мурадовият син Баязид I (1389—1402), пълен с омраза към християните и жесток по характер,^{14*} разрушил всички градове около Цариград и преселил жителите на гр. Панидон (при Мраморно море) до самия Цариград. Неговият военачалник Евренос бей опустошил цяла Лакедемония и Ахайя, а Турхан превърнал в пустиня градовете край Черно море.¹⁵ Военачалникът пък Якуб паша превзел града Аргос (1397 г.) и жителите му около 30 000 души (както чул византийският историк Халкокондила) били преселени в Мала Азия.^{15*} Изобщо на всеки град, който им оказал съпротива, завоевателите отмъщавали жестоко. Плачевна била участта на българската столица Търново. Скоро след като паднала под турска власт (17 юли 1393 г.), 110 боляри, повикани от турския управител уж на съвещание в патриаршеската църква „Възнесение“, били изклани до един и трупове им били оставени „за храна на птиците небесни“. Изведен бил и патриарх Евтимий на крепостна скала, за да бъде посечен, но пред кроткия му вид ръката на палача се вдървила. Суеверният турски управител се уплашил от това явление и не убил Евтимий. После по заповед на Баязид I много търновски жители били изселени в Азия, а Евтимий бил заточен някъде в „Македония“,¹⁶ сир. в Тракия,¹⁷ може би в Бачковския манастир.¹⁸ Какъв кръволок е бил Баязид I, се вижда от факта, че след сражението при гр. Никопол (1396 г.)¹⁹ той заповядал на войниците си да избият пред самия него всички свои пленници. В един ден от сутрин до вечер били убити около 10 000 души. Касапницата щяла да продължи още, ако съветниците на султана коленопреклонно не го молили да прекрати „извънмерното кръвопролитие“, за да не бъде наказан от бога.²⁰ В 1391 г. гражданите на гр. Дръстър (сега Силистра), обсаден от Баязид I, му предали града с условие да се изселят с оръжието, семействата си и с всичко, каквото биха могли да вземат със себе си. Обаче по пътя всички те били избити (турската охрана ги повела по друг път, далеч от земята, където искали да стигнат, но те се противели, дори влезли в сражение с нея).²¹ Ревнив за своята власт и жесток, Баязид заповядал да бъдат умъртвявани веднага след раждането им всички мъжки деца на омъжените въвн от сарая принцеси.²²

Много градове пострадали при междуособиците на Баязидовите синове. Сулейман опожарил Пловдив, а по заповед на Муса пловдивският митрополит Дамян бил заклан в църквата и тялото му хвърлено въвн от крепостната стена.²³ При похода си срещу Ца-

риград Муса предал на огън всички околни селища, които били напуснати от жителите им.²⁴ Жесток и безчовечен, той изгорил цяло село в Одринско заедно с всичките му жители — мъже, жени и деца, загдето трима местни младежи убили неговия брат Сулейман (1411 г.), въпреки че сам Муса го преследвал.²⁵ При похода си срещу Сърбия (1414 г.) Муса опустошил много градове (Крушевац, Сталач, Петрус, Коприан, Скопие и др.), посякъл много християни и преселил българското население (вероятно от Моравско).²⁶ Поради големите му опустошения Константин Костенечки го нарича звяр,²⁷ а в българските народни песни е наричан Муса кеседжия (разбойник).

При султан Мохамед I (1413—1421) турските войски нахлули в Албания, разграбили и разорили гр. Авлона и пленили много народ.²⁸ Той изпратил войски в Дакия (Влашко) и я ограбвал. Военачалникът Евренос бей при своите нашествия в Пелопонес, във венецианските владения и други области отвлечал много пленници. Също и Турхан (паша), поставен от султан Мохамед I за управител във Видин, взел голяма плячка в неприятелските страни.^{28*} Изпратен от султан Мурад II в Пелопонес, той опустошил страната и поробил населението в градовете, които отнел от венецианците (*καὶ πόλεις καὶ ἀπὸ τῶν ὀρθόδοξων ἡρδωπολιτῶν*). След като превзел Коринтския провлак (22 май 1423 г.), той изклял с измама в едно място 300 души пленници, които били избягали ноще в планината над Кенхрея.^{28б} Пелопонеските албанци се опълчили срещу него, но не могли да удържат и ударили на бяг. Турхан, като ги преследвал, убил мнозина и обезглавил всички 800 пленника, от главите на които издигнал кули (1423 г.).^{28в} Не след много време (към 1429 г.) същият Турхан по заповед на султан Мурад II нахлул във Влашко с много войска и взел много пленници и плячка.^{28г}

След като превзел Солун (29 март 1430 г.), султан Мурад II (1421—1451) избил множество гърци, понеже при обсадата на града срещнал силна съпротива. Много солунски жители били отвлечени като роби и пръснати на Изток.²⁹ После султанът позволил да се заселят отново в Солун ония, които могли да се откупят,³⁰ обаче повечето не могли да се спасят. Мурад II отнел всички къщи и имоти, чиито собственици не са останали в Солун.^{30а} При настъпването на турците срещу Янина заплашен бил и тоя град със страшната участ на Солун, ако оказал съпротива.³¹ В Пелопонес при похода си срещу Хексамилон (Коринтски) (1446 г.) султан Мурад превърнал в развалини тази крепост, изгорил Воциста (Вощица), опустошил Патрас и Гларенца и отвлякъл в плен над 60 000 души.^{31а}

3. Жестокостите на Мохамед II

Султан Мохамед II (1451—1481)^{31б} прилагал безмилостно тази система. Когато покорявал някой важен град, той разделял населението му на три категории: бедни, средни и първенци. Първите оставял да обработват земята, вторите отвеждал в робство и ги разпределял като плячка между войниците си, а от третата категория едни избивал, други потурчвал или изселвал в Азия и Цариград.³²

Това сторил с Трапезунд, с островите Митилини, Самотраки и Тасос, със селищата в Босна Бобовац, Яйце и Ключ.³³ Той превърнал в роби една трета от жителите на значителния град Гребена (Южна Македония),³⁴ а в град Еврип (о-в Евбея) избил всички мъже над 12 години, понеже градът оказал съпротива, и преселил в Цариград всички жени и деца. Обезлюдил и градове в Тесалия (Фтелия, Гардики).³⁵ В 1455 г. той превзел големия рударски център Ново бърдо в Косово поле, отнел покътнината и много скъпоценности и отвел една част от жителите като роби. Избити били първенците, взети били за еничери 320 момчета и разграбени 700 жени. След няколко години (1467 г.) били преселени и останалите новобърдски жители в Цариград и други места.³⁶

Жестокостта на Мохамед II и неговата войска изпитал и Цариград. Преди да предприеме настъплението, султанът обещал с клетва на войската си всички съкровища на византийската столица и пленници, а на себе си оставил къщите и стените на Цариград.³⁷ Преди да пристъпи към обсадата на Цариград, той превзел кулите на Св. Стефан (към Силиврия) и избил всички техни жители, които му се противопоставили.³⁸ След като турците влезли в Цариград (29 май 1453 г.), султанът им позволил да грабят, убиват и безчинствуват. Извличали от църквите скритите там благородни жени, моми и монахини; в самата църква „Св. София“ пиршествували и блудствували с жени, девойки и деца.³⁹ Византийските бойци, които след втурването на турците се разбягали в града, били пленявани, преди да стигнат в домовете си. Други пък, които успявали да достигнат до къщите си, ги намирали без деца, жени и вещи. Преди да застенат и заплачат, те били пленявани, като им били връзвани ръцете отзад. Трети пък, отивайки в къщи, намирали жените и децата си вече отвеждани като пленници. Турците ги залавяли и връзвали в окови заедно с близките им. Те безмилостно избивали всички стари хора, мъже и жени, които не могли да излязат от къщи поради болест или старост, и ги хвърляли на улицата.⁴⁰ Плячката в пари и скъпоценни неща възлизала на 200 000 дуката (2 400 000 франка). Взети били около 60 000 пленника, които били превърнати в роби.⁴¹ В един ден били обезглавени знатните граждани и държавни сановници (великият дук, великият domestik, протостраторът и др.). Синовете на великия дук били заклани пред очите му, понеже той не предал на султана своя 14-годишен красив син, за да блудствува с него. Колкото мъртви тела имало вътре и вън от града, турците ги изгорили заедно с телата на падналите агаряни.⁴² От жените и децата на избитите Мохамед II си избрал по-красивите моми и момчета и ги дал на архиевнуха (началник на евнусите) да ги пази, а останалите дал на други да се грижат за тях, докато бъдат откарани в Одрин. На 18 юли 1455 г. султанът се върнал в Одрин с множество пленници и плячка, водейки със себе си всички благородни жени с техните дъщери — пеш и на коне.⁴³

Изобищо според византийския писател-съвременник Дука можел да се види целият град (сир. жителите, които останали живи) събран в шатрите на турската войска, а самият Цариград станал „пуст, мъртъв, гол, безгласен, нямащ вид, ни хубост“.⁴⁴ Населението,

в Цариград твърде много намаляло. Поради това Мохамед II преселил там жители от градовете на Тракия (Мидия, Агатопол, Месемврия, Силиврия, Ираклия, Панада, Ористиада), от Стара и Нова Фокия (близо до гр. Смирна), от Амастрида и Кафа, които отнел от генуезците); от Пелопонез около 2000 семейства и толкова деца, които зачислил в еничерския корпус.⁴⁵ Според Халкокондила гърците в Пелопонес, щом узнали, че султан Мохамед II опустошил вътрешността на страната и погубил много мъже в градовете, бързали всеки един да се предаде на султана, преди да пристигне и ги унищожи. Пелопонес, опустошаван от турските военачалници, така тежко страдал и гинел, по думите на тоя византийски историк, както овце без пастири, нападнати от вълци, които не се насищат от плячката.⁴⁶ Така военачалникът Заган, управител на Тесалия и Пелопонес, както и другите турски началници в Пелопонес, имали големи печалби от роби, които тайно препращали в Тесалия. Заган получавал дарове от жителите християни в Пелопонес.⁴⁷

В 1466 г. след поход в Албания срещу Георги Кастриоти (Скендербег) Мохамед II изселил от Охрид в Цариград самия охридски архиепископ (патриарх) Доротей заедно с много боляри и клирици,⁴⁸ чиято съдба след това не е известна. След тези удари двата главни южнославянски центъра — Търново и Охрид — били толкова разстроени, че вече не могли да проявят културно творчество. В 1467 г., след като разбил Георги Кастриоти, Мохамед II преселил в Мала Азия многобройно население от Албания. В същата година изселил 15 православни къщи от Скопие в новооснования от него град Кониох (близо до днешния гр. Елбасан), който станал огнище на мохамеданството в Албания.⁴⁹ В борбата с турците градското население в Албания отчасти било унищожено, като например в Дривас (Северна Албания) (1478 г.), отчасти изселено.

При султан Баязид II (1481—1512) турците опустошавали Албания, изгорили много селища и преселили мъже и жени в Цариград. В 1511 или 1512 г. турците пленили в Македония Жеглигово и Овче поле. Голяма скръб — пише летописецът — обхванала населението.⁵⁰ Множество еничери навлезли в гр. Метони (Гърция) през крепостта му и грабели жени и деца. След голяма съпротива турците го превзели и обезглавили всички мъже от 12 години нагоре, а жените и децата били пръснати на изток и запад. Уплашени от това, жителите на града Корона изпратили на турците ключовете на своя град.⁵¹

Неизвестно в коя година след покоряването на Албания, били преселени албанци в Североизточна България. Такъв произход ще да имат селата Арбанаси до Търново, Бей-арнаут и Кара-арнаут в Разградско, Ески-арнаут (Добриня) в Провадийско. Потомци на тези преселници ще да са били албанците християни в селата Дерекьой и Девня, Варненско.⁵²

4. Изстребление на християнско население през XVI—XVIII в.

Войските на султан Сулейман Великолепни при обсадата на Белград в 1526 г. летели като крилати змии, палели села и градове,

опленили „славната и дивна земя деспотова“ (сръбското деспотство в Срем).⁵³ Жителите на Белград били разселени, мнозина от тях в Цариград, като образували колония Белград.⁵⁴ Опустяла и околността на Белград. Около 1550 г. там нямало никакви села.⁵⁵ В 1522 г. султан Сулейман изселил много семейства в градовете на „Романия“ (Тракия и Македония), в Египет и други места, населени с турци.⁵⁶ След битката при Мухач (30 август 1526 г.) турските войници изсекли хиляди пленници, чиито глави били поставяни пред самия султан. Част от гр. Буда и други селища били изгорени. По цялата страна те извършили страшни грабежи, палежи и кланета. По приблизителни изчисления маджарите загубили около 200 000 души бойци и жители от двата пола. Всички евреи от градовете Буда, Пеща, Алба-Регал били преселени в Кавала, Сер, Трикала.⁵⁷

Турските насилия и злодейства над покореното християнско население нямали предел, особено през време на войни с християнски държави (Австрия, Венеция и др.). В 1571 г. съединените флоти на Венеция, Испания и папа Пий V разбили турската флота при Лепанто (Йонийско море).⁵⁸ Това поражение възбудило силно фанатизма на мохамеданите в Египет и християните там били подложени на люто гонение (според александрийския патриарх Мелетий Пигас в един ден били отрязани езиците на 3900 гърци). Въстанието в Югозападна България през 1596 г. било потушено твърде жестоко. Friedrich Seidel, който през лятото на 1596 г. пътувал през България, съобщава, че пътят София—Ниш бил покрит с лешове от хора, коне, магарета и кобили. Пред двете врати на Ниш били поставени в чест на султана много стотици пресни глави на християни българи — бедни селяни.⁵⁹

Големи насилия били извършвани и при войните през XVII и XVIII в. Насилията, извършени върху християнското население, са отразени силно в много приписки на български и сръбски книжовници по църковни славянски ръкописи. Така в 1611 г. поп Стойко от с. Костенец отчаяно моли бога да види „ѿѿ се чини на земан. тѣга хрѣнѣ (навярно христѣнем) ѿ проклѣтн агарѣнн ѿ проклѣтн магарѣн н проклѣтн немцѣн н латинѣ“. В 1650 г. „сѣчъ въ по всѣхъ вселеннѣхъ вѣдомо вѣднъ вѣсакомѣхъ испитающемъ хрѣтианнѣхъ“. Поп Илия от село Караач (при Пловдив) пише, че при похода на султан Мехмед IV, (1683 г.) срещу немците „ваше велика нѣжда на хрѣнѣхъ ѿ сѣрѣтѣ“ (войските).⁶⁰ В 1690 г. при второто превземане на Белград от турците всред населението настанал ужас. Сръбски летописец, пишейки, че станала голяма война и плен по цялата сръбска земя, стене жално: „Ох! Ох! Ох! Увы мнѣ! Люти страхъ нъ беда тогда беше, матерѣ от очесехъ раздѣвахъ, а от отца — сына; младе робляхъ, а старе секахъ нъ давахъ. Тогда на се человекѣнъ смрътъ признавахъ, а не живот от проклѣтнъ тѣрака нъ татара. Увы мнѣ, люте тѣге“. Друг летописец, съобщавайки, че в 7199 г. (1691) турците превзели втори път Белград.

се провиква: „8вы тогда 8зык8 с8рбскому“; също и в 1739 г. при третото превземане на Белград от турците: „8вы род8 христѣанско-мѣ“. ⁶¹ В 1738 г., когато турците отнели Ниш от австрийците, те извършили голямо изстребление, избили „христаални (= християнски) род“: избили мъжете, заробили жените, откарали стоката, овци и говеда и коне. ⁶² Много роби били взети в Банат и Сърбия (Белградски пашалък) през войната на Селим III с Австрия. Изглежда, робите били влачени през Босна и сараевският митрополит Паисий откупил мнозина от тях. ⁶³

Ужаса на турското нашествие изпитали и големите гръцки острови под венецианска власт — Кипър в 1571 г. и Крит в 1669 г. В Кипър, който 11 месеца противостоял на турските атаки, десетки хиляди християни били избити, много момчета и момичета били продавани за роби в Цариград. Майки отчаяни убивали децата си пред очите на насилниците, за да не бъдат безчестени, и след това убивали и себе си. Погубени били епископи и други духовни лица. ⁶⁴ В Крит, за завладяването на който Турция предприела три войни (от 1645 до 1669 г.), били разграбени селища и взети много пленници. ⁶⁵ Тогава (1666 г.) според един атонски летописец „много бысть нѣжда велия по всей земли“, но най-вече в Света гора по море и суша. Атонските монаси били принудени да дадат „много пешкеш многи вещи“ на великия везир (Ахмед Кюпрулу), който дошъл в Солун при похода за Крит. ⁶⁶

През австро-турските войни и Унгария била изложена на жестокостите на турските власти. След несполучливия поход на Сулейман II срещу Виена (1529 г.) турските войски грабели и избили много пленници (според някои 10 000 души). ⁶⁷ Английският пътешественик Джон Бърбъри (1671 г.) видял в гр. Осйек (на р. Драва) на стените му няколко глави на християни, набити на колове. Вън от града се издигала двойна бесилка с ченгели, на които турците окачвали „злосторници“ с главите надолу и ги държали така „да умират“ кои побързо, кои по-бавно. Недалеч от маджарския гр. Гран били натрупани на куп „над 1000 глави на бедни християни“, които били пленени в гр. Барчан (на р. Драва) и избити по заповед на турския везир, който гледал хладнокръвно тая сцена от палатката си. ⁶⁸

5. Избиване на ръководни духовни лица

Турската власт посягала върху живота на самите духовни началници на християнските народи поради съмнение в тяхната верно-поданост. Не е известно какво е станало с охридския архиепископ Доротей, отвлечен в 1466 г. от Мохамед II в Цариград. ⁶⁹ Към 1540 г. охридският архиепископ Прохор заедно с епархийски архиереи и чиновници на Охридската архиепископия били хвърлени в затвора и държани в окови, види се по политическо обвинение на смедеревския митрополит Павел, който се отцепил от Охридската архиепископия и се обявил за сръбски патриарх. ⁷⁰ В 1598 г. бил посечен във Велес охридският архиепископ Валаам, ⁷¹ вероятно във връзка с революционното движение в Македония и Албания. ⁷² През XVIII в.

били погубени няколко цариградски патриарха (Кирил Лукарис в 1638 г. по езуитски интриги, Кирил Кондарис в 1639 г., Партений II в 1651 г., Партений III в 1657 г., бившият цариградски патриарх Гавриил II в 1659 г.).⁷³ Според едно известие и ипекският архиепископ Гавриил, който бил в Москва във времето на руския цар Алексей за милостиня, бил обесен в 1659 г. в Бруса по клевета на своя приемник Максим. В 1737 г. (през Австро-турската война) самоковският митрополит Симеон, наклеветен в бунтовничество, бил подложен на мъчения и обесен в София на 21 август, неделя, 5 ч. (по турски).⁷⁴ В 1849 г. бил убит от мохамедани фанатици врачанският епископ Агапий, неустрашим бранител на своето паство. Също и в другите области животът на християнските духовни началници не бил обезпечен. В о-в Кипър (от 1571 г. до 1878 г. под турска власт) много православни иерарси били обесени или побити на колове.⁷⁵ Също и католишки владици в България били подлагани на турски насилия. Софийският епископ Петър Солинат в 1610 г. на малко щял да бъде убит в Чипровци от санджак-бея (във връзка със събирането на еничерския данък). Пригответи били и коловете, за да набие на тях епископа и други християни, обвинявани, че укрили момчетата в планината. Но народът ги спасил чрез откуп.⁷⁶ При своята обиколка из епархията софийският архиепископ Петър Богдан два пъти бил арестуван и държан в затвор 1½ година. Освободен бил, след като платил повече от 500 реала (златни монети).⁷⁷ Шкодра дала двама мъченици — католически епископи: в края на XVII в. бил обесен епископ Антон Хайгер и в 1718 г. — неговият приемник Антон IV. Вследствие на това следващите шкодрански епископи не седали в Шкодра, а в околността. Едвам в края на XVIII в. седалището им се преместило пак в Шкодра.⁷⁸

6. Разрушаване на градове и села

При завладяването на балканските земи били разрушени цели укрепени градове и други големи селища: Ипсала, Макри, Траянопол,⁷⁹ Аркадиопол,⁸⁰ Девелт (близо до днешния Бургас),⁸¹ Скопелос,⁸² Червен (близо до днешния гр. Русе),⁸³ навярно и крепостите Крън и Кюпис,⁸⁴ Стоб (развалините при днешното село Стоб при р. Рила); в Южна Албания: Девол, Вескоп, Нестрам; в Македония: Жеглигово (при днешно Куманово), Просек (при р. Вардар, Демир-кали), Прилеп (при днешното с. Варош), Женско, Вардар.⁸⁵ Турците съвсем разорили гр. Ниш, след като го превзели. В 1521 г. разрушили в Срем „хубавия град Купиник“ и други градове, „дивни места и села запустели.“⁸⁶ Изчезнали градовете, споменавани от византийския писател Мануил Фил (в началото на XIV в.): Червесисица (*Τζερεβείσιδα*) под Стара планина, *Κώλινα* (при с. Колена?), *Βεανίτζα* (Венец) на североизток от гр. Берое (днес Стара Загора), *Διαβαίνα* (Девина) в Котленско, Козяк (развалини на 1 час от Котел), *Κάμανα* (в Сливенско), *Γραναίτη* на пътя от Преслав за Сливен. Съсипани били в Сливенския край градовете *Σωτήρος πόλις* (вероятно при с. Сотир), *Πυργίτιον* (при с. Бургуджук).⁸⁷ След падането на Видин под турска власт (1396 г.) били разрушени много селища в бившето видинско цар-

ство.⁸⁸ Султан Мурад II разрушил в Пелопонес Хексамилон (на Коринтския провлак) и други места.⁸⁹ Поп Петър от с. Мирково (в своя летописен разказ от края на XVII в.) проклинал султан Мехмед (Мохамед IV), че разсипал християнската вяра, големи църкви и големи градове.⁹⁰ Превърнат бил в село гр. Преслав, значителен културен център преди турското робство;⁹¹ също Крупник (в долината на р. Струма) — епископско седалище през XV—XVI в.;⁹² в Котленско *Οὐτζάρκα* (с. Ченге?), *Οὐρβίτζιον* (с. Върбица);⁹³ богатият рударски град Чипровци (Чипровец) пленен и разорен през време на тамошното въстание в 1688 г. Завоевателите разрушили крепостите на София, Ниш, Пловдив⁹⁴ и други вътрешни градове, които им оказали съпротива.⁹⁵

7. Масово бягство на населението поради турския терор

Безспирните опустошения на поробителите и техният постоянен терор изпълвали със страх беззащитното християнско население. На много места то бягало в съседните християнски държави (в гръцките острови под венецианска власт, в самата Венеция и други страни на Европа). При разграбването на Цариград много от генуезките и венецианските кораби бързо излезли на открито море, като отнесли ония от защитниците и жителите на Константинопол и Галата, които успели да се качат на тях. Много гърци от Пелопонес и други места се изселвали масово в Италия, гдето постепенно се покатоличили.⁹⁶

През XV в. и особено след смъртта на Георги Кастриоти — Скендербег (17. I. 1468 г.) — в Италия забягнали много албанци и славяни, които също се покатоличили.⁹⁷ Една част от тези албанци се поиталианчили.⁹⁸

През XIV и XV в. голям брой албанци се преселили в Гърция. Към 1853 г. живеели около 20 000 албанци в разни области и места: в Беотия, Атика, Мегара, Арголида, о-вите Хидра, Специя, Порос. О-в Саламин бил населен изключително с албанци.⁹⁹ В 1739 г. заедно със сърбите се изселило и албанското племе клементи в Срем.¹⁰⁰

Населението от Дунавска България търсело убежище в полунезависимото княжество Влашко, гдето се образували цели български селища около Букурещ и други градове край Дунав.¹⁰¹ Много народ се изселил от Чипровци и околните села във Влашко и Трансилвания след потушаването на Чипровското въстание.¹⁰² През Австро-турската война в 1737—1739 г. в Австрия избягали много жители от югозападните български краища (Трънско, Пиротско, Берковско, Брезнишко, Радомирско, Кюстендилско и Дупнишко). През 1773—1774 г., изглежда поради опит за въстание във Видин (във връзка с тогавашната Руско-турска война), се засилил турският терор и много жители на видински села забягнали,¹⁰³ вероятно отвъд Дунав.

След окончателното падане на сръбското деспотство (1459 г.) сръбско население бягало в крайдунавските области на Унгария, а в 1690 г. заедно с отстъпилите австрийски войски се изселили в Австрия (Срем, Славония, Бачка, Банат) от стара Сърбия и други:

съседни области около 37 000 семейства, начело с ипекския архиепископ — патриарх Арсений III Черноевич. Тогава забягнали в Австрия и българи от Северна Македония и Западна България (Видин, Трън, Кюстендил). В 1739 г. нови сръбски маси, водени от ипекския архиепископ — патриарх Арсений IV Шакабента, се преселили в австрийска територия. На опразнените селища в стара Сърбия се настанили много мохамедани-албанци (геги),¹⁰⁴ които до Балканската война (1912—1913 г.) държали под страх християнското население в тази област.

Поради турските насилия много християни бягали в планините или пък се заселвали в места до по-защитени градове.¹⁰⁵ Така се образували нови селища в гънките на Стара планина и Средна гора,¹⁰⁶ също в Западна Македония като Влахо Клисуре, Писодер и Невеска в пл. Вич,¹⁰⁷ Крушово.¹⁰⁸ И в Албания християните търсели убежище в непристъпните планини, за да запазят своята вяра и народност. Така в Северна Албания се задържали войнствените албански племена-католици дукаджини и мирдити, които оставали автономни в своите затънтени села.¹¹⁰ Вероятно, както гласело преданието, при превземането на Златица (споменава се в 1443 г. във втория поход на полския крал Владислав) населението се разбягало по околните планини. През XVII в. поради натиска на турските феодали много жители от Костур и околните села се изселили в Брацигово, гдето се различавали под названието „арнаути“. Навярно подобни преселници имало и в Копривщица (след Освобождението една махала се наричала Арнаут-махала и кладенец Арнаутец).¹¹¹ Твърди се, че с. Караарнаут (сега Големи извор в Делиормана) било основано от българи от Костурско, които се заселили тук в началото на турското робство. Също тогава и албанци се заселили там в близкото с. Арнауткьой.¹¹² Подложени на грабежи от албанци-мохамедани, богатите влашки селища на планина Грамос Линотопи, Въртени и Фуша са западнали. Също и градовете Николица на р. Девол, Шиписка (близо до сетнешния Мосхопол) и Сисани (в Южна Македония) пострадали. Населението се разбягало из Македония и в други места в Турция и вън от нея.^{112а}

В същото положение били и сръбските области. Към 1532 г. Босна била слабо населена. Около Вишеград и Нови пазар, покрай пътя, земята била съвсем запустяла поради това, че пътниците турци грабели от устата на християните и последния залък „като дивите вълци, кучета и лъвови“. Сърбите бягали в други места, християни имало само в планините и височините.^{112б}

За да се избавят от грабежите на турските земевладелци, селяни напускали своите земи и се поселвали в близки градове, гдето се залавяли за занаяти или живеели като наемни работници. Това бягство е забелязал френският пътешественик G. Olivier при своята научна обиколка в Турция през 1793—1798 г. Така се разредявало селското християнско население и се разорявало селското стопанство. В много области се виждали големи необработени равнини, унищожени и обезлюдени колиби и села.¹¹³ Местността покрай главните пътища често била безлюдна поради притесненията, на които били изложени селяните (при преминаването на чиновници

или чуждо посолство те били длъжни да ги придружават, въоръжени с дълги тояги, да вървят напред и да им посочват пътя, да поддържат конете при опасни места, да им доставят безплатно храна и пр.).¹¹⁴ Венедикт Курипешич (1530 г.) бил зрител, как пред самите австрийски пратеници турците често биели лошо християните (в Босна) стари и млади, дори и жените.^{114a}

8. Опустошения на кърджалии и турски феодали (Осман Пазвантоглу, Али паша Янински и др.)

Много селища в България, Македония и Албания пострадали през времето на феодалните и кърджалийски размирици (в края на XVIII в. и в началото на XIX в.). В 1794 г. кърджалиите навлезли в Етрополе и извършили големи пакости. Християните избягали в горите, а турците се затворили в калето. Кърджалиите се оттеглили, след като взели от турските аги много дукати. Когато християните се върнали, техните съжителители турци ги насилили да им платят в по-голям размер дадения откуп (30 кесии дукати). Само духовникът Григорий платил 250 гроша заради метоха на Етрополския манастир „Св. Троица“.¹¹⁵ В 1798 г. войските на капудан-паша Хюсеин, заедно с кърджалиите, минавайки за Видин срещу Осман Пазвантоглу, изгорили Габрово и изклали голяма част от населението. В същата година кърджалии ограбили Арбанаси, и населението му избягало в Свищов; изгорили Елена (24. IV. 1800 г.); опустошили Оряхово, чието население потърсило убежище в Никопол; буйствували в Златишката котловина и изгорили Панагюрище; Копривщица била 3 пъти изгаряна и възобновена около 1810 г. Калофер два пъти бил обран и изгорен (в 1770 и 1800 г.). Кърджалии унищожили голямото котленско с. Жеравна, нападали Стара Загора и Котел, изгорили Станимака (днес Асеновград) и близките села, Батак, Перушица, изобщо всички неукрепени селища в Пловдивска епархия. Те вършили опустошения в Трънския край и в самия Трън, гдето било седалището на един от кърджалийските главатари — Карафеиз; нападали и Самоков.¹¹⁶ В 1793 г. кърджалии безчинствували в София и околните села.¹¹⁷ В 1801 г. ограбили и разорили Тетевен, чието население се пръснало в разни места (Кула, Зайчар, Оряхово, Влашко, Южна Русия).¹¹⁸ В 1802 г. арнаути нападали София, разорили 16 къщи и убили нейни жители.^{118a}

Софроний Врачански описва живо безчинствата на кърджалиите и войските на Пазвантоглу във Врачанската епархия. Те изгорили много села, а населението се разбягало във Влашко и другаде. Турци разнебитили зданието на епископията във Враца (бивш църковен метох). Останала здрава само една стая, в която живеел епископ Софроний, но през 1797 г. (при войната на султанските войски срещу Пазвантоглу) нахлули турски войници-арнаути, които Софроний бил заставен да храни. Те му разграбили цялата покъщнина, съдове, жито, ечемик и вино — всичко изяли и продали.¹¹⁹

Според един турски документ от 1799 г. Плевен отдавна служел за свърталище на разбойници и нехранимайковци, които нападали на тъпни Плевенска околия и близките околности, като гра-

бели и опожарявали с намерение да нападнат и гр. Никопол.¹²⁰ Изчезнали много села в Плевенско. Разбягали се селата Марашки Тръстеник, Долна Митрополия, Долна Гривица, Горна Гривица.^{120а} Изобщо през време на кърджалийските размирици били разорени много села в България, като българското население търсело убежище във Влашко и Молдавия, а някои бягали и в Русия. Самото турско правителство признавало официално в ред разпоредби против кърджалиите и Осман Пазвантоглу техните вилнежи и опустошения. „Румелия“ се превърнала в пустиня — съобщава на султана един турски държавен служител през 1802 г.¹²¹

Янинският албански феодал Али паша Тепелени (убит в 1822 г.) подобно на Осман Пазвантоглу извършвал разорения в Епир, Албания и Западна Македония при своите завоевателни настъпления.^{121а} Макар някои историци да го сравняват с албанския герой Скендербег,¹²² той обаче поддържал своята тираническа власт с големи жестокости. След като превзел малкия гр. Кардики в Епир, той избил цялото население, загдето на майка му и сестра му там по-рано били нанесени оскърбления. В своята злоба той заповядал да забият на колове и да горят на слаб огън всички ония жители, които участвували в това насилие.¹²³ Разсипани били гр. Гребена, Божиград и с. Бежаново в Дебърско.^{123а} В 1788 г. съвсем бил разрушен от Али паша цветущият и културен гр. Мосхопол (около 40 000 жители в Южна Албания близо до Корча) и жителите му — власи — се разпръснали по разни градове (Солун, Сер, Битоля, Прилеп, Велес, Пловдив, Пещера, Одрин).¹²⁴ Разорени били и други влашки селища в Албания.^{124а} След потушаването на въстанието в Пелопонес (1770 г.) усмирителите албано-мохамедани (около 60 000 души) се отдали на грабеж и разрушения. По-богатите градове съвсем били опустошени. 20 000 пелопонесци били продадени в Алжир и Румелия. Голяма част от населението избягало в Йонийските острови (*Ελλάνηρος*), в планините и пещерите. Това положение продължило 9 години (в 1779 г. ги разбил напълно турският адмирал Хасан при Триполи и заповядал да се издигне пред вратите на града паметник на победата, съставен от 4000 глави на убитите смутители).^{124б}

В борбата срещу султан Селим III, в 1807—1808 г., било разрушено значителното селище Синекли, близо до гр. Чорлу, който също бил опустошен.¹²⁵ Във Воденската каза планинските села и чифлици били напълно опустошени от мохамедани албанци. Пострадало и едно полско село на име Вещаци, чието население се пръснало към Енидже-Вардар.¹²⁶ Турци от Хасково и Гюмюрджина, Султан-ери и други места нахлули в Бунархисарската каза, ограбили и опожарили селата, навлезли в Люле Бургас, гдего извършили убийства, безчестия и грабежи.¹²⁷

При бунта на албанския феодал Аслан бей, в съюз с охридския Джелидин бей и други албански феодали, арнаути-мохамедани пленили гр. Кожани в Южна Македония и други селища.¹²⁸ През това време дебрани (мохамедани) нападали Охрид, за да го ограбят. Според охридски летописни бележки в 1805 г. мохамедани пленили цялата околност на гр. Охрид, а в 1821 г. Мокреница (Мокра) запустяла: турци ограбили цялото имане и изклали християните. В 1831 г.

бил разграбен влашкият градец Пляса в Южна Албания.¹²⁹ Тези изстъпления принуждавали християнското население да бяга в други места, главно в градовете. Мнозина от янинските търговци поради насилията на Али паша забягнали в чужбина (Венеция, Москва, Лариса, Цариград).¹³⁰ В края на XVIII и в началото на XIX в. много албанци-християни се преселили в Битоля, Лерин, Охрид, Солун, Прилеп, Скопие и др. градове.¹³¹

Освен турската войска същинска напаст за християнското население били кримските татари, които участвували в турските войни срещу християнските държави¹³² и преминавали през България и други области на Балканския полуостров. Според едно домашно известие в 1689 г. дошъл Татар хан (кримският хан Селим Гираи) в Плевен и не оставил ни жена, ни девица.¹³³ Силно отражение на татарските опустошения има в повестта „О времени второго разорения Болгарии, каковым образом быст“, писана в 1831 г. В 1522 г., когато султан Селим разорил Тракия от Одрин до Средец, „един каймакам — Мурза татарски“ — с 46 000 татарска войска преминал край Дунав и Стара планина и разсипал всичко от Черно море до Видин.¹³⁴ Страхът, който всявали татарите сред българското население, е изразен и в много наши народни песни: през една размирна година татари вървели и цяло село се разбягало; като видели татари, селяните живи се закопавали в нови гробища сред село.¹³⁵

Българското население в Източна България било много угнетявано от турските султани Гираи,¹³⁶ които владеели обширни земи около Котел (с център с. Върбица), Сливен, Ямбол и Карнобат.¹³⁷

9. Насилия и зверства през руско-турските войни и въстания в Сърбия, Гърция и България

Както и по-рано християнското население, особено българите, били много измъчвани от турските войски през руско-турските войни,¹³⁸ чийто главен боен театър била Северна България. Необуздаността им била безмерна. Те принуждавали търговците и дребните продавачи да им продават стоките си на една трета от стойността им и често вземали стоки, без да платят нещо. Който си позволявал да се оплаче на турските власти, веднага бил наказван със смърт.¹³⁹ В тези войни участвували доброволци българи и други християни. Поради това пораженията, нанасяни на турската войска, още повече възбуждали нейната ярост към християнското население и на връщане от бойното поле вършела безнаказано грабежи и убийства. Както е известно, началото на кърджалийските банди поставили турски войници, които след войната с Австрия и Русия в 1787—1791 г. били демобилизирани.¹⁴⁰ След оттеглянето на руските войски от България самата турска власт засилвала своя терор над българското население заради неговото сътрудничество с русите.¹⁴¹ Поради това при оттеглянето на руските войски бягали и българи отвъд Дунав, гдето се образували значителни български колонии. Масово се изселили във Влашко и Бесарабия българи от Котел, Сливен, Ямбол след Одринския мир в 1829 г. С това твърде много се разреждало бъл-

гарското население в Източна България, за да добие надмощие турският елемент.^{141a}

Много е страдала Сърбия от еничерите в края на XVIII в. и в началото на XIX в. Специална сръбска делегация отишла в Цариград да се оплаче направо на султана от дахиите (еничерски началници). Те казвали: „дахиите ни обраха досущ и ние сме принудени да се запасваме с лико;... те не оставят в покой и душата ни; те оскърбят и чест, и вяра...“¹⁴² В края на 1803 г. еничерите изклали в Сърбия много първенци. Това предизвикало голямо сръбско въстание начело с Кара-Георги, но в 1813 г. то било потушено от великия везир Хуршид паша с големи жестокости (грабежи, кланета, зверски изтезания, забиване на кол).¹⁴³ И след признаването на Сърбия за автономно княжество (1830 г.) сръбското население било изложено на мохамедански насилия, поради които много сърби бягали в Австрия.^{143a}

През гръцкото въстание в 1821 г. турските жестокости над християнското население нямали мярка. Турската войска, която нахлула във Влашко и разбила гръцките въстаници,¹⁴⁴ изгорила много села край Дунав, градовете Галац и Хуш, поразила Букурещ и Кралево (днес Крайова). Още по-големи опустошения и жестокости турците извършили при потушаването на гръцкото въстание в Гърция, избухнало в Пелопонес на 25 март 1821 г. На Великден (10 април) 1821 г. цариградският патриарх Григорий V, 84-годишен старец, въпреки че с послание от 11 март 1821 г. предал на анатема гръцките въстаници, бил извлечен от църква през време на богослужение и след това обесен пред външната врата на самата патриаршия (във Фенер). Тялото му било влачено по улиците и хвърлено в морето.^{144a} В същия ден били убити 12 владци (между тях и търновският митрополит Йоаникий и анхиалският митрополит Евгений) и други духовни лица. После турците обърнали ножа срещу православните християни в Цариград (главно гърци и албанци) и издавили в морето жени и деца.^{144b} Гръцкото население във Фенер, главен гръцки квартал в Цариград, много е оредяло.¹⁴⁵ В Одрин бил посечен бившият цариградски патриарх Кирил и други духовни лица, чиито тела били хвърлени в р. Тунджа. През април 1822 г. било подложено на сеч гръцкото население на о-в Хиос (избити били 23 000 души и заграбени като роби 47 000 души, главно моми). Войските на египетския паша Мехмед Али нахлули в Крит (1822 г.), горели села, унищожавали плантации, откарвали жителите в Египет като роби. Синът на Мехмед-Али—Ибрахим, който навлязъл в Пелопонес (март 1825 г.), решил да изсели в Египет цялото гръцко население и да пресели на негово място араби, но не можал да осъществи безчовечния си проект поради енергичната намеса на европейските сили.¹⁴⁶ Турците се нахвърлили и върху гръцкото православно население в о-в Кипър, макар и да не въстанало то. Загинали няколко десетки хиляди души. Убити били 486 духовни лица (около $\frac{3}{4}$ от целия клир в Кипър), между които самият кипърски архиепископ Киприан, трима митрополити и игумените на манастирите.^{146a} В България били избити много първенци в градове и села, тъй като турците открили, че и българи

участвували в гръцката революционна организация *φίλην έταιρία*, или както българите наричали движението, Завера. Безчестени били жени и моми. От страх се потурчил един от дяконите на търновския митрополит, също и даскал Панайот Паунов от Етрополе.¹⁴⁷ В Македония хубавият град Негуш бил разрушен¹⁴⁸ и негови жители били пленени.^{148a} В Битоля били продавани християни роби.¹⁴⁹ Също и Атон въпреки привилегиите му, потвърждавани от султаните, бил нападат от турска войска и пленен.¹⁵⁰ Вече през 1827 г. според английския пътешественик Уолш турската империя представлявала страна със запустели полета, разрушени градове и оредяло население.¹⁵¹

Въпреки реформите на султан Махмуд II (1808—1839) произволите на турските феодали не преставали. Характерно свидетелство е записаното от български летописец дръзко нападение, което Али бей, син на кърджалийския главатар Карафеиз, извършил на 11 април 1831 г. срещу София: разбил чаршията и обрал стоките в дюкяните и скъпоценностите в църквите.¹⁵² През Нишкото въстание (6 април 1841 г.)¹⁵³ турската войска и башибозукът извършили големи жестокости: изгорили около 225 села (в Нишки, Пиротски, Лесковски и Прокупленски окръг), ограбили имотите на селяните (много добитък и всичко друго, което им попаднало), оплячкосали църкви и манастири, пленили много жени, моми и деца, извършили масови кланета в селата. За французкия анкетьор Ж. А. Бланки, който посетил България скоро след въстанието, турският режим, на който били подложени българите, бил „обидна за достойнството на човешката природа“ и „постоянно оскърбление за европейските правителства“.¹⁵⁴ Колкото и да криели своята ненавист към християните, турците я увековечили, като пред самите врати на Ниш са издигнали грозен паметник — пирамида от хиляди черепи на убити християни от 1816 г. (през второто сръбско въстание). Бланки справедливо я нарича „канибалска триумфална колона“, от вида на която не можел човек „да не бъде ужасен“.¹⁵⁵ Вследствие на турските зверства повече от 10 000 българи избягали в Сърбия, други пък намерили убежище в околните планини, гдето мнозина умрели от глад.¹⁵⁶

Известно е какви варварски разрушения и зверства били извършени в България през Априлското въстание (1876 г.)^{156a} и Руско-турската война (1877—1878 г.)¹⁵⁷ Баташкото клане по признание на официалния английски анкетьор Беринг „е най-ужасното престъпление в нашия век“.¹⁵⁸ Свободолюбивият Мак Гахан, кореспондент на лондонския в. *Daily News*, бил потресен от ужасите, които видял в пострадалите места. Той рязко разкрил каква страшна напаст е била турската държава за подчинените ѝ християнски народи. „Престъпленията, които са извършени тук, не могат да бъдат подсилени от никакво въображение. Ние чухме разкази, чиято жестокост може да подлуди човека, които караха сърцето да се пръска от безсилна ярост и да я излива в състрадателни, но безполезни съзли... Ако разказвам какво съм видял и чул, то е защото искам хората в Англия да разберат какво представляват турците и дали трябва да подкрепяме този вече разклатен деспотизъм. Ако трябва

още да носим на раменете си този отвратителен и порочен прокажен, нека поне правим това с отворени очи, като знаем фактите — нека видим какво гнусно същество носим на гърба си.“¹⁵⁹

10. Терор въпреки Хатихумаюна и др. реформени актове

Не само във военно време, при потушаването на въстания, а и в мирно време, дори след издаването на Хатихумаюна (1856 г.), животът на християните не бил сигурен. Макензи и Ирби (1862 г.) съобщават, че чести убийства ставали във Велес. В Битолска и Охридска околия положението на християните било от лошо по-лошо. Мохамедани убивали християни посред бял ден. В Старозагорска околия в една година били извършени от 70 до 100 убийства на християни. Властта гледала през пръсти на тези престъпления, убийците мохамедани оставали ненаказани.¹⁶⁰ В България селяните най-много страдали от новите пришълци татари и черкези. Те били принуждавани да съграждат къщи на татарите и да им дават храни. Черкезите вършели такива злодеяния,¹⁶¹ че името им останало синоним на кръволюци. В стара Сърбия християнското (сръбско) население било изложено на честите изстъпления на мохамеданите-албанци, които според Макензи и Ирби заедно с мохамеданите около Прилеп били най-големите грабителите измежду мохамеданите в Турция изобщо.¹⁶² Много страдали християните в Дебър и Дебърско от местните мохамедани-албанци, дори в края на XIX в.^{162a}

Докъде отивала ненавистта на турската власт към християнското население, се вижда от факта, че едно християнско момче в Битоля било наказано със смърт (то се сбило с едно турче и двамата се наранили, но турчето умряло). Смъртното наказание било наложено по заповед на самия велик везир Мехмед Къбръзли паша въпреки молбите на християнското население и ходатайството на консулите в Битоля.¹⁶³ В Куманово един заптие убил около самия дом на мюдюрина една мома българка, задето не искала да приеме мохамеданството.^{163a}

След Берлинския конгрес (1878 г.) настанал кървавият режим на султан Абдул Хамид II (1876 – 1909). Последният не приложил обявената от него конституция (23 декември 1876 г.), нито предвидените в Берлинския договор, чл. 2, реформи в европейските вилаети. С голяма суровост той преследвал свободолюбивите свои поданици — християни и мохамедани (т. нар. младотурци). Той не избирал средства, за да разруши Македоно-Одринската революционна организация (от 1893 г.), която все повече подронвала турската власт в Македония и Одринско. Българските учители, свещеници и други будни българи били хвърляни в затворите и заточавани. Турските бегове още повече усилвали своя гнет и терор над християнското селско население. Илинденското въстание (20 юли 1903 г.) и Преображенското въстание (6 август 1903 г.) били потушени с големи жестокости на турската войска и башибозуците. В Македония и Одринско били изгорени 201 села с 12 440 къщи и 70 835 души останали без подслон, 4694 души били убити, около 1500 души били хвърлени в затвор.¹⁶⁴ И при младотурския режим били вършени на-

силия върху християнското население. Убийства и кланета били извършени в Щип през м. декември в 1911 г. и в Кочани през м. август 1912 г.¹⁶⁵

От турските насилия непрестанно бягали християни (най-вече българи) от европейските вилаети в съседните държави. Най-много македоно-одрински емигранти имало в България (София, Кюстендил, Пловдив, Варна и др. градове).¹⁶⁶ Масово се изселвали българите от Европейска Турция след въстанията. След Кресненското въстание (1878—1879 г.) голяма част от българското население от Североизточна Македония избягало в българското княжество. След Винишката афера¹⁶⁷ (1897 г.) имало значителен приток от бежанци из Щипско и Кочанско. След Илинденското въстание от Македония избягали повече от 30 000 души.¹⁶⁸

В о-в Крит не е бил прилаган органическият устав от 1867 г. и мохамеданското малцинство продължавало да угнетява християнското (гръцко) мнозинство, извършвало грабежи и кланета. Положението на критското християнско население почнало да се влошава от 1890 г., което предизвикало намесата на великите сили — Русия, Франция, Англия и Италия, и война между Гърция и Турция (18 април 1897 г.).¹⁶⁹ През тази война много пострадала Тесалия. Гръцките вестници описвали ужасните опустошения, извършени от албанците-мохамедани. От 900 къщи в Домокос останали само 30.^{169*}

10. Разнебитване на християнското население в Сирия, Египет и др. области

На подобни жестокости били изложени и християните в други области на турската империя (в Азия и Африка). През гръцкото въстание в 1821 г. мохамеданите в Сирия кипели от ярост срещу християните, като вършели грабежи и други насилия. Разграбили големия манастир Баламанд в Ливан и монасите се разбягали. Сирийският папа бил подбуждан от чиновниците да обеси антиохийския патриарх Методий, както станало с цариградския патриарх Григорий V, но пашата се ограничил само да го хвърли в затвора. След издаването на Гюлханския хатишериф (1839 г.) мохамеданските безчинства в Сирия продължавали. Твърде много страдало християнското население (маронити) в Ливан от мохамеданите друзи, които се отличавали със своя необуздан фанатизъм. Те извършили кръвопролитни изстъпления в 1840, 1858, а особено в 1860 г., когато тълпата и войската, насърдчавани от турската власт (бейрутския управител Хуршид паша), избили много християни в Ливан, Дамаск и други градове.¹⁷⁰

Когато в 1517 г. султан Селим I отнел Египет от мамелюците, в гр. Кайро било извършено масово клане, в което загинало и християнско население.¹⁷¹ Положението на християните (гърци и копти) било извънредно тежко. Това било ярко обрисувано от александрийския патриарх Йоаким в 1557 г.: „Нашата кръв се пролива тук с убийствена ярост и злите зверове се насищат с тази кръв.“¹⁷²

Тежък бил животът на арменския народ. Той често страдал от изстъпленията на мохамеданите-кюрди. В 1894 г. по заповед на сул-

тан Абдул Хамид II били извършени страшни кланета над арменците в Мала Азия, а след 2 години (на 26 август 1896 г.) и в самия Цариград под предлог, че арменски революционери¹⁷³ шели да нахлуят в Отоманската банка и да я вдигнат с бомби във въздуха. В това клане участвували главно кюрди — хамали от Цариградското пристанище. През Първата световна война турското правителство, воювайки с Русия, силно преследвало арменците в Мала Азия, по-неже техни революционни елементи помагали на русите. Мъже, жени и деца били пренесени в концентрационни лагери на юг, към арабските вилаети. Мнозина от тях измрели по пътя и в лагерите от епидемии. Дълго време след това се виждали цели купища от човешки кости — печални останки от тоя народ-мъченик.¹⁷⁴

При завладяването на о-в Кипър (1570 г.) турците избили десетки хиляди християни (православни и католици), пленили много момчета и момичета, гдето ги продавали като роби. Отчаяни майки убивали децата си пред очите на грабителите, за да ги избавят от позор, и след това убивали себе си.¹⁷⁵

БЕЛЕЖКИ

¹ К. Маркс, Архив Маркса и Енгелса, VI, стр. 189. За Турция като военна организация срв. Ърбан Ангелов, Турция, 1954, стр. 27—35.

² Ricaud (п. съч., стр. 3, 7) представя, че султанът стоял над законите, които били много строги. Неговата власт не била ограничена от нищо освен от собствената му воля. Той бил наричан от поданиците си бог на земята, сянка на Бога, брат на слънцето и луната, раздавател на всички корони на света. И ако не му издигали олтар както римляните на своите императори, причината била, че това било един вид идолопоклонство (с. там, стр. 13), което се забранява от мохамеданството. Деспотизмът на султана се изразявал и в титлата му ниди пих, с която поданиците му — малки и големи — го наричали обикновено. Самите султани внушително подчертавали своята неограничена власт с величествените титли, които употребявали в своите официални актове (фермани, берати) и в договорите си с християнски държави (вж. цитат на френски в преамбюла на капитулациите от 1740 г. с Франция у Lamoignon, п. съч., стр. 169). Всичките му поданици от най-долното съсловие до великия везир се считали негови роби (кул). Така те се наричали в своето обръщение към султана, който също наричал свои роби всички държавни служители, а до XVII в. дори посланиците на чужди държави. Считайки се за източник на справедливостта, султанът могъл да осъди на смърт произволно везири и други сановници, а също и обикновени поданици. Султаните били твърде ревниви за своята власт. Великият везир и други държавни мъже лесно могли да изпаднат в немилост и да бъдат наказани със смърт (често били удушвани с копринена връв или обезглавявани, като главите им били поставяни на вратата на двореца с надпис за причината на наказанието). При входа на двореца имало стая, наричана джеллад-одаси (стая на палачите), гдето палачите чакали да минат осъдените от султана сановници и да ги убият. За тези сведения вж. Lamoignon, п. съч., гл. XI.

³ Вж. характеристика у Ricaud, п. съч., стр. 7.: суровостта, жестокостта и насилието били така естествени на турското управление, че би било лудост (folie) тези народи да се освободят от едно нго, на което те са свикнали от своето раждане.

⁴ Дисциплината във войската се поддържала с тази мярка. В една заповед от април 1663 г. за военна мобилизация до силистренския бейлербей Джан Арслан паша се предписва: всички, които се отклонят от военната служба, да бъдат обесени пред собствените им къщи, а техните деца да бъдат избити. Ако пашата не изпълни тази заповед, то и самия него очаква строго наказание (по превод на П. Миятев, Османо-

турски документи за българските земи в Дрезденската библиотека № 4; там са дадени в превод и други заповеди от 1663 и 1664 г. за свикване на войници).

⁵ Според византийския историк Дука (XV в.) турският народ бил грабителски и пакостлив както никой друг народ. Такива били турците помежду си, а още повече спрямо християните (*ἦν γὰρ τὸ ἔθνος τῶν τοῦρκοῦ, ὡς οὐκ ἔλλο φιλόδοξον καὶ φιλόδοκον. Πρὸς ἀλλήλα γὰρ ἦν καὶ ἐν δὲ κατὰ χριστιανῶν, τὴν γὰρ καὶ λέγειν*). Щом само чуели вика на главната за нашествие срещу християните, всички като течаща река се стичали, нахвърляли се върху тях и ги пленявали (*Historia Byzantina*, ed. Bonnæ, p. 135₁₀—20). Не само турците от областите на Балканския полуостров — от Галиполи до Дунав, — но и турците от Азия — от Фригия до Арменските планини, Кападокия, Киликия, Ликия и пр., — навлизали пеш по разбойнически начин (*ἀποστρηγῶς*) чак до Дунав, за да обират християните, и след като нагребели, бягали назад. По този начин била превърната в пустиня цяла Тракия чак до Далмация, намалявали албанците, които били многочислен народ, съвсем били разнебитени власи, сърби и ромеи (*Βλάχους ὁμοίως, Σέρβους καὶ Ῥωμαίους εἰς τέλος ἡφάνισεν*). Като пленявали тези народи, турците според своя нов закон (*κατὰ τὴν αὐτῶν νεαρόν*) давали на султана пета част, и то най-хубавата плячка. След това султанските служители, където виждали никой силен младеж между пленниците, купували го за съвсем малка цена и го наричали храненик — роб на държавата. Тези младежи султанът наричал нова войска или на турски — еничери. Те били обрязвани и потурчвани. Султанът ги наричал свои близки (*οἰκίους αὐτῷ κατονομαίσει*). Давал им много дарове и високи длъжности, приемал ги да ядат и пият заедно с него и изобщо имал към тях любов като баща към деца, които по-рано били козари, воловари и свинопаси, деца на земеделци и коняри (с. там, стр. 136₁₈—23, 137₁—21, 138₁—2; вж. бълг. превод сб. Положението на българския народ под турско робство, стр. 12—13).

⁶ При междоусобиците във Византия султан Орхан сключил договор с византийската регентка Ана Савойска да воюва срещу Йоан Кантакузин. Тя му позволила турците да продават и търгуват свободно с пленниците, които те щели да иземат в Кантакузиновата земя (Тракия и Македония). Орхан изпратил в Цариград 1000 турци. Те плячкосвали околните села и събрали в Цариград много пленници мъже, жени и деца, свещеници и монаси, които пращали като овци на площада за продаж. Ония пленници, които не били откупвани, прекарвали в Бруса и другаде в Мала Азия (*Ducas, Hist. bysant., p. 31₅—20, 33₁*). Отвличането на пленници е съблязнявало турците още когато са били в Мала Азия, за да нахлуват често през Дарданелите в Тракия и Македония (вж. *L. Chalcocondylas, De rebus Turcicis, p. 25₁₅—21*). Според турския хронист Саадедин войниците на Мурад I освен богата плячка взели в гр. Чорлу чудно хубави момчета и момичета. Мураловият военачалник Лала Шахин паша, който (преди 1371 г.) превзел Пловдив, Загора и др. градове в Северна Тракия, както и Халил бег и Урнуф бег пленили много християни и „се добили с голям брой чудно красиви момчета и момичета и голямо количество злато и сребро“. Лала Шахин, опустошавайки Самоковската и Ихтиманската област, „донел роби като слънцето“. Тимурташ бег превзел Ямбол и го разграбил. В Къркклизе турските войници по благоволенieto на султан Мурад „станали господари на невероятно красиви робини“ като плод на техния труд и възнаграждение за подвизите им (бълг. превод в п. сб., стр. 8—9). Това потвърждава и Халкокондила: Пленявайки континентална Македония (*τὴν τῆς Μακεδονίας μεσσηνικὴν χώραν*). Мурад I откарвал роби, обогатявал своите войници, дарявал турците с роби и випрагетан добитък, които отнимали от мизите (българите) и гърците (*De rebus Turcicis, p. 33₁₃—18*). Същият казва, че турските конници не получавали нито заплата, нито власт, но следвали своя султан във войните, където и да ги водел той, като се надявали винаги на грабеж и плячка. Всеки имал два коня: единия яздел, а другия водел за плячка. Когато влизали в непристъпна страна, по знак, даден от военачалника, те се качвали на конете си, препускали твърде бързо и се разпръсвали да грабят роби и каквото им попаднело. Така правели ония, които с Мурад I и Баязид I преминавали в Европа, и с това живеели. Те се заселили навсякъде в Европа (Балканския полуостров) — от гр. Скопие чак до страната на сърбите и българите. в Македония, а след това мнозина се заселили в Тесалия (*Chalcocondylas, п. съч., стр. 99₁₅—22, 100₁—3*).

⁷ Вж. Ив. Сакъзов, Новооткрити документи от края на XIV в. за българите от Македония, продавани като роби, сп. Македонски преглед, кн. 2—3, г. VII, стр. 1—62; срв. К. Иречек, История на българите. Поправки и добавки. София 1939, стр. 247; Б. Цветкова, Робството в османската държава и по-специално в българските земи под турска власт, Исторически преглед, кн. 2, г. X, стр. 82 сл.

⁸ Визавт. временник, XXV. Ленинград 1929, стр. 119 (отзив за статия на А. Н. Пападопулос, *Οι Έλληνες υπό τούς Τούρκους*).

⁹ През XVI и XVII в. в Нариград били продавани и много руси, разграбвани от кримските татари (Описание Турецкой империи и пр., стр. VI—VII и 23).

¹⁰ П. съч., стр. 26—27.

^{10a} Съобщение на англ. пътешественик Уолш от 1827 г. (сб. Положението на бълг. народ..., стр. 128).

¹¹ Крали Марко „освобожава три синджира роби“ (Сбну, XI IV, Г. Попиванов, Народни песни и приказки от Софийско и Ботевградско, София 1949, № 25, 26, 27).

¹² С. там, № 177, 182, 183, 894, 895.

^{12a} Описание на атонския монах Исаия от 1371 г. (Стојановић, п. сб., III, № 4944). За опустошения в Македония през 1393—1394 г. вж. също там, I, № 182: „И тогда бысть запѣстѣние и скорбѣ велиа ѿд безбожныхъ измаилить, иже не бысть, ни 68дет.

¹³ Ducas, Hist. byzant., p. 151—7).

¹⁴ Съобщение на турския хронист Саадедин, бълг. превод сб. Положението на бълг. народ..., стр. 9—10.

^{14a} Византийският историк Дука го нарича *χορτοπαιγνάρχος*. Баязид извадил по коварен начин очите на своя брат Савуджи и се провъзгласил за турски султан (Hist byzant., p. 173—7).

¹⁵ Ducas, Hist. byzant., p. 49^{20—22}, 50^{2—6}; Chalcocondylas, De rebus Turcicis, p. 97^{6—9}.

^{15a} Chalcocondylas, п. съч., стр. 98^{13—22}, 99^{5—6}; Chronicon breve, у Ducas, Hist. byz., p. 516^{21—24}.

¹⁶ Похвално слово на Григорий Цамблак за патриарх Евтимий, Гласник српског ученог друштва, XXXI, стр. 283—284, 286—288.

¹⁷ Срв. К. Иречек, История на българите, превод под редакцията на В. Н. Златарски, стр. 267.

¹⁸ Макари да е мистификация откриването на гроба на патриарх Евтимий в Бачковския манастир, обстоятелството, че Константин Костенечки се е учил при неговия ученик Андроник в манастир при Станимака (днес Асеновград), показва, че патр. Евтимий вероятно бил заточен в тоя манастир.

¹⁹ Тази битка е станала между турците, предвождани от Баязид I, и християнската войска под началството на германския император и маджарски крал Сигизмунд I (1368—1437).

²⁰ Вж. в бълг. превод разказ на Йоан III Шилбергер, турски пленник, в сб. Положението на бълг. народ..., стр. 24—25.

²¹ Leunclavius, Historia muslim. Turcorum, Frankfurt 1591, цитат у П. Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър, в сб. Силистра и Добруджа, кн. I. София 1927, стр. 188—189.

²² Hammer, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Verwaltung, I, Wien 1815, S. 58.

²³ Срв. Иречек, История на българите, стр. 277.; История на българите. Поправки и добавки, стр. 264. Дамян бил убит, вероятно защото поддържал Сулеймана, брат на Муса, и неговите съюзници Вук Бранкович и неговия племенник Лазар, които Алиаз, военачалник на Муса, пленил, и те били обезглавени в 1410 г.

²⁴ Ducas, Hist. byzant., p. 92^{13—24}.

²⁵ С. там, стр. 90^{1—22}, 91^{1—4}. Според Халкокондила местните турци заловили Сулеймана жив и го предали на Муса, който изгорил тия турци заедно с жените и децата им, загдето извършили беззаконие, че заловили своя цар (De rebus Turcicis, p. 175^{15—23}).

²⁶ Гласник, LIII, стр. 79—80. Муса изселил и населението от селата на Соколец (днес Соко-Баня) и Булван (срв. Иречек, История на българите. Поправки и добавки, стр. 264).

²⁷ Житие на Стефан Лазаревич, Гласник, XLII, стр. 301. Срв. Иречек, История на българите, стр. 278.

²⁸ W. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, 1854, II, S. 270.

^{28a} Chalcocondylas, De rebus Turcicis, p. 218—219.

^{28b} С. там, стр. 347^{20—22}, 348^{1—2}.

^{28в} С. там, стр. 238^{17—22}, 239^{1—5}. Срв. *Παλαῖν ἱστορικὸς*, п. съч., V, I, VI изд., стр. 249.

²⁸ Chalcocondylas, п. съч., стр. 239₉—12.

²⁹ M. Crusius, Turcograecia (*Ἱστορία πολιτικὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως*), стр. 3. Според описанието на Дука (Hist. byzant., р. 200_{1—19}) преди нападението срещу Солун Мурад II казал на войниците си: „Ето давам ви всичко, което има в тоя град: мъже, жени, деца, сребро, злато. На мене оставете само града.“ Войниците успели да се качат на стените, отворили една врата и цялата войска нахлула в града като рояк пчели. Всеки конник заграбил в ръцете си мъже и жени с момчета и момичета, невръстни и младенци и ги теглил със себе си. Човек виждал почтени девичи в гърдите на блудници, благородни жени в ръцете на неблагородни. Заробените само викали „уви“ (*οὐταὶ δὲ οὐαὶ, μόνον ἐλκόμενοι ἔκραζον*) и нямало никой, който да облекчи тяхното страдание, нито да им простре ръка за помош. В един ден целият тоя толкова голям град се обезлюдил и запустял (*ἐν μὲν οὖν ἡμέρᾳ κενωθεῖσα ἡ πόσις τοῦ δήμου ἐμικτεν ἔρημος*).

³⁰ Ducas, Hist. byzant., р. 200_{21—22}, 201₁.

^{30a} Срв. *Παλαῖρρηγόπουλος*, п. съч., V, стр. 313.

³¹ Вж. прокламации (фр. превод) на везира Синан паша от 1431 г. до жителите на гр. Янина в албанското списание „Albania“, Bruxelles, v. B, 1—15 юли 1898 г., стр. 15.

^{31b} Ducas, Hist. byzant., р. 223_{11—15}, 519—520. Турците употребяват формата Мехмед, а не Мухамед или Мохамед, както наричат само основателя на мохамеданската религия. През XV в. те изговаряли, изглежда, Мехмет и Махумет името на султаните Мохамед I и Мохамед II (вж. Ducas, Hist. byz., р. 70_{19—23}; 17₁₅: *Μεχμετ*; 94₇ и 18, 96₂₁, 97_{8,10}; 102₂₁, 103₈: *Μαχομετ* за султан Мохамед I, но само Мехмет за Мохамед II: р. 210₁₇, 221₄, 222₇; *Μωαμετ* за „пророка“: р. 331₂₄). Обаче араби и други мохамедани наричат Мохамед не само своя „пророк“, а и други лица. Вероятно затова европейските писатели именуват турските султани Мехмед (I, II, III, IV, V, VI), Мохамед или на руски — Магомед. Срв. *Λαμπουσίης*, п. съч., стр. 39. Трябва да отбележа, че Лаоник Халкокондила нарича *Μεχμέτης* и „пророка“ (п. съч., стр. 121₁).

³² Срв. В. Кънчов, Град Скопие, Пер. сн., LV—LVI, стр. 92.

³³ Chalcocondylas, п. съч., стр. 470_{9—10}, 497_{3—10}, 526_{5—9}, 536, 537.

³⁴ С. там, стр. 479_{7—11}.

³⁵ Crusius, п. съч., стр. 25.

³⁶ Chalcocondylas п., съч., стр. 415_{5—11}; срв. К. Иречек, История Срба, II, стр. 146.

³⁷ Ducas, п. съч., стр. 281_{1—3}.

³⁸ Ducas, п. съч., стр. 258_{18—23}.

³⁹ Вж. в бълг. превод разказ на очевидец G. Phrantzes (из съч. Annales в сб. Положението на бълг. народ..., стр. 25—26).

⁴⁰ Ducas, п. съч., стр. 295_{1—13}.

⁴¹ Срв. *Παλαῖρρηγ.*, п. съч., V, стр. 433.

⁴² Crusius, п. съч., съч., стр. 12—13.

⁴³ Ducas, п. съч., стр. 303—306. Сръбският деспот Гюрг Бранкович откупил до 100 монахини, млади и стари, и ги освободил. Също и всички други пленници, знатни и от царски род, получили от Гюрг и жена му под вид на милостиня средства, с които се откупвали (Ducas, п. съч., стр. 314_{20—23}—315_{1—3}).

⁴⁴ Ducas, п. съч., стр. 303—306. Този византийски историк, съвременник на събитието, не намира думи, за да окачестви злодеянията, извършени от Мохамед II. Обикновено го нарича тиранин (*τύραννος*), вълк в овчи образ (с. там, стр. 302₁₆). Покъртителен е неговият плач за разрушения Цариград, „главата на всички градове“, „център на четирите части на света“ (с. там, стр. 306—311). Вж. описание на падането на Цариград и у Chalcocondylas, р. 396₁₂, 403: нещастieto с Византия надминавало всички бедствия във вселената, то напомняло нещастieto на елините при Илион (Троя). Падането на Цариград под турско иго причинило голяма скръб на гръцкия и другите християнски народи. Авторът на *Ἱστορία πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως* (у Crusius, п. съч., стр. 11) пише, че стени и земята, и камъните и всичко неодушевено поради това велико и непоносимо нещастие. Скръбта за Цариград е изразена в легендарна форма в славянската „Повесть о Царьграде“ (срв. м. тр. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI—XVII в., София 1953, стр. 15; срв. *Παλαῖρρηγόπουλος*, п. съч., V, II, VI изд., стр. 6—10). Колко фалшиго звучат всички хвалебни статии за турската империя в гръцкия печат по случай 500-годишнината от падането на Цариград под турска власт!

⁴⁵ Ducas, п. съч., стр. 340¹⁵⁻¹⁸. Според *Хроникон оύτομον* в 1463 г. аргейците предали на турците областта Аргос, но въпреки това на 25 юли с. г. те били изселени заедно с жени и деца в Цариград (у Ducas, *Chronicon breve*, p. 521⁸⁻¹²). Според Халкокондила след седемдневна обсада гр. Салменика (в Пелопонес) се предал на Мохамед II. Той превърнал жителите му (около 6000 души) в роби и ги разпределил между своите по-първи военачалници; от децата избрал около 900 души за еничери, а другите дал за продан на пазара (*De rebus Turcicis*, p. 481¹⁻⁷).

⁴⁶ *Chalcosondylas*, п. съч., стр. 479¹³⁻²⁰ 480¹⁻⁴.

⁴⁷ С. там, стр. 484¹¹⁻¹⁷.

⁴⁸ Лб. Стојановић. Стари српски записи в натписи, I, № 328 и 329; Е. Спространов, Опис на ръкописите в Рилския манастир, стр. 40 В една от приписките се казва общо, че са били преселени „охридани“, види се поради голямата брой преселници.

⁴⁹ За посочените събития срв. м. тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, стр. 40—42.

^{49a} Архив за Арбанаску старину, језик и етнологију, кн. II, св. 2 (1924), Београд 1925 г., стр. 225.

^{49b} *Crusius*, п. съч., стр. 31.

⁵⁰ Лб. Стојановић, п. сб., I, № 413.

⁵¹ *Crusius*, п. съч., стр. 32.

⁵² К. Иречек, История на българите, стр. 346; Княжество България, II, стр. 248, 853. Арбанаси до Търново е съществувало в края на XVI в. Според Павел Джорджич жителите му албанци (християни) били храбри и могли да извадят 1500 добре въоръжени конници. Същият съобщава, че албанците, които живеели в България (североизточна), могли да дадат при въстание срещу турците около 7000 добре въоръжени люде (*Monumenta hist. slav. meridionalium*, II, p. 246, 252). Евлия Челеби (1652 г.) посочва с. Арнаутли в Добруджа около Бабадаг (*Пер. сп. LXX*, стр. 678).

⁵³ Лб. Стојановић, п. сб., III, № 5590.

⁵⁴ Срв. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, I, стр. 155.

⁵⁵ Jireček, *Die Heerstrasse*..., стр. 124.

⁵⁶ Ducas, п. съч., *Chronicon breve*, стр. 527⁷⁻⁹.

^{56a} Срв. Lamouche, п. съч., стр. 96—97. В летописна бележка от 1526 г. се казва, че султан Сулейман разсипал Будим (Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопеч. книги на Народната библиотека в София, стр. 123, № 180).

⁵⁷ Белон, п. съч., гл. LVII, стр. 166.

⁵⁸ Този съюз бил организиран във Венеция с цел да си върне Кипър, който султан Селим II ѝ го отнел в 1570 г. Съединените флоти под началството на Дон Жуан Австрийски се състояли от 208 галери и близо 70 други кораба, а турската флота — от 260 единици. 12—15 000 християни роби, които били употребявани като гребци в турските галери, били избавени (срв. Lamouche, п. съч., стр. 131).

^{58a} Хорвац Паладоболхов, *Исторія тѣхъ египѣтскихъ Александриасъ*, Александрия 1935, стр. 615.

⁵⁹ Вж. цитат у Иширков, Град София през XVII в., стр. 13, заб. I. Такъв обичай имал и монголският хан Тамерлан. По негова заповед били изклани всички пленници, взети при Смирна (над 1000 д. заедно с жените и децата). Там той издигнал кула, като редувал един камък, една човешка глава, така че лицата на избитите се виждали отвъч (Ducas, *Hist. byzant.*, p. 756).

⁶⁰ Б. Цонев, Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив, София 1920, № 84, 18, 66.

⁶¹ Лб. Стојановић, п. сб., I, № 1934 и 1942; II, № 2778. Вж. с. там, I и приписка № 1314: В 1638 г. един сръбски манастир, може би Милишевският, претърпял „гонение велико“ от „тръхклетого Нух-паша“ и бил замъчен иеромонах Гавриил; № 1935: в 1690 г. игуменът на Дечанския манастир бил пленен от Гасили паша и на третия ден умрял. Неизвестно кога и къде бил убит Йосиф (навярно

монах) „w проклетите иноплѣмненники агарени“ (Цонев, Славянски ръкописи и пр., № 30). През войната с Венеция в 1649 г. агаряните „велику бѣдѣхъ творѣхъ своимъ подавникомъ“ всеки ден вземали данъци и едни от християните били връзвани, други бити, трети „пхаемы“, четвърти напуснали домове и села и бягали в чужди страни „Оувѣи! оумилѣнь позорѣ бѣ видѣти! Оста земля добрыхъ пѣста, людѣи же и скотѣи и плодовъ земльныхъ. В истинѣ мнози тогда живѣи оублажаху оумръшихъ таковѣ бѣды

немогше тръпети". (Стојановић, п. сб., I, № 1436). През Руско-турската война в 1771 г. „бѣше велика мѣка ѿ турак нам христѣаном и наипаче ликѣ нашем... и монашеском" (с. сб., II, № 3367). Българинът поп Стефан пише в 1780 г. в един печатан служебник: „Тоѣ заман ѿко зло беше проклетѣ верѣ тѣрскѣ. Бѣгъ да ги 86ѣе" (Цонев, Опис на ръкописите и пр. на Народната библиотека в София, стр. 487).

⁶² Цонев, п. опис, стр. 168, № 260.

⁶³ Л. Мирковић, п. ст., Споменик, LXXXIII, стр. 33, приписки върху портрет на митрополит Паисий от 1805 г. Жестокостите на завоевателите се изтъкват и в много наши народни песни. Характерна е народната песен „Яничар и Руса Драгана": „люти турци" във влашката земя и богданска, в Добруджа „стари сечеха, млади робеха, млади девойки отбор земаха, та ги правеха млади робини; и млади момци отбор земаха, та ги правеха яничари. Дето минават, селата горят" и пр. (Братя Миладинови, Български народни песни, III изд., № 87).

⁶⁴ Срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, стр. 563; Lamouche, п. съч., стр. 130—131.

⁶⁵ Срв. Porrescu, п. стр. 426; Lamouche, п. съч., стр. 132.

⁶⁶ Йор. Иванов, Български старини из Македония, II изд., стр. 254.

⁶⁷ Lamouche, п. съч., стр. 198.

⁶⁸ Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 47.

⁶⁹ Срв. тук, стр. 44.

⁷⁰ Вж. м. тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, стр. 23.

⁷¹ Иванов, п. сб., стр. 216, № 15.

⁷² Вж. п. м. тр., стр. 96—103.

⁷³ Срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, стр. 487. За Кирил Лукарис и Кирил Кондарис вж. и Сношения России с Востоком, II, стр. 196.

^{73a} Љ. Стојановић, п. сб. III, № 4492; срв. Голубински, п. съч., стр. 481—482; п. м. тр., II, стр. 386, 387, заб. 13.

⁷⁴ Приписка в Пролог (Москва 1702 г.) на Ипекския манастир (Зборник за историју јужне Србије и суседних области, I. Скопие 1936, стр. 306); Спиро-странов, Опис на ръкописите в библиотеката на Св. Синод, стр. 12—13.

⁷⁵ И. Шабатин, Кипрская православная церковь, Журнал Московской патриархии, I, Москва 1955, стр. 65.

⁷⁶ Fermeñdžin, Acta Bulg. ecclesiae, p. 14—15.

⁷⁷ С. там, стр. 251, писмо от 1656 г. В своя доклад от 1663 г. до Източната конгрегация в Рим Петър Богдан съобщава, че той и монасите му търпели много насилия от софийските паши: те бивали връзвани, ругани и влачени пред съдилища, от които могли да се освободят чрез голям подкуп. (Н. Милев, Католишката пропаганда в България, София, 1914, стр. 58—59).

⁷⁸ Hahn, Alban. Studien, I, S, 97.

⁷⁹ Съобщение на френския рицар Bertrandon de la Broquière от 1433 г., сб. Положението на бълг. народ..., стр. 30.

⁸⁰ През XVI в. се виждали развалините му до гр. Люле-Бургас (III ишманов, н. стр., Сбну, IV, стр. 441).

⁸¹ В началото на XIV в. съществувал (споменава го Мануил Фил в поемата си от 1305 г. за византийския военачалник Михаил Глава), но запустял при турските нашествия в Тракия през XIV в.), (Иречек, Княжество България, II, стр. 774; Пер. сп., LV—LVI, стр. 255).

⁸² Византийската погранична крепост при с. Ескиполос, Лозенградско, гдето в 1636 г. полякът Oswiecin видял развалини от замък с 5 кули, от църкви, чешми (Иречек, Княжество България, II, стр. 785).

⁸³ Срв. Иречек, н. съч., II, стр. 267.

⁸⁴ Срв. с. там, стр. 200—210, 368—369, 374. Споменаваното в 1600 г. Ghiopscie (Гьопса) ще да е било име на покрайнината (около днешния Левскиград), а не на средновековния български град Kôpis, Копск.

⁸⁵ Срв. Иречек, История на българите, стр. 345; В. Кънчов, Македония, Етнография и статистика, София 1900 г., стр. 18; м. тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, стр. 41.

^{85a} Бертрандон де ла Брокиер (1433 г.) съобщава, че това е станало преди пет години (Иречек, Стари пътешествия по България, Пер. сп., III, Среден, стр. 78).

⁸⁶ Л. Стојановић, п. сб., III, № 5590.

⁸⁷ Вж. Иречек, Княжество България, стр. 165, 204, 713, 722, 731.

⁸⁸ Срв. Иречек, История на българите, стр. 271.

⁸⁹ Ducas, Hist. byz., p. 223¹¹⁻¹³.

⁹⁰ М. Дринов, Съчинения, II, стр. 311; Цонев, Опис на ръкописите... в София, стр. 447.

⁹¹ Турците го наричали Ески Стамбул. В 1585 г. французинът Яков Bongazi намерил само село, при което се простирал „кръг от стени от бели и четвъртити камъни, почти цял“ (у Иречек, Княжество България, II, стр. 875), но в 1640 г. старият Преслав се намирал в развалини и при тях имало село (Fegmendzin, Acta Bulg. eccles., p. 57, съобщение на архиеп. Петър Богдан).

⁹² Срв. м. тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, стр. 170.

⁹³ Споменавани от Мануил Фил в 1305 г. (Иречек, Княжество България, II, стр. 731).

^{93a} Летопис на поп Петър от с. Мирково (Дринов, Съчинения, II, стр. 314; Цонев, п. Опис, стр. 448).

⁹⁴ Шишманов, п. сб., стр. 411, 433, 458. Според Евлия Челеби към 1652 г. съществувала вътрешната крепост в центъра на Пловдив (Пер. сп., IXX, стр. 647).

⁹⁵ Евлия Челеби съобщава, че били съборени от основи крепостите в Прищина, Кратово, Дупница, Кюстендил, Битоля (Ат. Шопов, Евлия Челеби, Пер. сп. LXII, стр. 170, 178, 180, 182, 186); в селищата край Цариград: Кючук-Чекмедже, Буюк-Чекмедже и Чорлу, Сливен, Нова Загора, Ихтиман, Костенец, Мангалия, Кюстенджа, Бабадаг (Пер. сп. LXX, стр. 642, 643, 645, 674, 678, 682, 683, 684, 695, 706). Мохамед II съборил стените на Галата (край Златния Рог и Босфора) (Ducas, Hist. byzantina, p. 313⁸⁻¹⁰).

⁹⁶ Παταρῆν ἡρώδης, п. съч., стр. 468.

⁹⁷ Иречек, История на българите, стр. 282. За борбата на Скендербег вж. и Н. Д. Смиринова — И. Г. Сенкевич, Освободителная борьба албанского народа в XV в., сп. Выпросы истории, кн. 12, 1953 г., стр. 96—97. За легендарността на Скендербег, изразена в албанските народни песни и приказки, вж. Šufflau, п. ст. в Архив за арбанаску старину и пр., кн. II, св. 2, стр. 208—209. В 1476 г. се изселили шкодранци във Венеция, Равена и Тревири (п. Архив, стр. 225). Православните общини в Италия, подведомствени на Охридската архиепископия през XVI в., се състояли от албанци и славяни (м. тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, стр. 30—31, 67—68). По-големи албански колонии се образували в Неаполитанското кралство (Nahп, Alban. Studien, I, S. 13). В Италия избягал в 1476 г. Иван Музак, владетел на областта между реките Девол и Воюса. Там написал на италиански в 1510 г. история на своята фамилия „Breve memoria degli discendenti della casa Musaki“, открита в 1863 г. от Charles Hopf в неаполитанските архиви (вж. сп. Albania, Revue d'archeologie, d'histoire, d'arts et des sciences, appliquées en Albanie et dans les Balkans, Paris 1932, № 4, p. 35, ст. на Th. Ippen, Contribution à l'histoire de l'Albanie...). От тримата сина на южноалбанския феодал Арианит Комнин (умрял 1460 г.) двамата му сина избягали във Венеция (п. сп., стр. 34).

⁹⁸ Според Nahп към 1853 г. в Италия имало около 86 000 д., които запазили своя албански език, облекло и нрави (п. съч., I, стр. 14). Албански колонии се образували във Венеция, Апулия и Калибрия. Според Šufflau в 1866 г. в Италия наброявали 196 768 албанци в 79 общини с наречие по-близко до токанския диалект (п. ст. в Архива за арбанаску старину, кн. 2, св. 2, стр. 223, 225).

⁹⁹ Nahп, п. съч., стр. 14. Все пак преувеличение е да се твърди, че мнозинството от жителите на Гърция било албанско по произход (алб. сп. Albania, v. B, Bruxelles 1898, 1—15 юни, стр. 17).

¹⁰⁰ Nahп, п. съч., стр. 13.

¹⁰¹ В 1851 г. в букурещките села Драгомиреши, Домпешчи и Кяжа още имало жители, които говорили български (по сведения на Цани Гинчев у Иречек, Княжество България, II, стр. 269, заб. 19).

¹⁰² Fegmendzin, Acta Bulg. ecclesiae, p. 302—303; Л. Милетич, Заселение на католишките българи в Седмиградско и Банат, Сбн, XIV, стр. 436, 437.

¹⁰³ Проф. Хр. Гандев, Един опит за въстание във Вилин и Видинско..., Истор. преглед, кн. 6, г. X, стр. 52.

¹⁰⁴ За тези събития вж. летописен разказ у Љ. Стојановић, п. сб., III, № 5304; срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, II, стр.

377—378, 411, 414; Гандев, Фактори на българското възраждане, София 1943, стр. 82—8.

¹⁰⁵ Селяни дервентджии от Раховска каза се заселили в селата около Нова Загора, Плевен, Никопол, Враца, Берковица и Видин (Д. Ихчиев, Принос към въпроса за спахиите в османската държава и турските документи върху нея, Сбну, XXV, стр. 64). Жители от Охрид и околността са потърсили убежище в Северна Албания при мирдитите. Там имало три охридски байрака. В 1641 г. били различавани при града Леш (Алесио), в Мат и Курбини мирдита, българи и селити, които турците наричали бунтовници (Архив за арбанаску старину... п. кн., стр. 232). В своя доклад от 1622 г. до Източната конгрегация католишкият епископ Петър Солинат съобщава, че няколко села били напуснати от жителите им поради турските насилия: Кочагово (Пазарджишко), Скривона (Скравена, Ботевградско). В с. Славово (Славяново, Никополско?) дошли много семейства от далечни места, бягайки от непоносимите преследвания на турци и татари. Също и с. Долно Лъджене на р. Осъм (сега Малчика, Свищовско) много години било пусто, жителите бягали и не са сажали лозя (доклад на архиепископ Петър Богдан от 1640 г.) (Fernendžin, Acta. Bulg. ecclesiae, p. 19—20, 82; срв. сб. Положението на бълг. народ., стр. 56—57).

¹⁰⁶ За произхода на Копривница, Котел, Панагюрище срв. Иречек, История на българите, стр. 342—343; Княжество България, II, стр. 354, 726. Нови селища са още Лясковец, Елена, Габрово, Трявна, Дряново, Карлово, Калофер, Сопот, Тетевен, Троян, Етрополе, Берковица, Белградчик и др. (срв. История на България, I, изд. на БАН, стр. 305).

¹⁰⁷ Кънчов, Македония, стр. 103.

¹⁰⁸ Иречек, История на българите, стр. 346; Кънчов, п. съч., стр. 20.

¹¹⁰ Мирдитите се подчинявали само на своите главатари. Известни са Guion Mark, който се сражавал в битките с черногорците, неговият син Prenk Leka (умр. 1791 г.), неговият брат Lechi i zi, Prenk bib Doda (сп. Albania, v. B, Bruxelles 1898, 1—15 юли, стр. 48).

¹¹¹ Иречек, Княжество България, II, стр. 439, 354, 355.

¹¹² Маринов, Делиорман, стр. 121.

^{112a} Кънчов, Македония, стр. 101.

^{112b} Съобщение на Венедикт Куринешич (Иречек, Стари пътешествия по България, Пер. сп., IV, стр. 83—84).

¹¹³ Вж. в сб. Положението на бълг. народ. стр. 124, Откъс в български превод из съчинението му Voyage dans l'empire Othoman, l'Egypte et la Perse. I.

¹¹⁴ Jireček, Die Heerstrasse Belgrad nach Constantinopol, S. I, 117.

^{114a} Иречек, п. ст., Пер. сп., IV, стр. 80.

¹¹⁵ Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод, стр. 137; П. Мутафчиев, Из нашите старопланински манастири, Сб. БАН, XXVII, 38—44.

¹¹⁶ Вж. тези сведения у Иречек, Княжество България, II, стр. 146, 168, 275, 301, 351, 355, 375, 424, 428, 432, 434, 458, 515, 691, 719. За вилнежите на Карафеиз се говори в приписа от 1804 г. (Прот. Ив. Гошев, Стари записи и надписи, Год. Богосл. ф-т, XII, стр. 14). За Габрово имало летописна бележка в църквата „Св. Иван“ (Училищен преглед, кн. I, г. VIII, стр. 88).

^{116a} А. Иширков, Статистически бележки за населението на гр. Силистра, Сб. Силистра и Добруджа, кн. I, стр. 198.

¹¹⁷ Пер. сп., LIII, стр. 317, приписка в Требник на Елсшничкия манастир; стр. 137; Мутафчиев, п. сп., стр. 27, 38.

¹¹⁸ М. Табаков, Записки за миналото на Тетевен, Оряхово 1928, кн. I, стр. 10—12; срв. Г. Иванов, Елинизмът в Ловчанска епархия през време на турското владичество, сб. Ловеч и Ловчанско, кн. 3, стр. 9.

^{118a} Спространов, Бележки и приписки по Софийските черкви, Сбну, XXII—XIII, стр. 12.

¹¹⁹ Житие и страдание грешного Софрония. Издал П. Н. Орешков, София 1914, стр. 104—106.

¹²⁰ Доклад на никополския мютеселим до великия везир в сб. Положението на бълг. народ., стр. 178.

^{120a} Иор. Трифонов, История на града Плевен до Освободителната война, София 1933, стр. 84.

¹²¹ Вж. Д. Ихчиев, Турски държавни документи за кърджалиите, Сбну, XXII—XXIII, султанска заповед от 1796 г., № 1: „Тези мръсници като някои паразити и влечуги са наводнили и нахлули в много села, паланки и градове в нашата

държава, а населението... е страшно проишляло от техните нечувани нападения и грабежи". Те като "орляк" се впуснали и наводнили Хасково, Султан-ери, Гюмюрджина, Ахър-Челеби, Енидженската планина и Неврокопското поле до града Неврокоп. Обсадили и започнали да нападат Гюмюрджина, Димотика, Пловдив и Пазарджик, като подлагали бедната рая в тези места на всевъзможни мъчения. В султанска заповед от 1792 г. до софийския мюхтеселим: около 300 даалии под водителството на Идрис Кривия ограбили самоковското село Бая; други такива разбойници се събрали в Батак и нанасяли големи пакости на цялата околност. В доклад на турски чиновник от 1795 г. се казва: голям брой разбойници нахлули в околностите на Пловдив и Пазарджик, горели и разорявали селата; в илям на шуменския кадия от 1795 г.: шуменските села Смедово, Чалъ-кавак (сега Риш), Драгой и други били напълно разсипани (вж. сб. Положението на българския народ..., стр. 170—172). За разоренията на войските на Осман Пазвантоглу вж. Д. Ихчиев, Турски държавни документи за Осман Пазвантоглу Видински, Сбн, XXIV, № 30 от 1797 г.: в Търновска каза ограбили жени, деца и цели семейства, опожарили 80 села в Никополска и Севлиевска каза.

^{121a} Али паша произхождал от турско семейство (баща му бил паша на гр. Делвино в Южна Албания), но, роден в Албания, той се чувствувал албанец и се стремил да измисти турския султан и с помощта на албанците да създаде своя династия. За заслугите си през Австро-турската война от 1788—1791 г. той получил Трикалския пашалък в Тесалия, завзел Янина и Арта; в 1798 г. отиел от французите крайфонийските градове Превеза, Каменица и Бутринто; в 1803 г. завзел покрайнината Сули (на югоизток от Янина), като избил повечето от храбрите защитници сулиоти; воювал срещу кърджалиите и гръцките клефти (хайдуты) и разширил владенията си в Южна Албания (отиел Делвино, Берат, Аргирокастро), дори окупира Битоля. След това той се присъединил към гръцките въстаници. В 1821 г. Хуршид паша — същият, който потушил сръбското въстание на Кара Георги — обсадил Янина и с измама го убил (З. П. 1822 г.) (Lamouche, п. съч., стр. 209—211). За неговото управление преди това вж. и сб. Турски документи за Македонската история, III, Скопие 1955 г., стр. 25, 35, 39, 50.

¹²² N. Jorga, Brève histoire de l'Albanie et du peuple albanaise, Bucarest, 1919, p. 61. В Брюкс. сп. Albania (15—31 август 1898) се посочва отзыв за Али паша в Géographie universelle на Elysée Reclus: C'est le Richelieu de l'Albanie.

¹²³ Hahn, п. съч., I, стр. 54.

^{123a} Кънчов, Македония, стр. 91. В 1806 г. Pouqueville намерил в Гребена 150 къщи, а по-рано имало 2000 къщи (Voyage de la Grèce, II, p. 496).

¹²⁴ Иречек, История на българите, стр. 486; Weigand, Die Aromunen, I, 99, 102, 105; м. тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, стр. 114, 347; Кънчов, п. съч., стр. 101—102; Lamouche, п. съч., стр. 210. За власите в Пещера вж. Οἰκονόμου Κωνσταντίνου, Ἑὐχερίδιον περὶ τῆς ἐλαφίας Φιλιπποπόλεως, Виена 1819, стр. 43.

^{124b} Παπαῖς ῥηγόπουλος, п. съч., V, II ч., VI изд., стр. 202; срв. с. там, стр. 132.

¹²⁵ Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 43.

¹²⁶ Доклад до Високата порта от 1797 г., с. сб., стр. 176.

¹²⁷ Жалба от жителите на Люле Бургас (с. сб., стр. 176—178).

¹²⁸ Кънчов, п. съч., стр. 102.

¹²⁹ С. там, стр. 84, 89, 102.

¹³⁰ Παπαῖς ῥηγ., п. съч., V, 2, VI изд., стр. 125.

¹³¹ Кънчов, п. съч., стр. 88, 89, 102 (жителите на Пляса).

¹³² Татарското ханство в Крим било васално на турския султан до сключването на Кючук-Кайнарджийския договор (1774 г.), по силата на който Турция признала татарския хан за независим.

¹³³ Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката на Св. Синод, стр. 103; срв. сб. Положението на бълг. народ..., стр. 96. заб. I. Татар хан минал през България в помощ на турците през войната им с Австрия в 1689—1690 г. За участие на татари в тази война говори и поп Петър от Мирково (Цонев, Опис на ръкописите..., София, стр. 447). В същата война татари пленили Арад (в Трансилвания), и Влашко било запустяло (Стојановић, п. сб., I, № 1876). Връшайки се от войната срещу Австрия в 1598 г., турските войски, придружени от татари, перси, черкези и други агарянски народи, вършели големи пакости в сръбската земя, но най-вече татарите: „тогда дѣвол — пише един атонски монах в ръкопис от 1601 г. —

въздвигне безбожните и лютите татаре“ (с. сб., № 894). Монах Акаки (може би от Хилендар) бил в Браничево в 1600 г. и претърпял „мног8 бед8“ от татарите (с. сб., № 905). Друг монах се оплаква, че в 1623 г. манастирът му (в Сърбия?) претърпял „мног8 бед8“ от татарите (с. сб., № 1139).

¹³⁴ У Дринов, Съчинения, I, стр. 529.

¹³⁵ Братя Миладинови, Български народни песни, III изд., стр. 138, № 93. Срв. Дринов, п. съч., стр. 532. Турци, гърци, млади еничери не могли да разбият Будим града, „дор не доде Татар паша, Татар паша сос татари“ (с. сб. № 107). Стоян се славел със своето юначество, но то не му помогнало да запази своето сиво стадо, пленено от 300 татари (с. сб., № 205). Татарите и еничерите били като два царя: робили бели робини, бели българки от всяка къща по роб (В. Стоин, Народни песни от Тимок до Вита, София 1928, № 2885). Татари пленили млада булка Тодорка, бременна, която родила мъжко дете Дамян по пътя в гората (с. песен). Цар Иван Шишман се биел на Софийско поле срещу „грозни татари“ (Сбну, XXVI, № 50; срв. Б. Ангелов и Хр. Вакарелски, Сенки из невиделица, София 1936, стр. 399, № 136).

¹³⁶ След присъединението на Крим към Русия (1783 г.) татарски феодали, наричани султани, избягали в Турция.

¹³⁷ Вж. Житие и страдание грешнаго Софрония, стр. 87, 95, издал П. Н. Орешков, Автобиография, София 1914, злодейства на татарския султан в ямболското село Фъндъкли (сега Тервел) и на султан Ахмед Гирай в карнобатското с. Шихлари (днес Раклица). За безчинията на султан Арслан Гирай в с. Ени-бейли (сега Кирилово, Елховско,) и хаджи Гирай в с. Есирли (сега Блатец, Сливенско,) вж. сб. Положението на бълг. народ..., стр. 185, 186; П. Дорев, Документи за българската история, III, № 128, срв. Иречек, Княжество България, II, стр. 677, 689.

¹³⁸ Какви злини претърпял Котел през Руско-турската война от 1768—1774 г., ярко е описано от Софроний Врачански в автобиографията му. През Руско-турската война от 1787—1792 пашите и други управители ограбили всички богатства в Добруджа. Английският пътешественик Уилям Хънтер свидетелствува, че селата, през които в 1792 г. минал в тази област, били в крайно мизерно състояние (сб. Положението на бълг. народ..., стр. 121—122). За страданията на котленци през Руско-турската война през 1828—1829 г. вж. летописа на Жендо Вичов, Сбну, XII, стр. 364.: „и на 1830 г., пише Жендо Вичов, като си отиде Русия, тръгнаха християните да бягат подир нея... и мнозина загинаха от Котел“ (п. сб., стр. 367).

¹³⁹ Съобщение на Уилям Хънтер от 1792 г. (сб. Положението на бълг. народ..., стр. 122).

¹⁴⁰ Срв. Иречек, История на българите, стр. 368; Lamoignon, п. съч., стр. 199.

¹⁴¹ За това ясно говори английският офицер Дж. Кипъл (Keppel), който в 1829 г. дошъл в Турция през време на Руско-турската война (вж. извадка в бълг. превод от неговото съчинение в сб. Положението на бълг. народ..., стр. 188. Вж. и летописни бележки за войната в 1812 и 1828—1829 г. в Сбну, VI, стр. 380, 385—386).

^{141a} За българските колонии в Русия срв. м. тр. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI—XVIII в., стр. 53 сл. След Руско-турската война от 1829 г. $\frac{2}{3}$ от жителите на Месемврия се преселили в Галац и Браила (Български алманах, г. III, 1894 г., стр. 525). Твърде е оредяло и населението в Силистра. В 1837 г. $\frac{3}{4}$ от ограденото с окопи пространство на тоя град било пусто. Почнал да се образува нов град, който тогава имал 4000 жители (Иширков, п. ст., сб. Добруджа, стр. 198). През войната от 1828—1829 г. и българското население в Делиорман претърпяло големи насилия от страна на турците. Те изклали българите в с. Голям извор (Кара-Арнаут), като образували кръстци от тела. Тогава Разград и много села изгорели и запустели. Жителите им бягали в Балкана и вън от България (Маринов, п. съч., стр. 60, 62, 132 и 138).

¹⁴² Марко Балабанов, Гавриил Кръстович, София 1914 г., стр. 5.

¹⁴³ Lamoignon, п. съч., стр. 224.

^{143a} В 1836 г. сръбският княз Милош изявил готовност да приеме в Сърбия 1432 души, които били избягали в Австрия. Преди това с писмо от 17 октомври 1832 г. Д. Антон се оплаквал на княз Милош, че турци заробили две негови сестри и ги отвели в Азия. В 1829 г. мохамеданско-албански маси нанесли пакости на гр. Кюприя (вж. документи в съч. Държавна архива Народне републике Србије 1900—1950, Београд 1951 г., стр. 174, 175).

¹⁴⁴ Гръцката революционна организация *Φιλική εταιρία* се опитала да вдигне въстание най-напред в дунавските княжества Влашко и Молдавия, управлявани от князе гърци. В края на м. февруари 1821 г. Александър Ипсиланти начело на един въстанически отряд, организиран в Русия, навлязъл в Молдавия, но не намерил подкрепа в румънския народ. Избухнало народно въстание под водителството на Тудор Владимиреску против владичеството на фанариотите (Вж. описание на това движение у *Παλαρζήγυ*, п. съч., т. VI, ч. I, VI изд., стр. 14 сл.; срв. м. тр. Кратък исторически очерк за поместните православни църкви Румънска, Гръцка и пр., стр. 30).

^{144a} Гръцки рибари намерили тялото на патриарх Григорий. То било пренесено в Одеса, гдето било погребано с големи почести. В 1871 г. останките му били пренесени в Атина (*Παλαρζήγυ*, п. съч., VI, стр. 24, картина: тялото на Григорий V, извлечено от морето).

^{144b} Летописен разказ на даскал Тодор Пирдопски за 1815—1826 г. у Цонев, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, II, София 1923, стр. 344—346. В „Повествование за страдание Болгарии от агарянов“ се разказва за турските зверства, извършени през време на това гръцко въстание в Търново, Трявна, Габрово, Севлиево, Ловеч, Никопол, Карлуковския манастир, Пирот, Ниш, Шумен (Цонев, Опис на ръкописите и старопеч. книги на Народната библиотека в София, стр. 180).

¹⁴⁵ Съобщение на английския пътешественик Уолш от 1827 г., сб. Положението на бълг. народ..., стр. 133.

¹⁴⁶ Вж. описание на тази борба у *Lamouche*, п. съч., стр. 234 сл. Виктор Хюго написал елегия за остров Хиос *L'enfant grec*.

^{146a} Срв. *Шабатин*, п. ст., Журнал Моск. Патриархии, 1955 г., стр. 66.

¹⁴⁷ Пос. разказ на даскал Тодор Пирдопски. Вж. и „Повествование за страдание Болгарии от агарянов“, в Исторически паметници по времето на Завертата, Българска библиотека, издание на Бълг. книжовно дружество, Средец 1884, стр. 33—39. Загинали хаджи Параскева, търновски „кнез“ (полудял и се хвърлил от високите си палати); в Трявна хаджи Йоан, богат човек, се отровил и умрял; в Габрово хаджи Христо, който бил дал на Цариградската патриаршия 100 000 гр. под лихва, шом чул за обесването на патриарх Григорий, се отровил и умрял; в Севлиево Еню, убит от турци в лозето му, и Георги Сапунджия, убит в гората; Константин от Търново, бакърджия, убит близо до с. Аканджилар (Севлиево); Георги, търговец от Севлиево, убит в планина; в Ловеч убити двама търговци; в Никопол бил обесен Агапий, постриженник на атонския манастир Кулдумуш; игуменът на Карлуковския манастир умрял мъченически; обесени били още — в Пирот Иоасаф от Хилендарския манастир и в Ниш епископ Мелетий. Пакости били нанесени също и на християнското население в София, Рила, Пазарджик, Пловдив, Казанлък, Еския (Ески Джумая), Шумен и Одрин.

¹⁴⁸ Кънчов, Македония, стр. 77.

^{149a} В Охрид слушах през детинството си, че наложницата на Джебалин бег, охридски феодал — Ташула — била пленена в Негуш.

¹⁴⁹ Държавна архива НРС, стр. 174.

¹⁵⁰ Кънчов, п. съч., стр. 70—71. Съществува „повествование“ за пленяването на Света гора Атонска от агаряните заедно с повестта „За страдание Болгарии от агарянов“ (Цонев, Опис на ръкописите... в София, № 350). Вж. и В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, стр. 82: оплакване на атонски монаси от албанците (мохамедани), които през въстанието квартирували в манастирите.

¹⁵¹ Съобщение на Уолш в сб. Положението на бълг. народ..., стр. 132.

¹⁵² Спространов, Бележки и приписки от софийските църкви, Сбну, XXII—XXIII (бележка на учителя *Захари Икономович П. Крушевич*).

¹⁵³ Това въстание избухнало поради посегателствата на нишкия управител Сабри Мустафа паша и неговите помощници върху живота, имота и честта на селското християнско население. На Великден много мохамедани нападнали християните в с. Каменица, Нишко, и изнасилили жените и дъщерите им. Селяните въстанаха. Последвали ги и други села в окръзите Ниш, Лясковец, Пирот и Прокупле (С. Романски, Австрийски документи по Нишкото българско въстание от 1841 г., Сбну, XXVI, № 275 — анкета на руския пратеник Кодинец; вж. с. там, № 586 — доклад на сръбския сенатор Милета Радойкович). Французинът *Cyprien Robert* представя като повод за избухване на Нишкото въстание това, че една красива българка

била отвлечена от хоро и насилвана да стане мохамеданка. Тя била затворена в т. нар. „Кула“ близо до гр. Ниш, гдето били държани и други моми, насилвани да се отрекат от вярата си и да се оженят за мохамедани. Това възмутило българите селяни и, въоръжени с коси, под водителството на Милой, бивш сподвижник на Кара-Георги, и на поп Георги от Лясковец, се втурнали да освободят затворените моми (Les slaves de Turquie, II, Paris 1852, p. 312).

¹⁵⁴ Blanqui, Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841, Paris, 1843 p. 179.

¹⁵⁵ С. там, стр. 168. Вж. български превод на това описание в сб. Положението на бълг. народ, стр. 206; също и френският поет Ламартин в 1833 г. е видял странния паметник от човешки черепа при гр. Ниш. Отначало му се сторило, че бил изграден от мрамор или бял камък. Толкова много били оголени, избелени от дъжда и слънцето многобройните (според Ламартин 15—20 000) черепа (извадки на български от неговото съчинение Voyage en Orient, II, в сб. Положението на бълг. народ..., стр. 137).

¹⁵⁶ По доклада на Кодинец, п. сб., № 278.

^{156a} В сб. Положението на бълг. народ..., стр. 294 сл., са дадени в бълг. превод списък на пострадалите селища Батак, Перушица, Брацигово, Панагюрище и др. в Пловдивската област от руския вицеконсул А. Н. Церетелев, дописки на Магхахан и др. документи (руски и западноевропейски) за турските зверства при потушаването на Априлското въстание.

¹⁵⁷ През 1877 г. били изгорени Стара Загора, Сопот, Калофер, гдето и били избити безмилостно останалите там старци, болни и деца (вж. Иречек, Княжество България, II, стр. 367—376). На 13 юли 1877 г. в Ловеч били изклани от турци няколко стотин българи, поради което турското население масово напуснало града, след като русите повторно го превзели (А. Иширков, Населението на гр. Ловеч, сб. Ловеч и Ловченско, кн. II, стр. 125).

¹⁵⁸ Цитат у Иречек, Княжество България, II, стр. 456.

¹⁵⁹ Бълг. превод, в сб. Положението на бълг. народ..., стр. 378.

¹⁶⁰ Макензи и Ирби, п. съч., стр. 70, 71, заб. 95.

¹⁶¹ Срв. с. там, стр. 37.

¹⁶² С. там, стр. 122.

^{162a} В албанското списание Albania, v. B, Брюксел, 1898 г., 15 юни, стр. 10, се хроникара като актив на албаномохамеданите, че в Дебър имало смут срещу българите.

¹⁶³ С. там, стр. 77.

^{163a} Каниц, п. съч., стр. 127.

¹⁶⁴ А. Томов и Г. Баждаров, Революционната борба в Македония, София 1917 г., стр. 80 (по мемоара на ВМОРО); Д. Кьосев, Борбите на македонския народ за освобождение, София 1950 г., стр. 52. Вж. и обширния меморандум на бълг. правителство от 28 юли 1903 г. у G. Dragapof, La Macédoine et les reformes, Paris, 1906.

¹⁶⁵ Срв. Lamouche, п. съч., стр. 342.

¹⁶⁶ При преброяването на населението в България през 1888 г. се оказали 54 462 родени в Турция (М. К. Сарафов, Населението в княжество България по трите първи преброявания, Пер. сп., XLIII, стр. 28). При преброяването в 1893 г. били 66 971 родени в Турция, повечето от които били от Македония и живеели в Софийски, Кюстендилски, Пазарджишки, Варненски и Бургаски окръг. Към 1900 г. в България ще да е имало до 50 000 преселници от Македония (Кънчов, п. съч., стр. 22—24).

¹⁶⁷ Турската полиция начело със свирепия Дервиш ефенди разкрила склад с оръжие в с. Виница, Кочанско, и подложила на страшни изтезания българското население в Кочанска, Щипска, Кратовска и др. съседни околии. Арестувала 528 души, обвинявани в революционна дейност (Томов и Баждаров, п. съч., стр. 38).

¹⁶⁸ Кьосев, п. съч., стр. 52.

¹⁶⁹ Lamouche, п. съч., стр. 321.

^{169a} Сп. Albania, v. B, Bruxelles 1898, 15—30 юни, стр. 36.

¹⁷⁰ Кръвопролитното буйствуване на мохамеданите продължило цял месец. Загинали до 17 000 мъже, 7000 жени и около 6000 деца (срв. м. гр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, стр. 177—178). Всички християни в селищата Захле и Деир-ел-Камр (Ливан) били изклани и къщите изгорени. Общо в Ливан били разрушени 360 села, 560 църкви, 43 манастири и убити до 12 000 жители (Lamouche, п. съч., стр. 291).

¹⁷¹ Сrv. п. м. тр., I, стр. 305; Л а т о и с њ е, п. съч., стр. 87. Посочената цифра 50 000 убити по улиците на Кайро може да е преувеличена, но все пак показва, че множество жители загинали от турския нож.

¹⁷² Сношения России с Востоком по делам Церкви, I, стр. 92. Още в 1533 г. същият патриарх се оплакал на московския велик княз Василий III от насилията на мохамеданите, които изтезавали неговия иконом и го посекли (с. там, стр. 40—41).

¹⁷³ Тогава вече действували арменски революционни комитети Хинчак, Дашнакцутун и др.

¹⁷⁴ Л а т о и с њ е, п. съч., стр. 320, 365.

¹⁷⁵ Сrv. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, стр. 563.

IV. ПОТУРЧВАНЕ НА ХРИСТИЯНИ¹

1. Вероотстъпничество за материални облаги

Освен поради тези бедствия християнското население в Турция орediaвало и поради потурчването на част от него. Трябва да се отбележи, че в началото често участвували във войните на турците войски на околните християнски държави (Византия, Сърбия и др.) поради васална зависимост или поради наложени съюзни задължения.² Това военно сътрудничество благоприятствувало християните да се опознаят по-добре с турците и постепенно да се поддават на тяхно влияние. Освен това, за да запазят своя живот и имот, много християни, нетвърди в християнската вяра, приемали мохамеданството и ставали върли гонители на своите сънародници. Видинският митрополит Йоасаф съобщава, че след падането на Търново в 1393 г. мнозина станали мохамедани от страх или поради предумване, или с надежда да добият чинове и от простотия.³ Също и Григорий Цамблак ни уверява, че в Тракия, гдето бил заточен търновският патриарх Евтимий, той отвърнал мнозина от ереси (павликянство, богомилство) и от мохамеданството (саракинското нечестие тьмы).⁴ Още в началото на турското робство и в Македония някои заможни християни се съблазнявали от облагите на мохамеданството. Например в гр. Гребена младият харачар⁵ Теодор, пленяван от разкоша на турските големци, искал да стане мохамеданин.⁶ Твърди се, че в няколко села на Беласица планина приели мохамеданството, за да запазят своята земя от нахлулите там турци-коняри.⁷ След завладяването на Цариград потурчените християни в Македония, Тесалия и Албания били толкова много, че не се успявало да бъдат научени на новата вяра, и поради това те не изпълнявали, както трябва, обредните предписания. Султан Мохамед II се принудил в 1474 г. да издаде заповед да се изпълняват строго мохамеданските религиозни правила.⁸ В Мала Азия много християни, главно гърци, отчаяни от страданията, които претърпели при междоусобиците във византийската империя, били вече с разклатено чувство на вяра и народност и склонни да приемат мохамеданството, за да придобият покровителството на новите си владетели.⁹ По тази причина богомилите (особено болярите) в Босна преминавали масово в мохамеданството и превърнали славянска Босна в мохамеданска база, откъдето излизали фанатизирани служители на турската държава и врагове на християнските народи. Също и от Херцеговина много богомили се потурчили.¹⁰ Според един сръбски летописец във

времето на султан Баязид II (1481—1512) много жители в сръбската земя приели мохамеданството.¹¹ В Албания ония феодали, които не избягали в Италия, а останали в земите си, приели мохамеданството и получили високи държавни служби.^{11а} Изобщо още в първите десетилетия на XV в. у имотните християни се забелязало увлечение да се отрекат от своята вяра. Това явление имал пред вид военачалникът Баязид паша, потурчен и верен съратник на султан Мохамед I (1410—1421), в речта си, която държал по случай смъртта на своя султан пред събранието на турските големци в Одрин. В продължение на 60 г. — казал той, — откогато османците са преминали Дарданелите, те завладели цяла Тракия, направили византийското и сръбското царство васални (*ὑποτέλῃς καὶ ὑποφύρος*). Освен това и власите отвъд Дунав, хуните (вероятно разбирал унгарците), албанците и българите, изобщо всички народи толкова се смирили, че не стигали годишните данъци, гдето давали на турците, но и работно пращали на турските султани своите дъщери и синове, молейки за милост, съжаление, облекчение на страданията и мир. Колкото по-силна ставала турската държава, толкова повече люде от различни народи се стичали при нея, приемали вярата на Мохамеда и достигнали чинове, станали дори големи военачалници.¹² И ето че не само той — заключил Баязид паша, — а и повечето от неговите слушатели са от тоя произход.¹³

2. Омраза на завоевателите към християнството. Насилия за потурчване

Ония обаче, които доброволно приемали мохамеданството, все пак били малцинство в сравнение с количеството на насилствено потурчваните християни.¹⁴ На такава принуда били подложени най-напред християнските деца, които били вземани за еничерския корпус (вж. по-долу), също пленените и превръщани в роби християни.^{14а} Продаваните в Цариград роби християни били изложени на опасност да се потурчат, служейки на господари мохамедани. Мохамед II, считан от някои историци за лишен от религиозен фанатизъм и благосклонен към християните,⁵¹ не избягвал случай да върши верско насилие. Той предложил на трапезундския император Давид Комнин и неговите 8 сина, пленени и подозрени в държавна измяна, да приемат мохамеданството, за да спасят живота си. Но те отказали и били умъртвени. Само най-малкият син приел мохамеданството.^{15а}

През XVI—XVII в. турските султани се отличавали със своя буен фанатизъм. Християните били още повече заплашени от потурчване. Забранено било да се поправят църквите и да се строят нови, за да бъдат християните принудени да се потурчат (както съобщава дубровчанинът Венедикт Курилешич в 1530 г., в такова притеснение били християните в Босна, които поради това искали да се изселят в християнски държави).^{15б} Дори султан Баязид II, кротък по характер, наричан философ заради неговата любов към литературата и изкуствата, е ненавиждал християнството и имал висок култ към „свещената война“. Турските походи в Хърватско и Каринтия се придружавали с нечувани жестокости. Турците избивали плен-

ниците, след като ги подлагали на ужасни изтезания, дори проявявали канибализъм.¹⁶ Ето защо и сръбски летописец нарича Баязида нечестив, хулител на християнския бог и угнетител на християните.¹⁷ А неговият син Селим I (1512—1520), който въстанал срещу баща си и му отнел престола, в своето верско буйство искал дори да потурчи всички свои поданици християни, но го възпрели от тази безумна акция великият везир Пири паша и муфтията Джемали.¹⁸ Това щяло да доведе турската държава до икономически разгром, понеже би намаляло данъкоплатното население, не би имало рая покорна, която турските военно-феодални земевладелци да експлоатират произволно. По тази причина на места спахиите се грижели да запазят християнското население в своите ленни владения като производител на материалните им блага.^{18а} Също и в бератите на цариградските патриарси и подведомствените им митрополити от XVIII в. се повтаряло предписанието „никой и в никой случай не трябва да принуждава някого да приеме исляма“.^{18б}

Не може да се отрече, че съществувала известна веротърпимост към християните и юдеите, но тя не е била сигурна, както ще се види по-долу, и не отговаря на действителността твърдението на Elsnegg (приемано от Лебедев, п. съч., стр. 153) за положението на християните през XVII в. и първите десетилетия на XVIII в., че „всички християни, а също и юдеи живеят в Турция при пълна свобода и спокойствие“.

Въпреки че Коранът се отнася с почит към Христа (счита го за велик пророк, роден от дева Мариам), мохамеданите смятали само себе си за правоверни и призвани да наложат своята религия на всички народи. Поради това те били склонни да оскърбяват религиозното чувство на християните.¹⁹ Мохамеданското общество в турската държава гледало с презрение на немохамеданите и особено на християните, считало ги за люде от низша категория, наричало ги „гяури“ или „кавури“ (неверници).²⁰ И официално християните били наричани неверници (кефере, кяфири). В султанските фермани цариградският патриарх бил наричан „патриарх на неверните“ (кефереси патрик).²¹ В момент на религиозна ревност турската власт и тълпа насилвали отделни християни и цели села да приемат мохамеданството. Такива насилия били вършени дори в големи градове. Както е известно, през XVI в. в София, седалище на румелийския бейлербей, били умъртвени двама младежи на име Георги²² и 45-годишният обуцар Николай (убит с камъни в 1555 г.). За християнската вяра пострадали няколко български монаха: Дамаскин от Габрово, игумен на Хилендарския манастир, обесен в Свищов на 16 януари 1771 г.; Йоан Българин, посечен в джамията Св. София в Цариград в 1784 г.; Игнатий от Стара Загора, обесен през октомври 1814 г.; Онуфрий от Габрово, убит през м. януарий 1818 г.²³ Неизвестно в коя година пострадала мъченица Рада Пловдивска.²⁴ В 1646 г. в Чипровци еничери, като събирали момчета християни, хванали пазача на тамошния манастир (католически), турили му вериги на врата и окови на краката и го насилвали да се потурчи, но бил спасен само срещу откуп от 100 скуди (гроша).²⁵ Софроний Врачански разказва как когато бил свещеник в Карнобатско, татарският

султан Ахмед Гирай го насилвал да стане мохамеданин, за да не го убие.²⁶ В Македония се споменават мъченици Ангел от Лерин, посечен в гр. Битоля през 1750 г.; девойката Злата от с. Слагина, Мъгленско, — обесена през м. октомври 1795 г.; в Албания — Никодим, обезглавен в Берат на 10 юли 1709 г.; Христо, по народност албанец (12 февруари 1748 г.).²⁷ Имало и гърци, мъчени, за да се потурчат.^{27а} Насилственото отвличане и потурчване на моми е намерило живо отражение в българските народни песни. Турци, татари, еничери грабели хубави българки, за да ги потурчат.²⁸

Насилия за потурчване са вършени и през XIX в. През гръцкото въстание (1821 г.) някои от дяконите на посечения търновски митрополит Иоаникий били потурчени. Едно „малко дяконче“ турците много го мъчили и потурчили и го дали да се учи „на турска книга“.²⁹ Навярно и даскал Панайот Паунов от Етрополе бил насилва потурчен.³⁰ В 1829 г. един турчин от фанатизъм убил самоковския митрополит Игнатий.^{30а} В 1837 г. бил обесен Георги от с. Чурхли, Гребенска епархия (Македония), слуга при един бей в Янина, поради обвинение на мохамеданите, че бил приел мохамеданската вяра и се отрекъл от нея (сир. бил вероотстъпник).³¹ В навечерието на Нишкото въстание (1841 г.) турците, както по-горе се каза, са били затворили много български моми в „Кулата“, близо до Ниш, за да ги принудят да се потурчат и се оженят за турци. Една от тях, красавицата Агапия, била отвлечена от племенника на турския паша и насилвана да стане мохамеданка, за да се ожени за него, но тя храбро изтърпяла мъченията. Най-после я заплашили, че ще ѝ бъде отнета девствеността, и уж тя приела да се потурчи. Когато родителите ѝ дошли да я откупят, турците им отговорили, че тя е вече мохамеданка. Но когато довели момата при родителите ѝ, щом ги видяла, тя се хвърлила с плач в техните ръце, обаче турските гавази ги изгонили и затворили беззащитната мома в „Кулата“.³² Търновският митрополит Атанасий се застъпвал енергично за освобождаване на насилствено потурчвани християнски деца и момичета от неговата епархия. През есента на 1847 г. той лично освободил в меджлиса в Казанлък едно момиче на име Рада от потурчване.³³ Около 1850—1851 г. в Ловеч турци грабнали една българка на име Дона от с. Жлеба (Ботевградско) с цел да я потурчат. Ловчанският епископ Мелетий (II) можал да я избави от техните ръце чрез своя смел гавазин, родом бошняк, който обаче за това скоро бил убит от един заможен турчин.^{35а}

Подобни насилия се вършели също в Македония и стара Сърбия. Английската пътешественица Мери Аделаида Уокър (1860—1861 г.) чула в Битоля, че един турчин отвлякъл една християнска мома, която била принудена да твърди, че иска да стане мохамеданка.³³ В 1860 г. в Куманово една мома българка била убита, понеже заявила пред местния меджлис, че не иска да се отрече от своята вяра. (срв. по-горе, стр. 55). Към това време английският консул в Битоля Лонгворт, голям туркофил, писал на своето правителство: „Насилственото отвличане на християнски моми от мохамеданите е злоупотреба, което гръмки вика за помощ.“ Турското правителство дори давало премия за отвличане и вероотстъп-

ничество на християнски момичета. Също и според английския консул в Прищина Блунт там мохамедани непрестанно грабели християнки.³⁴ В началото на м. май 1876 г. мохамедани грабнали едно християнско момиче в с. Богданци, Гевгелийско, и го откарали в Солун, за да го потурчат. Обаче на гарата то викало за помощ и християните, които се намерили там, принудили една кола, която чакала американски консул от Воден,³⁵ да я отведе в града. Голямо възбуждение е обхванало мохамеданите, които настоявали да им се върне момичето. Консулите на Франция и Германия в Солун се явили да спасят момичето, но те били убити със саби в джамията, гдето били събрани около 3000 въоръжени мохамедани.³⁷ Потурчването на християнка се смятало като висок религиозен подвиг. По свидетелството на английския дарданелски консул там съществувал обичай да бъдат освобождавани от военна повинност младежи мохамедани, които обърнали девойка християнка в своята вяра, понеже това се смятало за заслуга към мохамеданската религия.³⁸

3. Масово потурчване през XVI—XVIII в.

В края на XVI в. и през XVII в. във връзка с разложението на феодална Турция се засилил турският гнет над християнското население и заедно с това се вършело масово потурчване с цел да се увеличи боеспособното население и да се затвърди турската власт в стратегическите места. В споменатия летописен разказ от 1831 г. „О времени второго разорения Болгарии, каковым образом быст“ се говори, че в 1522 г. изпратеният от султан Селим везир с 33 000-на войска потурчил всички от Драма до Босна — в Доспат планина, Чепино, Крупник и Кочани, и че в същото време Търновската патриаршия по клевети на цариградския патриарх била изгорена и търновският патриарх — заклан. В тоя паметник известията ще да са объркани (в 1522 г. не съществували нито Селим I, нито Селим II) и преувеличени, но все пак ясно е изразена в народен спомен враждебната политика на турските султани към християните и масовото потурчване през XVI и XVII в. в Македония (помациите в Кочанско, торбешите около Шар планина, в Кичевско, Дебърско).³⁹ Султан Мурад IV (1623—1640) се заканил, че след като се върне от военен поход срещу Персия (1639 г.), ще наложи мохамеданството на християните.⁴⁰ Той именно предал на смърт цариградските патриарси Кирил Лукарис и Кирил Контарис.⁴¹ Също и султан Мохамед IV (1648—1687) ненавиждал християнството. Той забранил на своите поданици християни да носят червени шапки.⁴² Позволил да бъдат обесени няколко висши духовни началници (цариградските патриарси Партений II и Партений III, бившият цариградски патриарх и брусенски митрополит Гавриил и ипекският архиепископ Гавриил) (срв. по-горе). Поп Петър от с. Мирково, Пирдопско, проклена тоя „злочестив“ султан, загдето разсипал християнската вяра.⁴³ Християните изпитвали такъв страх, че се криели като къртици в земята.⁴⁴ Поп Методи Драгинов е описал покъртително потурчването на българите в Чепино през 1657 г. Това е станало по донос на пловдивския митрополит и по заповед на великия ве-

зир Мехмед Кюпрюли, когато минавал през Доспат планина в поход за о-в Крит. От християните, които не искали да се потурчат, едни били изклани, а други избягали в планината и къщите им били изгорени.⁴⁵ Тогава може би били потурчени прадедите на днешните помаци в Ловчанско и съседните околии.⁴⁶ През 1737 г. при войната на Турция срещу Австрия и Русия, след като немците превзели Ниш, според наш летописец турците, подбудени от евреите, ходели по града (София?) и почнали да мъчат християните, обесени били християни подобно на мъчениците за вярата, също и много свещеници (тогава бил обесен и самоковският „архиепископ“ Симеон, вж. по-горе, стр. 47).⁴⁷

Делиорман, който в края на XVI в. бил още български, както свидетелствува Павел Джорджич, после станал мохамедански край не само чрез колонизация, но и чрез потурчване на останалото там християнско население, което, живеейки сред гъстата турска маса, постепенно се сляло с нея и изгубило родния си език.⁴⁸

През този период мохамеданството било наложено и на други селища в Родопите,⁴⁹ в Разлог, по р. Струма (Крупник)⁵⁰ и други села (по р. Брегалница), Малешево, Пиянец, Тиквеш, Мъглен и другаде в Македония,⁵¹ също и на голяма част от християнското население в Албания^{51*} (от двете албански племена геги и тоски), в Епир и о-в Крит (след падането му под турска власт в 1669 г.).⁵² Помациите гърци в Югозападна Македония (в Ляпчища, Гребена и околиците им)⁵³ ще да са от това време. Изобщо мохамеданството в края на XVII в. е взело такива широки размери в Европейска Турция,⁵⁴ че дори и Високата порта почнала да се безпокои от намаляването на християнското население,⁵⁵ за да не би по тоя път съвсем да се намали броят на данъкоплатците. Поради това великият везир Хюсеин Кюпрюли в 1691 г. издал закон „Низами джедид“, с който се опитал да подобри режима спрямо християнската рая.⁵⁶ При все това и през XVIII в. в Албания цели села се потурчвали поради ужасния гнет на съседите-мохамедани (турци и потурчени албанци).⁵⁷ Според наблюденията на австрийския консул Hahn към средата на XIX в. албанецът-мохамеданин знаел, че неговите деди били християни, и той могъл да определи по родове кога неговото село или неговата покрайнина приела мохамеданството. В Албания имало и доста мохамедани, които били тайни християни. За да не плащат харач и други данъци, те приели турски имена и минавали пред турската власт за мохамедани.^{57*} Независимо от тях много градове (Драч, Елбасан, Тирана, Берат) и местности придобили мохамедански вид. Краят на XVIII в. и първата половина на XIX в. в Албания се явява като епоха, през която се строели много джамии и къщи на албански феодали. Една от тях е джамията в Тирана „Етхем-бей“, почната в 1791 г. от Молла бей, родом от с. Петрела, южно от Тирана, и довършена от неговия син Етхем бей.^{57*} През втората половина на XVIII в. било потурчено населението в с. Калища при Охридското езеро, а към края на XVIII в. охридското село Буково.⁵⁸ В 1884 г. Иречек чул от местни жители, че турските села Гърновца, Черковна и др. села по южната страна на Преславската планина били потурчени преди 150 години (сир. към 1730 г.). Също и

мнозина от турците в преславските села Разбойна, Стратиджа, Дервент произхождали от потурчено българско население,⁵⁹ както и мнозина в турското село Садово, Котленско, и в Ихтиман.^{59a} Според един турски документ от 1728 г. във Видин мохамеданите по стар обичай на Великден ловели по улиците християни и ги насилвали да се потурчват. Поради оплакването на християнската рая със султански ферман до солунския мютесариф бил забранен този обичай.^{59b}

От балканските народи най-много се подали на мохамеданството албанците, босненци и херцеговинци,⁶⁰ т. е. християнското население в области, които били далече от централното управление и най-вече изложени на своеволията на местните турски управители.

4. Еничерите и другите потурчени християни (българи, сърби, гърци, албанци) — крепители на турския деспотизъм

Покорените християнски народи били разредявани и омаломощавани още чрез еничерския корпус. Тази т. нар. нова турска войска (йени-чери) — пехотна, била създадена от султан Орхан (1326—1359).⁶¹ По съвета на своя началник Кара халил Джентерели⁶² той наложил на християните⁶³ кръвен данък: държавата отнимала периодично здравите деца във всяко село едно на десет (после и едно на седем-осем деца)^{63a} и след потурчването им ги подготвяли за постоянна военна служба. Еничерите, отделени завинаги от своите родители и родни места, забравяли своя произход и се привързвали към султана, който полагал големи грижи за тях и ги считал за най-доверена своя войска (срв. по-горе, стр. 71). С тоя чудовищен данък турската държава като нов Минотавър поглъщала цвета на християнските народи.⁶⁴

И така, вместо да асимилират малобройното и некултурно азиатско племе — османските турци,⁶⁵ покорените християнски народи давали своите творчески сили за усиляване на турската деспотична държава, която стояла „на най-ниска и варварска степен“,⁶⁶ и за увеличение на турския народ.⁶⁷ Мнозина видни турски държавни мъже били потурчени християни (от гръцки, сръбски, български или албански произход).⁶⁸ Особено еничерската войска, която се състояла повече от потурчени южни славяни (сърби и българи), дълги векове с фанатична преданост служела на турските султани. Не е чудно, че през XVI в. в султанския двор се говорело и на славянски. Султан Селим II (1566—1574) знаел тоя език и дворцовата канцелария пишела официални писма на славянски с кирилица (до Дубровнишката република) и на гръцки (до венецианците).^{68a} При все това обаче християнските народи не можали да победят чрез културата си некултурния завоевател, както древна Гърция е успяла това спрямо римляните,^{68b} та да го дресират да служи, а не да пречи на техния и на общия културен напредък в турската държава. Всички тези помохамеданени групи и държавни служители, откъснати от снагата на своите християнски народи⁶⁹ и съблазнявани от материални облаги, които им осигурявала новата вяра, се надъхвали от мохамеданския фанатизъм, ако и да запазвали обичаи от предиш-

ната вяра,⁷⁰ и се сливали с мохамеданското общество, което имало върховна цел на живота: да воюва за тържеството на исляма. Те ненавиждали своите сънародници християни и ги държали в страх и трепет. Еничерите проявявали най-свирепо омразата си към своя народ и към вратата на бащите им.⁷¹ Разпръснати из държавата^{71a} (от края на XVI в.), те били същински бич, чрез който турските султани държали в покорност своите поданици християни. Еничерите били склонни към непокорство и бунт. Често въставали и вършели насилия.⁷² Водели разпуснат живот и се занимавали с търговия.⁷³ Еничерите били жива рана в тялото на християнските народи, пълнели душата им с тежка скръб, която сковавала духовните им стремежи. Оттук и народната поговорка: „да те пази господ от потурнак“. В народните песни ясно е изобразен еничеринът като страшен злодей.⁷⁴

Всички помохамеданени групи отдавали силите си за издигането на турската империя,⁷⁵ но особено се прочули в тази насока албанците-мохамедани със своята буйна войнственост. Тяхното име всявало страх в Мека, Багдат, Ерзерум, Букурещ и Белград.⁷⁶

БЕЛЕЖКИ

¹ Употребявам тоя термин, а не помохамеданчване, тъй като оня, който ставал мохамеданин, обикновено губел предишното си народностно съзнание, чувствувал се турчин, сливал мохамеданската религия с турската народност. Например нашите помаци до недавна имаха турско съзнание. На това основание и нашият народ наричал потурчени ония, които приемали мохамеданството.

² В 1390 г. султан Баязид I, след като наложил на сръбския княз Стефан Лазаревич да му бъде васал, преминал през Дарданелите в Мала Азия с голяма войска от турци и ромеи (*μετὰ πολλοῦ σιμαχικοῦ τοῦρκωντε καὶ ῥωμαίων*), за да усмири тамошните емири (Ducas, Hist. byzant., p. 184—5). После Стефан Лазаревич участвувал в битката на Баязид с Тамерлан при Анкира (днес Анкара) с 15 000 сърби (Ducas, п. съч., стр. 626—7, 667—9). Велбъждският деспот Константин Драгаш и Крали Марко участвували в битката при Ровине, Влашко (1394 г.) срещу влашкия княз Мирчо.

³ Пер. сп., I, София 1882, стр. 44.

⁴ Похвално слово за патриарх Евтимий, Гласник, XXXI, стр. 288.

⁵ Понеже турците били неграмотни и необразовани, турските султани приемали на административна служба и доверени лица християни (срв. по-горе, стр. 17) за секретари християни в двореца на Мохамед II.

В сръбските краища имало и спахии християни (Лъ. Стојановић, п. сб., I, № 1287: спахия Стефан Аврамовиќ, наричан Храбрени, в 1637 г.; с. сб., II, № 3627: Йован и Павле Велимирович; № 3735: Вукадин в Панчево в 1594 г. и др.). Споменават се и ленни землевладелци българи (Истор. преглед, кн. 6, г. X, стр. 53 сл.).

⁶ Гребенският епископ Неофит (вероятно в началото на XV в.), загрижен за него, му отправил писмо, с което го увещавал да не се поддава на мохамеданско влияние (сп. Минало, кн. I, г. I, стр. 5). По предание на турците в Кюстендил последният местен български воевода приел мохамеданството и бил оставен да управлява областта. Той построил първата джамия в Кюстендил — Мурад Челеби джамия. Споменава се в началото на XV в. воевода на „Константиновата земя“ Йосуф (=Юсуф) (Йор. Иванов, Северна Македония, София 1906 г., стр. 140: допуска тоя Юсуф да е бил син на последния велбъждски деспот Константин).

⁷ Кънчов, Македония, стр. 44—45; срв. м. тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, стр. 32—33.

⁸ Παπαρρηγόπουλος, н. тр., V, 1, VI изд., стр. 181.

⁹ С. там, II ч., стр. 16.

¹⁰ Срв. Голубинский, п. съч., стр. 576, 586, 593; Иречек, История на българите. Поправки и добавки, стр. 261; м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, II, стр. 436—438.

¹¹ Љ. Стојановић, п. сб., I, № 404: и мнози же никым же мѣсцими отстѣ-пише от православия и пристае к вѣрѣ их (приписка от 1509 г.).

^{11a} Иречек, п. сп., стр. 33—34: напр. членове на рода Дукаджини, потомци на Арианит Комнин.

¹² Ducas, Hist. byzant., p. 130₄₋₁₉.

¹³ С. там, стр. 130₂₀₋₂₁: *ἔδν καὶ τὸ πλείστον μέρος τῶν ἀκούοντων αὐτοῦ τυγχάνομεν.*

Венедикт Курипешич (1530 г.) пише, че в Босна някои християни (по принуда или зlost, но най-вече от жажда за плячка) участвували в турските походи и дори понякога ставали мохамедани (Иречек, Стари пътешествия по България, Пер. сп., IV, стр. 81).

¹⁴ Лебедев се старае да представи, че християните в Турция не били заплашвани от потурчване. Турското правителство и мохамеданите се отнасяли равнодушно и с търпимост към иноверците. „Турчинът малко се интересувал от успехите на мохамеданската пропаганда.“ Ако в Турция е имало много ренегати, те са станали такива по собствената си воля, а не поради насилия (История Греко-восточной Церкви под властью турок, стр. 162—164). С тая тенденция той умалява тежестта на данъците и дори на еничерския данък, ако и да го нарича „вершина варварства“ (стр. 158), и заключава, че християните в Турция живеели „в общем не очень худо“ и „райа не была счастлива, но она и не была угнетена“ (стр. 152, 156). Така било не само в Цариград, а и в провинциите — в Пелопонес, островите, дори в България (стр. 131—135). — За съжаление авторът черпи сведения не от първоизвори, а от исторически пособия (несвободни от туркофилство), от които при това взема откъслечни сведения за положението на християните. Напр. той (по Zinkeisen Gesch. des osm. Reiches, B. III) приема, че в края на XVI в. имало до 100 000 християни гърци, като цифра доста точно изчислена въз основа на количеството харач, внасян от цариградските гърци (стр. 131) — основа несигурна. Докъде отива неговата некоричност по тоя въпрос, се вижда от твърдението му, че който бил платил харач, той „свободно и безпрепятствено могъл да живее където искал; харачът никога не се покачвал, без да се гледа дали имало мир или война. Заплатилият харач се считал, че се намирал под покровителството на Отоманската порта. Той могъл спокойно да владее това, което му принадлежало; нито един турчин не могъл да му прави неприятности, не могъл да влезе в дома на райата без позволение, или нещо да му отнеме“ (п. съч., стр. 157).

^{14a} Като турски пленник се потурчил синът на цар Иван Шишман — Иван Александър — и бил поставен от Мохамед I за управител на областта Иония (Ефес — Смирна). Убит бил в усмирителния поход срещу мохамеданите сектанти на малоазийския бряг Стиларион (Ducas, Hist. byzant., p. 109₂₋₃, 112-114; срв. тук, по-горе, стр. 25, заб. 120). Слугата и после зет на турския феодал Джинент (към 1408 г. охридски управител) — Абдула — бил потурчен албанец (Ducas, Hist. byzant., p. 104₁₂). Васил Васильев Полозов (II пол. на XVII в.) от гр. Кострома, пленен от кримски татари, бил подарен на турския султан, комуто служил 12 години. После султанът заповядал да го накажат със смърт, понеже не ставал мохамеданин. За Полозов се застъпил мурза Ахмед и вместо на смърт султанът го хвърлил в затвора, гдето 9 години лежал във вериги (вж. негов разказ в Описание турецкой империи, изд. Сырку, стр. 45—46).

¹⁵ Лебедев, п. съч., стр. 94—95. На стр. 90 той привежда като мото на тази глава от своето съчинение думи за Мохамед II от анонимната *Ἱστορία πατριάρχικη: Ἡράκλειος πολλὰ τὸ γένος τῶν χριστιανῶν καὶ ἔβριλε καλῶς.*

^{15a} Срв. Lamouché, п. съч., стр. 76.

¹⁶ С. там, стр. 81—82; м. тр. Ист. на Охр. арх.-патр., стр. 51—52. (там е посочена литература).

¹⁷ Љ. Стојановић, п. сб., I, № 404 — приписка от 1509 г. (срв. тук стр. 44).

¹⁸ Hammer, Histoire de l'empire Ottoman, IV, p. 360—365. В споменатия по-горе български летописен разказ от 1837 г. дори се представя, че в 1522 г. станало второ разорение на България. Султан Селим (I?) разорил Тракия от Одрин до Средец; неговият везир потурчил всички от Драма до Босна. Вж. Критически разбор

на М. Дринов, Съчинения, I, стр. 529; срв. п. м. тр., стр. 5, заб. 5. Все пак в този разказ ще да е отразено известието от 1522 г. в *Χρονικὸν σύντομον* (у Ducas, Hist. byzant., p. 523—527). Тази кратка хроника била написана от грък, който живеел във венецианско владение в Гърция (нарича венецианската държава „наша“: *ἡ παννυηλοτάτῃ ἡμῶν αὐθεντία τῶν βενετῶν*, стр. 522). В нея решението за потурчване на християните се приписва на султан Сулейман Великолепни, син на Селим I. Един магисник еврейн му бил казал, че християните в Цариград ще въстанат, и го съветвал да ги изколи, за да осуети това тяхно намерение. Султанът се съветвал със своите големци и един от тях — Пири паша — го отклонил от такъв беззаконен и несправедлив акт (у Ducas, п. съч., стр. 528). В същата хроника под дата 26 септември 7029 (1520 г.) Селим I е представен като приятел на християните, мъжествен, благоразумен и справедлив сълия. Той твърде обичал християните, особено християнските храмове. В негово време били издигнати много християнски църкви; дал пълна свобода да се възстановят старите църкви „и да се украсяват всички божии домове и заедно със старите църкви били построени от основи и много нови църкви“ (у Ducas, п. съч., стр. 523—524). Също такава характеристика за Селим I се дава в *Ἱστορία πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως*, у Crusius, Turcograecia, стр. 40; той се отнасял добре спрямо гръцкия народ, отворил църквите, които баша му (Баязид II) бил затворил.

Тези гръцки сведения не се съгласуват с известието, че Селим I проявил нетърпимост към новопостроената църква в с. Хрисокерамон (вж. по-долу), също и със сведенията, че той имал буен и жесток характер.

^{18a} Кънчов, п. съч., стр. 19: така се запазили българските села в Серско, Солунско, Битолско и Скопско поле — най-плодородните полета в Македония. Срв. I. Kabrda, Les problèmes de l'étude de l'histoire de la Bulgarie de l'époque de la domination turque, Byzantinoslavica, XV, 2, Prague 1954, p. 198.

^{18b} Лебедев, п. съч., стр. 111, 163; Kabrda, п. сп., стр. 197: „qu'on s'abstienne d'obliger aucun Zimmi à se convertir à l'Islam malgré lui“.

¹⁹ Споменатият русин Полозов, който избягал от турски плен и обиколил Палестина, разказва, че в Самария т. нар. Яковов кладенец бил затрупан. Турците „ругаят ему“, хвърляли в него кал и камъни и всякакъв боклук. В ерусалимския храм „Възкресение Христово“ мохамеданите влизали свободно и държали ключовете му (Описание турецкой империи, стр. 47). Към средата на XIX в. според Порфирий Успенски на покрива на същата църква (Гроб господен) алеמידският шейх си бил устроил харема (Лебедев, п. съч., стр. 701).

²⁰ Така ги наричали още през XIV в. Муса, син на Баязид I, нарекъл своя брат-съперник Мусулман (Сулейман) полуягур (*ἐφ' ἡμίονος καβούρ ἐγένετο* (Ducas, п. съч., стр. 91₁₉—20). Халил паша, везир при Мохамед II, бил наричан *καβουρσογ ταγῇ* (сърдужник на неверните), понеже бил приятел на Византия (Ducas, п. съч., стр. 251₁—4). Въз основа на Корана християнството, юдейството и огнепоклонството (зороастровата религия) били търпими като религии, които имали свещени книги, но от тях християнството било считано за религия по-малко лоша от зороастровата, а по-лоша от юдейската.

²¹ Вж. I. Kabrda, Les documents turcs relatifs sur impôts ecclésiastique..., Archiv orientální, XXIII, 1955, p. 151, ферман от 18 май 1661 г. до кадиите в София, Пирот, Берковица и др. градове в Софийската епархия.

²² Единият бил златар, 18-годишен, родом от Кратово, жив изгорен при църквата „Св. София“ в 1515 г., а другият, 24-годишен, от София бил обесен вероятно в 1514 г.

²³ За някои от тях споменава Паисий Хилендарски (История славънобългарская, изд. Йор. Иванов, София 1914, стр. 83); вж. Голубинский, п. съч., стр. 666, 669; м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, II, стр. 75—76.

²⁴ Цонев, Опис на ръкописите... в София, стр. 428, № 415.

²⁵ Fermeňdžin, Acta Bulg. ecclesiastica, p. 153.

²⁶ В новобългар. превод: „Тогава запрегна пушката си близко срещу мене и ми рече: „Ягур, скоро сега премини към нашата вяра, защото ето сега ще идеш на оня свят“ (Житие и страдания грѣшнаго Софрония, п. изд., стр. 59). Срв. А. Теодоров-Балан, Софроний Врачански, София 1906, стр. 20.

²⁷ М. тр. Ист. на Охр. арх.-патр., стр. 303, 436.

^{27a} Вж. тук, Притурка — списък на християнски мъченици, съставен по *Μετοδίου Ἀποστόλου, Συνέλαστον τῶν δώδεκα ἀποστόλων τοῦ ἐναντιοῦ*, т. I и II. В Сношения России с Востоком, II, стр. 73—74, се съобщава, че Георги от Янинска епархия,

обвинен, че покръстил един турчин, бил вдигнат в Цариград заедно с жената и децата си и сродници. Всички били насилвани да станат мохамедани.

²⁸ В с. Върбяни, Охридско, турците грабнали мома Маса от дома ѝ (Бр. Миладинови, п. сб., № 74); Мита, бяла русуменка, вдигната от трима млади татари от механата ѝ, където яли и пили, но за своята вяра, кръвта си тя проляла (№ 75); 300 дървени искили да пленят хубава Йована, но тя с хитрост ги издала в Черно море (№ 77); Кана, обвинена от турците, че любила турчин, „младо турче яни-чарче“, била жестоко изтезавана (хвърлена в тъмен зандан, окована „с тежък тумрук на подзете, дребен синджир на гърлото, белези на ръцете“, в нокти ѝ набивали спици), но тя „душа даде, а не вяра“ (№ 78); мила Мария, отивайки на жътва, я пленили „катум-егюпси“ (цигани) и я държали три години, докато я направили „катум-егюпка“ и я пратили да проси хляб от село на село, стигнала в майчино село (№ 79). Татари пленили попова щерка и я отнесли като робиня в Янина при Али паша (№ 313). Селима била грабната от „цръни татаре“ (Сбну, IX, № 2; срв. Б. Ангелов и Вакарелски, п. сб., № 145, стр. 426). Рада хубава, от попски род, не чула, че в селото дошли татари и да избяга; хванали я татарите и я завели при пашата. Там били царят и царицата, която също била от попски род пленница (с. сб. № 146). Бяла Рада царувала в Бдинграда; отвлечена от Татар паша, не могла да изтърпи робството и „прободе се в клето сърдце“ „с влашко нож“ (Бр. Миладинови, п. сб. № 107). В Одрин турци пленили башата на Стоян със 72 000 души войска и „войска му всичка изтурчили“ (с. сб., № 81, стр. 112) (тъмен народен спомен за загиането на Крали Марко при Чермен в 1371 г.).

²⁹ Летописен разказ на даскал Тодор Пирдопски (Понев, Опис на ръкописите... в София, II, стр. 345).

³⁰ С. там, стр. 346.

^{30a} Иречек, Княжество България, II, стр. 649. Неофит Рилски написал на църковнославянски език елегия за него: оплаква го, че Игнатий, мъдър и благодетелен, бил убит „неповинно и несправедно“ „турком проклятим“ (вж. Б. Понев, История на българската литература, III, София 1933, стр. 472).

³¹ Вж. м. тр. Ист. на Охр. арх.-патр., стр. 446, заб. 7.

³² Cyprien Robert, Les slaves de Turquie, II, Paris 1852, p. 312. Български превод на този откъсlek в сб. Положението на бълг. народ..., стр. 203.

³³ Бълг. превод, п. сб., стр. 244, от съчинението ѝ Trough Macedonia to the Albanian lakes, London 1864. Вж. с. сб., стр. 287 — съдебен процес от 1875 г. за насилването на момата Йордана да се потурчи.

³⁴ У Каниц, п. съч., стр. 127 (по статията на Жирарден в Revue de deux mondes, опровергаваша официалните изявления на Палмерстон и Лайерди в английския парламент, че благоденствието на раята се увеличавало).

³⁵ Даскал Пеню Давидов написал ода по тоя случай, а Никола Златарски съставил напев и учениците я пеели пред владиката (П. Кисимов, Исторически работи, Бълг. сборка, кн. II, г. V, 1898 г., стр. 131—134).

^{35a} Сб. Ловеч и Ловчанско, кн. II; Ст. Станимиров, Из черковната история на гр. Ловеч, стр. 27; Г. Иванов, Елинизмът в Ловчанска епархия през време на турското владичество (с. сб., III, стр. 23).

³⁶ Връщал се същата вечер (6 май 1876 г.) от екскурзия.

³⁷ Доклад на американския консул в Солун от 7 май 1876 г. до американския посланик в Цариград (сб. Положението на българския народ..., стр. 294). Срв. м. тр. Солун в българската духовна култура. София 1937 г., стр. 134.

³⁸ Цитат у Каниц, п. съч., стр. 127.

³⁹ Дринов, Съчинения, I, стр. 529 сл.: срв. м. тр. Ист. на Охр. арх.-патриаршия, стр. 53, заб. 3. Предания в Дебърско за потурчване вж. у Кънчов, Македония, стр. 41; срв. с. там, стр. 48, 50. Не е сигурно, че споменаваният в тези предания Синан паша е бил един и същ със Синан паша, везир на султан Селим I. Сред планинците (малесори) в Дебърско съществувало предание, че те приели мохамеданство, след като били убедени в превъзходството му. Няколко години след нахлуването на турците в Албания султанът изпратил в Дебър един паша с неколцина мохамедански богослови, за да обвърнат планинците в мохамеданство. Първенците отказали да станат мохамедани. Тогава пашата ги запитал: „Един баша кое от своите две деца повече обича. Те отговорили обича по-малкия. — Е, добре — казал пашата — бог също обича повече Мохамеда, отколкото Исуса Христа, защото е негово по-малко дете.“ — Ти ни победи! — отговорили малесорите и почнали масово да приемат мохамеданството (сп. Albania, Bruxelles, 1—15 юли 1898, стр. 41

и 50). Това предание ще да се дължи на обстоятелството, че мохамеданството у дебърските малесори било повърхностно и са запазили християнски обичаи: празнуват байрам и св. Георги (с. там, стр. 50).

⁴⁰ Risaüt, Hist. de l'empire Ottoman, I, p. 161.

⁴¹ Срв. тук, по-горе, стр. 47.

⁴² Risaüt, п. съч., I, стр. 308.

⁴³ „При злочътивата цара сълътанъ Мехмеда, да го Богъ 8бис и да го порази“ (Дринов, Съчинения, II, стр. 311; Цонев, Опис на ръкописите... в София, стр. 447).

⁴⁴ Љ. Стојановић, п. сб., I, № 849, приписка от 1593 г. За замъчването на неромонах Гавриил (9 октомври 1638 г.) от „триклътаго Нух-паша“, вж. тук, по-горе, стр. 61, бел. 61). Също игуменът на Дечанския манастир, пленен от Гасил паша (1690 г.) (при отстъпването на австрийската войска от Сърбия), не издържал на изтезанията и на третия ден умрял (Стојановић, п. сб., № 1935).

⁴⁵ Ст. Захариев, Географско-историко статистическо описание на Татар-пазарджишката каза, Виена 1870 г., стр. 67—68.

⁴⁶ Л. Милетич, Ловчанските помаци, сп. Български преглед, кн. 6, г. V, стр. 75—76; срв. Г. Иванов, За миналото на ловчанските помаци, сб. Ловеч и Ловчанско, кн. 5, стр. 30. Село Хъсен, Тетевенско, изцяло помашко при Освобождението, през 1648 г. било още християнско (вж. кондика-поменик на Етрополския манастир Варовитец от 1648 г., П. Мутафчиев, Из нашите старопланински манастири, СббАН, кн. XXVII, стр. 47. Срв. Иречек, Княжество България, II, стр. 900 — за помациите в Тетевенско, Ловчанско, Плевенско и Врачанско).

⁴⁷ Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката на Св. Синод, стр. 12—13.

⁴⁸ Запазени са местни български имена, употребявани от турците: Черковна чаласъ, Война, Дряново и др. (Маринов, Дели-Орман..., стр. 55, 68—69, 114, 187). Така ще се обясни твърдението на стари турци, че голяма част от делиорманското население „е калъч-качкан“ — сир. се потурчило, за да се отърве от ножа (с. там, стр. 68). Също и А.п. Явашев ни уверява, че в цели села в Делиормана мохамеданското население твърдяло, че приело мохамеданството, за да не бъде изклано (Запустели гробници в Делиормана, IX отчет на Разградското археол. д-во за 1932 г., стр. 16). За потурчване на делиормански българи вж. и Милетич, Старото българско население и пр., стр. 129—130. Той отнася това събитие към XV и XVI в., което е в разрез със сведенията на Павел Джорджич, че в Делиорман преобладавало още българското население.

⁴⁹ Иречек, Пътни бележки за Средна гора и за родопските планини, Пер. сп., X, стр. 31.

⁵⁰ През XVI в. той бил още християнски: в 1577 г. там имало митрополит на име Иоасаф (Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир, стр. 10; срв. м. тр. Ист. на Охр. арх.-патриаршия, стр. 170).

⁵¹ Срв. Кънчов, Македония, стр. 43—53; Иречек, Княжество България, II, стр. 607. За потурчването на с. Крупник през XVII в. вж. и Йор. Иванов, Български старини из Македония, II изд., стр. 205. Село Слатина, Мъгленска епархия, родно място на мъченица Злата (1795 г.), било изцяло мохамеданско в началото на XX в. (Иванов, п. сб., стр. 179).

^{51a} Hahn, Alban. Studien, I, 36, 82. Според едно известие (на католическия стефанакски епископ) от 1603 г. тогава в цяла Албания имало около 150 000 католика (Архив за Арбанаску старину..., кн. 2, св. 2 (1924), Šufflau, п. ст., 237). Според друго известие от 1620—1650 г. християнското население в северната част на Албания е спаднало от 35 000 до 50 000 д. Антиварският католически архиепископ е смятал, че поради турските насилия имало опасност в продължение на 10 години всички албанци да станат мохамедани. Италианският пътешественик Монтеалбано (1625 г.) уверявал, че в Албания се случвало един човек да има брат мохамеданин, друг пък — син, трети — баща или друг роднина (Hertzberg, Gesch. Griechenlands, III, S. 129; Палафъж, п. съч., V, 2, VI изд., стр. 16—17). В Шкодранската епископия (католическа) в течение на 30 г. броят на католиците от 20 000 намалял на 12 000. Като привежда това сведение (по Pichler, Geschichte der Kirchen-Trennung I), Лебедев заключава, че през XVII в. и в началото на XVIII в. масово отпадали от християнската вяра римокатолиците, а не православните. Същото уж било и в Босна, дори в Крит (п. съч., стр. 182—183). В действителност в Албания приели мохамеданството и много православни, каквито били повечето от християните в

епархиите Драчка, Корчанска, Горо-Мокренска, Велеградска (Бератска), подведомствени на Охридската патриаршия до нейното унищожение (1767 г.). Изобщо под турска власт мохамедани станали „значителна част“ от двете главни албански племена — геги (католици) и тоски (православни) (срв. Голубинский, п. съч., стр. 531, заб.). В Босна по-вероятно е, че най-вече патарените (богомилци) приемали мохамеданството. С това се обяснява, че в турско време те съвсем изчезнали (с. там, стр. 576).

⁵² Срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, стр. 487. В Крит първи приели мохамеданството жителите на т. нар. Месарска долина, наречени курмулиди. В края на XVII в. и през XVIII в. християни масово преминавали в мохамеданството (Лебедев, п. съч., стр. 182). Към 1866 г., когато избухнало Критското въстание, приблизително $\frac{1}{4}$ от 300 000 души население на Крит било мохамеданско (Lathen, п. съч., стр. 297—298).

⁵³ Кънчов, п. съч., стр. 82, 272, 275 (статист. табл.). Към 1900 г. жителите на с. Лялво, Неврокопско, били мохамедани гърци (с. там, стр. 82; 194).

⁵⁴ Представа за това ни дава сравнително малкият брой православни къщи в някои градове. В Охрид според официалния списък на енориите от 1694 г. имало 145 православни къщи, разпределени на 7 енории (средно по 20 къщи в енория) (вж. м. тр. История на Охридската арх. патриаршия, стр. 529, 531—532). Дори в 1833 г. имало 202 християнски къщи при 1100 къщи всичко (Кънчов, Македония, стр. 21). В София в началото на втората половина на XVII в. християнските къщи се губели сред множеството турски жилища, които според Riscut (1665 г.) придавали на града съвършено турски вид (срв. Иречек, Княжество България, II, стр. 24). В Ниш в 1616 г. жителите били българи и турци (според Веннер, член на австрийската мисия, Сбну, IV, стр. 453), но в 1786 г. от 3000 къщи само 700 били християнски (според Люзинан, Сбну, IV, стр. 475). В Парачин в същото време имало само няколко български колиби при около 200 турски къщи (с. сб., IV, стр. 475). В Ловеч според Евлия Челеби 4 махалибили християнски при 22 махали всичко, от които 16 били мохамедански (Сб. Ловеч и Ловчанско, кн. I, стр. 118, А. И., Ловчанската крепост). Според Ами Буе в 1837 г. в Ловеч имало около 12—15 000 души, от които над 10 000 души турци (с. сб., кн. II, стр. 124, А. Иширков, Населението на гр. Ловеч). В Силистра през 1877—1878 г. имало 15 000 жители, от които 9575 души били турци и татари, 2645 българи, 1050 румъни и пр. В града се издигали 13 джамии и 3 църкви — по една българска, гръцка и арменска (Сб. Силистра и Добруджа, кн. I, стр. 198, А. Иширков, Статистически бележки за населението на гр. Силистра).

⁵⁵ По приблизително изчисление от почти 20 милиона население на Византийската империя към средата на XV в. успели да се спасят от унищожение само 3 милиона (статията на А. Пападопулос *Oi "Ελληνες υπό τούς Τούρκους*, в *Ελευθερία Ελλάδας τῶν Βυζαντιν. σπουδῶν*, отзив във Византийски временник, XXV, Ленинград 1929 г., стр. 119).

Голямо намаление на християнското население ще да е настанало в Сърбия, която след Косовската битка още воювала с Турция. По местно предание в Ипек след турското завоевание не са останали повече от 5 православни къщи. Всичко друго било потурчено, погубено или избягало в черногорските планини (Зборник за историју јужне Србије и суседних области, I, Скопие 1936, стр. 358).

⁵⁶ Срв. п. м. тр., стр. 113.

⁵⁷ Жителите на 36 села източно от гр. Премети в долината на средното течение на р. Воюса, Погонянска епархия, били християни — православни. Те търпели дълго време страданията, които им причинявали мохамеданите от съседните места, но най-после се разколебали в християнската си вяра и в 1760 г. приели мохамеданството, понеже след като спасили много строго великия пост и дошъл Великден, притесненията от мохамеданите не се прекратили. Тези нови вероотстъпници веднага се втурнали в околността на Премети, в гр. Колония и Лексиково, ограбили ги, пленили жени и деца, които продавали като роби. — През XVIII в. цяло едно село край Шкодра се потурчило, понеже неговият свещеник извършвал литургия в неделя сутрин по-рано, отколкото искали жителите (Pouqueville, Voyage de la Grèce, I, p. 259; J. Nahn, Alban. Studien, I, стр. 36, заб. 70; Παλαρρηόπουλος, п. тр., V, 2, VI изд., стр. 17. Макензи и Ирби чули подобно предание и за потурчването на българомохамеданите в Солунска околия. Понеже турците много ги насилвали да присмат мохамеданството, те поискали срок, в който щели да посят и се молят на Христа. Ако до края на този срок не им дойде помощ (от не-

бето), ще се поклонят на Мохамеда. Помощта не дошла и християните се потурчили (п. съч., стр. 25—26).

^{57a} Такива имало в местността Шпат (Южна Албания) и в Призренския пашалък към 1854 г. — не по-малко от 8000 криптокатолика. На нп съобщава, че от няколко години те искали открито да изповядват християнската вяра и дори отправили за тази цел пратеници в Цариград (п. съч., I, стр. 18).

^{57b} Сп. Albania, № 5, 1935, Paris, ст. la Mosquée d'Étëhem bey стр. 65.

⁵⁸ Сбну, IV, стр. 8; Кънчов, Македония, стр. 49.

⁵⁹ Иречек, Княжество България, II, стр. 882.

^{59a} С. там, II, стр. 735, 118.

^{59b} Сб. I оложението на бълг. народ., стр. 88—89, ходжет на кадията във Видин от 1728 г.

⁶⁰ В края на XIX в. в Албания близо половината от жителите били мохамедани, в Босна и Херцеговина $\frac{7}{10}$ или $\frac{8}{10}$. Гърци, власи и българи сравнително по-малко променяли вярата си. В Епир, Източна България, Тракия, Македония и Гърция масовото вероотстъпничество било по-рядко. Но затова пък хиляди жители от Епир и Гърция се преселили в Италия, гдето се покатоличили (*Παπαρρηγόπολος*, п. тр. V, 2, VI изд., стр. 17—18).

⁶¹ Син на основателя на турската държава Осман (1288—1326). Според повечето историци еничерският корпус бил създаден при султан Мурад I (1362 или 1363 г.). В същност при султан Мурад I двата войсковы корпуса — еничери (пехота) и спахии (конници) — получили своето редовно устройство по съвета на неговия везир Кара-Халил (Hammer, Des Osman. Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, I. S. 56).

⁶² Срв. *Παπαρρηγόπολος*, п. съч., V, 1, стр. 177—178.

⁶³ Според Кучи бей Гюмюрджински еничерите били набирани изключително в Албания, Босна, Гърция, България и Армения. Набор за еничери от другите народности бил забранен (Смирнов, п. съч., стр. 100). Но по-късно (към 1620 г.) почнали да навлизат в еничерския корпус за облаги младежи и от други народи: турци, цигани, перси, лази, разни скитници, мулари, коняри, разбойници, което според Кучи бей довело турската държава до упадък (с. там, стр. 136).

^{63a} Както съобщава Венедикт Курипешич (1530 г.), в Босна турските власти най-напред почнали да вземат всяка година от всяко място по три-четири или пет момчета, като избирали най-хубавите и най-пъргавите. Случвало се, че от един баща или майка отнемали и единственото му дете, ако е било хубаво и чисто, а на друг с четири или пет нехубави деца му оставяли всичките (Иречек, Стари пътешествия по България, Пер. сп., IV, стр. 80).

⁶⁴ Срв. за еничерите *Παπαρρηγ.*, п. съч., V, 1, стр. 179—181; п. м. тр. стр. 36—40; Lathouche, п. съч., стр. 24—25.

⁶⁵ Когато първият османски султан Ертоглу се установил на планината Тимнос във Витиния, с него нямало повече от 400 турски фамилии (*Παπαρρηγ.*, п. съч., V, 1, стр. 182).

⁶⁶ К. Маркс и Фр. Энгелс, Сочинения, т. IX, стр. 374.

⁶⁷ Не е без основание да се твърди, че християнските маси станали „главните работилници, гдето се създад народът, неуместно наречен турски“ (*Παπαρρηγ.*, п. съч., V, 1, VI изд., стр. 181).

⁶⁸ Някои от тях са посочени в м. тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, стр. 33—35. Кюсе Михал, родоначалник на феодалния турски род Михалоглу, бил един от първите големци-вероотстъпници в Мала Азия. Той станал мохамеданин, след като султан Осман го пленил като византийски управител на областта Кирменкия при пл. Олимп (Брусенско). Неговите потомци са заемали наследствено високи длъжности в турската войска. В 1380 г. се явяват още други потурчени големци: албанците Люси паша, Исаил и Кости; споменатият по-горе Александър — син на цар Иван Шишман. През XV в. имало още повече турски сановници — бивши християни. От петимата велики везири при Мохамед II четирима били бивши християни (двама гърци, двама албанци); при Баязид II няколко велики везири били албанци и един херцеговинец — Херсек Ахмед паша; при Сулейман Великолепни от 9 везири 8 са били родени християни. Също и при султаните Мурад III, Ахмед I, Мустафа I и Осман II имало везири албанци, славяни и гърци. Видният род на Кюприлидите имал християнски произход. От християнски произход били и мнозина от бележитите турски военачалници. Комендантът на турската флота при превземането на Цариград Балтоглу бил българин. Покорителят на Йемен —

Синан паша, — няколко пъти велик везир, бил албанец (gera) (умрял в 1596 г. на 80 г.). Вж. цял поменник у *Παλαρῆς*, п. съч., VI изд., V, 1; V, 2, стр. 15—16. Срв. Иречек, История на българите, стр. 340; *Latouché*, п. тр., стр. 19; Върбан Ангелов, Турция, София 1954, стр. 33 (погрешно Ахмед Соколович им. Мехмед Соколович). През XVI в. имало доста феодални албанци-мохамедани, които заемали други държавни служби. Султан Сулейман Великолепни разделил Албания на 5 санджака начело с бег албанец. Южна Албания била управлявана до края на XVI в. от различни фамилии на страната, а после наследствено от Аслан паша от Загора, роден към 1560 г., и от потомците му чак до 1786 г. Вж. списък на тези автономни албански паши в сп. *Albania*, v. B, 15—31 август 1898, Bruxelles, стр. 94—95, извадки из „История на Албания“, излязла в Александрия на албански.

^{68a} Срв. Иречек, История на българите, стр. 283, 341.

^{68b} Тази победа на старите гърци Хораций е изразил със стиховете:

*Graeca capta ferrum victorem cepit
et artes intulit agresti Latii*

(Завладяна Гърция сама завладя дивия победител и донесе изкуствата в селския Лациум (цитат по Ф. Шмид). Паметниците на българската старина, Пер. сп., ЛН, стр. 429).

⁶⁹ Потурчените албанци и славяни (помаци, бошнаци) запазили своя език, не са възприемали дълбоко мохамеданската вяра и се чувствували различни от османските турци (срв. Макензи и Ирби, п. съч., стр. XI), считайки ги за друго племе, но при все това те ненавиждали християните и се борели за могъществото на турската империя. Според анонимния турски пленник в цяла Турция бератските албанци били най-силни бойци във война, ходели в цялата околина всички със саби и оръжие (Описание турецкой империи, стр. 38). Мохамеданите-албанци строго празнували мохамеданските празници, но изпълнявали много обичаи, свързани с Гергьовден (тогава имали обичай да гадаят и врачуват); тачели Никулден, Бъдни вечер, Божик (Коледа) (Филипович, п. ст., стр. 490).

⁷⁰ Мохамеданското албанско племе шкреля (в Северна Албания) продължавало да дава десетък на католическия свещеник и донасяло свещи на празниците св. Никола и св. Георги (Архив за Арбанаску старину..., кн. II, св. 2, п. ст. на *Šuffla* и, стр. 233). *Rica* и т. съобщава, че в Турция съществувала секта, смесица от мохамеданство и християнство. Привърженици на тази секта имало сред войниците по границите на Унгария и Моравия. Те четели Новия завет на славянски, пиели вино на Рамазан, но се гнусели от иконите и кръста. Вярвали, че Мохамед бил св. Дух — Утешител, обещан от Исуса Христа на апостолите. Очевидно тези войници били славяни. Тази секта била разпространена в Босна, изглежда между бивши богомили (вж. A. V. Soloviev, *Le bogomilisme*, Byzantion, XXIII, Bruxelles, 1954, p. 78—80).

⁷¹ Между еничерите нямало нито турчин, нито арабин — съобщава византийският историк Дук а (*Historia byzantina*, p. 139₂₋₄), а всички били деца на християни-гърци (*Ῥωμαῖον*), сърби, българи, власи и унгарци (*Οὐγγῶν*). Преди това повечето били козари, говедари и свинари, деца на орачи и коняри (*ὑεωρῶν παῖδας καὶ ἰπποφωρῶν*). Подобно на кучета те били обхванати от ярост и винаги хранили неукротима смъртна омраза към своите еднородци (*παρόμοιοι χυρεῖς: ἔχουσιν ὀβριότητες, κατὰ τῶν οἰοφένων εὐθὺς ἀπολὺντο θανάτηφόρον ἀεὶ φέροντες*).

^{71a} Според Busbecq (1553 г.) имало 12 000 еничера в разни места. Нямало нито един град или по-голямо село без няколко еничера. (Иречек, Стари пътешествия по България, Пер. сп., VI, стр. 6). Павел Джорджич съобщава, че в Източна България еничерите в градовете се увеличили. Напр. в Провадия преди 15 години имало само четирима, а в 1590 г. — 50 еничера (български превод на откъсlek от документа в сб. Положението на бълг. народ под турско робство, стр. 44).

⁷² В *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς Κ/πύλας* (Crusius, *Turcograecia*, стр. 38—39), се съобщава, че при Баязид II (1481—1512) еничерите често се бунтували, разорили къщите не само на евреи и християни, но и на турците, дори на паши, и разграбили всичко в тях. Гсрард Корниlius Дриш, секретар на австрийското посолство в Цариград в 1718 г., съобщава, че еничерите, особено в Нишкия окръг, били толкова необуздани, че в мирно време не им се давало да носят оръжие. Те се отдавали на пиянство и разврат. Една нощ в Пирот нападнали няколко българки (Jl. Милетич, Стари пътувания през България, СбНУ, VI, стр. 121, 124, 127).

⁷³ Вж. посочения доклад на Павел Джорджич.

⁷⁴ За събирането на деца за еничери вж. панагюрска песен у Дрингов, Съчинения, II, стр. 537—540: Слав еничерин дошъл в селото на Стойна Ениновка да събира деца и искал да вземе тримата ѝ сина, здрави и хубави. Тя викнала и заплакала, че веднаж ѝ взели мили брат, втори път първо либе, а сега децата ѝ. Също и в сватбена елегична песен от Кукуш: еничери

„си шетат яничарство пишат,
къде двайца, единот го пишат,
къде е еден, сам него го пишат,
къде се троица, двайцата ги пишат;
единот оставят, къща да си гледат“...

Майката на едно момче

„во неделя невеста му зела
и во понеделник яничари донеле,

на войска писали това лудо младо“. И то оставило млада невеста с поръчение девет години да го чака и ако не се върне (до десет пролети), да си търси друг юнак, равен на него (Братя Миладинови, п. сб., № 572). Вж. реално описание в доклада на католическия епископ Франческо Соймирович от 1646 г., Ferrendžin, Acta Bulgariae eccles., p. 153).

⁷⁵ Hammer, Geschichte des Osman. Reiches, II, S. 434—435: турската държава дължала своето издигане като колос по суша и море „не на своята туркманска грубост и мъжество, но на гръцката и славянската изтънченост и хитрост, на албанската и далматинската неустрашимост и вероломство, на босненската и хърватската твърдост и упорство, изобщо на храбростта и безсъвестността на всички тези ренегати и на талантите и властолюбието на жителите на завоюваните от турците страни“. Един европейски пътешественик (Jacobo de Promontorio de Campis) в 1475 г. съобщава, че турците били малко в Гърция (Тракия и Македония) и Турция (Мала Азия). Султанът имал 76 000 души войска, но нямало нито 2000 същински турци по баща и майка (Известия на Българското историческо дружество, кн. IX, София 1929, Исторически материали, стр. 43—44). Венедикт Курипешич (1530 г.) преувеличава, като говори, че всичките еничери на султана (Сулейман Великолепни), най-добрите му слуги, чиновници и капитани били босненци (мохамедани). Обаче вярно е, че босненците-мохамедани са съдействували много за укрепването на турската империя, особено през XVI в., когато дали из своята среда големия държавник Мехмед Сокологлу и др. везири. Затова, както ни уверява Вен. Курипешич, турците ги считали за най-добър, най-набожен и най-верен народ, обичали ги, хвалили ги и им вярвали много повече, отколкото на самите турци (Пер. сн., IV, стр. 82).

⁷⁶ Архив за Арбанаску старину... кн. II, св. 2, п. ст. на Šufflau, стр. 224. Ламански поставя албанците между нетурските народности, които създали могъща Турция (Могущество турок..., стр. 11; Лебедев, п. съч., стр. 185—186).

V. ТУРСКА КОЛОНИЗАЦИЯ

1. При завладяването на отделни градове и области

Все с цел да разнебитят християнските народи в Балканския полуостров и да ги държат в робско положение турските султани прилагали в широк размер колонизация. Те добре схващали, че здрава основа на тяхното владичество в територията на бившите християнски държави (България, Сърбия, Византия, Албания, Босна и Херцеговина) ще бъде не толкова потурченото местно население, а чисто турските и изобщо мохамеданските маси. Отначало османските турци, както видяхме, били малочислено племе, но още в Мала Азия, след като покорили Селджукското султанство, те се увеличавали постепенно, като се сливали с едноплеменните си селджуци. Мохамеданската пък религия ги съединявала и с другите мохамедански народи в турските владения — тюркмени, татари и араби, — които турските султани използвали за колонизация в областите на Балканския полуостров. Може да се каже, че турските султани водели своята колонизаторска политика по определен план: да заселят турци и други мохамедани в градовете, по стратегическите пътища и в селища, опразнени от християнското население — по пътя от Дарданелите, в Тракия, Македония, България и т. н., та Малоазийска Турция да бъде и етнично свързана с новите си владения в Балканския полуостров. Още при първите си нашествия турците се заселвали масово в плодородните равнини на Тракия и Източна Македония. Така Сулейман (син на султан Орхан), след като в 1352 г. превзел в Галиполския полуостров крепостите Цимпе и Мадит, създал около град Галиполи няколко мохамедански (турско-арабски) колонии.¹ По всяка вероятност много турци се заселили и в гр. Одрин, след като Мурад I го е направил своя столица (1362 г.). След битката при Черномен (Чермен на р. Марица, близо до Одрин, 1371 г.)² пътят на турците за бързо настъпление на запад бил открит. По свидетелството на очевидеца атинския монах Исаия измаилтяните полетели „по цялата земя като птици по въздуха“.³ Тогава Мурад I довел множество турци и ги заселил около Солун и по р. Вардар. Същият султан заселил много турци в равнината Загора (вероятно около днешните градове Стара Загора и Нова Загора) и около Пловдив,⁴ в който също се настанили турци след изселването на голяма част от християнското население в съседния град Станимака (Асеновград). При Кричимската крепост била основана

турска колония.⁵ След като превзели гр. Боруи, турците изгонили християните оттам в съседните села и заели техните места, като оставили на новия град името на областта — Загора (Ески Захра, Стара Загора).⁶

Баязид I (1389—1402) още повече усилил турската колонизация. След като превзел Скопие (6 януари 1392 г.), той довел много турци от Европа и Азия и ги заселил в града и околността заедно с жените и децата им.⁷ Същият султан заселил турци в Тесалия, Северна Тракия (от Пловдив до Стара планина) и в София.⁸ В началото на XV в. имало турско население в Охрид, Битоля, Костур, Воден, Струмица, Шип и др. градове на Македония.⁹ След падането на Велбъжд под властта на турците (1394 г.) в него се заселили толкова много турци, че старото му име се забравило и добило господство турското име Кюстендил.¹⁰ Християнското население било принудено да се изсели в близките села. До средата на XVII в. Кюстендил бил чисто турски град. Местните митрополити живеели не в местния град, а в съседното село Колуша (сега предградие на Кюстендил) и в Слокопица.¹¹ След изселването на християнското население от Дръстър (Силистра) там се настанили турци-колонисти.¹²

След превземането на Солун (29 март 1430 г.) Мурад II преселил там няколко хиляди турци от Яница (Енидже Вардар)¹³ и други околни градове и села.¹⁴

В Одринска Тракия имало масово заселване на турци. Гр. Чорлу (виз. Цурулон) бил разрушен и след това населен с турци и гърци. Към 1433 г. в Пиргази (при стария Аркадиопол, днес Люле Бургас) живеели само турци, а в крайморския (по-рано разрушен) гр. Макри освен гърци, имало и турци.¹⁵ В Цариград, в който Мохамед II преселвал християни от провинцията,¹⁶ се заселили много малоазийски турци,¹⁷ завземайки централната му част (около Златния рог, Босфора и Мраморно море).¹⁸ След опустошението на цветущия рударски център в стара Сърбия — Ново бърдо (1 юни 1455 г.) — и там се заселили турци.¹⁹

Основани били и цели градове с турско население: в Македония — Енидже-Вардар, Кюпрюлу (при разсипания Велес), Прилеп — на днешното място, Йокари-Джумая (Горна Джумая, сега Благоевград);²⁰ в Тракия — Татар Пазарджик в 1485 г. с татари от Аккерман (Бесарабия) и турски спахии;²¹ Харманли, Мустафа паша²² (днес Свиленград). Казанлък бил от турски произход,^{22*} по всяка вероятност и Карлово.²³

2. След затвърдяването на турската власт

След като се утвърдило турското владичество в Балканския полуостров, турската колонизация в неговите области още повече се разширила. Както съобщава Бертрандон де ла Брокиер, в 1433 г. в София имало малко турци,^{23*} обаче през XVI в. там, като седалище на румелийския бейлербей,²⁴ живееело значително мохамеданско население. Според Бенедето Рамберти (1534 г.) най-голямата част от жителите на София били турци.^{24*} Това се вижда и от съдебните

процеси против софийските мъченици Георги от Кратово (1515 г.) и Никола (1555 г.).²⁵ През втората половина на XVI в. в София имало много джамии.²⁶ В края на XVI в. от 300 села в Софийско 260 били християнски и 40 турски.²⁷ Към 1533 г. в Пирот имало само няколко турци,^{27a} но след това се увеличили. Според Стефан Герлах населението в Шаркьой (Пирот), имение на Синан паша, било изключително турско (около 150 спахии).²³

Пловдив станал почти турски град. В 1578 г. там имало само 250 християни²⁹ (вероятно христ. къщи). Към 1530 г. Ихтиман и Татар Пазарджик били турски градове,^{29a} а в 1573 г. в Татар Пазарджик Герлах намерил само 30 християнски къщи, които нямали нито църква, нито свещеник.³¹ В Ихтиман Герлах намерил и българи, които също нямали църква,³⁰ вероятно защото са били малко и, разбира се, защото турците не им позволявали да строят нова църква. Хасковската област ще да е била населена с доста турци. Село Конуш според Герлах било турско.^{31a} Дори в Узунджово, което се състояло от един хан и няколко колиби, имало джамия.³² Одрин бил повече турски град, ако и да съществували там 15 църкви.³³ Турското население ще да е било многобройно и в другите градове на Одринска Тракия. В Ески Баба (Баба-Ески) имало две джамии, построени от великия везир Али паша (предшественик на Мехмед Сокологлу — 1565—1579 г.). Там съществувало и мохамеданско светилище — гроб на Салтукеде (според Герлах).³⁴ В Люле Бургас се намирили малко християни, които се черкували в близките села.³⁵ Чорлу се състоял повече от турци (3000 турски и едва 300 гръцки къщи). В него се издигали няколко джамии, построени от споменатия Али паша, родом от там.³⁶

Турското население се увеличавало и в сръбските области. В една приписка от 1517 г. (в ръкопис на манастир в Херцеговина) явно се казва, че тогава (при султан Селим I) много се умножили агаряните, а православното християнство толкова много намаляло, че не можело да се намери нищо от него.^{36a} Според Вен. Курипещич (1530 г.) в Босна от Върхбосна (Сараево) до Митровица жителите били турци, които били войници с тимари.³⁷

Турското население се настанявало в административни центрове. Напр. гр. Соко станал голямо турско средище.^{37a}

Изобщо към края на XVI в., както забелязал Мелхиор Безолт в 1584 г., в българските области³⁸ турци имало повече в градовете и паланките, и то по-гъсто в югоизточната половина на Балканския полуостров (Тракия, Македония и Софийската област).³⁹ В Северна България, ако и да паднала тя под турска власт сравнително рано (1393—1396), турската колонизация е вървяла по-бавно, очевидно поради стремежа на турските султани да създадат най-напред здраво мохамеданско мнозинство в южните области, близки до люлката на турската държава — Мала Азия (Анадола). Разделена на малки държави (Търновско и Видинско царство и Добрутичево деспотство в Добруджа), тя била завладяна от турците сравнително бързо и без опустошения на цели области. Освен това през XV и XVI в. турските султани насочвали колонизацията по главните пътища за Адриатическо море и Средни Дунав с цел да имат сигурен път за

настъпление срещу независимите държави в северозападната част на Балканския полуостров — Сърбия, Албания, Босна и Херцеговина, — а след това срещу Унгария, Австрия и Венеция. До края на XVI в. в Северна България, както се вижда от доклада на Павел Джорджич от 1595 г., преобладавало християнското население.⁴⁰

Но все пак и през тази епоха в градовете на Северна България се образували по-големи и по-малки турски колонии. Турци населили самия център на бившата българска столица — Търново, — скоро след като я завладели (17 юли 1393 г.), и навярно разграбили имотите на изкланите 110 боляри и на изселените търновски жители.⁴¹ Към 1444 г. значителна турска крепост бил Никопол на Дунав. Оттам по пътя за Черно море съществували по-малки турски крепости (Шумен, Варна, Галата, Каварна, Калиакра, Балчик).⁴² В края на XVI в. в Добруджа, между Силистра и Кюстенджа, живеели 2000 татари (може би семейства) боеспособни, а в крайдунавската ѝ част — т. нар. акинджии, които били задължени да участвуват в турските военни походи и се отличавали със своите грабежи.⁴³ Изобило в Северна Добруджа имало повече турци, отколкото в другите области на „царство България“ (*il regno di Bulgarie*, по изразу на Павел Джорджич), именно в Делиорман и Горилово (сега Герлово и Тузлук). При султан Мурад III (1574 — 1595), който позволил на еничерите да се женят и да живеят вън от Цариград, доста еничери се настанили в Североизточна България.⁴⁴ В 1595 г., както уверява Павел Джорджич, Мовеч бил доста голям град, населен с турци и християни.

3. Разширение на турската колонизация през XVII — XIX в.

През XVII в. турската колонизация още повече се разширила, на първо място в Тракия и съседните области към Дунав. В много стари градове християнското население било малцинство.⁴⁵ Те добили пълен турски вид. Турците образували нови села в плодородните полета или пък се заселвали в християнски села, в които или заживявали със завареното християнско население,⁴⁶ или пък съвсем го изтласквали, като запазвали старите имена на селата.⁴⁷ Тогава ще да е бил изтикан българският елемент от някои краища на Североизточна България, особено от Делиорман и Тузлук (Горилово),⁴⁸ гдето до Освобождението и в първите години след това турското население преобладавало.⁴⁹ Мохамеданското население се увеличило и в Добруджа (главно Северна). Турците я смятали за своя света земя, гдето се подвизавали много мохамедански светии. Българското селище Обручище при Дунав се превърнало в турско селище, наречено Исакча по името на погребания там мохамедански светец Исак баба. В Добруджа се появил един вид мохамеданско-християнски синкретизъм. В с. Текке, Балчишко, имало гроб на Аказъл баба, който бил почитан от християните като гроб на св. Атанасий; а при Калиакра — дервишки манастир и при него един от седемте гроба на Саръ Салтък, които според Евлия Челеби с убийството на 7 дракона символизирали разпространението на

мохамеданството в тоя край. Християните пък почитали Саръ Салтък под името патриарх св. Николай.⁶⁰

Мохамеданското население в Егейска Тракия и в Македония се увеличило и с пастири юруци (турско племе), преселници от малоазийската област Сарукан (древна Лидия). Те се преселвали на големи групи до половината на XVIII в., а на малки групи и през XIX в.⁶¹ Юруци били заселени още в Силистренския санджак, Виза, Никопол и в Тесалия.⁶² Чрез юруците се разпространило мохамеданството в Родопите и така се създал широк пояс от мохамедани (помаци и др.) от Пловдив до Солун и от Средна Арда до Вардар.^{62*}

От своя страна и албанците-мохамедани настъпвали в Западна Македония, стара Сърбия, Епир и дори в Гърция. До към края на XVIII в. покрайнината Мокра при западния бряг на Охридското езеро била християнска, но при размириците на Али паша Янински албанците принудили християнското население да напусне страната и то се пръснало в Преспа, Битолско и Костурско. Тогава се настанили албанци в покрайнината Гора по южния бряг на Охридското езеро, като са задържали българските имена на селата⁶³ (Поградец, Старово, Тушемица и др.). Албанци-мохамедани заели опразнените места в стара Сърбия (Призрен, Прищина и др.) след масовото изселване на сърбите в Австрия в 1690 и 1737 г. (срв. по-горе, стр. 49). В края на XVIII в. цялото пространство от Malvasia (Черна гора) до Прокупле било населено от мохамедани-албанци.⁶⁴

Турската колонизация в българските земи продължила и през XIX в., особено във връзка с руско-турските войни, с цел да се създаде един непрекъснат широк турски пояс по стратегическия път Дунав — Одрин — Цариград.⁶⁵ За да бъде държано в страх българското население, след Кримската война в 1862 г. били преселени в България много татари от Крим, а в 1864 г. — черкези от Кавказ.⁶⁷ Голяма част от тях били поселени между Тимок и Лом, с цел да бъде отделена Сърбия от българите.⁶⁸ Също черкези били заселени в Македония и стара Сърбия.⁶⁹ И едните, и другите пришепци вършели безчиния в българските села и ги разнебитвали икономически.⁶⁰ Под закрилата на турските феодали албанците мохамедани продължавали своя натиск към Македония и стара Сърбия и се настанявали в славянски селища, като изгонвали жителите и заграбвали земите. Славянското население бягало в незазети от албанците места към Вардарската или пък към Моравската долина. Това се вижда от следния факт: в скопска Черна гора и в скопското поле има родове по произход от села, сега албански, в Качанишкия проход; във велешки села — родове, излезли от поалбанчените села на Каршиак (Скопско); също и в Порече, Кичевско и Дримкол — много родове, избягали от западните краища пред настъпвалите албанци. Така през XIX в. албанците се прострели на изток до р. Вардар (средното течение) и на север и на североизток до р. Топлица и Масурица.⁶¹

Мохамеданското население се увеличило в Одринско, Македония и стара Сърбия през Руско-турската война от 1877 — 1878 г. и след нея. Голям брой турци избягали от България и от присъединените към Сърбия краища и се заселили повечето в градовете,

гдето се образували цели махали от такива преселници (в Горна Джумая, Скопие, Велес, Струмица, Шип, Прилеп, Солун, Бер, Сер).^{61а} Също така и албанци мохамедани се преселили от Моравско в Косово поле. След Берлинския конгрес били заселвани и мохамедани емигранти от Босна и Херцеговина в Новопазарския санджак и Косово поле.⁶²

Преди Балканската война (1912 — 1913 г.) младотурците организирали мухаджирско (преселническо) движение сред мохамеданите в Босна и Херцеговина с цел да разредят българския елемент в Македония и да обезсилят Македонската революционна организация. Много мухаджири-бошнаци били настанени в чифликчийски села около Скопие и другаде, като прогонвали християнското население. Няколко хиляди селяни били обречени на глад.^{62а}

В резултат на няколковековната турска колонизация и на потурчването към 1819 г. в Пловдивска епархия турците били повече от християните,⁶³ а в Одринска епархия — още повече.⁶⁴ Преди Освобождението те съставляли мнозинство също в Търново,⁶⁵ Стара Загора,⁶⁶ Карнобат, Айтоска околия (преди 1880 г. $\frac{2}{3}$ от населението било турско).⁶⁷ В Дупница имало многочислено турско население.⁶⁸ Дори в балкански селища като Етрополе турците били мнозинство.⁶⁹ Също в Белоградчик и Кула. Към 1870 г. Каниц установил, че в Северозападна България турският елемент (без гарнизоните, татари и черкези) бил настанен повече в градовете, съставлял част от населението на Ниш, Бяла Паланка, Пирот, Видин, Арчар, Флорентин.⁷⁰ Турците имали числено надмощие и във Варна,⁷¹ Провадия, Добрич, Балчик, Русе, Шумен (47 джамии, само 3 църкви — 2 български и 1 арменска).⁷² Изобщо към 1880 г. от Свищов до Стара планина се виждала етнографска линия, която дележала Северозточна България на две неравни части: Източна (по-малка) с надмощие на турското население, особено в крайдунавските и бившите турски гарнизонни градове, и Западна с надмощие на българското население в планините, особено в Стара планина (без източния ѝ дял), по пътя Силистра — Шумен — Цариград. Турското население било по-гъсто по пътя Силистра — Шумен — Котел — Айтос — Тунджа — Одрин.⁷³ Няма статистически сведения до средата на XIX в., но по всяка вероятност и на запад от Одрин (в Тракия и Македония) турското население съставляло мнозинство или пък било почти мнозинство в много градове.⁷⁴ В края на XIX в. турското население в Европейска Турция се увеличило с емигриралите турци от България и Сърбия⁷⁵ (срв. тук, стр. 90). В 1912 г. (преди Балканската война) в Южна Македония турското население било значително в казите Саръ-Шабан, Драма, Правища, Лъгадина, Кукуш, Кайляри, също и в градове на другите кази.⁷⁶

4. Турските колонисти и местното население

Така феодална Турция е създавала няколко по-широки или потесни зони от турски колонии по главните пътища на Балканския полуостров, от юг на север и на запад, по долините на р. Марица, Места, Струма и Бистрица.⁷⁷ Тези турски колонии, врязани сред

християнски маси, заедно с потурчените (еничери, помаци и др.) били яка опора на турската държавна власт и на военно-феодалния строй в Балканския полуостров. В българските и други градове те наистина правели „засада в страната“.⁷⁸ Те били фанатични и войнствени маси. Ограбвайки безнаквзано християнското население, те го държали под страх и трепет⁷⁹ и били готови да се нахвърлят върху него, да го подложат на сеч при най-малко подозрение, че се готви да вдигне глава срещу турската държава. Жестокото потушаване на българските въстания (Търновско в 1598 г., Чипровско в 1688 г., Нишко в 1841 г., Видинско в 1850 г., особено Априлското в 1876 г.)⁸⁰ ясно свидетелствува под какъв Дамоклиев меч живеел българският народ. Хайдушките глави, забодени в 1638 г. на копия по Нишката крепост, и пирамидата от човешки черепи при Ниш внушително предупреждавали християнското население с каква ярост биха се нахвърляли върху него пазителите на турската държава.

И сръбският народ неведнъж е изпитал необузданата мъстителност на околното турско и друго мохамеданско население. Един сръбски книжовник рисува страшната картина, каквато представлявали западните балкански области към 1651 г. във връзка, види се, с революционното брожение в тях. Херцеговинският управител Али паша Ченгик събрал много войски в Илирия, Албания, Требине, Диоклея, Захълмие, Далмация и Хърватско. Войниците му връхлетели върху християнското население като неукротими лъвовове или люти леопарди, или като летящи змии, устремени „да погълнат всички верни“ (християните), опленявали къщи, разграбвали имоти. Хората от всяка възраст, обзети от страх и скръб, бягали в други градове и села.⁸¹ Тези ужаси се повторили в още по-голям размер в сръбските земи през 1690 г. и 1709 г., когато сръбското население бягало масово зад Дунав.

Изобило настанените в Балканския полуостров мохамедански маси живеели със съзнанието, че те трябва да бъдат винаги готови за безмилостна борба („свещена война“) срещу враговете на държавата, за каквито те считали гиурите (християните). Израз на такова убеждение бил обичаят заможни туркини да оставят чрез завещание свои имоти на войници, които участвували във война, за да се сражават по-добре срещу християните. Те вярвали, че по тоя начин ще спасят душата си.⁸² Дори в мирно време през XIX в., век на реформираща се Турция, в някои краища мохамеданите се отличавали със своя буен фанатизъм и агресивност⁸³ и християните там живеели в постоянен страх, да не би да избухне внезапно тяхната ненавист.⁸⁴ Затова в краища, гдето турското население имало надмощие, християнското население не се решавало лесно на революционни действия,⁸⁵ ако и да ненавиждало дълбоко турската държава.⁸⁶

БЕЛЕЖКИ

¹ Chalcocondylas, De rebus Turcicis, p. 101₈₋₇: *ἡ μὲν τοι χερβόνησος ἡ ἐν τῇ Ἑλλάσποντῳ καὶ πριότερον ὑπὸ Σουλταϊμάνω κατοικήσθη τοῦ ἀδελφοῦ*. Срв. Палаф-ξην., п. съч., V, 1, стр. 183, 184.

² Феодалните владетели в Македония. Вълкашин — прилепски крал и брат му Иван Углеш — серски деспот. Начело на около 60 000 войска славяни и гърци те се отправили към Одрин, за да изгонят турците от Европа, но и двамата загинали в голямата битка при Чермен (срв. Иречек, История на българите, стр. 252).

³ Лб. Стојановић, п. сб., III, № 4944, 5023, 5143.

⁴ Chalcocondylas, п. съч., стр. 101₁₋₈: *καὶ ὑπὸ Ἀμουρατέω μὲν τοι ἐν τῇ Μακεδονίᾳ ἡ περὶ Θέρμην καὶ ἐν τῇ παρὰ Ἀξιόν ποταμὸν χώρα κατοικίσται ἀγαρόντος μέγα τι πλῆθος Τούρκων τε ἐς τοῦτον τὸν χρόνον καὶ κατοικίσαντος. Καὶ τὸ τῆς Ζαγοράς πέδον οὕτω καλούμενον ὑπὸ Ἀμουρατέω κατοικήσθη, καὶ ἡ Φιλιπποπόλεως χώρα*; срв. бълг. превод в сб. Положението на бълг. народ, стр. 7.

⁵ Иречек, Княжество България, II, стр. 436.

⁶ С. там, II, стр. 166.

⁷ Chalcocondylas, п. съч., стр. 60₈₋₁₁: *καὶ τοῖς περὶ Μακεδονίαν ἡγεμόσιν εἰσὶν ἡν ποιήσαντες τὴν Σκοπίων ὤκισε πόλιν, λαμβόλους τὰν Τούρκων ἀπὸ τε τῆς Ἑνρώπης καὶ ἀπὸ τῆς Ἀσίας ἀγαγὼν σὺν γυναῖξί τε αἷμα καὶ παῖσι*. Лб. Стојановић, п. сб. I, № 177: В лѣт(о) S. O. сотне. кѣди тоурци прѣлеше Скопѣ; мѣсеца ген.

⁸ Chalcocondylas, п. съч., стр. 100₅₋₉, 101₇₋₁₁: *Θεταλία δὲ καὶ ἡ περὶ τὰ Σκοπίων χώρα καὶ ἡ Τριβιλλῶν ἀπὸ Φιλιπποπόλεως ἔστε ἐπὶ τὸν Αἰμόν καὶ τὴν Σοφίαν οὕτω καλούμενην κόμην. Παταζήτης δ' Ἀμουρατέω κατοικίσας τὴν τε Ἰλλυριῶν καὶ Τριβαλιῶν ἐληΐσθη τὴν χώραν*. Срв. с. там, стр. 100₁₀₋₁₆. Вж. бълг. превод в сб. Положението на българския народ..., стр. 7—8. Срв. Иречек, Княжество България, II, стр. 144—145.

⁹ Срв. Кънчов, Македония, стр. 54—55.

¹⁰ Турците го нарекли по името на последния християнски владетел Константин (Иречек, п. съч., II, стр. 550).

¹¹ Вж. за Кюстендил у Евлия Челеби, Пер. сп., LXII, стр. 180—181. Срв. Йор-Иванов, Северна Македония, София 1906, стр. 161, 172, 175.

¹² П. Мутафчиев, Съдбините на средновековния Дръстър, сб. Силистра и Добруджа, стр. 189.

¹³ *Τὰ Ἰωάννινα πόλις* било феодално владение на прочутия турски военачалник Евренос (*Βορσένης*). Подарено му било от султана с право да принадлежи на синовете му. турски военачалници при Мохамед I (Chalcocond., п. съч., стр. 218₁₄₋₁₇).

¹⁴ Ducas, Hist. byzant., p. 200₁₉₋₂₀.

¹⁵ Съобщение на френския рицар Бертрандон де ла Брукиер, у Иречек, Стари пътешествия по България, Пер. сп., III, стр. 68, 69.

¹⁶ Срв. тук, стр. 44.

¹⁷ Мохамед II заповядал до м. септември 1453 г. да бъдат преселени в Цариград 5000 фамилии от източните и западните области (Ducas, Hist. byzant., p. 313₁₃₋₁₅; Намтег, п. съч., I, стр. 499).

¹⁸ Съмнително е, че в края на XVI в. в Цариград е имало до 100 000 християни (Лебедев, п. съч., стр. 131). Срв. по-долу сведения в „Описание турецкой империи“.

¹⁹ Срв. Народна српско-хрватско-словеначка енциклопедија, III, стр. 122, стр. на В. Радованович.

²⁰ Срв. Кънчов, Македония, стр. 54.

²¹ Срв. Иречек, Княжество България, II, стр. 122.

²² По името на Мустафа паша, който построил мост на р. Марица при това място (с. там, II, стр. 420).

^{22a} Пишманов, п. ст., СбНУ, IV, стр. 418.

²³ В съчинение (ръкопис) на Райно Попович за Карлово се казва, че султан Мохамед II изпратил Али Гази бей с множество турски фамилии да ги засели в Тракия и той ги заселил на мястото, гдето се образувало Карлово, срещу обезлюденото селище Сушица (Фонд Р. Попович, п. 111, Бан). За Карлово вж. и Иречек, п. съч., II, стр. 365.

^{23a} Иречек, п. ст., Пер. сп., III, Средец, стр. 77.

²⁴ Под негова власт били 26 санджака, които съставляли по-голямата част на Балканския полуостров: Тракия, Северна България, Добруджа, част от Сърбия, Македония (Иречек, История на българите, стр. 361).

^{24a} Иречек, п. ст., Пер. сп., IV, стр. 99.

²⁵ Срв. моя тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, стр. 55, 261—263.

²⁶ Според De g n s c h w a m m (1553 г.) 11 големи и 100 малки джамии (у Иречек, Княжество България, II, стр. 21).

²⁷ Павел Джорджич съобщава това в своя доклад от 1595 г. до трансилванския княз Стефан Баторий.

^{27a} Съобщение на Еертрандон де ла Брокиер (Иречек, п. ст., Пер. сп., III, стр. 78).

²⁸ Шишманов, п. ст., СбНУ, IV, стр. 413.

³⁰ Пер. сп., VII, стр. 116. Вж. Исторически сведения за Ихтиман у Иречек Княжество България, II, стр. 111—113.

²⁹ Според Герлах, Пер. сп., VII, стр. 111.

^{29a} Съобщение на Вен. Курипешич (Пер. сп., IV, стр. 88, 99).

³¹ Пер. сп., VII, стр. 111. Вж. бълг. превод в сб. Положението на българския народ. . . , стр. 42. В действителност в Татар Пазарджик българи ще да е имало и по-рано: Бенедето Рамберти (1534 г.) казва, че тоя град бил населен от турци и българи (Пер. сп., IV, стр. 100).

^{31a} Пер. сп., VII, стр. 110. В сб. Положението на българския народ. . . (стр. 42, заб. I) село Конуш погрешно е поставено в Асеновградско. Герлах го посочва като първа станция след с. Семизче (Клокотница, Хасковско) на път за Пловдив.

³² Шишманов, п. сб., IV, стр. 420.

³³ С. там, стр. 421.

³⁴ Пер. сп., VII, стр. 103.

³⁵ С. там, VII, стр. 103.

³⁶ Шишманов, п. сб., IV, стр. 421, 422.

^{36a} Пер. сп., IV, стр. 83.

³⁷ Лъ. Стојановић, п. сб., I, № 427.

^{37a} А. Дероко, п. ст., Археол. споменици и налазишта у Србији, стр. 37.

³⁸ Това той пише във връзка със с. Куручешме (сега Бяла Паланка), в което, както обикновено в българските села, имало повече християни или само християни (СбНУ, IV, стр. 439). В Търновската област турската колонизация не ще да е била голяма. Според Павел Джорджич (в доклада от 1595 г.) под ведомството на търновския митрополит имало 260 християнски села, всяко от които имало по 200—300 къщи (сир. всичко 52 000—78 000 къщи, или около 260 000—390 000 селско християнско (българско) население). Montalbano (в съчинението си Turcici imperii status, 1634 г.) ясно говори, че в Епир, България и Сърбия земеделското население (в селата) се състояло от християни и само по-тесните на Стара планина се срещало по някое турско село (цитат у Дринов, Историческо осветление и пр., Съчинения, I, стр. 546, заб. 52). Тези турски села вероятно били разположени по главните пътища, които водели към Дунав, особено по пътя Одрин—Белград.

³⁹ Срв. Дринов, п. ст., I, стр. 546.

⁴⁰ Павел Джорджич уверявал трансилванския княз Стефан Батори, че българите от областите Добруджа, Делиорман и Горилово ще дадат 25 000 храбри мъже в помощ на съюзната му войска, и така подкрепен, той ще може да прогони турците, дори да премине Стара планина и достигне до Одрин. Срв. Дринов, п. ст., I, стр. 525 сл.; Иречек, Княжество България, II, стр. 687. Според Дринов в тези три области българското население възлизало до 400 000—500 000 души, а турското население — до 150 000 (п. ст., стр. 542—543). Обаче пресмятането е малко неточно. Като говори, че българите ще извадят до 25 000 храбри бойци, а турците до 30 000 способни за оръжие, Павел Джорджич разбирал и в двата случая приблизително бойци от еднакво качество.

⁴¹ Вж. Похвално слово на Григорий Цамблак за патриарх Евтимий (Гласник, XXXI, стр. 285): говори се за измаилянско множество в Търново; срв. Иречек, История на българите, стр. 267.

⁴² В 1444 г. при похода си към Варна полско-маджарският крал Владислав III отправил към тамошните турци позиви да се предадат. Голяма съпротива му оказали турците само в два града (единият е наречен Sumium=Шумен), но Владислав ги превзел, като били убити до 5000 турци (у Дринов, п. ст., I, стр. 527).

⁴³ По описание на венецианеца Лазар Соранцо от края на XVI в. (с. там, стр. 543—544).

⁴⁴ Според Павел Джорджич в Провадия по-рано (към 1580 г.) имало не повече от 4 еничери, а в 1595 г. 80 души.

⁴⁵ Вж. тук, притурка № II.

⁴⁶ Към 1900 г. имало много смесени (турско-християнски) села с български имена: в Костурско — Личища, Маврово, Горенци, Куманичево, Хрупища; в Кайлярско — Емборе, Дебрец, Лъка, Палеор, Сълво и много други; в Леринско—Неволяни, Песочница, Неокази, Вошарени, Живойна, Сакулево, Ерменово, Зелениче и др.; в Преспа — Царедвор, Наколец (вж. статистика у Кънчов, Македония, стр. 249, 265, 269—270).

⁴⁷ Вж. у Дринов, п. ст., стр. 538—539, за турски села с български имена в Източна България: от 11 български села в Провадийско през XVI в. само 4 останали български. Село Добриня, Провадийско, в 1595 г. било християнско с 2 църкви, но после станало турско с име Диздаркьой. Село Аджемлер също по-рано било християнско (има стари християнски гробища), както и с. Манастир (Иречек, Княжество България, II, стр. 848, 853, 854, 860). В 1883 г. турски села с български имена имало в Севлиево и в Търновско (с. там, стр. 895), също в Котленско (с. там, стр. 735). Такива села се срещали и в Македония към 1900; в Демир-Хисар — Ново село (черкези); в Прилепска каза — Пещалево, Дебрище (средновековно *Debrétsch*); в Леринска каза — Горно Коняре, Долно Коняре, Дървен, Горни и Долни Кремен, Горенци; юрушки села в Тиквешка каза. Много села с български имена, населени само с арнаути мохамедани или смесени, имало особено в Охридска, Кичевска, Дебърска и Реканска каза (Кънчов, п. съч., стр. 155, 240, 245, 249, 250, 252, 264).

⁴⁸ Още в 1767 г. Карстен Нибур, връщайки се от Арабия, забелязал, че в селата на север от Стара планина имало турци повече, отколкото на южната ѝ страна. Пътувайки по Източния Балкан, Константин Иречек узнал, че тамошните турци се състояли от два елемента: мнозинството били преселени анадолици, а малцинството — потурчени българи (Етнографски промени в България. . ., СбнУ, V, стр. 505).

⁴⁹ Срв. Иречек, Княжество България, II, стр. 880, 884, 885, статист. сведения от 1881 г. за турското и българското население: в Ескиджумайска околия турци 78,3%, в Османпазарска — 85,1%, в Герлово (около село Върбица) 20 турски села; също Г. Данилов, Изследвания върху демографията на България, СбБАН, XXIV, стр. 33—35, статистика в проценти от 1880 г. за Шуменска, Ескиджумайска, Османпазарска, Аккадънларска, Новопазарска, Куртбунарска околии. Против хипотезата за прабългарския произход на делиорманските турци вж. С. С. Бобчев, За делиорманските турци и за казълбашите, СбБАН, XXIV. Част от делиорманските мохамедани ще да са по произход потурчени българи (срв. Маринов, Дели-Орман. . ., стр. 28—69, 114). Така може да се обясни твърдението (преданието) на стари турци, че голяма част от делиорманското население е „калъчкакан“ (с. там, стр. 68). Tadeusz Kowalski (Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du nord-est, Краков 1933, стр. 3) допуска, че в Северна Добруджа имало по-стара турска колонизация от епохата на селджуците.

⁵⁰ Иречек, Княжество България, II, стр. 833, 844—845, 855. За светилища, посещавани от мохамедани и християни в Североизточна България, срв. Tadeusz, и. ст., стр. 10.

⁵¹ Наричани били и коняри по името на гр. Коня (древна Икония) в Мала Азия.

⁵² Иречек, п. съч., II, стр. 326.

^{52a} Юруците пасели стадата си по Родопите и Пирии и зимно време се връщали в Беломорската равнина. Повечето имена на върхове и полини по тези планини и по източната част на Рила планина били турски. Предполага се, че те се дължат на тези юруци (Иречек, п. съч., II, стр. 404—406, 619; Кънчов, п. съч., стр. 55). В Македония се нарича юруклук източният дял на Битолската област, от ляво на р. Вардар и южните краища на Брегалнишката област. Мохамеданите в Овче поле и от Велес до Демир капия се наричат юрук. От тези юруци има чак до Орфанския залив (вж. Тиро Трухелка, О македонским юруцима, в Сборник за историју јужне Србије и суседних области, I, стр. 327). Според автора юруците, ако и да говорят турски, представляват особено племе и истинските турци не ги считат за турци. В турската държава юруците били четвърта обществена класа — след трите класи, на които според автора се делило населението: аскер (военни и всички

държавни служители и бератлии), рая (всеки жител на агрикултурна земя, без разлика на вяра и народност) и граждани (шехерлии, касабалии — градски жители, които се занимавали с търговия и занаяти). Юруците не плащали десетък и поземелен данък и имали свои управители, поради което един закон от 1637—1638 г. ги включвал в аскера (както еничерите, войнигите, доганджиите), в т. нар. икенджи (с. там, стр. 328—330).

⁵³ Сбну, IV, стр. 95—96, вж. Кънчов, Македония, стр. 84—100, подробно за разширението на албанците-мохамедани в Македония. В албанското списание *Albania* (v. B, 15—30 юни 1898 г., стр. 32) се разказва следният случай във връзка с изместването на българския елемент в Девошкия край (около Корча). Преди 25 години (сир. към 1873 г.) тамошните жители говорили български и албански. Първенците на повече от 50 села решили да не учат своите деца на български и се заклели да не говорят никога български и да забранят употребата му в цялата страна. Те се разделили с думите: ние сме албанци и искаме да живеем като албанци. Но след няколко време един говедар, минавайки пред къщите, за да прибира говедата и да ги води на паша, викал на български: „Кравите, кравите.“ Веднага го забили колики хора и множество ятагани се стоварили върху него.

⁵⁴ Споменик, LXXXII, стр. 18 (съобщение на Франц Миханович).

⁵⁶ Срв. Г. Данилов, п. ст., СББАН, XXIV, стр. 32.

⁵⁷ Приписка в Миней на Елешничкия манастир: татари били заселени „по днавански страни и софийско поле, по салат“ (=по селата). Множество черкези до 400 000 (?) се заселили в Турция и преминали по „днавански страни дъри до Босна, стигнаха и по Софийско, досаждаха много за храна, заклаха хора, овци и говеда, но двама черкези погинаха в овчарете“ (П. Мутафчиев, Из нашите старопланински манастири, СББАН, XXVII, стр. 27). Подробно за преселването на черкезите от Кавказ в Турция вж. Каниц, п. съч., стр. 320 сл. Голяма част от тях останала в Мала Азия. По официални турски сведения през юли 1864 г. в Европейска Турция били доведени до 40 000 черкезки семейства, от които 6000 в Одрин и Сливен, 13 000 в Шумен, Силистренски и Видински папалък (до 20 000 в Дунавската равнина, близо до Лом), 12 000 семейства в Софийската и Нишката област (12 000 души в Косово поле до Прищина) и 10 000 семейства в Свищов, Никопол, Русе и Добруджа — всичко до 150 000 — 200 000 семейства (Каниц, п. съч., стр. 344). Много черкези се заселили и в делиорманските села, гдето оставили лопи спомени сред местното население и поради това през 1877 г. се изселили в Турция (Маринов, Дели-Орман, стр. 85, 111).

⁵⁸ Макензи и Ирби, п. съч., стр. 37; Каниц, п. съч., стр. 52, 247. Каниц намерил татарски поселища още във Видин, Флорентин, Раковица на Тимок, Брегово, Ракитница, Рабини Раковица на р. Витбол, Добридол, Василовци, Тополница, Червени брег; в Кула — татарски и черкезки квартал; черкезки поселища в Галово, Раковица на Витбол, Добридол, Белашина, Тополница, Червени брег, Мрамор, Ниш (п. съч., стр. 252, 306, 348, 349). Каниц вярно определил ролята на тия колонисти: черкезният елемент служил като силно подкрепление на умиращата турска раса и образувал погранична барикада между България и Сърбия, която всякога се стремяла към независимост и възбуждала в българското население също такива стремежи.

⁵⁹ Не голям брой татари преди 1876 г. имало в Струмишко и другаде. Черкезки семейства били заселени, освен в Косово поле, още в Кумановско, Скопско, Велешко. В 1937 г. се срещали още около 300 души в Косово и по няколко семейства в други краища. (Мил. С. Филиповић, Египетски прилики у јужној Србији, сб. Споменика..., стр. 412).

⁶⁰ Вж. тук, по-горе, стр. 55.

⁶¹ Филиповић, п. ст., стр. 411.

^{61a} Срв. Кънчов, п. съч., стр. 49.

⁶² С там, стр. 412.

^{62a} Срв. Томов и Баждаров, Революционната борба в Македония, Скопие, 1917 г., стр. 137.

⁶³ Срв. *Οἰκονόμος Κωνσταντίνος, 'Εγγεγρῆδιον τῆς ἐπαρχίας Φιλίππων πόλεως*, стр. 28, 30, 45.

⁶⁴ Иречек, Княжество България, II, стр. 679.

⁶⁵ Според В. Григорович в 1845 г. от 5017 къщи 3800 били турски и 1217 български (Очерк путешествия по Европейской Турции, стр. 146).

⁶⁶ Руският подпоручик Веригин описва Стара Загора като град с много градини и джамии. Според Ами Буе в 1837 г. там имало 13 големи джамии, а според

едно бълг. статистическо описание от 1858 г. — 31 махали, от които 18 турски, 12 български и 1 еврейска или 2650 къщи, от които 1632 турски, 833 български, 75 еврейски, 111 цигански, но от 8576 мъже (без жените и децата) българите били повече: 4205 при 3297 турци (вж. събрани тези сведения у Иречек, Княжество България, II, стр. 168). Турското население било мнозинство и в Старозагорската околия (имената на повечето села били турски); също и в Чирпанска околия, где то от 52 села едва две имали български имена (Български алманах, г. III, София 1894, стр. 593).

⁶⁷ Иречек, п. съч., II, стр. 744, 752.

⁶⁸ С. там, стр. 612.

⁶⁹ Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, 2 Aufl., II, S. 192: в 1871 г. там имало 650—700 турски къщи срещу 450—500 български къщи. Срв. П. Мутафчиев, Из нашите старопл. манастири, СББАН, XXVII, стр. 39.

⁷⁰ Каниц, п. съч., стр. 292, 300—301, 306.

⁷¹ До недавна там по улиците и пазара господствуваше турският език не само поради това, че в околността има турски говорещи християни—гагаузи.

⁷² Вж. Иречек, п. съч., II, стр. 822, 865; Данилов, п. сб., стр. 33—35 (статистика в проценти за турското население към 1880 г. по околии и окръзи).

⁷³ Данилов, п. сб., стр. 33.

⁷⁴ В. Григорович в 1845 г. дава следните сведения: в Солун повечето жители били евреи и турци. Село Острово се състояло наполовина от българи и турци. Овче поле било населено предимно с турци или татари. В Сяр жителите били турци, българи, власи и гърци. В Неврокопска каза имало села от българи и турци с български имена и села от турци с български имена; в София—по-голямо количество турци и евреи; в Пловдив — турци, евреи, власи и българи (п. съч., стр. 89, 93, 119, 121, 124, 132, 138). Сведението му за Овче поле ще да е погрешно: към 1900 г. се посочва само едно турско село (Кънчов, Македония, стр. 215—216).

⁷⁵ Към 1900 г. Солун броял 118 000 жители: 26 000 турци, 26 000 християни (15 000 гърци и 10 000 българи), 55 000 евреи и др.; Бер — 6500 турци, 2650 християни (2000 гърци, 350 българи, 300 власи); Енидже Вардар — около 9600 жители, от които 5100 турци и 1000 българи; Воден — 7000 християни (българи), 4000 турци; Каваларци — 3000 мохамедани (помаци), 1940 християни; Струмица — 6200 християни (българи), 3100 турци; Дойран — 4000 християни, 2300 турци; Сяр — 13 200 християни (2200 българи, 11 000 гърци), 11 500 турци; Демирхисар — 1200 християни (българи), 3750 мохамедани; Петрич — 2450 християни, 4600 турци; Горна Джумая — 1250 християни (българи), 4500 турци; Неврокоп — 850 християни (българи), 5000 турци; Драма — 2150 християни (1500 гърци, 350 българи, 300 власи), 6300 турци; Правища — 1250 турци, 1110 гърци; Кавала — 5000 турци, 3520 гърци; Скопие — 13 000 християни (българи), 15 000 турци; Тетово — 8500 християни (българи), 8000 турци, 500 арнаути-мохамедани; Гостивар — 310 християни (българи), 3100 турци, 100 арнаути-мохамедани (вж. Статистика у Кънчов, п. съч.).

⁷⁶ Вж. I. Ivanow, Carte ethnographique de Macédoine de sud, София 1913 г., Рецензия на проф. Т. О. Флорински в Университетски известия, 1914 г., Киев, стр. 5—6.

⁷⁷ Вж. карта на Македония с турско население по кази у Кънчов, п. съч., приложение II.

⁷⁸ Макензи и Ирби, п. съч., стр. 25.

⁷⁹ Iacob Ragazzioni в 1571 г. пише, че християните не смеели да погледнат в очите на турчина (цитат у Державин, История Болгарии, III, Москва — Ленинград 1947 г., стр. 42). Англияският пътешественик Джон Бърбъри в 1671 г. съобщава, че в Пловдив християните, наплашени от турските изстиления, не отваряли вратите на къщите си когато някой почуквал на вратата, докато не разберат кой е той (сб. Положението на българския народ . . . , стр. 47).

⁸⁰ Както е известно, в баташкото клане участвували с неутолима ярост доспатските и чепинските помаци. Перущица била обсадена и изгорена от родопски помаци и от турците в с. Устина, Перущичко, прочути по своята ненавист към християните (срв. Иречек, п. съч., II, стр. 431, 434). В 1877 г. много българи от Ямбол, Сливен и други съседни градове, дори старци на преклонна възраст, били заточени в Мала Азия, понеже изчезнал костъмът от брадата на „пророка“, пазен в кутия в една джамия в Ямбол (с. там, стр. 677—678).

⁸¹ Лб. Стојановић, п. сб., I, № 1467.

⁸² Белон, п. съч., гл. IХ, стр. 173.

⁸³ Напр. мохамеданите по р. Камчия: нито един българин не могъл да мине през тяхно село. Такива били и златишките турци (Иречек, п. съч., II, стр. 301, 613, 735). Хърватският пътешественик Йосиф Бошкович (1762 г.), пътувайки от Цариград за Галиполи, видял, че коларите турци — повечето еничери — се отнасяли към християните с пълно пренебрежение, като не пропускали да ги наричат „гяври“ (сб. Положението на бълг. народ. . ., стр. 51). Не се позволявало жените християнки, еврейки и циганки да се къпят в местна баня в един и същ ден заедно с мохамеданките, понеже според Шериата било забранено да се гледат едни други голи жени мохамеданки и немохамеданки (заповед на видинския управител от 1773 г., п. сб., стр. 101). Обикновена ругатня на турските властници била да нарекат кьопек (куче) някой „рая“ (срв. с. там, стр. 210). В Западна Македония (Дебър, Кичево, Охрид, Костур) мохамеданите (турци, албанци, помаци) проявяваха и в наши дни необуздан фанатизъм. В Костурско турците от омраза към християните не могли да търпят чужденец с европейска шапка (вж. по-горе случая с Ами Буче в 1837 г.). В Скопие турската власт и тълпа се отнесли грубо с руския учен В. Григорович, който напуснал тоя „ненадежден град“ твърде рано, на следния ден (п. съч., стр. 119). В Кюстендил не допусkali немохамеданин да се изкачи на Хисарлъка, за да не види турските дворове и харемлъците им (Иречек, п. съч., II, стр. 539).

⁸⁴ Християните трябвало да се предпазват от обществени прояви, които дразнели мохамеданското население. По тази причина в 1469 г. мощите на св. Иван Рилски не били пренесени от София за Рилския манастир тържествено с църковно шествие, както искал народът. „Боимъ се чедъ агареньскыхъ зависти“, казвало духовенството, „да не нѣчто ненадеждно съдѣють намъ“ (Повест на дядк Владислав Граматик, Гласник, XXII, стр. 297). През моето детинство в Охрид християните посрещали почти всеки Великден със страх да не станат турски изстъпления в катедралата „Св. Климент“, гдето на Велики четвъртък и Велики петък се черкуваше много народ от целия град. Партений Павлович от Силистра (умр. 1760 г.), пребивавайки в Охрид, си позволил да влезе в джамията „Св. София“ и да бие клепало. Хванали го турци и го били по главата и гърба (негова автобиография у Йор. Иванов, Българин от Силистра — сръбски владика, в. Мир, 31 юли 1916 г.; сб. Силистра и Добруджа, I, стр. 204).

⁸⁵ Не е неоснователно мнението, че дълбокото мъртвило сред българите в Тракия и Североизточна България се дължало на страха от надмощието на турското население в тези области (Иречек, Княжество България, II, стр. 326).

⁸⁶ Това съкровено желание християните не скривали пред европейските пътешественици. Френският поет Ламартин пише, че българите презирали и мразели турците (сб. Положението на бълг. народ. . ., стр. 137). На тази омраза се дължи и народното схващане, че турците имат кучешки произход (вж. Г. П. Иванов, Народни песни и приказки от Софийско и Ботевградско СбНУ, XLIV, стр. 513, № 45), че „турци са вярa кучешка“ (Б. Ангелов и Хр. Вакарелски, п. сб., стр. 401). Вж. *Пала̀рџу*, п. съч., V, 2 ч., стр. 173—174, 185—186 за омразата на гърците, изразена в „Плач за Цариград“ и в проповедите на Илия Миниат; с. там, стр. 130: изява на атинския учител йеромонах Дамаскин (към 1669 г.), че гърците търсели само случай да отхвърлят турското владичество, защото не е изчезнало старото мъжество на гръцкия народ.

VI. ИКОНОМИЧЕСКО РАЗОРЕНИЕ

1. Турският феодализъм

Турското управление било така устроено, че представлявало по-скоро система на безразборна експлоатация на населението, отколкото истинска администрация.¹ Турската империя се опирала на строго централизирана военнофеодална система, която запазила „всички най-лоши страни на феодалния строй“² и изобщо била феодализъм на „най-ниска и варварска степен“ (К. Маркс). Най-големият експлоататор-феодал бил султанът. Въз основа на Корана цялата завладяна земя по начало принадлежала нему като представител на аллаха и той могъл да разполага с нея както желаел.³ По силата на това право той раздавал земя за ползуване на бойци-конници (понякога и на административни служители) със задължение да се явяват на война с определен брой въоръжени конници.⁴ Множество такива земевладелци, наричани спахии (от персийската дума сипах—конник), имало в България, Сърбия, Македония и други области на турската империя.⁵ Тяхното увеличение водело към постоянно намаляване на свободните селяни (ония, на които в началото на турското робство били оставени имотите срещу данък харач) и увеличение на зависимите селяни (особено в края на XVI в.).^{5а}

Турският военнофеодален строй, наложен на християнското население, твърде много влошил неговото социално-икономическо положение. Наистина преди падането на Балканския полуостров под турска власт там господствувал феодализмът, но съвсем погрешно е да се мисли, че заменяването му с турския феодализъм не се отразило вредно върху покорените християнски народи. Общо взето, турското владичество спряло не само културния напредък на България и другите балкански държави, а и тяхното икономическо развитие. То не унищожило феодализма в покорените страни, а го видоизменило „в още по-лоша посока за народните маси“ (Д. Благоев).^{5б} При това във Византия преди турското робство се забелязва начало на криза на феодализма, зараждали се елементи на капитализма, във връзка с което се усилвал интересът към положителните достижения на древногръцките науки. При нормално развитие на тоя обществено-икономически процес Византия, а също и другите балкански страни могли, както на Запад, да преминат постепенно в стадия на капитализма. Турският феодализъм обаче спрял това развитие за няколко века във всяка една от тези страни, „унищожил

слабите израстъци на капиталистическите отношения“ във Византия⁶ и съседните страни и задържал развитието на зараждащите се във тях капиталистически отношения (развитието на градовете и буржоазната класа) чак до освобождението им от турското робство.⁷

Турските феодали се стремели да си създадат охолан живот. Султаните притежавали огромни имения (т. нар. хас) с грамадни приходи.⁸ Подражавайки на византийските императори, те въвеждали в своите дворци византийския блясък и великолепието. С цел да поддържат илюзия за своето могъщество,⁸ те станали от времето на Селим II (1566 — 1574) непристъпни и почти невидими, като живеели в извънреден разкош и нерядко в разврат, заобиколени от множество царедворци, ласкатели и наложници. Още при Мурад III (1574 — 1595), син на Селим II, в неговия двор имало множество служители в разни рангове.⁹ В края на XVIII в. в султанския двор имало не по-малко от 12 000 души офицери, евнуси (черни и бели), ичоглани (пажове), готвачи, гвардия. Освен това огромен харем¹⁰ съставлял неразделна част от двореца с началник къзлар-агаси (сир. ага на момите).¹¹ В султанския двор били поддържани множество красиви момчета, отбирани в Албания и Босна, а също така и изпращани като подарък от пограничните бегове и бейлер-бегове.^{11а} За издръжката на такъв многолюден султански двор се изисквали, разбира се, много материални средства, които султаните изтръгвали чрез произволни данъци главно от немохамеданите.

Разходите на султанския двор се увеличавали още с промяната на системата за издръжката на постоянната войска. Във времето на Кучи бей Гюмюрджински (към 1640 г.) много се увеличили войниците, които получавали заплата. Нередовното плащане на войниците заплати предизвиквало бунтове на еничерите.¹² Кучи бей изтъква увеличението на плащаните войници за главна причина да се увеличат налозите, да се усилят притесненията над раята и изобщо с това държавата е посеяла семето на разстройството си.¹³

Също и пашите живеели в разкош. Те имали дворци с много служители и харем. Редовните им доходи не им стигали за такъв живот. Затова и те, както султаните, извличали с насилия средства¹⁴ от подвластното си население. При това главните управители (бейлер-беговете) и повечето от управителите на санджаците били назначавани за една година. Поради това те гледали как да ограбят своята област, за да се обогатят по-скоро.^{14а} Държавните чиновници били подбуждани към грабежи още и поради това, че те добивали своята длъжност срещу паричен откуп. Пашите — провинциални управители — плащали на султана откуп за своята длъжност в края на всяка година, ако били оставяни на заеманата от тях длъжност.

2. Безспирно увеличение на данъците и налозите на християнската рая

Цялата тази феодално-управителна система, поддържана със средства на данъкоплатното население, поставяла под тежък икономически гнет най-вече християнската рая. Отначало били събирани малко данъци — харач и десятък, — установени от Корана и изобщо

от Шериата (тези данъци се наричали русуми-шерие). Обаче султанът често налагал и т. нар. произволни данъци (текалифи-урфие), определяни с техни разпоредби (кануни),¹⁵ и авани¹⁶ (неопределени от Корана и с кануни).^{16a}

За увеличение на данъчното бреме и ограбване на раята благоприятствувало и отслабването на дисциплината в турската войска (еничери и спахии). През XVII в. освен действителните войници, както ни уверява Кучи бей Гюмюрджински, имало още 200 000 души, които само минавали за войници, а не са били такива, и вършели всякакви насилия върху поданиците. От 1582 г. почнали да зачисляват в еничерския корпус и други хора (в тази година в деня на обрязването на Мохамед, после султан от 1596—1608 г., били зачислени в еничерския корпус ония турци, които успели да разгонят натрупалата се тълпа). После били приемани в еничерския корпус спахийски синове под име „деца на спахии“. В 1620 г. било въведено заместничеството, което давало възможност да се записват в еничерския корпус лица от всякаква народност, без да се гледа на техните нравствени качества (турци, цигани, перси и пр.). Освен това султаните почнали всяка година да разместват еничерските офицери, като способните зачислявали към ветераните.¹⁷

От края на XVI в. почнал да се разстройва старият строг спахийски ред, който стоял на принципа спахилъците (села и обработваеми земи) да се намират само в ръцете на спахиите. Турските военачалници взели да издават грамоти за спахилъци (тимари) не за показана храброст, а безогледно, дори на негодни лица.¹⁸ Държавните савоветници давали места на членове на семействата си, на слуги и подчинени. Още по-лошо било, че някои от тези привидни спахии превърнали именията си в наследствени владения или във вакъфски имоти. Във времето на Кучи бей Гюмюрджински имения владеели бейлер-бегове и санджак-бегове, чауши, писмоводители, царски любимци. Грамоти за спахилъци имали слуги, дори роби на турски големи. Някои притежавали по 20—30, дори по 40—50 големи и малки владения. При Осман II (1618—1623) и Мустафа II (1617 и 1622) спахиите, които получавали заплати, достигнали до 100 000 души (средно 41 479 при Сулейман Великолепни).¹⁹ Те нямали войнствения дух на старите спахии и във време на военен поход изпращали свои слуги, а самите те прекарвали в разкош и удоволствия, живеели по княжески, не мислели за вяра и държава.²⁰ Затова при военни походи от големите спахилъци в Румелия, Анадола и др. провинции се набирали само 7000—8000 души и от тях голяма част били наемници и слуги. През това време по-голямата част от зияметите и тимарите били спорни (по уверението на Кучи бей само $\frac{1}{10}$ били безспорни). До великия везир постъпвали толкова тъжби, с които тъжители оспорвали владението на един или друг спахилък, че той нямал време да се занимава с важни държавни работи.²¹ Това обстоятелство е усилвало грабителския стремеж на техните притежатели, тъй като никой не бил сигурен, дали неговият спахилък не би бил даден на друг, който по един или друг начин би оспорил владението му. От това безредие страдали държавната хазна и насе-

лението, особено селяните в спахилъците, които били угнетявани, ограбвани и поради това бедствували.²²

Данъчното бреме се увеличавало още поради това, че от времето на Мохамед II различните даждия и налози били давани на откуп. Откупчиците и техните агенти действували произволно, за да съберат сумата, за която бил откупен известен данък, и да осъществят големи печалби за себе си.²³ Еничерите пък и войниците в Цариград от шестте полка, когато не получавали редовно заплатата си, отнимали от правителствени чиновници данъчните регистри и ги продавали публично в джамията „Султан Мохамед“ за $1\frac{1}{2}$ гроша приход, наричан гюлямийе, от джизие и косвените налози.²⁴ Прекупчиците на тези данъчни регистри събирали данъците с ново произволно увеличение. В Турция до Балканската война още се даваше на откуп десятъкът (наричан в Македония спахилък), което възбуждале голямо недоволство сред земеделското население.

Освен това всяка административна област (еялет, санджак, каза) трябвало сама да посреща местните разходи: издръжка на държавни служители (военни и административни), поддържане на укрепени места, преминаване на войски, пътуване на паши.²⁵ Тези разноски тежали главно на земеделското население, най-вече на християнското.²⁶ От своя страна бирниците вършели безнаказано злоупотребления. Те давали на данъкоплатеца разписка и той трябвало да я пази у себе си, за да им я представя винаги, когато те му я изискват. Ако той не могъл да намери веднага разписката, те искали да плати отново данъка и дори в по-голям размер.^{26a} Също така и административните чиновници събирали произволни такси и вземали рушвети (подкупи).²⁷

При такава финансова система и чрез тежки и многобройни данъци турските феодали държали християнската рая под икономически гнет. Това още повече отслабвало нейните културни стремежи, принудена била да мисли и се труди само да осигури насъщния си хляб. През XV—XVIII в. данъците неспирно нараствали и се събирали в произволни размери. Византийският историк Халкокондила пише, че при Мохамед II християните в Европейска Турция плащали 900 000 жълтици годишно освен данъците за движими и недвижими имущества.²⁸ Следващите султани още повече увеличавали данъците на раята.²⁹ Венедикт Курипешич (1530 г.) намерил християнското население в Босна в твърде тежко икономическо положение. Най-напред — казва той — турците вземали от християните данък от всяка къща не повече от един унгарски фиорин (жълтица) или 50 аспри годишно, но после почнали да ги притесняват все повече поради войните в Унгария и Хърватско. Освен кръвен данък те им вземали и особен данък (джизие) от всяка глава — стар или млад — по 30 до 40 аспри и свръх това и по няколко аспри от всяка нива, градина, ливада, харман или къшни врати.^{29a} Немският пътешественик Dernschwamm (1553 г.) съобщава, че малкото село Клисурса (Царибродско) трябвало да плаща 12 000 аспри поголовен данък (джизие), да работи ангария на турските земевладелци, да дава деца за еничерския корпус и десятък върху земеделските си произведения.³⁰ Представа за неимоверното увеличение на данъчното бреме ни дава

Павел Джорджич: докато по-рано всеки християнин плащал на глава по 60 аспри, към 1595 г. трябвало да плаща по 450 аспри, а в 1597 г. достигнал до 800—1000.³¹ Населението в Самоковска каза подало в 1727 г. оплакване, че джизиедарът (бирникът), искайки да събере данък джизие непременно за 5800 листа (души), обложил с данък и грохналите старци, слепите, куците и децата. Поради това повечето от населението се разбягало.³² При султан Селим III (1789—1808) били наложени данъци за поддържане на редовната войска (наред с еничерите) и за стражата срещу кърджалиите.^{32a}

Турската власт принуждавала християнското трудово население да изпълнява и разни тегоби: да доставя камъни за пътищата и да ги поддържа, да дава безплатно храна на пътуващи турски чиновници и чужди посолства, да ги обслужва (селяните били длъжни да придружават кербана въоръжени с тояги и да показват пътя, да поддържат конете при опасни места) (срв. по-горе, стр. 50). Пощенските куриери (повечето татари) реквизиривали нужните им коне в селата или по пътя.³³ Обичайно било християнското население да дава подаръци (пешкеша) на турските чиновници в един град (паша, мулла или кадия и др.).^{33a} Освен това във време на война на населението били налагани извънредни данъци в натура или в пари (храни, овце, коли и др.).³⁴

Населението пък в спахилъците освен държавни налози трябвало да плаща и данъци на спахията си и да извършва ангария в негова полза.³⁵ Турската ленна система имала тенденция да обхваща цялата обработваема земя по принципа на западноевропейското феодално право „*nulle terre sans seigneur*“.^{35a} Поради това малоимотното и зависимо християнско население било много повече угнетявано, отколкото преди турското робство (в християнските държави).

3. Стръвно ограбване на християнското население

Мнозина от западноевропейските пътешественици описват проучвателно тежкото икономическо положение на християнските народи. Особено било изложено на турските произволи християнското население, което живеело далеч от Цариград. Кадии, бегове, спахии, еничери и други властни лица отнемали от населението жито, вино и всичко друго, колкото искали. Турците — пише Стефан Герлах (1578 г.) — „дерат злочестите християни дотам, че едва им остава хляб за ядене. Ни един спахия не позволява на селянина си да яде пиле. Пилета, овоция, пари — всичко им вземат. Освен това на ония, които са далече от Цариград, насилват и жените, и децата, и горките селяни трябва да си мълчат.“³⁶ Същият пътешественик видял в с. Куручешме (сега Бяла Паланка), че жителите българи нямали нищо освен насънната си храна. Те оставяли да стои пуста и необработена хубавата земя на долините и хълмовете, понеже нямали никаква полза от работата си.³⁷ В края на XVI в. християните в България били още повече заплашени от икономическо разорение от еничерите, които се умножили в цялата страна (срв. по-горе, стр. 77). Стремейки се да живеят охолно, те безнаказано ограбвали най-добрата част от земята на раята, „също пари, жито, вино и всички

други неща, които им попадали“. Икономическото разорение на християнското население в Босна е описано ясно от пътешественика Венидикт Курипеншич.^{37a}

Селското население страдало много и от лихварите. Нямайки пари да плати данъците на държавата и на спахията, то се принуждавало да взема пари под лихва. Еничерите, занимавайки се повече с търговия, отколкото със своите служебни задължения, били и лихвари. Те вземали от християните 100% за три месеца без ангажицията, която трябвало да им отработват. При това положение длъжниците били сякаш погребани, без надежда да могат да се освободят от дълговете, дори ако си продадели „всичкото имане заедно с депата си“. ³⁸

През XVII в. вътрешният упадък на Турция се засилил. Повечето от султаните били неспособни за управители и това още повече съдействувало да отслабне дисциплината във войската. Еничери и спахии се бунтували срещу султаните. Енергичният велик везир Мехмед Кюпрулу (1656 — умр. 1661), по произход албанец, чрез многобройни екзекуции възстановил временно дисциплината сред войската, но честите войни, особено след поражението при Виена (1683 г.), отново я разстройвали въпреки мерките на великия везир Мустафа Кюпрулу (убит в 1691 г.) да я реорганизира. Вследствие на това християнското население твърде много страдало от еничерите и през XVIII в., особено след като Махмуд I (1730—1754) след сключването на Белградския мир (1739 г.) пръснал голяма част от еничерите в провинцията и образувал от тях гарнизони в тамошните крепости. Както и по-рано те продължавали да се занимават с търговия и, свободни от мита и такси, вилнеели и угнетявали християните, за да се обогатят.

Наред с еничерите още повече безчинствували спахиите, които използвали силното разложение на турската феодална държава в края на XVIII в., за да превръщат своите спахилъци в собствени имения — чифлици.³⁹ Освен това властни турци отнемали насила имотите на свободни селяни и успявали да издействуват фермани, по силата на които превръщали заграбените имоти в чифлици и предишните им притежатели — в чифлигари. Местни предания в Македония говорят конкретно, че Хамси паша в Скопие, Емин ага във Велес, Сулейман Каргалия и Исеин кая в Струмишко са превръщали т. нар. раетски села в свои чифлици.^{39a} Като дупнишки воевода Сулейман Каргалия оставил спомен на голям злодей: обезчестявал жени и моми, ограбвал населението, без да го обуздае по-висшата власт, докато най-после бил убит от сърбите в Ниш в 1813 г.^{39b} Също такъв тиранин за гърци и турци бил атинският воевода Хаджи Али Хасеки бей, след като в 1789 г. по искане на атинската община бил назначен за пожизнен управител на Атина (той вилнял до 1792 г., когато бил заточен на остров Кос, где то бил обезглавен в 1795 г.).^{39в}

От своя страна и аяните, поставени уж за закрила на трудещото се население, често ставали съдружници на спахии и бегове в ограбването на християнската рая. Почти във всяко село седели като стража по десетина турци, които селото издържало.^{39г}

Поради големия икономически гнет и турските безчинства през втората половина на XVIII в. се увеличавали въоръжените защитници на народната чест, наричани в България хайдути, в Сърбия — хайдуки, в Македония — харамии, у гърците — клефти.⁴⁰ В тази въоръжена съпротива вземали участие и някои храбри жени, възпети от народа.⁴¹ Грабежите и другите насилия, вършени от еничерите над християните и на самите спахии-мохамедани, предизвикали силно революционно движение в Белградския пашалък (Сърбия) и в 1804 г. сърбите въстанали под водителството на Кара Георги.⁴²

4. През епохата на Танзимата

В 1834 г. била унищожена спахийската система. Гюлханският хатишериф (3 ноември 1839 г.) обещавал неприкосновеност на живота, честта и собствеността на поданиците без разлика на вяра и народност, премахнал монополите и илтизама (сир. даване на откуп събирането на данъци), предвиждал справедливо разпределение на данъците,⁴³ заплати за държавните чиновници, предписвал да се издаде „строг закон срещу рушвета и търговията с държавните длъжности, тези най-главни причини — казва султанът — за разслабването на нашата монархия“, забранявал конфискацията на имота на престъпника. Обаче въпреки това турската феодална класа запазила своите привилегии и продължавала да угнетява християнската рая.⁴⁴ Много от по-големите спахилъци били превърнати в чифлици, чието население, лишено от своята земя, било експлоатирано още повече от земевладелците (плащало освен десятък от земеделските произведения още една трета част и повече от своите доходи).⁴⁵ В Западна България пък и в Моравско поземлената реформа не била прилагана. Спахии и административни чиновници безнаказано ограбвали селското население. Поради това избухнали две големи селски въстания — Нишко в 1841 г. и Видинско в 1850 г., — които били потушени жестоко.⁴⁶

Хатихумаюнът (18. II. 1856 г.) също така обещавал да подобри данъчната система, начина за събиране на данъците (§ 15), променил ежегодния данък харач или джизие на немохамеданите-мъже от 8 до 60-годишна възраст с военен данък — бедел (аскер бедледие), — сир. с откуп от военна повинност, заплащвал със строги наказания чиновниците за рушветчилък (§ 18).

Обаче икономическото положение на трудещото се християнско население не се подобрило. Данъчното му бреме продължавало да бъде тежко. Новата данъчна система (вергия), основана върху оценката на имота, предизвикала негодувание и у турските данъкоплатци (преди това плащали само 1 грош данък там, где то християните плащали 12 гроша).⁴⁷ Според тази система десятъкът (юшур) трябвало да се плаща в пари, а не в натура както преди. Тази реформа отегчавала положението на народа. Десятъкът бил определян по пазарните цени на земеделските произведения, а селяните нямали достатъчно пари да платят своя данък.⁴⁸ Поради това десятъкът се събирал пак в натура и чрез откуп, както по-рано. Военният данък пък излизал

по-голям, отколкото харачът. Понеже в действителност християните не били приемани в турската войска (въпреки Хатихумаюна),⁴⁹ те всички плащали бедел. Грабежите и рушветчиликът били неотстранявани недъзи на турското управление. Стражарски постове на пътищата произволно вземали такси за преминаване през проходи и мостове. Селското население било принуждавано да работи безплатно (ангария) в прокарването на пътища. Т. нар. царски път от Солун за Енидже Вардар бил направен от местните християни с насилия и кражби на солунския папа.⁵⁰ Изобищо обещанията на Хатихумаюна да повдигне стопанския живот (§ 19)⁵¹ останали само на книга, както целият тоя султански акт „останал също само една от гръмките прокламации, с които Диванът във време на своите финансови и политически кризи обича до изумява европейския свят“.⁵² Безпристрастният европейски наблюдател Каниц виждал в България, че „турските чиновници твърде малко се грижат за изгодите и благосъстоянието на производителните българи“.⁵³ Турция без развити съобщения си оставала страна, чиито естествени богатства се затривали от лошо устроената данъчна система.⁵⁴

След Кримската война Турция паднала в пълна експлоатация на западноевропейските капиталисти, не била в състояние да повдигне със свои сили стопанския живот, а търсела средства в държавни заеми от западни страни (Англия, Франция и др.).⁵⁵ С това икономическото положение на християнските народи още повече се отежавало и сред тях се усилвала националнореволуционната борба. Едно след друго избухнали народни въстания: в Крит (1866—1869), в Херцеговина (1875 г.), в България (1876 г.).

5. След Берлинския конгрес

При тираническия режим на Абдул Хамид II (1876—1909) експлоатацията на християнското население твърде много се засилила. Тя се извършвала освен от турските чиновници и чифликчи още от европейските капиталистически държави, кредитори на турската държава. Чрез института „Управление на отоманския държавен дълг“ те си осигурили плащането на тоя дълг с монополи върху тютюна, солта и спирта и други държавни приходи. Чужди капитали добивали концесии. Особено вредно се отразявала върху дребните тютюнопроизводители (в Тракия и Източна Македония) тютюневата концесия, наричана просто режия. Поради европейската конкуренция много западнали занаятите. Държавата не правела нищо за повдигане на земеделието. Европейска Турция била земеделска страна — пише един французин, — но турското правителство не вземало мерки за използване водите например на р. Марица, която всяка година излизала от коритото си, наводнявала долините и разрушавала значителна част от реколтата. В 1895 г. вследствие на кървавите изстъпления над арменците в Цариград търговията претърпяла удар и пълна дезорганизация.⁵⁶ Особено тежко било положението на селското население в Европейска Турция. В 1908 г. почти половината от българското селско население в Македония било чифлигарско, сир. безимотно и безправно.⁵⁷ До Балканската война (1912—1913 г.)

в Македония и стара Сърбия съществувала цяла група земеделски работници (момци изполичари), които нямали свой имот и служели или обработвали земи на мохамедански бегове, представлявали в същност „аграрен пролетариат“.⁵⁸ Животът на самите селяни чифлигари е бил много тежък. В Косово, Метохия и по горното течение на р. Вардар (Северна Македония) чифликчиите сбирали селяните от малките им села в по-големи селища, за да могат по-лесно да ги надзирават и експлоатират. На юг от Велес пък имало истински чифлици: около кулата на бега-чифликчия били наредени в права линия или във вид на правоъгълник бедните жилища на чифлигарите и при тоя режим целият им живот бил под непосредствения надзор на чифликчията или на наместниците му. При това чифлигарите били често сменявани, сякаш били наемни работници, и били довеждани други от разни места. Поради това много селяни сами напускали чифлиците и търсели поминък в градовете.⁵⁹

В 1912 г. Македония и Косово поле (в навечерието на сръбската окупация) се намирали в твърде лошо положение в аграрно и аграрно-културно отношение. Обработваеми земи имало само 17 % и гори 23 %; всичко останало било неизползуваемо. Дори в плодородните и обширни долини имало големи необработени пространства. По-голямата част от селското население било безимотно и живеело в чифлици, где то чифликчиите им вземали някъде и половината от земеделските произведения.⁶⁰

6. Бягство на селското население, търсене поминък в други държави

За да се избави от непоносимия феодален гнет, християнското население напуснало своите села, бягало по планините⁶¹ или се заселвало в градовете, или пък търсело убежище в съседните християнски държави — във Влашко и Сърбия, — где то постепенно загубвало своята народност.⁶² Това ставало дори след издаването на Хатихумаюна. В 1861 г., отчаяни от новите тежести, които турското правителство им възлагало за преселените от Крим татарски маси, и примамвани от обещанията на руското консулство във Видин, до 10 000 души от българското население се преселили в Крим, но повечето от тях, разочаровани от тамошните условия, още в 1862 г. се върнали в своята родина.^{62а} Мнозина трудоспособни мъже от България, Македония, Албания ходели да търсят поминък в големите градове на Турция (Солун, Цариград, Смирна), в Египет, Влашко и други страни. Гурбетчиликът не само не съдействувал за повдигане благосъстоянието на християнското население, а и го разреждал, понеже мнозина оставали в чужбина и не рядко изоставяли семействата си.

Лишени от достатъчно работни ръце, най-плодородните полета се превръщали в пустини. Към средата на XVI в. България (от Одрин на северозапад) била хубава страна като Седмиградско (Трансилвания), имала много лозя, но сега (1553—1555) — пише Дерншам — всичко е обърнато в пустош.⁶³ В същото състояние я намерил и Мелхиор Безолт (1584 г.). Тя била „много весела страна, с поляни и ливади, дървета, планини, долини, реки и потоци, но не

по-добре обработена, отколкото Сърбия“.⁶⁴ Такова впечатление имал и Адам Веннер (1616 г.). От Белград до Цариград той не видял „нищо друго освен една отворена, пуста, повечето необработена земя“, в която живеели повече християни, отколкото турци. На 2—3 дни път не можело да се види ни село, ни къща. Християните нямали ни църква, ни попове, а извършвали богослужението при ниски дървени кръстове, изправени обикновено по височините (сир. на оброчища).⁶⁵ Такова било положението и после, през XVII в. Това признава турският писател Кучи бей Гюмюрджински, който оправдава бягството на селското население от спахилъците. „Как раята да търпи такова притеснение, как народът да понася такава несправедливост?“ „С една дума — пише той, — такова притеснение и угнетение, в каквото се намират бедните селяни, никога нито в една страна в света, нито в една държава не е било“.⁶⁶ Цели села се разбягвали, понеже жителите им, разорени, не могли да понасят угнетението на властниците. Не е останало нито името на селата, нито знак в тях.⁶⁷ Родолюбивият турски писател дълбоко скърби поради това тежко положение на турската империя и предупреждава падишаха, че тя бързо ще упадне, ако не прекрати притеснението на бедната рая и не възстанови справедливостта, която е „причина на благоденствието“. От безверието светът не ще се разруши, но от притесненията не ще устои, пише той. „Благоустройството на положението на бедняците е пътят, който води падишаха в рая.“⁶⁸ Също и французкият пътешественик Оливие (в 1793—1798 г. обиколил Турция с научна цел) пише, че отрупани с данъци, ограбвани и заплашвани за живота си, селяните напускали селата и се заселвали в градовете. Поради това в турската империя нямало „нито една област малко по-отдалечена от столицата, в която да не се виждат големи необработени равнини, унищожени и обезлюдени колиби и села“.⁶⁹ В своя заповед от 1817 г. до видинския паша султан Махмуд II признавал, че аяните и забитите в Ески Стамбул (Преслав), тогава във Видинския санджак, не могли да прекратят зверствата и изстъпленията над раята, която поради това се принудила да напусне своите земи и се преселила в близките села. Султанът заповядал на видинския паша да ги премести в предишните им места, за да се събират приходите, които давали те порано — 42 000 акчета в натура и 14 800 акчета в брой, — и с това да не се накърнят интересите на аяните.⁷⁰

Такава тъжна картина представлявала България и към 60-те години на XIX в. Феликс Каниц ясно посочва, че поради произволите на турската власт „българите обработват само толкова земя, колкото им е нужна за собствената прехрана. Голяма част черноземна, необикновено плодородна почва остава необработена. Най-плодородните земи са покрити с храсти. Те биха могли да прехранят три пъти по-голямо население, отколкото е това, което сега ги населява.“⁷¹ Макензи и Ирби се изпълвали с тъга от контраста в стопанския живот между свободна Сърбия и поробена България. Докато в Сърбия (свободна) селските къщи се виждали още по пътя, в България те били скрити в планините. „И наистина — пишат те — нищо не е по-грозно от това, което разказват пустите друмове,⁷²

и от неприятното впечатление на пътника, който вижда, че селата са скрити от очите му.^{72a}

6. Състоянието на селското стопанство, занаятчийството и търговията

Някои европейски пътешественици отдавали тоя стопански упадък на мързеливостта на населението, без да проучат тежките условия, при които то живеело. Обаче имало и такива пътешественици, които го съжалявали, защото виждали, че една от главните причини, за да не се обработва земята, била безмилостната експлоатация на турските феодали; страхът, че те ще му отнемат всичко, което има и произвежда.⁷³ Действувайки да си осигурят материално благосъстояние не чрез личен труд, а чрез хищническа експлоатация на християнската рая, те възпирали развитието на производителните й сили, разорявали селското стопанство, което оставало изобщо в примитивно състояние.^{73a}

Също и в занаятчийското производство нямало никакъв подем до към края на XVIII в. Ръчният труд не се облекчавал с подобрение на техническите средства. Във времето на Паисий Хилендарски трудешите се български маси се състояли от орачи, копачи и прости занаятчии.⁷⁴ При това занаятчиите били обременявани с принудителни доставки от свои изделия за турските управници или за войската. Във време на военни походи те били принуждавани да придружават войските.^{74a} Всичко това несъмнено е пречело да се развива занаятчийството.

Търговията била повидимо обширна, но дълго време не била нормализирана. Поради враждебното отношение между Турция и християнските държави (Австрия, Венеция, Полша, Русия) турските султани не могли да установят редовни търговски отношения с тях. Местните жители били дребни търговци, а външната търговия се водела главно от чужденци (дубровчани в българските земи до края на XVIII в.). Султаните ги закриляли, като им давали привилегии за свободна търговия в турските области, обаче не се грижели за развитието на вътрешната търговия, не прилагали покровителствена, митническа политика. От немохамеданските поданици във вносно-износната търговия участвували главно богати гърци, евреи, цинцари.⁷⁵ От XVII в. турците занемарили експлоатацията на рудниците в Балканския полуостров.⁷⁶ Рударството в Македония (Кратово) и стара Сърбия (Трепча) изоставало много назад и постепенно замирало. Едва през 80-те години на XIX в. братя Алатини възобновили рударството в Македония. В 1912 г. били заварени 4 рудници в стара Сърбия и във Вардарска Македония.⁷⁷

Живеейки с грабежи и безразборна експлоатация на раята, турските феодали не се интересуваха за повдигане на стопанския живот и може да се каже, че изобщо те нямали охота да се занимават с нормална търговия.⁷⁸ По тази причина и поради свободното проникване на чуждия капитал в Турция закъснели да се развият капиталистически отношения. В нея не могла да се създаде значителна турска буржоазия, която подобно на националните буржоазии

в Западна Европа да ускори преминаването на турската държава към капиталистическия строй.⁷⁹ Много стари градове загубили предишното си значение.⁸⁰

Освен това търговията била тормозена от разбойниците, които вършели обири по планинските проходи на главните пътища. Разбойници се споменават в България през XV—XVIII в.⁸¹ Те върлували и в ново време в разни планински области (по прохода Св. Никола, в Златишко, Ихтиманско, Месемврийско),⁸² Делиорман,^{82а} а в Западна Македония — до края на XIX в.⁸³ (до засилването на ВМОРО). Изобщо разбойничеството било хронично явление в Турция. Турското правителство не се борело сериозно с него. Стражарите по планинските проходи често били помагачи на разбойниците или техни първи братовчеди, както на подбив ги наричали.⁸⁴ Караулите, които турското правителство построило по границата и пътищата с труда на местното християнско население,⁸⁵ били поставени по-скоро да бдят и осуетяват въстаническото движение на християнското население, отколкото да пазят пътниците от разбойници.⁸⁶

Терорът на турски и албаномохамедански разбойници бил голяма напасть, която съсипвала икономически християнското население, особено селячеството. Има известия, че селяни напускали жилищата си, за да избягат от разбойнически шайки и вследствие на това много спahiйски земи оставали необработени повече от три години. Със султанска заповед било позволено на земевладелците да дават такива имоти под аренда комуто желаели.⁸⁷ Поради честите нападения и обири на разбойници-албанци в края на XVIII в. Битоля западнала, жителите ѝ християни се разселвали.⁸⁸ Неспokoйно живеели също и градовете Дебър, Кичево, Охрид, който от център на санджак станал обикновен казалийски град. След Кримската война гр. Скопие бил западнал, а Ново бърдо, което се славело по-рано с богати сребърни руди, просто запустяло (в 1858 г. имал само 16 къщи, от които 1 християнска, а другите мохамедански).⁸⁹ Към половината на XVI в., когато Турция достигнала най-високо могъщество, в Егейско море върлували пирати-турци, които при нападенията си били „чужди на всяка човечност“.^{89а}

На вътрешната търговия много пречели честите войни и вилнежите на турската войска, чиято необузданост през време на война била безгранична. Английският пътешественик Уилям Хънтер съобщава (1792 г.), че турски войници принуждавали търговците и дребните продавачи да им продават стоките си на $\frac{1}{3}$ от стойността им и често ги отнемали, без да платят нищо. Който се осмелявал да се оплаче, рискувал да бъде наказан със смърт.^{89б} Еничерските орди, които седели в градовете на гарнизон, често враждували и се биели помежду си (например в Разград, Стара Загора)^{89в} и всявали смут, който пречел да се развива стопанският живот.

Вътрешната търговия се спъвала още и от полицейските мерки, които се вземали при движението на пътниците в страната. След голямата Австро-турска война от 1688—1690 г. били въведени тескерета (за пътуване). Това причинявало голяма неволя на христия-

ните, както се казва в летописна бележка от 1696 г.⁹⁰ Пътни тескелета се изисквали също през XIX в.⁹¹ и после.^{91a}

Татарските султани, настанени като феодални земевладелци в с. Върбица, Котленско, ограбвали българското население в Котел и околността му. Техните злодеяния не били спрени от ферманите, които турски султани издавали в защита на населението.⁹² Също и татарските султани, които живеели в карнобатските и ямболските села, безмилостно експлоатирали българското население.⁹³ За насилията и разоренията на добруджанските татари през Кримската война (1853—1856) ни дава ярка картина повестта „Изгубена Станка“ (Белград 1866 г.) от Ил. Р. Блъсков.^{93a}

Черкезите били още по-свирепи грабителите. Те трудно свиквали на земеделски труд⁹⁴ и не се отказвали от своите грабителски навици (особено към конекрадството), поради които си навличали омразата и на местното турско население.⁹⁵ При това турската власт принуждавала българското население да строи къщи на тия пришепци, които до приготвянето на жилища живеели в къщите на християните; също и да им отстъпват безплатно най-хубавите участъци от своите земи под предлог, че цялата земя била собственост на султана.^{95a} Заселените черкези във варненските села Дишпудай и Текке нападали пътниците и ги обирали. В 1877 г. жителите на Каварна, Шабла и други околни места се защищавали на калиакренската скала от черкезите, които грабел и убивали. Каварна била ограбена и изгорена.⁹⁶ Както съобщава Евлия Челеби, около София имало много лозя (в Курубаглар, сега Лозенец, Банишора, по склоновете на Коньовица, около Горна баня, в полските села Горубляне, Кумарица, Слатина и др.), но те изчезнали през XIX в. Това опустошение се отдавало на черкезите, заселени между Княжево и Владая и в Суходол.⁹⁶

Както и да се обяснява значението на акцията на Осман Пазвантоглу срещу Селим III и на кърджалийските размирици,⁹⁷ те обективно за българското население били грабителски походи, които, както се изтъкна по-горе, опустошавали страната⁹⁸ и сковавали нейния стопански живот.

Ярък белег за лошото турско управление в стопанско отношение било и опустошението на горите.⁹⁹ Нямаło административни мерки за правилното им използване и за развитие на лесовъдството. Някъде и самата турска власт е унищожавала горите, за да не намирали там убежище бунтовниците.

7. Общо обедняване на християнското население

Християнските народи, покорени от турците, общо взето твърде обеднели. Селското население, както признават западноевропейските пътешественици, било много трудолюбиво и би имало добро материално състояние, ако не било ограбвано от турските власти.¹⁰⁰ То живеело в големи лишения, в прости жилища-колиби. Според Dernschwamm (1553—1555) къщите в с. Хавса, Одринско, били по-скоро обори, отколкото жилища за хора (спахията обаче имал каменна едноетажна къща). Също и с. Клисурса, или Цариброд,

представлявало жалко българско село. Във Вакарел облеклото на жителите българи било жалко като на просяци. Мъжете носели груби дрехи, жените пък ходели като циганки.¹⁰¹ Според Стефан Герлах (1578 г.) Харманли и Семизче (днес Клокотница, Хасковско) били лоши села, къщите били покрити само „със суха трева“¹⁰² (слама). В такова състояние се намирали българските села и през XVIII в. Хърватинът Йосиф Бошкович (в 1761 г. минал през Източна България) пише: „Изобщо във всички български села къщите са много бедни. Стените им са направени само от кал и дървета, съчетани заедно.“¹⁰³ От описанието на Каниц се вижда, че беднотия господствувала в селищата на Западна България. „Жалки селца бяха разположени — пише той — по още по-жалки пътища.“¹⁰⁴ Също и великият датски критик Ханс Кристиен Андерсен, който преди около 100 години посетил България, видял в подножието на Балкана един народ, който живеел „в безкрайна беднотия, сред неизползувани от никого необятни богатства на българската природа“.¹⁰⁵ В голяма нищета живеели българите в Ломско, които в 1861 г. се преселили в Крим и в 1862 г. се върнали назад. Понеже намерили своите села заети от татарите, те с оскъдните си средства създали нови селища, които привлекли в изумление западния европеец: техните хижи, зарити до половина в земята, с глинени покриви, опиращи се на дървени сводове, представлявали жилища на „троглодитите“.¹⁰⁶

Също и в градовете християните живеели в бедни къщи. В половината на XVI в. в София жителите имали „лоши къщи, подобни на кочини“.¹⁰⁷ Не ще да са били по-добри къщите в Белград¹⁰⁸ и други градове. Немотията на християнското население се отразявала и в неговите храмове, които по свидетелството на пътешественици били бедни и некрасиви сгради.¹⁰⁹ Селяните се обличали в груби дрехи¹¹⁰ не само защото турците не позволявали на немохамеданите да се обличат в хубави дрехи, но и поради своите оскъдни средства. Не рядко наставали голяма скъпотия и глад.^{110a} Изобщо целият живот на християнската рая, изпълнен с много скърби и страдания, носел ясен печат на нищетата.¹¹¹ Затова християнските маси с основание били наричани бедна рая от самите султани и от техните административни органи.¹¹² Най-много обеднели българският и сръбският народ, защото те били най-много ограбвани и притеснявани от провинциалните феодали и от турската войска.¹¹³ Положението на българските трудеши се маси преди Освобождението на България било много по-лошо, отколкото положението на работниците в Западна Европа. С това се обяснява, че въпреки богатата си земя много българи търсели поминък в по-големите градове на турската империя и най-вече в други европейски държави (Влашко, Русия, Австрия).¹¹⁴

Обедняването на най-многобройното данъкоплатно население — християните — несъмнено се отразявало върху цялото общество в турската държава и върху самата нея. Според уверението на D'O'Hsson (*Le tableau de l'empire Ottoman, VII*) в края на XVIII в. провинциите се намирали в мизерия. „Градовете са наводнени от множество просяци. Тълпи от скитници винаги са готови да се стечат под първото знаме срещу държавата. Мирните жители напускат родните си места —

християните, за да търсят убежище вън от границите на империята, а мохамеданите, за да се оттеглят в столицата, гдето тиранията е по-малко неснасима, обаче това не им се позволява всякога, защото се страхуват от мъчнотиите по продоволствието на един град, който брой вече шестстотин хиляди жители.¹¹⁵ Самият султан Абдул Меджид с Гюлханския хатишериф (1839 г.) признавал, че от 150 години (сир. от края на XVII в.) „се явило обедняване и разслабване на държавата“¹¹⁶ и че желанието на султана с обещаните реформи е да подобри положението на подвластните си народи, да възстанови щастieto, което съществувало в първите времена на османската държава, когато „всички поданици на султана без изключение благоденствували“.¹¹⁷

БЕЛЕЖКИ

¹ Срв. Lamoignon, п. съч., стр. 181 (има пред вид турското управление в края на XVIII в.).

² Срв. Большая советская энциклопедия, т. VIII, стр. 38.

³ Ricasut предава картинно това владичество на султана. Всичко, което воюващият турски народ придобивал чрез меч и със своя живот, било давано за употреба и ползуване на неговия господар. По такъв начин полетата в Азия, равнините на Тракия, плодородната долина на р. Нил, мазнините (la graisse) на Пелопонес, Атика, Хиос, Лимнос, Митилини и другите острови на Егейско море, ароматните произведения на Арабия, богатствата на голяма част от Персия, цяла Армения, провинциите Понт, Галатия, Витиния, Ликия, Памфилия, голяма част от Грузия, васалните княжества Молдавия и Влашко, Румъния, България и Сърбия, по-голямата част на Унгария — всички тези страни заедно си съперничат, за да задоволят желанията само на една личност. Цялото това огромно пространство, всички замъци, всички укрепени места били собственост на султана. Само той разполагал с всичко това и никой не владее нищо, което той не държал, с изключение на земите и доходите, посветени на благочестиви цели (сир. вакъфите) (п. съч., стр. 9—10).

⁴ Теоретически, считайки султана за върховен собственик на покорената земя, турското право от времето на Сулейман Великолепни различавало три вида земи: ерази-мюлки (мюлк), ерази-мекки (вакф) и ерази-мирие (мирийска земя). Мюлк били земите, оставени от султана на частни лица в пълна собственост. Такива земевладения били много малко в Балканския полуостров, а Арабия била изцяло мюлк. Вакф се наричали земите, дадени на джамии и благотворителните учреждения. Мирийските земи принадлежали на държавата, сир. по начало на султана. От тях едни, наричани ерази-хараджие, били оставяни на предишните им притежатели — християни — със задължение да плащат харач (първоначално харач се наричал данък на всеки немомхамеданин като откуп, за да запази живота си, после тоя данък бил наричан джизие, а харач — поземленият данък); други земи — ерази-юшурне — се давали на населените в тези земи мохамедани със задължение да плащат десетък (юшур); трети земи били спахийски владения (заими с 20 000 аспри или акче доход и тимари с по-малко от 20 000 аспри доход). Голяма пък част от мирийските земи съставляли частни имения на султана. От тях били давани като апанаж на майката на султана (валиде-султан) и роднини принцеси (срв. Lamoignon, п. съч., стр. 183).

⁵ Напр. в Скопския санджак според Евлия Челеби към 1650 г. имало 256 тимара и зиамета (Глиша Елезовић, Евлия Челеби в Скопљу, Сборник за историју јужне Србије, стр. 313). Освен султански едри земевладения (например през XVII в. край р. Искър, Иширков, п. съч., стр. 8) имало цели градове и кази, подарени като имения на везири и други близки хора на султана, и и на вакъфи (Мека, джамията Еюп в Цариград). През XVI в. Люле Бургас бил владение на Мехмед Сокологлу, Пирот — на Синан паша (съобщение на Ст. Герлах, Пер.

сп., VI, стр. 30; VII, стр. 103, 122). Битоля била подарена от султан Ахмед I на хубавата му дъщеря, която давала града на воевода да го управлява срещу 20 товара пари (Евлия Челеби, Пер. сп., LXX, стр. 185). Костур бил собственост на Фатме, сестра на Мурад IV, и управителят трябвало да ѝ внася 40 товара пари (с. там, стр. 185, 188). Провадийска и Никополска каза били шерифски земи, 150 акчета от първата и 300 акчета от втората каза били предназначени за шерифите, сир. за преките потомци на Мохамеда в Мека (Евлия Челеби, Пер. сп., LXX, стр. 649, 656). Калоферското землище било вакъф на джамията Сюлеймание в Цариград (Н. Начов, Калофер в миналото, 1707—1877, София 1927, стр. 8). Безистенът в Ямбол бил вакъф на Али паша в Цариград, гдето той плащал по 55 пари годишно наем за дюкян (Иречек, Княжество България, II, стр. 671). Копривница внасяла данък на джамията Фетхие в Цариград. Също и дервентджиите в с. Вакуф, Каваклийско, и християните от съседните села Бинкьой и Еникьой били длъжни да плащат данък на джамията Еюп в Цариград. С. Девня, Варненско, още от начало било вакъф (имало ферман на султан Селим III) (Иречек, п. съч., II, стр. 347, 618, 871, 853). В зоната между Ямбол и Одрин (Ямболско, Казълагачко, Бургазко) повечето обработваема земя била в ръцете на турски земевладелци (много от турските имена на селата са произлизали от турски чифлици — лични имена на собствениците им — или от турските названия на административни чиновници) (с. там, II, стр. 679). В Кюстендил и Кратово земята била почти само в турски ръце. Преди Освобождението в 159 села в Кюстендилско $\frac{1}{3}$ от обработваемата земя била турска собственост (с. там, II, стр. 557).

^{5a} Срв. Филиповић, п. съч., стр. 415.

^{5b} Д. Благоев, Принос към историята на социализма, София, 1906, стр. 39.

⁶ Большая советская энциклопедия, т. VIII, стр. 38.

⁷ В. Ангелов, п. съч., стр. 40—41.

⁸ Според Кучи бей султанът получавал от собствените си имения 2241 товара аспри (= 1220 500 аспри) (Смирнов, п. съч., стр. 140).

^{9a} Това се изразявало и в пищните титли и епитети, които самите султани употребявали за себе си и поданиците им за тях. Например Кучи бей, иначе критичен турски писател, нарича тогавашния султан (Мурад IV) душа като слънце, покорител на света, убежище на света (Смирнов, п. съч., стр. 94).

^{9b} Вж. Смирнов, п. съч., стр. 95—96.

¹⁰ Могъл да събере до 500—600 жени от разни страни — Европа, Азия и Африка. Пълнел се главно с жени, пленени във военни походи или продадени от родителите им (това се практикувало особено от черкезите). Тези сведения вземам у Lamouche, п. съч., гл. XI.

¹¹ До падането на Абдул Хамид II (1909 г.) той заемал III ранг в имперската иерархия и често добивал голямо влияние пред султана.

^{11a} Така в 1576 г. хаканът на Грузия изпратил на Мохамед III посолство, за да го поздравя с въстъпването му на престола, и заедно с това 17 момчета (Смирнов, п. съч., стр. 84, известие, заето из Тарихи Селяник).

¹² С. там, стр. 138.

¹³ С. там, стр. 138.

¹⁴ Кучи бей явно говори, че великите везири, свикнали на разкошен живот, прибегвали до насилия и беззакония, защото заплатите не им стигали. Великият везир Ахмед паша, зет на Рустем паша, когато станал везир, имал две шуби — едната обличал в султанския Диван, а другата — в къщи. Също държал 400 до 500 откупени роба. Изобико военните лица употребявали всичките си доходи за по-комфортен живот: за къщи, градини, къшкови, самурени шуби и други украшения (Смирнов, п. съч., стр. 174—175).

^{11a} Представа за богатствата на турските висши сановници може да имаме от факта, че Синан паша, военачалник на походите срещу Арабия, Тунис и Персия и шест пъти велик везир, след смъртта си (1596 г.) е оставил $\frac{1}{2}$ милион рупие и 50 кувара, пълни със скъпоценни камъни (Albania, v. B, Bruxelles, 1—15 юли 1898, стр. 47, извадка от История на Албания, излязла на албански в Александрия). Управителят на Пелопонес Вели паша (1807—1812) бил обвиняван, че в продължение на неговото управление в съкровището му влезли 50 милиона гроша турски, а неговият секретар казвал, че само $7\frac{1}{2}$ били законни от тях (Παλαῖρηγόπουλος, п. съч., V, II ч., стр. 118).

^{11b} До Мохамед II турската държава се делила на санджаци, после с разширението ѝ — на две главни области: Анадол и Румели, разделени на санджаци. Той

назначил отделен бейлербей за Босна. Мурад III (1574—1595) разделил империята на еалети (области), управлявани от паши с три бунчука. Някои от тях носели титлата бейлербей. Еалетите се делили на санджаци, управлявани от паши с 2 бунчука. Към 1740 г. имало 28 еалети: 21 в Азия, 2 в Африка и 5 в Европа (в Буда, Темишвар, Румелия със седалище в Битоля, в Босна със седалище в Босна сарай, сега Сараево, и в Силистра) (срв. Lamoignon, п. съч., стр. 158—159).

¹⁵ Те били наричани и аваризи-дивание, сир. налози на Дивана (Hammet, Des Osman. Reiches Staatsverfassung und Verwaltung, I, S. 180).

¹⁶ Хамер произвежда думата *avanie* (обида, притеснение) в европейските езици от тоя термин (п. съч., I, стр. 180).

^{16a} Hammet, п. съч., стр. 180. Според законодателството на Сулейман Великолепни мохамеданите трябвало да плащат само десетък за надналите в техни ръце земи, а немомхамеданите — десетък и харач (в размер не по-голям от $\frac{1}{5}$ от добиваните през годината произведения) за оставените им земи. Мохамеданинът не плащал харач, понеже тоя данък се смятал и като откуп за пощаждане на живота на покorenото население, а мохамеданинът бил свободен поданик на султана (Hammet, п. съч., стр. 181; срв. Г. П. Генев, Положението на християните в Турция според мюсюлманското право, Гол. на Юрид. ф-т, т. XVIII, София 1923, стр. 96).

¹⁷ Смирнов, п. съч., стр. 109, 133—134.

¹⁸ Според Кучи бей всеки, който искал да получи имение, веднага получавал тимар от 10 000 аспри. Той представя, че и чужденци (немомхамедани) почнали да стават спахии от 1584 г. Главнокомандущият Оздемирогли—Осман паша — в поход срещу Австрия издал заповед да се дадат на някои чужденци за проявена храброст по 3000 аспри, сир. тимар с доход 3000 аспри, и оттогава — твърди Кучи бей — се развалил старият спахийски ред. Но в действителност християни ставали спахии още през XV в. Има сведения за спахии сърби при Мохамед II (вж. м. ст. в Исторически преглед, кн. 6, г. XI, стр. 83—86; д-р Мил. Филипович, Етниче прилике у јужној Србији, п. сб. Споменица . . ., стр. 415: в 1592 г. Вонн Поблачанин, Рашковичи в Стари Влах имали спахийск до XVIII в.).

¹⁹ Смирнов, п. съч., стр. 138, по сведения на Хаджи Калфа.

²⁰ С. там, стр. 121, 123, 124.

²¹ С. там, стр. 125, 127.

²² С. там, стр. 149.

²³ Данъците в 22 санджака били давани с откуп на техните управители паши, които от своя страна ги продавали на откупници. Също и приходите от три еалета се давали с откуп на техните висши управители (бейлербегове) (Lamoignon, п. съч., стр. 185).

²⁴ Смирнов, п. съч., стр. 141—142. В 1006 (=1596 г.) били предадени регионите на джизieto и войниците получили своя доход — голямие. Недоволни от 1 грош, почнали да вземат по 700—800 аспри за джизие и косвени налози и по 7—8 аспри на глава от овните, а в анадолските провинции — по 20—30 аспри на всеки овен. В 1038 г. (1638 г.) на спахиите били раздадени регистрите на джизieto и те ги разпродали в джамията „Султан Мохамед“.

²⁵ В една приписка на Триод се отбелязва, че на 23 февруари 1720 г. дошъл в Бялополе (Стара Сърбия) Арслан паша с 400 конника и 300 пешака и седял 9 дни „и глоби мѣсто зело“ (Зборник за историју јужне Србије, I, стр. 238).

²⁶ Евлия Челеби съобщава, че султанът дал на никополския паша (управител на Никополския санджак) „хас“ (владение за ползуване) с 400 000 акчета приход. Никополският кадия получавал от нахиите в казата доход 5000 гроша, а отделно получавал помощ 40 до 50 000 гроша (Пер. сп., LXX, стр. 656). Кадията в Силистра си докарвал 30 кесии годишно, муллата пък получавал 40 кесии, понеже раята била много покорна и се подчинявала на шерията (с. там, стр. 661). Новият управител на Силистренския еалет или наричан още Узи еалет — Мелек Ахмед паша, вуйчо на Евлия Челеби, — получавал 40 000 гроша и предшествениците му везири вземали още повече (с. там, стр. 661). На юрушкия бей (началник на юруците (?)) бил даден Ихтиман с 16 богати села като „хас“ срещу задължение: при война да води 300 храбри ризоносеца под знамето на румелийския везир (с. там, стр. 693). „Хасът“ на румелийския паша (управител на еалета Румели) бил 1 100 000 акчета (с. там, стр. 698). Почти в същото време (1640 г.) рударското село Чипровци плащало на султана данък около 6 товара пари, а всяка година и други неща, ако и да не се обработвало вече сребро, а само желязо и стомана (съобщение на Петър Богдан, Fermentžin, п. съч., стр. 88). Относно скопския санджак-бей Евлия Челеби съ-

общава, че той събирал годишно от народа, без да върши неправди, 10 кесии (аспри) = 5000 аспри (Елезовић, Евлия Челеби в Скопю, Сборник за историју јужне Србије, I, стр. 313). Според Евлия Челеби, когато приходите не достигали, пашата могъл да налага и извънредни данъци. Турските паши вършели и грабежи, за да увеличат доходите си. Евлия Челеби недвусмислено обвинява в това силистренските везири. Също и за румелийския везир Снауш паша, предшественик на неговия вуйчо Мелек Мехмед паша, той казва, че в София извършил много грабежи и жестокости.

^{26a} В Калофер турците задължавали християнските момчета да имат харачска книга, за която се плащало по 100 пари годишно. У което момче турците не намирали такава книга, глобявали го с 5 до 15 гроша „шошой-парасъ“. За да се прикрият те, момчетата, килийният учител поп Драган карал децата да носят сукман, за да не плащат родителите им по 100 пари годишно харачска книга (Н. Начов, Градиво за историята на калоферските училища, Учил. преглед, г. VIII, 1903 г., I, стр. 5).

²⁷ В Македония в наши дни християнските села често бяха принуждавани да плащат на турски дегебеи „диш-парасъ“ (данък, загдето си мъчели зъбите с гошавката, която им давали селяните) (срв. L a m o u s h e, п. съч., стр. 184—185). В тефтер на Нишката митрополия е записано, че тя е платила 26 пари на кадията за тескере (позволително) да се погребее умрелият ѝ протосингел (23. XII. 1733 г.); пратеници на нишкия митрополит (Йоаникий), събирайки през април 1730 г. владичнина в Лясковечкия кадилък, дали в Лясковец (види се за разрешение) на местния кадия 17 гроша, а Мехмед баша Кюпрули е взел дотогава (от владиката подкуп?) 50 гроша (Сборник за историју јужне Србије, I, стр. 44, 55—56); за възобновяване на църквата „Св. Прокупий“ в Прокупле владиката дал пешкеш на Хасан паша чоха и комаш (платове) за 25½ гроша и на хеким башиното момче 1½ гроша, когато то донесло буюрултията (с. там, стр. 57); мубашир на румелийския паша, дошъл в Никол-пазар (сега Николец, предградие на Бело поле) и направил непъш (ревизия) на църквата („Св. Никола“), като поседял пет деня. За тази работа взел 41 гр. и отделно 6 гр. (с. там, стр. 227). На 15 септември 1756 г. манастирът Девич (в Стара Сърбия) дал на Ибрахим воевода (вероятно местен управител) подарък япанджа 4½ гр., ½ ока кафе, за „духан“ (тютюн) 1 грош и повторно 8 пари (с. там, стр. 268).

²⁸ De rebus Turcicis, p. 438—439.

²⁹ Сведения са дадени в м. тр. История на Охр. архиепископия-патриаршия, стр. 61—62.

^{29a} Иречек, Стари пътешествия, Пер. сп., IV, стр. 79—80.

³⁰ Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 35.

³¹ Извадка, с. там, стр. 45. Според Кучи бей Гюмюрджински до 1582 г. раята (немохамеданите) плащала по 50 аспри джизие на глава и по 40 аспри авариз (косвени налози), събиран всеки 4 години или в неопределен срок; от скотовъдците още по 1 аспра на всеки 2 овена. Също така и бириците вземали в своя полза по 2, 3 и дори до 5 аспри свое право, наречено гюлемие; повече не смели да вземат (Смирнов, п. съч., стр. 139—140). Но към 1640 г. турската власт вземала 240 аспри джизие на човек и по 300 аспри косвени налози от всеки, който подлежал на този данък, и по 1 аспра на овен (с. там, стр. 141). Кучи бей Гюмюрджински е имал пред вид сигурно само законно определените данъци.

Според Насихат-наме авариз бил също данък от 300 аспри, плащан ежегодно от всеки мохамедански дом (Смирнов, п. съч., стр. 139, заб. 3). Всъщност авариз плащали и немохамеданите, както се вижда от съобщението на Кучи бей Гюмюрджински. 1 аспра или акче = ⅓ пара, 3 аспри = 1 пара. Грошът имал 40 пари или 120 аспри. (Срв. L a m o u s h e, п. съч., стр. 184, заб. I).

³² Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 69.

^{32a} В. Н. Златарски, Български въстания и опити за въстания, сб. България 1000 години, стр. 727.

³³ Jireček, Die Heerstrasse v. Belgrad nach C/pl, стр. 114—117.

^{33a} Вж м. тр. Гръцкия кодекс на Пловдивската митрополия, СбАН, XL I, стр. 209—211. В тефтер на Нишката митрополия са записани много такива случаи между 1727 и 1737 г. В началото на тефтера е означено: „да се зна кому ћемо давати о Воскресению ѿганице и ѿица: на кулука, Хасан-алай-бег, церибашията, Мехмед чохадар, воеводата, тержуманина; на пашиния конак — на самия паша, кехаята, диван-ефенди (главния секретар), мухардар (пазител на печата), хазнатар, на капиджилар-кехае (началник на вратарите), на селям ага (адютант на пашата), музурбаша или мудзарбаша, касаз-баша (началник на полицията), дефтердар, векил-харч (интендант), Софиали Мехмед ага,

еничерски ага, баш чауш, кадия, наип (заместник кадия), диздар (началник на крепостта), имамин, чаушлар-кехя, муфтия, меймар и др. (Юв. хаџи Васиљевић, Тефтери Нишке митрополије, Зборник за историју јужне Србије... стр. 37—38). В друга бележка (недатирана) се посочва какво е похарчила Нишката митрополија „на капије“ (сир. за пашовия конак): на чаушите 100 пари, на алая на чаушите 100 пари, капиджи-баши 50 пари, киярдџия (иконом) 1 грош, шертџия (= шербетџия) 1 грош, тютюндџия 30 пари, на кехаята на кафеџиите 30 пари, на „диван евендину-капедџие“ (началник на вратарите?) 30 пари, на самите вратари 20 пари, „мехтерима“ (трябва да е мухтарите) $1\frac{1}{2}$ гроша, на ахчиите $1\frac{1}{2}$ гроша, на пашовия арапин 30 пари и др. (с. там, стр. 40). Когато дошъл в Ниш Абдулах паша „от Татарлука“ (Крим?), нишкият митрополит се срещнал с него и похарчил (за подарък) 4 оки кафе 8 гроша, дондук чоха 11 гроша, 2 оки свещи 2 гроша, 3 оки шекер 3 гроша, елпезе 3 гроша. Отделно на пашовия син бег владиката дал дондук чоха 11 гроша, на силистар (= силихтар), на баш-чохадар, на матараџи баши, музур ага, селям-ага и други чиновници (с. там, стр. 41). За подаръци за пашовата капия владиката вземал пари на заем. На 23 август 1732 г. дошъл в Ниш пашата (софийският) „и почесмо — пише летописецът — давати пешкеи к-д“: първо на пашата 2 дондука чоха 22 гроша, 6 оки кафе $17\frac{1}{2}$ гроша, 2 оки шекер $2\frac{1}{2}$ гроша, 2 оки свещи 2 гроша и др. — всичко на пашата 55 гроша; също и на кехаята дондук чоха $12\frac{1}{2}$ гроша, 1 ока свещи, 1 грош, 1 ока шекер 50 пари, огледало $2\frac{1}{2}$ гроша, бардак 20 пари, подаръци, дадени на диван ефенди, хазнатар, мухардар и пр. (с. там, стр. 53). Подаръци били дадени още на 6 август 1735 г. на пашата и други от конака (стр. 61).

На 2 май 1735 г. в Ниш дошъл от Босна Абдулах паша. Дадени били пешкеи нему, на неговия син, на кехаята и пр. (с. там, стр. 64). Нишкият митрополит (Георги Попович) през ноември 1734 г. взел от „аджем“ (персиец-търговец) Стефан чоха обикновена и французка, зелен и червен атлас за пашата, кехаята, кятипина на кехаята, за еничерския ага, воеводата и пр. (с. там, стр. 59—60).

³⁵ Освен десетък от зърнените произведения (често не $\frac{1}{10}$, а в по-голям размер и дори до половината от произведенията) християните-земеделци в спахилъка плащали на ленния владетел в пари ежегодно джизие или харач (данък на глава), по-землен данък, наричан общо също харач (хараџи-еразие) (вж. Намтег, п. съч., I, стр. 214), кръвен данък на всеки 5 години (отменен в 1638 г. от Мурад IV), данъци върху домашния добитък (кози, овце, свини), върху зеленчука, овошия, паша, кошери, мелници, брачно право, данък върху новопостроени къщи и различни ангарии в полза на спахията (вж. за данъците Намтег, п. съч., I, стр. 187, 195—215, 399 сл. Срв. Иречек, История на българите. Поправки и добавки, стр. 285—288 по Намтег, п. съч.); История на българите, стр. 340; Княжество България, II, стр. 553—554; Г. Баласчев и Д. Ихчиев, Привилегиите на християните — рая в Османската империя и документи върху тях, сп. Минало, София 1909, кн. I, стр. 15 сл.; м. тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, стр. 61, заб. 2; Н. С. Державин, История Болгарии, III, стр. 19—21; сборник Положението на българския народ..., Предговор, стр. XI—XIV; Lamouche, п. съч., стр. 184; Б. Цветкова, п. ст., Исторически преглед, г. XI, кн. I, стр. 62—64).

В някои санджаци от данъка ресми-чифт (Ackergelde, Hufenalgaben), плащан през м. март в аспри, по-голямата част (27 аспри) вземал спахията, по-малката (15—16 аспри) — санджак-бегът. В други санджаци дял от тоя данък се плащал и на субашията (полиция) (Намтег, п. съч., I, стр. 187).

^{35a} Срв. К. Иречек, История на българите, Поправки и добавки, стр. 289. Към 1815 г. в еялета Румели, разделен на 24 санджака, имало 9274 лена, от които 914 зиамета и останалите тимари: в санджак София — 8 зиамета и 1017 тимара, Видин — 12 зиам. и 196 тим., Силистра — 75 зиам. и 422 тим., Никопол — 60 зиам. и 344 тим., Чермен — 20 зиам. и 130 тим., Кюстендил — 37 зиам. и 788 тим., Вълчитрън (Вучи-трън, Стара Сърбия) — 10 зиам. и 317 тим., Аладжа-Хисар (Крушевац) — 27 зиам. и 409 тим., Призрен — 17 зиам. и 225 тим., Скопие — 20 зиам. и 344 тим., Охрид — 60 зиам. и 342 тим., Елбасан — 18 зиам. и 138 тим., Авлона — 68 зиам. и 472 тим., Солун — 36 зиам. и 262 тим., Янина — 62 зиам. и 345 тим., Трикала — 36 зиам. и 344 тим., Морей — 109 зиам. и 342 тим. (вж. у Намтег, Des Osm. Reiches, I, S. 249—251).

³⁴ Вж. Турски документи за македонската история, III, Скопие 1955, стр. 25, № 65, заповед до янинския и трикалски мютесериф Али паша Тепелени и други документи.

³⁶ Пер. сп., VI, стр. 38—39.

ромасите*. Произволна такса се вземала от всеки пътник, който минавал през моста на р. Вардар, на пътя Солун—Енидже (с. там, стр. 51, 61—62).

⁵¹ Това се изтъква и в чл. 9 на Парижкия договор, гдето се казва, че султанът, „грижейки се постоянно за благосъстоянието на своите поданици, ще издаде ферман“ за подобрене на положението им (вж. у К а н и ц, п. съч., стр. 115).

⁵² С. там, стр. 117.

⁵³ С. там, стр. 66.

⁵⁴ Свидетелство на английския писател Farley, привеждано от Макензи и Ирби (п. съч., стр. XII, заб. I).

⁵⁵ Срв. В. Ангелов, Турция, стр. 70.

⁵⁶ La grande encyclopédie, т. XXXI, Paris, p. 517, 519. Албания имала добри природни условия за икономическо развитие, но при все това си оставала средновековна страна. Албански патриоти-емигранти предлагали проект, за да станат реките плавателни: Девол и Шкумба да се съединят чрез канал, който щял да улесни пътуването от Корча за Елбасан с 4—5 часа; Дрим да съедини Охридското езеро с Адриатическо море, но това било само тяхна скръбна мечта. Затова статията завършва с отчаяние: „Но уви! Албания още дълго време ще бъде средновековна страна“ (сп. Albania, v. B, Bruxelles, 1898, 1—15 юни, стр. 17—18).

⁵⁷ Представа за положението му дава един смехотворен разказ за отношението на дребен Иса ага към подчиненото му население. Той владеел няколко села в Прилепско. Селяните били много угнетявани и жителите от едно село искали да го убият (вж. сп. Albania, 15—30 юни, 1898, стр. 20).

⁵⁸ Филиповић, п. ст., стр. 415; А. Урошевић, Аграрна реформа и населяване, с. сб., стр. 819.

⁵⁹ Филиповић, п. ст., стр. 419—420.

⁶⁰ Урошевић, п. ст., стр. 819.

⁶¹ Петър Богдан (1640 г.) чул в с. Клисура, Чипровско, че някога, по време „на татарите“, много народ с овце и добитък избягал от равнините през прохода навътре в планината (F e r m e n d ž i n, Acta Bulgariae ecclesiastica, стр. 95). Според Филип Станиславов също и павликяните от с. Белене, Свищовско, не можейки „да плащат толкова много данъци“, бягали заедно с жените си в Тракия и се настанявали там край Стара планина (с. там, стр. 259). Срв. тук, по-горе, стр. 48 за бягство поради страх от турците.

⁶² Вж. К а н и ц, п. съч., стр. 52—53. За пресечени български семейства в днешна Румъния вж. Ст. Романски, Българите във Влашко и Молдова, Документи. София 1930, № 2, 6, 9 и др.

^{62a} К а н и ц, п. съч., стр. 324.

⁶³ Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 37.

⁶⁴ Шишманов, п. ст., СбНУ, IV, стр. 441.

⁶⁵ С. там, стр. 459.

⁶⁶ Смирнов, п. съч., стр. 142, 147; срв. Златарски, п. ст., стр. 712.

⁶⁷ Смирнов, п. съч., стр. 154.

⁶⁸ Смирнов, п. съч., стр. 143, 151. Според Кучи бей Турция именно поради рушветата изгубила 19 провинции от 1591 г. насам. „Останалите владения се разрушават от нашето собствено тиранство и поданиците са се разпръснали“ (стр. 144, 147).

⁶⁹ Български превод в сб. Положението на бълг. народ..., стр. 124.

⁷⁰ Сп. Минало, кн. 9, г. III, София 1914, стр. 13—14.

⁷¹ П. съч., стр. 66. „Но за да обрисувам напълно — пише Каниц в същия си труд — действителността, която ме порази през време на моето пътешествие в България в 1860 и 1862 г., наистина аз се затруднявам в избора на краските. Колкото по-ясно сияеше слънцето и колкото по-топло то съгриваше тези източни страни, толкова по-ираничн изглеждаха сцените, които се осветляваха от него. Несъмнено беше, че за това тъгълче земя, богато надарено от природата, не е настъпвало още утрото. Великолепните някога гори бяха опустошени; плодородни полета лежах незасети поради недостиг на работни ръце, а жителите, одарени от природата с богати способности, бяха окончателно забравени“ (п. съч., стр. 132).

⁷² Те имали пред вид т. нар. от тях Южна България — от Родопите—Рила—Вардар—Егейско море (сир. Тракия и Македония).

^{72a} П. съч., стр. 27.

⁷³ Шишманов, п. ст. СбНУ, IV, стр. 403.

^{73a} Б. Цветкова (Турският феодализъм и пр., Исторически преглед, г. XI, кн. 1, стр. 59) твърди, че „в течение на няколко столетия били внесени много малко

подобрения и промени“ в земеделието и скотовъдството, но не посочва някои от тези конкретни подобрения.

⁷¹ История славяноболгарская, стр. 6. Срв. Иван Сакъзов, Развитие на градския живот и на занаятите в България през XVIII и XIX в., сб. България 1000 години.

^{72a} Вж. повече у Б. Цветкова, Принос към изучаването на турския феодализъм в бълг. земи през XV, XVI в., Известия на Института за българска история при БАН, т. V, стр. 202; също п. ст., Исторически преглед, г. XI, кн. I, стр. 60, 67. Не може обаче да се твърди, че в градовете занаятчийството обслужавало изключително представителите на турската аристокрация и местните войскове части. То е обслужвало и местното градско население. За занаятчийското производство през XV—XVIII в. срв. История на България, изд. на БАН, I, стр. 250.

⁷⁵ Филиповић, п. ст., стр. 412, 670 относно Македония и Стара Сърбия.

⁷⁶ С. там, стр. 412. За пропадането на рударството в Родопите вж. К. Иречек, Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини, Пер. сп., XI, Средец 1884, стр. 10—11.

⁷⁷ М. Алкалай, Рударство, п. сб. Споменица и пр., стр. 739. Вж. и Меморандум на българското правителство от 28 юли 1903 г. за тежкото икономическо положение в Македония: разорение на търговците и занаятчиите, отнемане на имотите в полза на турците, настанени в български села, принудително събиране на данъци за няколко години (Draganov, La Macédoine et les Reformes, Paris 1906).

⁷⁸ Вж. К. Маркс и Фр. Енгелс, Сочинения, т. IX, стр. 391—392.

⁷⁹ Срв. А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, стр. 31; История Болгарии, издание на АН СССР, Москва 1954, стр. 190—191.

⁸⁰ Сакъзов, п. ст., стр. 685.

⁸¹ Бертрандон де ла Брокиер (в 1433 г.) съобщава, че горите около днешните села Ветрен и Вакарел били свърталище на разбойници (сб. Положението на бълг. народ..., стр. 31). Според Дерншвам (1553—1555 г.) в Турция ставали „много разбойничества и убийства“. Разбойниците по пътищата били предимно бедни войници (с. там, стр. 37). Стефан Герлах (1578) пише, че разбойници върлували в горите на пътя от Ниш за Белград (Пер. сп., VI, стр. 21—22). Също и в Софийско през XVIII в. (срв. м. тр. Културни и политически връзки между България и Русия, стр. 53), в Преславско (според Йосиф Бошкович в 1762 г.), в Рила планина (ограбили Рилския манастир в 1766 и 1767 г.), в Лозенградско (според граф Александър Морис д'Отров в 1785 г.) и другаде (вж. сб. Положението на бълг. народ..., стр. 50, 100, 120 и пр.). Разбойници от делиорманското село Юнус Абдал (днес с. Йонково Исперихско) нападнали Разград и разграбили целия имот на населението. Изнасилили жени и отвели жени, моми и деца (Д. Ихчиев, Мерки против разбойническите нападения, Пер. сп., XVIII, стр. 464—468, заповед на султана от 1759 г.).

⁸² Срв. Каниц, п. съч., стр. 216; Иречек, Княжество България, II, стр. 114, 312 (турците в с. Душанци), 339 (турците в с. Стрелча), 797, 811, 812 (турците в с. Айваджик, Месемврийско, живеели от грабеж или пък придружавали пътниците кервани уж да ги пазят от разбойници).

^{82a} В 1859 г. в Делиорман върлувал разбойникът Солук Мустафа, а в Силистренско — халджи Ибраим паша. Изобщо пътуването през Делиорман било много опасно, понеже разбойници се криели в горите и нападали пътниците (Маринов, Дели-Орман, стр. 65, 104).

⁸³ Кънчов, Македония, стр. 99. Според Макензи и Ирби (1862—1863) в околността на Одрин (вероятно в Странджа планина) имало хайдути. Воденският мюдюрин ги уверявал, че пътят Остро̀во — Костур бил пълен с разбойници. Също върлували такива около Велес, в Битолска и Охридска околия, около Самоков, където се събирали харамии, бягащи от един край в друг (п. съч., стр. 38, 95, 100).

⁸⁴ Макензи и Ирби, п. съч., стр. 90.

⁸⁵ Очевидец разказва за построяването на нов голям караул на старопланинския проход „Св. Никола“ (на пътя Ниш и Пирот за Лом и Видин) през 1870 г. Цели кервани от хора от околните села, между тях старци и жени, с товар на гърба се изкачвали към върха на планината, гдето работели дене и ноще, при лошо време и без всякаво възнаграждение (Каниц, п. съч., стр. 216—217).

⁸⁶ Вж. у Каниц, п. съч., стр. 217—220, образа на тези дребнейски органи на властта, наричани заптне.

⁸⁷ Namier, Des Osman. Reiches..., I, стр. 390—391.

⁸⁸ Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, I, стр. 197: в края на XVIII в. Битоля имала около 12 000 жители, повечето от които били мохамедани.

Евлия Челеби съобщава, че в Битоля имало софти, които се занимавали с разбойничество, и много албанци разбойници (Пер. сп., LXII, стр. 187). Също и в Егридере (Крива паланка) върлували разбойници (с. там, стр. 179).

⁸⁹ Макензи и Ирби, п. съч., стр. 118. По предание на местните мохамедани Ново бърдо имало някога 6000 къщи, а християните дори ги удвоявали. Една от причините за неговото запустяване били ужасните насилия на един местен турски феодал (с. стр.).

^{89a} Белон, п. съч., стр. III.

^{89b} Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 122.

^{89в} Иречек, Княжество България, II, стр. 168.

⁹⁰ Лб. Стојановић, п. сб., № 2020: „Въ лето гсд. изидоше проклети пещи,

зовѣм(и) тескере, ѿ проклетаго рода измаилтска“... Муселимът на Крагуевац Мехмед издал пътен лист в 1798 г. на монах Йоаким от манастиря Волявча (Руднишко) (вж. Државна архива НРС, 1900—1950 г., стр. 167).

⁹¹ Вж. м. тр. Принос към биографията на Неофит Рилски, София 1951, № 80; също окръжно на пловдивския митрополит Никифор в Архива на Р. Попович в БАН от 3. VII. 1838 г.

^{91a} В мое време през Хамидовия режим се искаше тескере за пътуване от един вилает в друг, а нуфуз (свидетелство за раждане) — за пътуване в един и същ вилает.

Вж. подробен очерк за вътрешната и външната търговия у Б. Цветкова, п. ст., Известия на Института за българска история, V, стр. 103—115.

⁹² Иречек, Княжество България, II, стр. 727.

⁹³ С. там, стр. 744, 687. Село Фундукли (днес Тервел, Ямболско,) било едно от главните им седалища сред техните имения в Ямболско и Карнобатско. Вж. Автобиография на Софроний Врачански, изд. П. Орешков, стр. 88, за фундуклийския султан, стр. 92, за Ахмед Гирай в Шихлари, Карнобатско.

^{93a} Срв. Б. Пенев, История на българската литература, т. IV, ч. II, София 1936, стр. 1941 сл.

⁹⁴ Според Каниц Кулският край бил най-плодородният пункт в голямата българо-дунавска тераса, но заселените там татари и черкези едва извличали от тази плодородна почва насъщния си хляб, а европейски преселници, казва той, в какъв рай биха обърнали тоя земен кът. Почвата навсякъде била по-скоро изрината, отколкото изорапа. Виждайки тази печална картина, дори кавказките красавици, които тук-там се показвали в износени дрехи, не могли да успокоят раздражението на чужденеца „против лошата организация и администрация на неспособното турско население“ (п. съч., стр. 252—253).

⁹⁵ С. там, стр. 224—235, 230 (черкезки обир в манастира „Св. Врач“ при с. Добри дол, Ломско).

^{95a} С. там, стр. 324, 348—349.

^{95b} Иречек, п. съч., II, стр. 835, 839, 843.

⁹⁶ Иширков, Град София през XVII в., стр. 8.

⁹⁷ Срв. Табаков, Опит за историята на гр. Сливен, II, стр. 39—40: кърджалийските опустошения благоприятствували голяма част от населението на разсипаните български села да се посели в градовете, които имали почти турски колорит и усилено гъркоманство. Иидже войвода, според автора, бил на път да стане втори Кара Георги за българите (?!).

⁹⁸ В Търновска каза войските на Осман Пазвантоглу погубили и ограбили невинни жени и деца. Много семейства били пленени и отведени във Видин. В кратко време те превърнали в прах и пепел всичко, що им попаднало, изгорили до 80 села в Никополска и Севлиеvsка каза. Запалили Никопол и много жители изгорели. Също и кърджалиите, както се признава в султанските фермани (срв. погоре, стр. 50), били в действителност разбойници, които масово нападали градове и села, обирали ги и дори ги опожарявали. От своя страна султанските войски, които водели борба срещу Пазвантоглу, вършели грабежи и други безчиния над християнското население (вж. по-подробно описание у Златарски, сб. България 1000 години, стр. 726—727).

⁹⁹ Вж. тук, стр. 119, заб. 71 съобщение на Каниц за Западна България. През турското владичество били изсечени и дърветата около Йерусалим (Информационен бюлетин, изд. на Израелската легация в София, № 14, януари 1955 г., стр. 8).

¹⁰⁰ Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 37. Съобщение на Hans Dernschwamm.

¹⁰¹ С. там, стр. 35, 36. Вж. и Иречек, Стари пътешествия по България, Пер. сп., VII, стр. 102: в Одринско християните живеели зле и сиромашки, в лоши, ниски колиби от дърво и камък.

¹⁰² Пер. сп., VII, стр. 105.

¹⁰³ Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 49.

¹⁰⁴ П. съч., стр. 132. В с. Медишовец, Кулско, Каниц предпочел да прекара нощта на един малък дървен чардак, отколкото в селска къща, понеже по думите на неговия драгоманин и заптието, които предварително прегледали много къщи, всички били неудобни и нечисти (с. там, стр. 251).

¹⁰⁵ Реч на датския писател Харолд Руе на тържествено чествуване 150-годишнината от рождението на Андерсен в София, в. Отечествен фронт, 12 април 1955 г., бр. 3300, стр. 3.

¹⁰⁶ Каниц, п. съч., стр. 225.

¹⁰⁷ Сб. Положението на бълг. народ..., стр. 39.

¹⁰⁸ В 1671 г. Джон Бърбъри отседнал в Белград в къщата на един гръцки търговец. Тя била „бедна и проста“. Тоя търговец нямал по-хубаво жилище от страх да не се прояви, че е богат и турците да го ограбят чрез тежки данъци (с. там, стр. 46). Обаче няма съмнение, че трудещото се християнско население в Белград било принудено да живее в мизерни къщи поради немотия. В Белградчик на Каниц се хвърлила в очи бедността на 200-те му къщи (п. съч., стр. 292). За къщите в други градове срв. тук, по-горе, стр. 12—13.

¹⁰⁹ Срв. Лебедев, п. съч., стр. 608.

¹¹⁰ Според Дерншвам българите (в Тракия) носели сиви и бели ямурлуци, нямали обуца, нито ботуши, а само цървули от нешавена полска кожа и чорапи до коленете (сб. Положението на бълг. народ..., стр. 39).

^{110a} Настанал голям глад в 1623 г., мнозина, най-вече в морските страни, измрели от глад (Стојановић, п. сб., № 1133); в Босна в 1686 г.: мера пшеница — 50 оки по 1650 аспри, вино — 2 оки за ока восък (с. там, № 5710, 5712); в Босна в 1690 г.: мера пшеница — 50 оки по 10 000 аспри, ока вино 40 аспри, ока ракия 140 аспри, ока грах 150 аспри: ока лук 130 аспри, ока ряпа 120 аспри, ока месо 150 аспри, ока сирене 160 аспри, ока ябълки 120 аспри, ока мед 200 аспри, ока масло 600 аспри, ока ориз 150 аспри; в тази година ядели лой за свеши ока 120 аспри, също и „паса месо и конско и чловеченско“ (Стојановић, п. сб., № 5712). В летописна бележка от 1740 г. паднал сняг на 5 септември и държал до 25 април, „бисъ zelo гладно по васем8 тврском8 предел8“: 1 товар пшеница — 20 гроша, а карашикът (смесено) — 16 гроша, овес — 8 гроша. В друга бележка, вероятно от същата година: ока брашно — 16 пари, ока грах — 15 пари, к8п8са ока 8 пари, зехтин ока — 2 гроша, сол ока — 10 пари, пиринч (ориз) ока — 30 пари, бял лук 2 главици за пара, 1 осмак овес — 3½ гроша, ока сено — 4 пари, слама 2 оки за 5 пари (Зборник за историју јужне Србије и суседних области, стр. 248).

В 1748 г. било дъждовно лято от 19 юли до 20 септември „и толико лѣдн имаше мѣки w глади“ (с. там, стр. 249). Също и в 1783 г. в манастиря Девич (Стара Сърбия) нямало хляб, житото било скъпо — 1 ока 4 пари, „карлица“ 8 гроша: „беше велика нѣжда за лебав и биаше немирно време, брата пленаше и хараше“ (с. там, стр. 269). Глад имало и в 1814 г. (Стојановић, п. сб., № 3941). В 1875 г. „стана много глад на Скопие, в което мреха чедовечи за хлеб.“ В Кратово брашното било 18 гроша шиник, в Паланка ока слама — 1 грош и я нямало. Умрели манастирските (лесновски трябва да е) говеда, коне и овце. Така е било в Кратовско, Щипско „тако кажи сички Скопски санджак“ (с. там, стр. 257). За глад в Хасковско през 1794 г. вж. следващата бележка.

¹¹¹ Християните в с. Дяково (сега Скравена, Ботевградско) били „извънредно бедни“. Затова според католическия епископ Петър Солинат (умр. 1623 г.) те се криели, за да не плащат тежки данъци (F e r m e n d ž i n, Acta Bulgariae eccles., р. 19). Същият нарича населението в Чипровци „беден християнски народ“ (с. там, стр. 14). Католическият архиепископ Петър Богдан (в 1640 г.) говори за жестоко турско преследване на „бедните християни“ в България. Жителите в с. Брястовец, Плевенско, били толкова притеснявани от турците, че не могли „да вдигнат глава“ и ходели „бедните унижени като крави“ (с. там, стр. 84). Към 1657 г. в чепинските села имало голям глад и на ония, които се потурчвали, било давано рѣж и просо (разказ

на поп Методий Драгинов за потурчване на чепинските българи, сб. Положението на бълг. народ..., стр. 86). Павлияните (католици) в свишовското с. Белене били „извънредно бедни“, не могли да плащат толкова много данъци и поради това бягали по други места (Fegmendžin, п. сб., стр. 259—260), съобщение на епископ Филип Станиславов от 1659 г.). С молба от февруари 1684 г. до султана „бедните жители от Татарпазарджишка околия“ заявили, че са бедни и не са в състояние да съберат и изпратят през тази люта зима исканите дърва, пълнове и възлища (сб. Положението на бълг. народ..., стр. 59). В 1794 г. в Хасковска околия и в съседните околии настъпил глад поради слабите валежи и главно поради пакостите на даалиите. Цялата настъшна храна била разграбена и „бедната рая“ — пише хасковският кадия на султана — сега е принудена да пасе трева по планината“ (с. там, стр. 148).

¹¹² Вж. султански заповеди от 1772 и 1789 г. до властите в Румелия; доклад на илямхасковския кадия от 1794 г.; на шуменския кадия от 1789 г. (сб. Положението на бълг. народ..., стр. 148, 168, 169).

¹¹³ Макензи и Ирби, които при пътуването си се запознали добре с положението на християнските народи в Европейска Турция, ясно говорят, че от турския режим най-много страдал българският народ и изобщо „селаните от славянското племе, което живее от Черно море до Адриатическо море и от р. Вардар до Дунав“ (п. съч., стр. XII—XIII).

¹¹⁴ Като сравнява тежкото положение на българите с положението на работниците в Западна Европа, Л. Йовчев (после екзарх Йосиф) пише: ако европейският работник се счита злощастен, че изкарва на ден 20—30 гроша, колкото да се изхранва, напой и облича, без да може да поддържа семейството си прилично, да даде на децата си възпитание и да набере нещо за старостта си, както средното съсловие, колко повече е нещастен българинът, с изключение на една малка част от народа, който работи повече от европейския работник, храни се и се облича по-зле, живее по-рядко със семейството си, не може да даде никаква отхрана на децата си, не може да приготви нещо за старост и много пъти не намира работа, ходи цяло лято и цели години на гурбетчилък за нищожна плата, със занаят, който иска много труд и дава много малко печалба, сѐ е под грижа и тегло и лишен от всичките приятности на образованото общество (сп. Читалище, кн. IV, г. II, Цариград 1871 г., стр. 154).

¹¹⁵ Цитат у Lamoignon, п. съч., стр. 182—183.

¹¹⁶ У Каниц, п. съч., стр. 104, (целият текст на тоя акт в руски превод).

¹¹⁷ Несъмнено тук авторът на Гюлханския хатишериф — Решид паша — идеализирал епохата, през която Турция се разширявала и станала могъща държава и мохамеданите, като участвували във войните, наистина забогатявали чрез грабеж и плячка.

VII. ДУХОВЕН УПАДЪК

1. Православните верско-национални общества в тежко материално положение

Икономическият упадък довел покорените от турците християнски народи до голям умствен и културен упадък. Може да се каже, че турските власти преднамерено вършели разни насилия за духовното изнемошяване на християнското население, оставено на тях като данъкоплатна маса и производителна сила. Наистина турските султани оставили да съществуват християнските общини, обединени в няколко религиозно-народностни общности — автокефални църкви (Цариградска, Антиохийска и Иерусалимска патриаршия, Охридска и Ипекска архиепископия). Дори някои султани потвърждавали правдините на някои по-големи манастири.¹ Обаче те и техните служебни органи им правели всевъзможни пречки, за да могат да развият творческа обществена дейност, въпреки че православните духовни началници и подведомствените им архиереи в своята обществена дейност се явявали крепители на турския феодален строй.² Както е известно, още при султан Мохамед II в 1466 г. при цариградския патриарх Симеон бил въведен противоцърковен обичай всеки нов цариградски патриарх да плаща на султана пешкеш (подарък),³ който постепенно се увеличавал (още при Мохамед II от 1000 златици бил повишен на 2500, при Сулейман Великолепни в 1522 г. — на 4600, после до 11 000 жълтици и т. н.),⁴ особено като се засилила властта на великите везири (от края на XVI в.). Така великият везир Али паша поискал от цариградския патриарх Тимотей (1614—1622) да внесе 100 000 жълтици под предлог, че уж през своето патриаршествуване той поставил 300 митрополита и получил 300 000 жълтици (по 1000 жълтици за всеки един). Патриархът можал да се отърве от тази беда, след като похарчил 30 000 талера (за подкуп и други разноски).^{4a} Освен това патриаршиите и другите независими църкви, както и манастирите били обложени с годишен данък, наричан обикновено харач (мири-рюсум или мирия), който също се увеличавал. Всеки епархийски владика (митрополит, архиепископ и епископ) бил длъжен всяка година да събира мирия от свещениците и народа в епархиите си и да я внася в патриаршията, която от своя страна внасяла обща сума — мирия — в държавното съкровище. Има официални сведения, че освен тоя данък владиката събирал в полза на държавното съкровище още данък за-

рари-касабие (такса — обезщетение за клане на добитък) и мирикесим-акчелари (определено даждие за гвардията на султанския дворец) (вж. тук, по-горе, стр. 32). Ако някой владика не внасял редовно мирия на патриарха, той бил свалян от катедрата.⁵ В някои места управители, спахии, еничери и др. пречели на епархийските владици да събират редовно от епархиите си посочените в бератите им даждия и такси, като притеснявали християните и ги наклеветявали с цел да изтръгнат от тях пари. При обиколка на владиката из епархията турски чиновници искали от него и дружината му ява-джизиси (сир. данък, налаган на чужденци, които пребивавали временно в турска територия). Освен това турци (куриери, спахии, еничери и други държавни служители) им отнемали конете и мулетата; насилвали ги да им платят глоби, че са си променили облеклото (при обиколката със своята свита те се обличали в други дрехи, за да могат да преминат по-сигурно през някои опасни планински места).⁶ Някои манастири ставали дори владение на спахии-мохамедани.⁷ Това подбуждало турски големци да завладяват и манастирски имоти.⁸

Общото обедняване на християнското население⁹ довело и техните верско-народностни общности — поместните църкви — в твърде тежко икономическо положение, намалявали приходите им, те нямали достатъчно средства за самоиздръжка. Те се обременявали с дългове, които трябвало да изплащат нерядко на лихвари мохамедани и евреи. Турската власт задължавала всеки нов духовен началник и епархийски архиерей да изплати дълга, направен от неговия предшественик. Това водело към ново увеличение на църковните дългове.¹⁰ Едвам султан Мустафа III с ферман от 1758 г. поради оплакване на охридския архиепископ — патриарх Методий — предписал всеки нов патриарх да бъде държан отговорен за държавните данъци, а не и за личните дългове на предишните патриарси.^{10а} Поради това духовни началници и епархийски архиереи били принудени да правят често посещения в Русия, Влашко и Молдавия, за да събират милостиня, или отправяли трогателни просби до руските владетели за милостиня.¹¹ Освен това те залагали срещу заеми скъпоценностите на църквите си у кредиторите.^{11а} Монасите често се разбягвали или пък продавали църковните съдове и се скитали в християнските страни, най-вече в Русия, за да събират помощи. Към 1762 г. Хилендарският манастир трябвало да плати държавен данък 3000 гроша и 27 000 гроша дълг. Понеже манастирът нямал възможност да ги изплати, между монасите избухнали раздори, които принудили Паисий Хилендарски да напусне шумния Хилендар и да се засели в Зографския манастир, гдето в 1762 г. е завършил своя любим труд „История славяноболгарская“.¹²

Турските феодали (султани, паши, бегове и пр.) влошавали финансовото положение на православните църкви още и с намесата си в изборите за патриарх и епархийски архиерей, като налагали она кандидат, който им давал по-голям пешкеш. При това всеки нов архиерей трябвало да дава и подаръци на разни турски големци (срв. по-горе, стр. 116, заб. 33^а). Местни спахии, кадии продавали и енориите.¹³ В действителност господар и висш диригент на външния живот на патриаршиите бил султанът, ако и да бил иноверец, и тях-

ната автономия ставала твърде привидна. Църковните началници се явявали като турски държавни сановници и техният пост и живот зависел от волята на султана.

Всичко това, както и турските насилия върху църковни и манастирски имоти,¹⁴ причинявало силно увеличение на дълговете на поместните православни църкви.¹⁵ При патриарх Самуил Ханджери (1763 — 1768) дълговете на Цариградската патриаршия надминавали египетските пирамиди, както сам той се изразил.^{15а}

2. Слаба просвета и книжнина

Финансово разстроени и потискани от турската власт, Цариградската и другите православни църкви в Турция прекарвали твърде труден и неспокоен живот. Явен белег на това разстройство била честата смяна на техните началници, особено на цариградските патриарси,¹⁶ които след смъртното наказание на патриарх Партений III (1657 г.) били лишени от някои почетни привилегии.^{16а} По интриги и чрез наддаване могли да бъдат сменявани и епархийските архиереи.¹⁷ При такава несигурност тяхното внимание било насочено главно към това — как да си запазят местата и да придобият повече средства. По тази причина православните поместни църкви в Турция не могли да изпълняват своето обществено задължение — да развиват културно-обществена дейност, каквато проявявали при благоприятните икономически условия преди турското робство. Те били принудени да се грижат главно за своето съществуване и да крепят духа и православната вяра на своите народи, заплашвани всеки ден от своеволията на турските управници, да ги предпазят от потурчване. Те нямали и необходимите материални средства да организират народно образование и да поддържат неговото правилно развитие. Честите пък смутове, които ставали в тях заради патриаршеския престол и епархийските катедри, още повече отклонявали духовните ръководители от грижите за народната просвета. В Цариградската патриаршия настанал духовен упадък още при патриарх Генадий Схолярй (1454 — 1457), който с тъга се провиквал: „Къде има сега у нас училища на мъдростта?“¹⁸ По това време царувало невежество и сред атонските монаси,¹⁹ ако и да се ползували те с привилегировано положение. „Едно време в тази планина, пише френският пътешественик Белон (към 1546 — 1549 г.), тук се намирили ценни ръкописни гръцки книги, защото гърците в казаните манастири в миналото били много по-учени, отколкото в настоящия момент. Сега вече няма никой, който да знае нещо, и е невъзможно да се намери в цялата Атонска планина поне по един (такъв) калугер във всеки манастир. Ако човек поиска да има книги по богословие, то би намерил такива, но няма никакви книги за поезия, история, нито по философия. Загубата на гръцки книги трябва да се отдаде на нехайството и невежеството, които са завладели народите на страните в Гърция, които са напълно изродени. И не само в наше време, но вече отдавна няма нито един учен в цяла Гърция. Няма и някои, които да знаят гръцки, латински, разбира се, знание, придобито чрез учение (сир. училище), как-

то е сега по цялата латинска страна (*est partout le pays des Latins*). Между всичките 6000 калугери, които живеят в планината в такова голямо множество, едва биха се намерили двама или трима във всеки манастир, които знаят поне да четат или пишат.²⁰ Дълго време се разпространявала слаба просвета в килийните училища в манастири и църкви. Тя се състояла в усвояване на елементарна грамотност (гръцка) по богослужебни книги (Часослов, Октоих, Псалтир и др.). Духовенството, особено нисшето, било изобщо малограмотно. Както забелязал Стефан Герлах, богословските училища от византийски тип били закрити и малко духовни лица разбирали старогръцки и самите богослужебни книги.²¹ През XV — XVI в. повече училища не се откривали поради липса на учители. От около 230 образовани гърка, които се споменават през XVI в., 170 се родили и живеели в островите и крайбрежията под венецианска власт или в Италия и другаде в Европа. От останалите 60, които се намирали в Турция, за 45 души се съобщава просто, че били интелигентни архиереи, монаси и други духовни лица, обаче не е запазен никакъв друг белег за тяхното образование. Дори образованите гърци в Цариград — Теодосий Зигомала и Мануил Малакс — се родили и добили образование в Навплион под венецианска власт. При това образованието на Мануил Малакс не е било високо, както се вижда от съчинението му *Πατριαρχική Ιστορία Κωνσταντινουπόλεως*.^{21a} В Атина, славната столица на древногръцката мъдрост и изкуство, през втората половина на XVI в. образованието било на твърде ниска степен, ако и да имала плодородни полета и жителите ѝ да добивали сравнително добри доходи от търговия с маслини. Техният гръцки език бил твърде огрубял.²² През XVI в. се намирали в умствен упадък и градовете Ираклия (визант. Хераклея), Солун, Янина.²³ Училища (гръцки) се срещали само тук-там. Един солунски митрополит признавал, че в неговата епархия нито един монах не знаел старогръцки и следователно не разбирал църковните молитви.²⁴

Като разглеждал това състояние на просветата, Теодосий Зигомала (чиновник при цариградския патриарх Иеремия II) писал на тубингенския професор Мартин Крузиус: „Като живеем дълго време сред варвари, и ние самите (сир. гърците) станяхме варвари. Не можем да вдигнем и очи поради многото бедствия, които претърпяваме. В гръцките земи, поробени от агаряните, няма място за свободните науки. Причина за това е обстоятелството, че гърците са угнетявани от бедствия и тежка нужда да добиват храна и облекло.“^{24a}

Училищното образование в гръцките земи се намирало изобщо в жалко състояние и през XVII — XVIII в. Килийните учители били малообразовани (свещеници, занаятчии). В някои градове (Цариград, Костур, Янина) били откривани по-горни училища, в които се изучавали граматика, гръцки и класически писатели, риторика, логика, етика, но те били съвсем малко и неблагоустроени (нямаło учебници и добри помещения, един учител — за всички учебни предмети). През 1749 г. при Ватопедския манастир било открито училище, което било наричано академия, начело с гръцкия учен Евге-

ний Вулгарис, но то малко време съществувало (до 1757 г.) и не е създало никакво просветно движение. Евгений Вулгарис напуснал Атон, понеже и цариградският патриарх, и атонските монаси не одобрявали неговите „нови теории“ (западноевропейски „науки“). Вместо него бил назначен Атанасий Пароски, враг на западната наука, който смятал, че математиката не трябва да се преподава, понеже приучвала учениците да отричат постите. Скоро академията била закрыта и зданието ѝ изгоряло. Както се говорело в Атон, монасите го подпалили от ненавист към западната наука.²⁵

Под въздействие на обществено икономическите промени (разложение на турския феодализъм, проникване на капиталистически отношения) гръцките търговци и занаятчии все повече чувствували нужда от реално образование. В началото на XIX в. се открили вече в някои места взаимоучителни гръцки училища, но до 1821 г. (гръцкото въстание) те били още малобройни. Според един гръцки историк гръцкият народ бил потънал изобщо в почти пълно невежество.²⁶ Поради това в края на XVIII в. и в началото на XIX в. и самото духовенство било невежествено. Според същия историк от 1000 гръцки свещеника едва 10 могли да подпишат името си, а от 180 епархийски архиерея в Цариградската църква едва 10 имали надлежно образование. От останалите 180 архиерея 30 или 40 познавали само гръцката словесност и могли да четат Св. писание и църковните отци.²⁷ Рядко се срещали и образовани цариградски патриарси. През XVI в. повечето патриарси били слабо образовани, а още повече такива патриарси имало през XVII в.

При тази ниска степен на народната просвета нямало умствено творчество, нито проява на сериозна научна мисъл. Не е известен опит за освобождение от средновековния мироглед, нито пък опит за по-нататъшното развитие на византийската образованост. Не е съществувала вече цветущата византийска историография. Изгаснали византийските религиозно-философски школи от XIV—XV в. (срв. тук, стр. 31), а за научно естествознание никой и не мислел. Не само философията била чужда на гръцкото общество, но и християнското знание (богословие) не се развивало. Твърде рядко се явявали проповедници на свободомислени и еретически възгледи, но нямали успех (иеромонах Герасим от о-в Крит, осъден в 1668 г.; иеромонах Методий Антракевс от Янина, учител в Костур, осъден в 1720 г.).²⁸ Дори такъв образован иерарх като александрийският, а после цариградски патриарх — Кирил Лукарис — смятал това умствено състояние на Източната църква за нормално и полезно.²⁹ Гръцката литература се намирала в застой. Твърде слабо е било развитието на историографията, която засягала главно историята на църквата и то в летописна форма.³⁰ В края на XVI в. се разгоряла борба срещу католическата пропаганда. Във връзка с това се появили доста полемични съчинения. Може да се каже, че „почти цялата литературна дейност на църковните представители се ограничавала в полемика с латинци и протестанти“.³¹ Но и тази полемика нямала научна задълбоченост. Дори през XIX в. въпреки откриването на средни гръцки училища и създаването на просветни дружества развитието на научната гръцка литература в Турция било незадоволи-

телно. По случай 50-годишния юбилей на Халкинското богословско училище (основано в 1844 г.) един гръцки писател изтъкнал, че научната дейност на това училище не е била висока, то не е издало нито един научен труд. Той обвинявал гръцките владици, че се помиривали със съвременното „духовно безплодие и отсъствие на умствени занятия.“ Само ония от тях, които получили образование в Русия или Германия, издавали по някой научен труд, а всички останали, щом излизали от о-в Халки, „оставяли там своите таланти повидимому дълбоко заровени в земята“.³²

В умствен застой били също тъй България и Сърбия. Там книжовната дейност се състояла главно в преписване на средновековни славянски ръкописи, особено през XVII и XVIII в. Появата на дамаскинската литература бил малък умствен проблясък, но без творческо значение. Народната просвета в България почнала да се развива едва през четвъртото десетилетие на XIX в., но срещала големи спънки поради противодействието и невежеството на фанариотските гръцки владици, които, покровителствувани от турската власт, дори гонели по-будните български учители.³³ От време на време от манастирите се явявали ученолюбиви монаси (Йосиф Братисти, Паисий Хилендарски, Кирил Пейчинович, Неофит Рилски, Неофит Бозвели и др.), обаче, общо взето, монашеството се намирало в невежество, което се хвърляло в очите на образовани чужденци.³⁴

3. Общо ниско културно състояние

Изобщо сред християнските народи в Турция се ширели невежество и суеверия.³⁵ В техните земи се разстилал духовен мрак,^{36a} много по-гъст и по-угнетителен, отколкото в християнските държави, гдето умственото движение от XV в. постепенно се разраствало. Към средата на XVI в. те изпаднали в такова невежество, че никой не си спомнял къде се намирали старите паметници в техния град, нито пък се интересували за това. Дори духовните лица не знаели къде се намирали разрушените преди няколко десетилетия църкви.^{36b} Нашият народ, най-много угнетяван от турските феодала,³⁶ дори забравял своето историческо минало.³⁷ Напълно вярно характеризира Каниц духовното състояние на християнските народи в Турция. Тогава, когато Западна Европа блестяла с гении като Колумб, Лютер, Коперник, Бекон, Галилей и Милтон, „Изток, покрит със средновековен мрак, още спал с непробуден сън: всичките му духовни стремежи били потискани през няколко века.“³⁸ Християнските народи в Турция оставали в ниско културно състояние. На Стефан Герлах (1578 г.) българите в с. Куручешме (сега Бяла паланка) правели впечатление на полудиви люде, които били с дълги коси, спуснати по плещите им, и с калпаци, украсени с четири висулки.³⁹ Ако и да се отличавали с нравствени качества (добродушие, гостоприемство,⁴⁰ преданост към бащината си вяра⁴¹), българите имали груб характер, били прости люде.⁴² През XVIII в. те, както и сърбите в Турско, стояли в културно отношение по-долу от русите и от австрийските сърби, понеже, както обяснява Паисий Хилендарски, били угнетявани от турската власт и от гръцките вла-

дици, чиито катедри турското правителство превърнало в предмет за търговия и в оръдие на своята потисническа политика.⁴³

Някои историци представят гърците, че били твърде свързани с църквата и религиозната традиция.⁴⁴ Това е вярно от външна страна, но те не се отнасяли с нужното почитание към своите верски места — църквите. Руски пътешественици срещали църкви, които християните държали нечисто и дори ги използвали при празници за нощуване.⁴⁵ Такива явления се дължали на невежество и огрубели нрави. Те се изразявали ясно в домашния бит, в тежкото положение на жената (срв. тук, стр. 29). Краен консерватизъм сковавал живота на жената. Тя не могла лесно да получи развод, защото народът не го смятал за нормално явление. Особено тежко било положението на вдовицата. Например в Епир, ако била възрастна, тя трябвало не само до гроб да носи черни дрехи, а и да не излиза от къщи, освен за да посети болен или умиращ.⁴⁶

По традиция гърците под ръководството на своето духовенство пазели византийското църковно изкуство (живопис, музика, архитектура) в неговите основни линии, но нямали сили да му дадат тласък за нов разцвет в съчетание със западноевропейското изкуство. През първата половина на XIX в. се създава силна гръцка буржоазия, която командувала на турските пазари, обаче при все това гръцкият народ под турска власт останал много по-назад в културното си развитие от своите еднородци в свободна Гърция. Справедливо е сравнението на Макензи и Ирби, които в 1862—1863 г. посетили Гърция и Европейска Турция. Ако Гърция бъде сравнена с напредналите християнски страни, то в тоя случай „сравнете — пишат те — детинството и възмъжалостта“. Но ако тя се сравни с гръцките земи под турска власт, то „усещате разликата между възраждането и упадането“.⁴⁷

Турското робство ударило своя печат още по-силно върху културното състояние на българите. Поради това, че са държани като „в железни капани“ от многочислено турско население и големите турски гарнизони,⁴⁸ те били по-угнетени, отколкото гърците. Нашият народ, твърде трудолюбив и привързан към земята, проявявал големи способности в строителното изкуство и в занаятчийската промишленост. През първата половина на XIX в. се създава и деятелна българска търговска класа, която води буйна борба с гърците за овладяване на пазарите в Турция и заедно с гръцката буржоазия разпространявала цивилизация в Европейска Турция.⁴⁹ При все това турското владичество пречело да се развият „неговите [на бълг. народ] таланти чрез по-близко съприкосновение с европейската цивилизация“. Оставени без поощрение и ръководство на държавата за рационализиране на производството, българите продължавали да си служат с първобитни средства на производство и стояли до Освобождението още далеч от културното развитие на западноевропейските страни.^{49a} Запазените средновековни български и сръбски църкви и манастири показват, че изкуството (архитектура, живопис) било сравнително добре развито, но в турско време то е в голям упадък. Строели се малки, ниски, полузарити в земята църкви. Вижда се изобщо скована, традици-

онна иконография, слабо и несигурно поддържане на стари византийски образци. Изобщо докато преди турското владичество България и Сърбия не изоставали в културно отношение от другите европейски страни, турското робство поразило умствените дарби на техните народи. Те оставали дълги векове (XV — XVIII в.) в културен застои, в противоположност на напредъка на науката, промишлеността и културата в европейските християнски държави.⁶⁰

Особено изостанал албанският народ под натиска на мохамеданските феодали. Средновековният бит се задържал в много места на Албания до нейното освобождение от турското владичество. Обичаят *vendetta* (бесса, кръвна мъст), който през средните векове под влияние на църквата и държавата почти изчезнал, под турското владичество пак се явява в своята сила особено между гегите (северните албанци). Той станал толкова вреден за обществото, че самият турски султан намерил за необходимо да го забрани със специален декрет, прочетен тържествено на площада в Шкодра от тамошния валия Кязим паша.⁶¹

БЕЛЕЖКИ

¹ Според едно късно известие атонските манастири успели да добият такъв ферман от султана в Бруса още преди завладяването на Цариград срещу 14 000 жълтици подарък (В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, стр. 78). Манастирът Маргарит или Св. Иван Предтеча (Продром, близо до Сяр) също получил ферман от сейтан Мустафа, син на Баязид I, Мурад II, Селим (вероятно I) (срв. Григорович, п. съч., стр. 122). Също и Рилският манастир притежавал такива фермани (вж. Д. Ихчиев, Турските документи на Рилския манастир, София 1910 г., № 4 — 9).

² Срв. Kabrda, п. ст., стр. 198.

³ Един вид такса за берата, който султанът връчвал на всеки новоизбран църковен началник.

⁴ Срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, стр. 483, 486—487.

^{4a} Папартън, п. съч., V, 2, стр. 75 (по Hammer).

⁵ Вж. султански фермани от 1679 и 1680 г., издадени по искане на цариградския патриарх Яков: софийският митрополит Авксентий бил свален, понеже не внесъл на патриарха мирията за 1678 г. (снеси мири рюсум), но после бил възстановен, след като се задължил да внесе тоя данък и го платил (Kabrda, п. ст., Archiv orientalni, XXIII, стр. 160—161).

⁶ Султански ферман от 10 май 1672 г. до кадиите в София, Пирот, Берковица, Брезник, Знеполе и Ихтиман поради жалбата, подадена от софийския митрополит Мелетий до главната квартира на турската войска (с. там, стр. 157 — 159).

⁷ В една летописна бележка от 1787 г. се говори, че дели Мехмед от гр. Ужица (Сърбия) взел „спаилък“ (спахийски десетък) от манастира Волявча (Л. Стојанович, п. сб., II, № 3587). В 1736 г. спахията на с. Йошаница (Сърбия) „егзео монастирѣ свои берет“ (манастир Св. Георги в Ковачевац) (п. сб., III, № 5785).

⁸ Спахията на с. Бушинац хаджи Мустафа искал да отнеме манастира Волявча (с. там, № 3412).

⁹ П. Ценов (статия Кърджалийското време, в сп. Училищен преглед, кн. 4, г. XXVII, стр. 435, 437) твърди, че до началото на втората половина на XVIII в., ако и да гънели селата в сиромашия и невежество, в градовете цъфтяла задоволителна материална култура (църковно строителство, живопис), имало мирен живот и

„икономическо добруване“. От настоящия очерк се вижда, че това обобщение за положението на нашия народ в края на XVI и през XVII в. не може да се счита за вярно.

¹⁰ Нишкият митрополит Георги Попович (1734—1737) намерил дълг на своя предшественик Иоаникий — 14 кесии или 7000 турски талера. Бекир баша (=папа), който тогава бил в Ниш, му наложил тоя дълг според обичая („како обичайно е във турецком царствию“) (Зборник за историју јужне Србије и суседних области, стр. 75, писмо на митрополита до сръбския патриарх Арсениј IV). И на друго място се говори за идването на нишанджи Бекир паша в Ниш в 1734 г. (с. там, стр. 56).

^{10a} Вж. м. тр. История на Охр. арх.-патр., стр. 115—116.

^{11a} Срв. м. тр. Културни и политически врѝзки между България и Русия през XVI—XVIII в., стр. 26 сл. В една приписка в четвороевангелие, преписано в Кратово през 1563 г. от поп Иоан по порѝка на Матей Ламбадарий от София, се казва, че то било заложено „за владишки дълг у евреи; у които стояло 12 години, докато го взели срещу 2000 (аспри ?) двама братя Адам и Петко и го подарили на храма „Св. Никола“ (в София) през 1621—1622 г. (Спространов, Опис на ръкописите ... в Св. синод, стр. 57). В тефтер на Нишката митрополия е записано, че споменатият митрополит Георги Попович е взел на заем 1500 гроша от Авди ага в Самоков, за да посрещне разносните по поставянето му за нишки митрополит; после — 5635 турски талера (гроша) от „базрѝхана“ Елиасав Янули (евреин), за да плати дълга на Нишката спархия; също и от Арон Яхуда — 200 гроша, от Исак евреин и Челебеки евреин (Зборник за историју јужне Србије и пр., стр. 36—37, 68, 69, 75).

¹¹ Вж. Голубинский, Краткий очерк истории православных церквей..., стр. 136, 137, 138, 139 (охридски архиепископи, които били във врѝзки с Русия), стр. 479, 480—481, 486 (ипекски архиепископи); м. тр. История на Охр. арх.-патр., стр. 90—95; Културни и политически врѝзки между България и Русия през XVI—XVIII в., стр. 26 сл.; Лебедев, п. съч., стр. 827—828 (за Александрийската патриаршия).

¹² Вж. послесловието в това съчинение по изд. на Йор. Иванов, стр. 85. Тоя манастир още в 1722 г. се намирал в голяма неволя поради многото и тежки данѝци, които всеки ден се трушали (Зборник за историју јужне Србије и пр., стр. 394, послание на хилендарския игумен Герасим от 7 септември 1722 г. до карловичкия митрополит Викентий Попович).

¹³ Вж. факти, посочени в м. тр. История на Охр. арх.-патр., стр. 83—85. Вж. у Кабѝда, п. ст., султански ферман от 1672 г.: държавни служители се месели при назначаването на енорийски свещеници (насила оставяли в една енория свещеник, отстранен от митрополита). Каниѝц съобщава, че манастирът „Св. Троица“ в Кулска околия към 1870 г. бил обложен с държавен данѝк и плащал 1500 гроша годишно на турското правителство (п. съч., стр. 255). Съмнително е, че в това време бил искан от манастирите данѝк харач. Вероятно тоя манастир бил задължен да плати данѝк върху доходите си.

¹⁴ Рилският манастир бил често излаган на насилия и грабежи на местни турѝци (Ихчиев, п. сб. № 3, 31). Има известие, че в 1651 г. херцеговинският управител Али паша Ченгик обрал и манастирите, като взел от всеки манастир по 3000 и 4000 гроша (Стојановиѝ, п. сб., 1, № 1467).

¹⁵ За Охридската архиепископия вж. п. м. тр., стр. 84, 89 сл. За Цариградската и другите патриаршии вж. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I.

^{15a} Папартѝу., п. съч., V, 2, стр. 76; п. м. тр., стр. 84, заб. 4. Още един от предшествениците на патриарх Самуил — Кирил V (1748—1751) — увеличил дълга на патриаршията от 500 пунгии (кесии) на 1000 пунгии или на 500 000 гроша за издрѝжка на училището в Атон, покачил пешкеша, даван за брат на новия патриарх, и годишния данѝк (мирия) на патриаршията, въвел и трети годишен данѝк за ежегодно утвърждаване на патриарха (по турски мукерер) (Папартѝу., п. тр., V, 2, стр. 77).

¹⁶ Само при Мохамед II (до 1481 г.) се сменили 9 патриарха (от Генадий Схоларий до Максим III). От 1620 до 1702 г., сир. в продължение на 82 години, се сменили около 50 патриарха, а от 1688 г. до 1716 г., сир. за 28 години, — 13 патриарха (М. Гедѝч, Патриархои пѝахес, стр. 607—622; м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, стр. 498, заб. 15). От 1453 г. до днес, сир. за 500 години, имало 104 патриарха (общо всеки патриаршествувал около 5 години). От тях 67 души били патриарси един път, 24 — два пъти, 8 — три пъти, 2 — че-

тири пъти, 3 — пет пъти (например Кирил Лукарис от 1620—1638 г., Партений IV от 1657—1685 г., Дионисий IV Муселим от 1671—1694 г.). Някои патриарси са управлявали по-малко от 3 години, един пък (Гавриил III) — няколко месеца. Неколцина претърпели насилствена смърт (обесени или посечени, срв. тук, стр. 47). При тези смени се явявали и такива аномалии: Антим V (1841—1842) и Антим VI (1845—1848) са били патриарси преди второто патриаршествуване на Антим IV (1848—1852), Иоаким IV (1884—1886) — преди второто патриаршествуване на Иоаким III (1901—1912). Вж. Prof. T. h. Popescu, Cinci sute de ani dela căderea, Constantinopolul sub Turci (1453—1953), в сн. Orthodoxya, № 3, г. V, Букуреш 1954, стр. 416 сл.

Същото явление, макар и в по-малка степен, виждаме и в Охридската архиепископия от началото на XV в. до 1767 г.: за около 360 години се сменили близо 59 архиепископа-патриарха, сир. всеки управлявал едно на друго около 6 години. Най-честа била смяната в края на XVII в. и в началото на XVIII в., когато тя била най-вече разстроена финансово: от 1688—1718 г., сир. за 30 г., се явяват 12 архиепископа-патриарха, повечето от които са управлявали по 2—3 години, един повече от 5 години, един пък само 7—8 дни. След това от 1745 до 1767 г., сир. за 22 години, се сменили 7 архиепископа-патриарха (вж. м. тр. История на Охр. арх.-патриаршия, стр. 118, 182—210).

^{16a} Цариградският патриарх бил лишен от привилегията да се явява след синодалния си избор за утвърждаване пред самия султан. Тази церемония била оставена да се извършва от великия везир. След 2 години му било отнето правото да носи *скайдис* (един вид широка капела) като негов отличителен белег; забранено му било да се явява във Високата порта, придружаван от 12 синодални владици (едвам през XIX в. му било възстановено това право) (вж. *Παλαρῆγγ.*, п. съч., V, 2, стр. 77).

¹⁷ От 1437 до 1867 г. (за 430 години) се споменават 37 търновски митрополита, сир. управлявали по около 11 ¹/₂ години. Обаче тоя списък не е пълен (вж. м. тр. Търновски митрополити в турско време, СпБАН, кн. II, София 1935, стр. 207—252).

¹⁸ Crusius, Turcograecia, p. 100.

¹⁹ Според Белон в Атон имало около 24 манастира с повече от 6000 монаха (п. съч., стр. 105). Той имал пред вид невежеството главно на гръцките монаси.

²⁰ П. съч., стр. 112, 114. Белон обяснява това печално явление с обстоятелството, че уж прелатите на Гръцката църква и патриарсите, неприятели на философията, отлъчвали от църквата всички свещеници и монаси, които държали, пишели и четели други книги освен богословски. Те уж „внушавали и на другите хора, че на християните не е позволено да учат поезия и философия“ (п. съч., стр. 114). Белон, види се, имал пред вид отрицателното отношение на църковната власт към неправославните и еретически учения.

²¹ Пер. сп., VI, стр. 36; Crusius, п. съч., стр. 205, 246.

^{21a} *Παλαρῆγγ.*, п. съч., V, 2, стр. 163.

²² Напр. *τὸ ἑλατὸν* наричали *iadigi* (Crusius, п. съч., стр. 95.) И според Gislet (французин) атиняни говорели на малко развален гръцки език. Поради своето невежество те не обработвали добре лозята и не месели хубав хляб (*Παλαρῆγγ.*, п. съч., V, 2, стр. 126). За невежеството в Гърция говори фактът, че гръцките секретари на султаните пишели договорите на султаните на прост гръцки език. Също и в канцелариите на митрополиите не знаели византийски език, напр. кодексът на Лариската митрополия до края на XVI в. представлява по думите на гръцкия историк Паларигонулос паметник на невежество: неговите писма имат варварски синтаксис, невероятно неправило писане дори в подписите на митрополитите. Подписите на много първенци в документите на кодекса показват, че те не могли да се подписват правилно на гръцки (п. съч., V, 2, стр. 163—164).

²³ Crusius, п. съч., стр. 93—94, писмо на Теодосий Зигомала, протонотарий в Цариградската патриаршия, от 1581 г. до М. Crusius.

²⁴ С. там, стр. 203.

^{24a} Crusius, п. съч., стр. 94. Преувеличавайки веротърпимостта на турците, Лебедев не приема обяснението на Теодосий Зигомала и други гръцки автори, че турското робство било причина за духовния упадък на гръцкия народ. Според него „турки всема мало пренятствovali грекам пештись о насаждения и развитии просвещения“ (п. съч., стр. 381). Дори „турки дорожили просвещения подвластных им народов и сохранили почти неприкосновенным то, что о них нашлось“ (с. там, стр. 383). Винови били само гръците, че не се интересували от науката. Авторът

има пред вид формалното позволение на турското правителство за откриване народни училища през време на Танзимата и после, но не е взел под внимание всевъзможните пречки на турската власт за учебното дело на християнските народи през XIX—XX в., както и терора, под който живеели тези народи и който разнебитвал тяхната икономическа сила, а заедно с това подбивал и културните им стремежи. Лебедев съвсем се абстрахира от тежките икономически и политически условия, които създали и поддържали турският деспотичен режим за цехомехеданските народи.

²⁵ Лебедев, п. съч., стр. 437—445.

²⁶ Chassiotis, L'instruction publique chez Grecs (Paris 1881). Това съчинение не ми е достъпно и посочвам цитатите по Лебедев, п. съч., стр. 387—389.

²⁷ Според *Κωνσταντίνου Οικονόμου, Τριακονταετής ἐκκλησιαστικὴ* (Атина 1852), също недостъпно съчинение, цитирано по Лебедев, п. съч., стр. 453—454. Срв. за гръцките митрополити *Παπαρρηγ.*, п. съч., V, 2, стр. 163.

²⁸ Срв. м. тр. История на Охр. архиеп.-патриаршия, стр. 289, 290.

²⁹ В писмото си от 1612 г. до холандския богослов Йоан Утенбогар той писал: „Срещат се някои, които изобличават Източната църква в невежество, тъй като изучаването на науките и философията преминало отгук в други страни. Но именно затова, че Източната църква сега е чужда на науката, тя трябва да се счита твърде блажена, като не се занимава с жалки въпроси, които в настояще време оскверняват слуха на хората“ (цитат у Лебедев, п. съч., стр. 453 из съчинението на атинския митрополит Мелетий, *Ἐκκλησι. ιστορία*, III).

³⁰ Известни са съчиненията от XVI в. *Ἱστορία πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως*; *Ἱστορία πατριαρχικὴ*, вероятно съставена от Дамаскин Студит и поместена от Cusi-us в неговата книга *Topographia*; *Βιβλίον ἱστορικὸν* на Доротея (= Иеротея) Монеувасийски; *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων* от иерусалимския патриарх Доситей (умр. в 1707 г.); *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* на атинския митрополит Мелетей (умр. 1714 г.). Вж. Лебедев, п. съч., Обзор источников истории Греко-восточной церкви, стр. 32 сл.; Евс. Поповић, Обща црквена историја, прев., Сремски Карловци 1912, стр. 34—35.

³¹ Лебедев, п. съч., стр. 20; срв. за книжнината в Цариградската църква, п. м. тр. I, стр. 527—531.

³² Цитат у Лебедев, п. съч., стр. 488.

³³ Срв. История на България, I, стр. 342. За клеветничеството на фанариотското духовенство показателна е и гонитбата на воденския владика, грък, срещу тамошния учител Стоян Михайловски, когото обвинил в безбожие (Ив. Г. Говедаров, Копривница, Пловдив 1921, стр. 22). Каниц съобщава, че след като Високата порта разрешила да се строят училища, нишкият митрополит съветвал нишкиите граждани да построят църква, а не училище, за да не стават техните деца неверующи. Според този съвет Нишката община пожертвувала всички свои фондове за постройка на нова църква, започната в 1859 г. (п. съч., стр. 146—147).

³⁴ С. там, за манастирите Св. врач и Св. Троица, Ломска околия, стр. 231—232, 254—255.

³⁵ Вярвали в съществуването на вили и самовили, юди, вампири, таласъми. Имали груби представи за задгробния живот, вяр в чудодейство на амулети и извори. Срещали се набожни жени да стържат очите на фрески в храмовете, да пият като цяр получения прах (срв. Филиповић, п. съч., стр. 417). За суеверията в България вж. и Каниц (п. съч., стр. 71 сл.), който изтъква още, че българите под влиянието на турците са били и фаталисти; Иречек, Княжество България, II, стр. 503: много суеверия са планиците в Царибродско, Брезнишко, Радомирско, Кюстендилско, в някои трънски села, в Нишко и в Македония (Северна); м. тр. История на Охр. архиеп.-патриаршия, стр. 273. За суеверията на гърците в Солун разказват Макензи и Ирби (п. съч., стр. 16). Вж. и Белон, п. съч., стр. 93, 95, 151—суеверия в Лимнос и Сидирокапса.

^{35a} Срв. Лебедев, п. съч., стр. 21—22, 730—731; м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, стр. 94 (Палестина), 196 (Сирия), 522 (Цариград); История на Охридската архиеп.-патриаршия, стр. 339—340; Кратка история на съвременните православни църкви, II, стр. 383, 385 (за Сърбия). От невежеството на българите се оплаквал Софроний Врачански и с остри изобличения се стремил да им възбуди любов към просветата (вж. цитати из негови ръкописни трудове у Б. Пенев, История на българската литература, т. III, стр. 288, 289—290). Лори през първата половина на XIX в. според наблюдението на чужденци в България народните маси били „във висша степен невежествени“ (Каниц, п. съч., стр. 71).

³⁵⁶ Това е писал френският пътешественик Петър Гик около 1550 г. (*Κωνσταντινιάς παλαιά τε καὶ νῦν ὅτι περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, стр. 3—4).

³⁶ Срв. Каниц, п. съч., стр. 34—35.

³⁷ Това направило впечатление на Макензи и Ирби (п. съч., стр. 24); срв. м. тр. Културни и политически връзки между България и Русия и пр., стр. 11.

³⁸ Срв. Каниц, п. съч., стр. 34.

³⁹ Пер. сп., VI, стр. 22.

⁴⁰ В 1827 г. английският свещеник Уолш забелязал, че българите се различават от турците не само с това, че не носят оръжие за нападение, а и по своето изражение и обноски. „Държанието им е открито, естествено и благосклонно и техните обноски са толкова сърдечни и добродушни, че всеки един, когото срещнем, сякаш ни поздравяваше като приятели... Техните къщи бяха винаги отворени за нас и нашето присъствие беше един вид празник за семейството.“ Българките също така се държали открито и сърдечно като към братя. Те били „извънредно трудолюбиви и не остават нито минута без хурка и вретено в ръка“ (сб. Положението на бълг. народ..., стр. 132). Паисий Хилендарски поставя българите по-горе от хитрите гърци, понеже са незлобиви и милостиви (История славяноболгарская, стр. 6).

⁴¹ Адам Веннер (1616 г.) е забелязал, че по пътя Белград—Цариград християните на места в селата нямали църкви и попове, но при все това издигали дървени кръстове по височините и там извършвали своите молитви с малко думи, но доста християнски и ревностно, макар че те били преследвани за това и заедно се наричали и признавали за християни (Ш и ш м а н о в, п. сб., стр. 459).

⁴² Мелхиор Безолт (1584 г.) считал, че българите са прости бедни люде, имали прости отношения помежду си и към чужденците (Ш и ш м а н о в, п. сб. IV, стр. 439). В 1792 г. английският пътешественик Хънтер имал впечатление, че характерът на българите бил груб, и обяснява това „с постоянната жестокост и потисничество на техните нагли управници“ (сб. Положението на бълг. народ..., стр. 122). За Паисий Хилендарски българите са прости люде — орачи, копачи, овчари и прости занаятчи (История славяноболгарская, стр. 6).

⁴³ Юрий Венелин, Древние и нынешние болгаре, Одесса 1829 г., стр. 15; срв. Вл. Францев, Первые русские труды по изучению славянства, преимущественно южного. Сб. Прослава на Освободителната война 1877—1878 г., София 1929 г., стр. 46.

⁴⁴ Според Heineccius (XVIII в.) „не съществува народ, който има по-голяма любов и почит към своята Църква, както гърците“ (мото у Лебедев, п. съч., заглавие). Според Hertzberg (*Geschichte Griechenlands seit dem Absterbend. ant. Lebens...*) в гръцката „нация бил включен твърд църковен елемент“, който „не както у романските, славянските и германските народи, е съставял действително и преобладаващо отличие на самата гръцка националност“ (цитат у Лебедев, п. съч., стр. 98).

⁴⁵ Вж. случаи приведени у Лебедев, п. съч., стр. 700—702.

⁴⁶ У Лебедев, п. съч., стр. 750.

⁴⁷ П. съч., стр. 4.

⁴⁸ Макензи и Ирби, п. съч., стр. 26—27 — бележка на преводача П. Иванов.

⁴⁹ К. Маркс и Фр. Энгельс. Сочинения, т. IX, стр. 391.

^{49a} Каниц, п. съч., стр. 70—71.

⁵⁰ Срв. Филиповић, п. ст., стр. 411 за положението на Македония и Сръбските земи.

⁵¹ Сп. Albania, 1—15 юли 1898 г., стр. 18. ; срв. ст. на Шуфлау в Архив за Арбанаску старину и пр., кн. II, св. 2, стр. 225.

VIII. РАЗРУШАВАНЕ И ОГРАБВАНЕ НА ЦЪРКВИ И МАНАСТИРИ

1. Пренебрежение и нетърпимост към културните паметници

Не само като крайно реакционна сила турската феодална държава е спъвала културното развитие на подчинените християнски нации, но нейните органи действували активно да разнебитят тяхната национална култура и върху нейните развалини да издигнат мохамеданската култура, като я утвърдят особено в градовете. Най-внушителен символ на мохамеданското господство в едно селище бил мохамеданският храм-джамия, творба на арабско-мохамеданското изкуство. Ето защо турските султани, везири и др. турски феодали, като използвали труда на майстори християни, строели все по-красиви джамии на видно място, и то често на мястото на християнски църкви. От високите минарета на множество джамии в Цариград, Одрин, Сяр, Солун, Скопие, Пловдив, София, Сараево и др. градове гласовити имами разгласяли всеки ден (сутрин, обед и вечер) победата на мохамеданската религия.¹ През XVI в. дори в Узунджово, състоящ се от няколко колиби, се издигала джамия (срв. тук, по-горе, стр. 88), също и в Енихан (Нови хан, Софийско).^{1а}

При нашествието си в Балканския полуостров турците, както видяхме, разрушили много стари селища с цел да отворят широк път за нахлуване на мохамеданството. Те заварили в завладените области развита градска архитектура, но не са я ценели. Паметниците на средновековното изкуство във Византия, България, Сърбия и др. области поддържали у християнските народи свежи спомени за изчезналите техни държави, които макар и да съществували върху феодален строй, все пак подкрепяли развитието на народна книжнина (гръцка и славянска) и изкуство. Поради това турските властници проявявали нетърпимост към по-хубавите паметници на изкуството и ги рушили. Те разрушавали освен крепостните стени на градовете, още и дворци и болярски къщи. В Търново превърнали в развалини дворците на Царевец² и Трапезица, също и във Видин,³ столица на Иван Страцимир. Busbecque (1553 г.) съобщава, че 27 години след битката при Мохач (1526 г.) и след нашествието на турците в Унгария в гр. Будим, седалище на бейлер-бега, още се виждали старите хубави къщи на някогашните унгарски магнати, но турската власт никак не се грижела за тях-

ното запазване. Те били или разпукани, или разрушени, или подпреди с греди, за да не паднат. В тях живеели турски войници, които не се грижели за поправянето им.⁴ Същото видял и Стефан Герлах (1573 г.) в Унгария под турска власт. Старите дворци в Будим били в обезобразено състояние. Прозорците били облепени с глина, стрехите развалени и заместени с прости дъски. Статуите на маджарските крале били разбити по лицата и хубавият град, изпълнен с еничери и други войници, бил обърнат „в свински и кучешки яхър“.⁵ В гр. Острагон, седалище на сандажак-бей, в залата на архиепископския дворец по стените се виждала живопис, но очите на изобразените светии и маджарските крале били изкъртени със саби от турците.⁶ Също и в Пловдив Герлах видял, че къщите по тепетата били разрушени и имало жилища без прозорци.⁷

Все с цел да се поддържа мохамеданският облик в градовете турската власт не позволявала на християните да строят нови църкви, като правела големи пречки за подновяване на стари църкви и за поправянето им.⁸ Поради това християните били принудени да строят малки, неугледни църкви, скрити наполовина в земята, за да не се хвърлят в очите на мохамеданите.⁹ Още при Мохамед II било забранено християнските храмове да имат кръстове на куполите си и камбани, вместо които се употребявали клепала (дървени и железни). Понякога не позволявали и силно клепало. Партений Павлович разказва, че когато пребивавал в Охрид (във времето на охридския архиепископ Йосиф (?),¹⁰ направил клепало за църква с позволението на местния муселим, но турците не му позволили да бие клепалото, за да вика християните на молитва.¹¹ Едва след издаването на Хати-хумаюн (1856 г.) християните получили разрешение да поставят кръстове на куполите и камбани на църквите си, обаче до младотурската революция (1908 г.) това не се позволявало навсякъде. Турското население в провинциалните градове се дразнело особено от църковните камбани, като на места се заканвало: „Ще загинем всички, но не ще слушаме проклетия гяурски звън.“¹² Във Видин мохамеданите нощно време откъснали езика на току-що осветената камбана и заплашили християните, че ще разрушат църквата, ако пак бие камбаната, изтъквайки за предлог, че тя заглушавала гласа на муезините в джамии.¹³

2. Разрушаване и превръщане на църкви в джамии

а. В Цариград, Одрин и други градове

Мохамеданите не могли да търпят хубавите и по-големи християнски храмове в селища, где то живеели масово. Тези изпични архитектурни творби засенчвали силата на мохамеданството и затова възбуждали у фанатиците-мохамедани омраза и ярост, може да се каже така, както червеният плащ на тореадора разярявал бикове в испанските кървави игри. Турската власт е отнемала такива църкни заедно със скъпоценностите им и ги превръщала в джамии или пък съвсем ги разрушавала.¹⁴ Такива опустошения завоевателите вършили в Балканския полуостров още докато главната им сила

била съсредоточена в Мала Азия.¹⁵ Това им се виждало, че е добродетел, изисквана от самата мохамеданска религия. Затова и просветеният турски писател от XVII в. Кучи бей Гюмюрджински със задоволство твърди, че когато турците превзели Румелия, няколко хиляди църкви били обърнати в джамии — енорийски и съборни.¹⁶ Само един бегъл преглед на турски разрушения, извършени в няколко по-главни града в Балканския полуостров, може да ни даде ясна представа колко враждебна била турската феодална държава към културата на покорените християнски народи. Историята на християнското изкуство много цени запазените остатъци от средновековната архитектура и живопис. Те, ако и не напълно, показват на каква висота се намирали тези изкуства и до какъв разцвет биха достигнали, ако балканските народи биха запазили своите държави и не паднали под турска власт.

Константинопол (славянски Цариград), столица на Византийската империя, бил най-големият културен център на православните християнски народи, на християнския Изток. Не без основание цариградският патриарх се титулувал вселенски (*oikoumenikos*) патриарх.¹⁷ За да се изрази по-внушително това възвишено положение на Константинопол, наричан официално и Нови Рим, императори, сановници и патриарси се стремели да го украсят с все повече изящни църкви и манастири. Начало поставил Константин Велики. След като пренесъл столицата на Римската империя на Босфора в гр. Византион (330 г.), преименуван по неговото име Константинопол, той искал да го уподоби на Рим по благоустройство и величопение върху седемте хълма (между Босфора, Мраморно море и Златния рог). Укрепил го със стени, построил дворци и форуми, довършил започнатия от римския император Септимий Север (193—211 г.) хиподром. Тук Константин пренесъл от Гърция, от Егейските острови и от Мала Азия разни художествени паметници (мраморни колони, статуи). След него византийските императори (Аркадий, Теодосий I, Юстиниан, Ираклий) продължавали да украсяват столицата си с дворци, колони и други украси. Това правили с цел чужденците да бъдат поразявани от нейната красота и величие.

Макар импер. Константин да не бил още формално християнин (той се покръстил чак преди смъртта си в 337 г.), с издигането на църкви в своята нова столица той се стремил да я направи и световен център на християнството. Върху четвъртия хълм на града той построил величопения храм „Св. апостоли“, за да служи за мавзолей на неговата династия; също и църквите „Св. София“ и „Св. Ирина“. После тези три храма изгорели и ги възстановил Юстиниан I (527—565). Църквата „Св. София“ била построена от 532 до 537 г. от двама малоазийски архитекти — Антемий Тралски и Исидор Милетски — и осветена на 27 декември 537 г. Тя предизвиква и сега възхищение и удивление като архитектурна творба, особено със своя централен грандиозен купол (31,4 м диаметър), леко издигащ се над основата на храма. Църквата „Св. София“ станала образец в църковната архитектура на православния Изток в противоположност на античната базилика, разпространена в Западна Европа.¹⁸ Византийците сравнявали храма „Св. апостоли“ с луната, а „Св. София“

наричали слънце и „чудо на вселената“. Както е известно, възхитен от чудната красота на църквата „Св. София“, след завършването на строежа ѝ Юстиниан извикал: „Аз те победих, Соломоне.“¹⁹

Църквата „Св. апостоли“ с художествената си иконография напомняла църквата „Св. Марко“ във Венеция. Там се уединил славянският апостол св. Константин—Кирил, след като се върнал от своята мисия в Хазария (около 852 г.).²⁰ Множество църкви били издигнати в Цариград пред X—XIV в. Точно не се знае колко църкви имало през византийско време. Някои ги изчисляват на няколко стотици.²¹

Цариград бил лишен от цялата тази архитектурна красота, след като паднал под турска власт. Разказват, че късно на първия ден след нахлуването на турската войска в Цариград (29 май 1453 г.) Мохамед II влязъл тържествено и се отправил веднага към църквата „Св. София“. Слязъл от коня и застанал вътре в църквата, учудвайки се на нейното изящество. В храма намерил един турски войник, който откътвал мраморна плоча. Мохамед го запитал защо разваля пода. Войникът отговорил, че върши това от ревност за вярата си. Но султанът го ударил с меча си, като му рекъл: „Стигат ви съкровищата и пленниците, зданията на града са мои.“ По негова заповед един имамин се качил на амвона и произнесъл молитва, а сам Мохамед се качил на трапезата в олтара и извършил молитва. С това патриаршеската катедрала, наричана „Нови Сион“,²² била превърната в джамия, която и на турски език и до днес е запазила старото си име „Ая София“ (*Aya Sophia*). След това на 30 май султанът втори път влязъл в Цариград, застанал пред големия императорски палат, който се намирал близо до тоя храм, и там казал следните думи на един персийски поет:

„Перде дари минюнед пер касри Кайсер,

анкепут пуми невте мизенед пер кюмбеде Афрасиап.“

(Паяците изплетоха своите тъкани в дворците на цезарите и нощните викове на бухалите огласиха замъците на Афразиап).²³ Големият палат бил занемарен още във византийско време. Турският завоевател не го ремонтирал, а го разрушил и от скъпоценните му материали (колони, мрамор) построил свой голям дворец, като го покрил с оловните плочи от разни манастири, които запустели след падането на Цариград под турците.²⁴ Разрушен бил и красивият влахернски дворец, разположен в дъното на Златния рог. Останал полуразрушен т. нар. Константинов дворец (на турски Текфур сарай или Текюр сарай) близо до влахернския дворец.²⁵ Върху развалините на базиликата на сената Мохамед II построил т. нар. сега Ески сарай (в кв. Стамбул), като го обградил с висока стена (после той бил превърнат в харемлък, пазен към 1818 г. зорко от 500 балтаджии, сир. от стража, въоръжена със секири).²⁶ От многото стълбове, статуи и други украшения на хиподрома (сега Ат-мегдан) са останали само 2 обелиска и част от змиевидната триглава колона, донесена от Делфи. Мохамед II отрязал със сабя една от главите на тази колона, за да покаже своята боева сръчност, а около 1700 г. ноще турците отсекли и другите две глави и ги откраднали. От другите бронзови украшения едни били заграбени още от латинците в 1204 г.,

а други — от турците. Намален бил и площадът на хиподрома (от едната му страна била построена джамията „Султан Ахмед“).⁷² От колоните, издигнати от византийските императори като паметници, се запазили Константиновата (на турски Чемберли тащ, в центъра на бившия Константинов площад — сега Таук пазар) и Маркиановата, (Къзташи). В Аркадиевия площад (Аврет пазари) съществувала колоната на император Аркадий (395—407) до 1695 г., когато турците я съборили от страх да не падне от честите земетресения. Колоната, издигната в чест на победата, нанесена от император Теодосий Велики над готския цар Атанарик, била свалена и употребена за джамията, построена на това място от султан Баязид II. Около 1525 г. била разрушена грамадната колона със статуя, конник, на стария площад Августеон, на юг пред църквата „Св. София“, издигната от Юстиниан Велики.²⁸ От 19-те цистерни в Цариград останали 8 (между тях прочутата Бин-бир-дирек, близо до Ат-мегдан).²⁹ От великолепните бани е останала само банята, приписвана на Константин Велики (на турски Чукур-хамам), но към 1818 г. и тя била разнебитена. Мохамед II употребил за своята джамия и материалите (блестящи мрамори) от грамадната и великолепна баня на Зевксип и отряда Нумери, както и от баните на Константин Велики. Приемниците му са вдигнали материалите от баните на Аркадий, Евдоксия и др. за джамии или други сгради.^{29a}

Освен църквата „Св. София“ пострадали и други църкви и манастири. От църквата „Св. апостоли“ не е запазено нищо. След превръщането на църквата „Св. София“ в джамия патриаршеска катедрала станала църквата „Св. апостоли“, но патриарх Генадий Схоларий скоро я напуснал, понеже около нея вече не живеели християни, и се установил в църквата „Всеблажена“ (*Παμμάχριστος*). По заповед на Мохамед II църквата „Св. апостоли“ била разрушена до основи и на нейно място и със строителните материали от нея била построена от прочутия гръцки архитект Христул голяма джамия, наричана Мохамидие или Фатих (сир. джамия на завоевателя), която се издига при Златния рог като палатум на мохамеданството и вещае, че старият Константинопол е вече център на мохамеданския свят. После същият султан обърнал в джамии още 6 църкви в Цариград и устроил при тях медресета (духовни училища), които трябвало да се издържат от техните приходи.³⁰

Баязид II (1481—1512) отнел в Цариград още 10 църкви и ги превърнал в джамии.³¹ Неговият син Селим I не могъл да търпи да се издигат хубави църкви в столицата му или близо до нея. Минавайки близо до село Хрисокерамон (над Скутари, сега Юскюдар, на азиатския бряг на Босфора), той видял една къща с хубави керемиди. Попитал жителите каква е тази сграда и те му отговорили чистосърдечно, че е тяхна църква, която построили по съвет на цариградския патриарх. Султанът се разсърдил и заповядал да се определи друго здание за църква. От страх да не бъде наказан цариградският патриарх напуснал катедрата си.³² В 1518 или 1519 г. същият султан заповядал да бъдат превърнати в джамии всички каменни църкви.³³ На християните в Цариград били оставени две по-значителни църкви — патриаршеската „Всеблажена“ и „Св. Бо-

города Мухлиотиса“, обаче при патриарх Иеремия I (вероятно при първото му патриаршествуване, към 1520 г.) турците в Цариград извадили фетва (определение на шеих-ул-исляма), че според Корана не може да се търпи да има църкви в един град, който бил превзет с меч от мохамеданите, и че ако има такава църква, трябва да бъде разрушена до основи. Фетвата била подкрепена със заповед на султана. Турците се готвели да разрушат патриаршеската църква „Всеблажена“ и други църкви в Цариград, понеже тоя град бил превзет насила. Патриарх Иеремия едвам успял да издействува отменението на тази заповед, като със свидетели убедил първия везир Тулфи паша, който пък убедил Султан Селим I, че уж сам византийският император Константин XI Палеолог предал на Мохамед II ключовете на Цариград.³³

Опасността обаче не минала. Иеремиевият приемник Дионисий (1545—1555) се видял принуден да сваля кръста от патриаршеската катедра „Всеблажена“, за да не дразни мохамеданите. Тя била укрита с дъсчена ограда и няколко килии и така добила скромнен вид. При все това около 1586 г. Мурад III превърнал тази стара хубава църква в джамия, наричана Фатихе-джамиси.³⁴ След това Цариградската патриаршия се преместила от Стамбул в квартал Фенер при църквата „Св. Георги“, където се намира и днес.³⁵ Но и тук, за да чувствуват християните силата на победителя, била издигната джамия върху хълма току над самата патриаршия.³⁶

Не е била по-добра участта на гр. Одрин. Турците се утвърдили окончателно в него след Чирменската битка (26 септември 1371 г.), обаче още когато го завладели (1362 г.), те отнели митрополията и други църкви и одринският митрополит се принудил да избяга в Агатополи.³⁷ Одрин станал столица на султан Мурад I. Приемниците му считали тоя град за свещен и се стремели да го направят голям мохамедански център на Балканския полуостров. Джамията Селимие или „Султан Селим“ била построена от Селим II за спомен от завладяването на о-в Кипър (1570 г.)³⁸ на мястото на стария дворец на Мурад I (според друго предание на мястото на църква „Възнесение“). Издигнати били и други джамии, дворци, бани, отчасти с материали от римски и византийски сгради в Одрин. Споменаваното от Евлия Челеби бекташиско теке „Хъдър деде Хункяр“ било манастир във византийско време.³⁹

В гр. Метрон (днес Чаталджа) освен крепостните стени били разрушени и църквите. От материалите им бил построен мост на Атирско блато (при Буюк-Чекмедже).⁴⁰

В Чорлу на християните била оставена само една от по-старите църкви.^{40a}

В Силиврия т. нар. през XVII в. Хюнкяр-джамиси по-рано била църква.⁴¹ — В Ески-баба (сега Баба-ески) една стара църква била обърната в теке. Вътре висели броеници, боздугани и други оръжия, епископска калимавка. Турците казвали (вероятно с цел да примамят християните към мохамеданската вяра), че това били оръжия на св. Никола, който е живял при тази църква като владика, обаче християните отричали това и твърдели, че турците са сложили сами тези вещи в църквата. — В Люлебургас (визант.

Аркадиопол) били разрушени или превърнати в джамии всички църкви: в 1578 г. нямало нито една църква и малкото християни се черкували в близките села.⁴² — Близко до гр. Фере се издигал църква-манастир Св. Богородица *ή Κοσμοσολή*, основан в 1152 г., с кръстовидна петокуполна църква. Тя била обърната в джамия, която съществувала до Балканската война (1912 г.), когато била обърната отново в църква.⁴³

б. В Солун, Сяр, Атина

Баязид I, както признал неговият син Муса, превърнал в джамии „капищата на идолите“ (*τῶν βωμῶν τῶν εἰδωλῶν*) в македонските градове.⁴⁴ В Солун, при общия грабеж, извършен след като Мурад II го превзел (1 април 1430 г.), пострадали и много църкви. Отначало в джамии били обърнати 2 църкви, а от другите църкви били вдигнати хиляди мраморни плочи за построяване баня в Одрин. След няколко години Мурад II отнел почти всички други църкви, които притежавали прекрасни паметници на византийското изкуство: базиликата *Ἀχειροποιήτης* (Неръководена), Св. Параскева (Ески-джума), „Св. апостоли“, Казанджилар-джамиси, Сууксу-джамиси и др. На християните оставил 4 църкви, но през XVI в., когато турското население в Солун много се увеличило, три от тях — „Св. Димитрий“, „Св. Георги“, „Св. София“ — били обърнати в джамии. Високи минарета се възвишавали над Солун и както в Цариград възвестявали тържеството на мохамеданството в Балканския полуостров.⁴⁵ Преди турското робство в Солун имало и 20 манастира, но от тях се запазил само един, наричан тогава *Μονή τῶν Βλαττέων*, а в турско време — Чауш-манастир.⁴⁶

В Сяр също била обърната в джамия голямата и красива църква „Св. София“, която в 1845 г. клоняла към разрушение. До нея се виждали развалини от стар манастир.⁴⁷

Не по-добра участ е постигнала и столицата на древна Елада — Атина. Мохамед II, след като я завладял в 1456 г., дал някои привилегии на атиняни, обаче въпреки това той позволил да бъдат отнети всички по-хубави църкви. В джамия бил обърнат величественят паметник на древната гръцка архитектура Партедон, тогава латинска църква (в 1721 г. при нея имало медресе); също и православната митрополийска църква (*ή Παλαιά Συνείκη τοῦ Σταρολαζάρου*), която по случай посещения на Мохамед II в Атина (септември 1458 г.) била наречена в негова чест Фетих (джамия на завоевателя). От 1460 г. Атина, наричана дори в турско-арабската литература „майка на философите“, придобила външно турски вид. Пропилеите на Акропол станали жилище на турския началник на крепостта. Там бил устроен артилерийски парк и оръжеен склад. Замъкът на Кирист (*τῶ Κηρύκῳ*) бил превърнат в мохамеданско теке.⁴⁸ На християните била оставена църквата „Св. Георги *Θησεῖον*“, където имало манастир, обаче турската власт им позволявала да извършват богослужение само един път в годината — на Гергьовден, — и то срещу паричен дар за военния комендант на града. В 1660 г. местните турци се опитали да отнемат и тази църква, но атинските

християни се оплакали пред султана и успели да я задържат. В 1780 г. прочутият със своите жестокости турски управител на Атина Али Хасеки разорил манастира при църквата „Спасител“ (δ Σωτήρ), сега „Св. Никодим“, в края на града. През гръцкото въстание (1821 г.) още повече намалели византийските и изобилно християнските паметници. Махмуд II обявил свещена война на гърците, под предлог че ислямът бил подложен на гонение. Поради това турците, обзети от яростен фанатизъм, разрушили в Атина много църкви. При турската обсада на Акропол пострадала от гранати църквата „Спасител“ на споменатия манастир. Сегашната митрополитска църква била построена от материали на десетки разрушени църкви и параклиси.⁴⁸

в. В Западна Македония, Албания, и сръбски области

Битоля получила името си поради многото манастири (обители), които имало на нейно землище. И турците запазили това име в гръцка форма — Манастир (в същност гърците го наричат предимно по българското му име *Μονή*). Обаче в тоя сравнително голям македонски град през 1845 г. имало само една църква — „Св. Димитър“, построена към 1830 г., със скромна външност. Старите църкви били разрушени от турците,^{48a} които и в Битоля, както и в други градове, издигали джамии, за да ѝ дадат мохамедански вид.

В голямото село Острово (на древния римски път *Via Egnatia* при Островското езеро) турци разрушили църквата и после християнските жители на селото построили на нейно място друга църква, която в 1845 г. видял руският пътешественик В. Григорович.⁴⁹

Изглежда, че Охрид, духовен център на „цяла България“ (πάσης Βουλγαρίας), се запазил от изстъпленията на иноверния завоевател, понеже го превзел без съпротива.⁵⁰ Охридските архиепископи с дипломатическата си ловкост, а вероятно и чрез парични подкупи, могли не само да запазят независимостта на своята поместна църква, но и да разширят нейния диоцез в днешна Западна България.⁵¹ Обаче турският фанатизъм бил силно възбуден при военните походи на Мохамед II в Албания срещу тамошния княз Георги Кастриоти (Скендербег). Може би тогава⁵² била обърната в джамия архиепископската катедрала „Св. София“⁵³ в центъра на града с изваян мраморен иконостас и други изящни украси. Турците запазили името ѝ във форма „Ая София“, но повредили и замазали нейните художествени стенописи, каквито се откриха след повторното ѝ обръщане в църква през Балканската война.⁵⁴ В същото време ще да е била превърната в джамия, наричана „Султан Мохамед“, и църквата в местността Имарет,⁵⁵ гдето според местно предание се намирали манастирът „Св. Пантелеймон“, построен от св. Климент Охридски, и неговият гроб.⁵⁶ При разкопките, направени там през 1942—1943 г., се откриха останки, които показват, че тя била хубава църква с изящни стенописи. В един стенописен

гръцки надпис, твърде разнебитен, се четеше името на ктитор Дука (вероятно епирският владетел Теодор Дука я възобновил). В 1845 г. тази джамия била в развалини (виждали се няколко колони от бившата църква).⁵⁷ На християните били оставени малки църкви във Варош, скрити от погледите на мохамеданите.⁵⁹ По предание църкви били охридското теке при Чинара (бивш метох на св. Климентовия манастир), джамията „Св. Димитър“ на житни пазар, Селви-джамия (Св. Неделя).⁶⁰

По бреговете на Преспанското езеро много църкви пострадали при потушаването на Илинденското въстание (1903 г.).⁶³

Гр. Скопие променил предишния си вид на голямо християнско средище изглежда още в началото на турското робство, когато се заселили там масово турци.⁶² Има летописно известие, че в 1535 г. турците разсипали църквите в Скопие.⁶³ Няма ни помен от църквите, споменавани в тоя град преди падането му под турците,⁶⁴ нито от прочутия през XIII в. Виргински манастир „Св. Георги“, който се намирал близо до града.⁶⁵ Евлия Челеби споменава само три християнски църкви в Скопие — арменска, българска (православна) и сръбска (латинска, дубровнишка), но от тях няма следи. През Първата световна война имаше 3 църкви и то от ново време — „Св. Спас“ (с изящния иконостас — резба от 1824 г.), „Св. Димитър“ и катедралата „Св. Богородица“, построена в 1837 г. В кумановското село Младо Нагоричино, гдето видният писател от XV в. Владислав граматик е живял, се виждали 18 църкви и църквички, повечето в развалини.⁶⁶

Също и в Албания, която при Скендербег била като бент на западната цивилизация срещу турското нашествие,^{66a} пострадали стари веществени паметници. Драч (византийски Дирахим) бил значителен и укрепен град, но турците намалили неговата площ.⁶⁷ При разкопките, правени от френска археологическа мисия през 1923—1924 г., били открити стени и база на колони от византийска църква, по предание „Св. Никола“; също абсида на стара църква.⁶⁸ — В Шкодра на християните била оставена само една малка църква при северния бряг на р. Буна. Другите църкви били разрушени и обърнати в джамии.⁶⁹ Старата църква „Св. Власий“ станала турска баня, а после петролен магазин.⁷⁰ Няма никакви следи от споменаваните от Marinus Barletius църкви „Св. Лазар“, „Св. Венерад“, „Св. кръст“. Старата църква Notre Dame du Bonne office (или du Bon conseil) в подножието на цитаделата била в развалини.^{70a} Виждали се развалини от църквата Shin e prente („Св. Петка“) от XIII в. на югоизток от Шкодра на левия бряг на р. Буна. — В Алесио (Леш) вътре в крепостта има развалини на джамия, която може би била старата църква „Св. Никола“. По свидетелството на Нескуард, който посетил тази крепост към 1862 г., в Алесио две църкви — „Св. Георги“ и „Св. Севастиан“ — били превърнати в джамии. В Kuzhli (нос Родони) се намират развалини на църквата „Св. Антоний“ от XV в.⁷¹

В 1785 г. Махмуд паша, нахлувайки в Черна гора, изгорил църквата в Цетина.^{71a}

В Призрен турците през XVII или XVIII в. обърнали в джамия църквата „Св. Богородица“ — катедрала на Призренската епископия, — като преправили вътрешността ѝ съобразно с мохамеданския култ. Затворили прозорците заедно с аркадите, закрили стенописите с вар.⁷² Разрушена била и църквата-манастир „Св. Архангели“, задужбина на сръбския цар Стефан Душан (1331—1355) в Призренска Бистрица. Изобщо там те унищожили старата сръбска култура.^{72a} Несъмнено били разрушавани или превръщани в джамии също и църкви в Дебърско заедно с помохамеданчването на част от населението. По предание в помашкото село Разстоше (Ростуш) в местността Река една от джамиите била издигната на мястото на църквата „Св. Богородица“.⁷³ В съседното Горно Порече, гдето се загнездило мохамеданството, се срещали много църкви в развалини с характерни архитектурни признаци.^{73a}

Ново Бърдо, цветущ рударски център (със сребърни рудници) в Косово поле, съвсем западнал под турското владичество (20 юни 1455 г.). Заселилите се там турци отначало оставили на рударите саси (католици) 2 църкви, но в 1466 г. им отнели едната църква. Поради това сасите се изселили в Италия и Унгария. Също и дубровничани, колкото ги имало в Ново Бърдо, го напуснали.⁷⁴ Оттам ще да е била вдигната църковната камбана, употребена за градски часовник в Кюстендил.^{74a}

В Нови Пазар, както съобщава Евлия Челеби, старата джамия, наричана джамия на победителя Иса бег, по-рано била църква.⁷⁵

В Ниш, както ни уверява Партений Павлович, турците заграбили много църкви.⁷⁶

Според хърватския пътешественик Франц Миханович (1783—1784 г.) каменната джамия в Чачак някога била християнска църква. В същото време в Крушевац, столица на княз Лазар (убит в 1389 г.), бившата дворцова църква била вече към разрушение.⁷⁷ Изобщо по-голямата част от църквите в Западна Сърбия са пострадали в края на XVII в. след голямото преселение на сърбите и през време на буната „Кочина Крайна“ в края на XVIII в.⁷⁸

От яростта на мохамеданското население бил застрашен и Белград. Още в 1521 г., когато турците превзели този град, християни успели да пренесат мощите на св. Петка Търновска от митрополитската църква в Цариград, за да се запазят от поругание. Навярно тогава тази църква била превърната в джамия.⁷⁹ Кервансараят, построен от Мехмед Сокологлу с безистен, по-рано бил църква.⁸⁰

г. В България

Във Видин (средновековния Бдин), столица на видинското царство, след падането му под турска власт (1396 г.) били отнети или разрушени почти всички църкви (между тях и катедралата „Св. Богородица“, чието местонахождение почти не е известно). На християните била оставена само църквата „Св. Пантелеймон“.⁸¹ От сред-

новековните постройки били оставени още замъкът „Баба Вида“ или „Видини кули“ и външните крепостни стени, понеже Видин станал важна погранична крепост на турската държава.⁸² През турското робство запустяла и църквата „Св. Петка“, построена с дарения на влашкия княз Матей Басараба (1633—1654). Тя била обърната в ковачница, поради което стените ѝ потъмнели.^{82а}

Колко небрежно се отнасяла турската власт към старините (антични и средновековни), се вижда от факта, че към 1870 г. в с. Арчар (древна Ratiaria) се намирили антични каменни парчета на всяка крачка по улиците и къщите. Нямащо — пише с тъга Каниц — благотелна ръка да ги събере и запази от печалната участ, която постигала в Турция голяма част от римските останки.⁸³

София (древна Сердика, средновековен Средец) бил един от значителните стари български градове, украсени с художествена църковна архитектура. На най-високо място се издигала катедралната църква „Св. София“,⁸⁴ подобна на охридската църква „Св. София“,⁸⁵ но вероятно произхождаща от по-раншно време (в 1896 г. около нея се открили старохристиянски гробища от IV—VI в.). Навярно по нейно име през XIV в. местното население почнало да нарича града Средец София.⁸⁶ Не е известно кога точно турците отнели „Св. София“, но в 1534 г. тя била вече джамия,⁸⁷ наричана през XVII в. „Сияуш паша“ или „Сиявуш джамиси“⁸⁸ и „Ая София“.⁸⁹ Към средата на XVI в. тя била доста повредена и турците (според пътешественика Дерншвам) я използвали за склад, в който пазели трофеите от завоевателните битки, но в средата на XVII в. тя се явява поправена пак като джамия.⁹⁰

Навярно при султан Селим I (1512—1520), поради заповедта му да бъдат отнети всички каменни църкви, турците обърнали в джамия и хубавата (кръгла) древнохристиянска църква „Св. Георги“.⁹¹ Наричана била „Гюл-джамия“ (розова джамия) вероятно поради нейната външна красота. Турците пристроили към нея от три страни коридори и минаре и замазали с мазилка стенописите ѝ, на които имало славянски и гръцки надписи.^{91а} По предание Буюк джамия (сега Народен археологически музей) била стара църква — „Св. Никола“ — и след обръщането ѝ в джамия била заместена от църквата „Големи Св. Никола“. Старият безистен в София (пасаж „Св. Никола“) бил собственост на църквата „Големи Св. Никола“, обаче турците отнели безистена и го направили мохамедански вакъф.⁹²

Турският фанатизъм засегнал и средновековната църква „Св. Пантелеймон“ в с. Бояна, Софийско. Според местното предание железните ѝ врата били продупчени от куршуми още във времето на „цар Сулейман“,⁹³ но по-вероятно е съобщението на руския пътешественик В. Григорович (1845 г.), че тази църква след своята обнова „била недавна обстрелвана от турците“.⁹⁴

През XVIII в. била разрушена в Етрополе църквата „Св. Параскева“.⁹⁵ Църкви били разрушени и в Златишкия край. Името на село Клисекьой, някога изцяло турско, показва, че там имало църкви, разрушени сигурно от заселилите се на тяхно землище турци. При градището Тодоричани, Пирдопско, съществувала

църква или манастир „Св. Теодор“ (?). В пирдопското село Душанци се виждали в началото на Освобождението следи от 2 църквички — „Св. Троица“ с каменен престол и „Св. Никола“ при р. Тополница. За християнски селища с църкви говорят и местните имена: Папазчаир (Попова ливада), Клисебаир (Църковен хълм).⁹⁶

В Ловеч не е останала нито една от старите църкви. 4-те църкви, които съществували в 1659 г. (според съобщението на никополския епископ Филип Станиславов), сега са черковища.⁹⁷

Разрушение претърпял и Пловдив (*Φιλίπποῦπολις*). След изселването на християнското население (срв. тук, стр. 86) турците без друго посегнали и върху църквите, но не е известно кои от тях станали джамии. При междуособиците на Баязидовите синове Пловдив бил запален. В средата на XVI в. църквата „Св. Параскева“ била в развалини.⁹⁸ В Пловдивската епархия между Костенец и Станимака (Асеновград) при потурчването на чепинските българи били разрушени 218 църкви и 33 манастира.^{98a} През Априлското въстание (1876 г.) пострадали църквите в Батак, Перущица и др. места.⁹⁹ През 1877 г. в Карлово турците обърнали църквата „Св. Никола“ в казарма и издълбали очите на изобразените светии над олтара.¹⁰⁰ По местно предание преселените от Сопот в Карлово турски семейства отнели 2 църкви и ги обърнали в джамии („Св. Марина“ до моста на Табашката махала и „Куршумли джамия“), а българите се преселили около площада, гдето си направили друга църква — ниска, в земята, но после турците я изгорили.¹⁰¹ Според друго известие при днешно Карлово (сега Левскиград) имало стар манастир, но при заселването на турци Али Гази бей го развалил и от материалите издигнал Куршумли джамия и банята в Карлово. Това личело от мраморните стълбове, по които имало образи на християнски светии.¹⁰²

В Калофер трите църкви били ограбени и полуразрушени.¹⁰³ Църквата и манастирът „Св. Илия“ били изгорени от кърджалии. В 1877 г. турците изболи очите на изобразените светии по стените на аязмото „Св. Пантелеймон“, съградено през 1825 г.¹⁰⁴

От всички български градове Търново, китна столица на Второто българско царство, е изпитал най-тежки страдания. Освен царските дворци завоевателите разрушили до основи патриаршеската катедрала „Възнесение“, наричана майка на българските църкви, и дворцовата църква „Св. Петка“, като до развалините ѝ издигнали паметник на турското надмощие — джамия (Хисар джамия) с изящно кубе и високо минаре.¹⁰⁵ Запустяла Трапезица, разрушени били там много църкви („Св. Иван Рилски“, „Св. Апостоли“, гдето били поставени мощите на св. Гавриил Лесновски, и др.).¹⁰⁶ Само в останките на някои църкви едва личат следи от фрески. Развалина станала и историческата църква „Св. Димитър“ (под Трапезица), построена от братята Петър и Асен още в началото на Освобождението на България (1186 г.). Турци са повредили стенописите ѝ (издълбали очите на изписаните светии).^{106a} Вероятно скоро след падането на Търново била обърната в джамия църквата-лавра „Св. Четиридесет мъченици“, издигната от Иван Асен II в памет на клокотнишката победа (1230 г.), а манастирът при нея станал дервишко

теке. Навярно от някоя местна църква била вдигната камбаната, окачена на градския часовник (Саат-куле). Главната баня (турски Баш хамам) по-рано била църква „Св. Богородица“.¹⁰⁷ Към 1640 г. според Петър Богдан в Търново имало общо 9 църкви (с митрополитската), а останалите църкви били обърнати в джамии.^{107a}

В средновековна България гр. Червен (25 км. южно от днешния Русе, при р. Русенски Лом) бил значителен културен център, седалище на митрополит, подведомствен на търновския патриарх.¹⁰⁸ Когато турците го разрушили, изчезнали и някои от църквите му.¹⁰⁹

В Делиорман при с. Димитрово, Исперихско, големият религиозен център на казълбашиите — Демир-баба теке — бил вероятно издигнат върху развалини на християнска църква.¹¹⁰

Турският фанатизъм избухвал чрез разрушение на църкви и в западните краища на България. В 1883 г. в трънското село Луковица се виждали развалини на църкви с издълбани от турците изображения.

Значителният български гр. Велбъжд, преименуван от турците Кюстендил, седалище на митрополит, останал само с една стара църква, сгушена около 3 м. в земята. Тъй нар. Булгар джамия била построена може би върху развалини на църква (по местно предание била наречена така, понеже била построена от потурчен българин). Близко до с. Копеловци имало развалини на трикуполна църква със слаби следи от живопис, развалена от турци чрез удари със саби. По същия начин кърджалии повредили живописата на църквата в с. Божица, кюстендилско Краище (зографисана в 1608 г.). При с. Долна Лисина, Кюстендилско Краище, в долината на р. Драговищица се криела стара запустяла църква — „Св. Петка“ — с изронена живопис от 1610 г. Според местно предание тя била отдавна развалена от турците. Тъй нар. „Белюва църква“ близо до Самоков (възстановена в 1869 г.) била съсипана от турците, ако и да била полускрита в земята. В 1883 г. старите ѝ фрески били „свършено изгъркани от турците“, желязната ѝ врата — изподупчена с куршуми.¹¹¹

На още по-големи турски разрушения били изложени паметниците на християнското изкуство в градовете на Тракия, на пътя Одрин — Дунав, гдето турското население добило числено надмощие. Ямбол (*Амполос* през XIV в.) изгубил средновековния си облик. Не се запазила нито една стара църква.¹¹² Сливен, споменаван още в 1153 г. от арабския писател Идриз, през турското робство претърпял същите промени. Останала една средновековна църква — „Св. София“ — с тухлен купол в махалата Ново село (в 1838 г. на нейно място била построена нова църква). В 1883 г. се виждали основи на малка църква по южния склон на Хисар-кале, гдето почвата била пълна с материали от стари сгради. Също тогава на 1 час от Котел личали развалини от крепостта на средновековния град Козяк (Козъкъ), но нямало следи от църквата му „Св. Никола“. На височината Новачки, $\frac{1}{2}$ час на изток от с. Медвен, имало следи от зидове (на крепост и стара църква); също и близо до турското с. Садово — развалини на църква; в местността Граматиково при турското с. Караметлика, край р. Камчия —

останки на селище, църкви, чешми, разрушени вероятно при настаняването на турците в тоя край. Кърджалии изгорили църквата в с. Голям манастир, Тополовградско.

Месемврия (Несебър), тоя голям средновековен център, съвсем западнал през турското робство, особено поради изселването на $\frac{2}{3}$ от жителите му във Влашко и Русия след Одринския мир (1829 г.). В 1884 г. няколко църкви (т. нар. „Стара митрополия“, „Пантократор“, „Св. архистратизи Михаил и Гавриил“) представлявали развалини. Запустяла и хубавата църква „Св. Иоан *Ἀλεγοῦρητος*“.¹¹³ Също и църквата „Св. Богородица Елеуса“, поправена в 1342 г. от Теодор Синадин, чичо на цар Иван Александър.¹¹⁴ Към половината на XIX в. в Созопол, античния град Аполония, се виждали само развалини от църкви. Прочутият манастир „Св. Иван Предтеча“ на созополския остров „Св. Иван“ съществувал до края на XVI в., а после бил превърнат в развалини.¹¹⁵

Християнската култура била потискана и разрушавана особено в Североизточна България, люлка на българския държавен живот и старата българска култура, също и в цяла Добруджа, гдето били създадени дори смесени мохамедано-християнски светилища (срв. тук, стр. 29). В 1636 г. още се виждали в Провадия (старобългар. Овеч) развалини от хубави стари къщи и църкви вътре в крепостта.¹¹⁶ Там в 1639 г. турците се възбунтували срещу християните и разрушили новата каменна църква на търговците дубровничани, както и старата църква на православните.¹¹⁷ В 1884 г. Иречек забелязал кръст с гръцки надпис в оградата на една джамия, която навярно била издигната върху развалини на църква. В християнското през 1595 г. село Добриня (после турско Диздаркьой) били разнебитени двете му стари църкви — „Св. Теодор“ (с изчезнала живопис) и „Св. Богородица“ (с живопис, повредена от турците).¹¹⁸

Турските власти положили големи усилия да направят от естествено укрепения български град Шумен¹¹⁹ твърдина на мохамеданството и премахнали белезите на християнската му култура. В 1640 г. в Шумен имало само една църква, и то дървена¹²⁰ (при 10 джамии).¹²¹

Разорена била и славната някога българска столица Преслав, който през XIII—XIV в. бил седалище на митрополит — първопрестолен в Търновския диоцез.¹²² В 1640 г. Петър Богдан намерил Преслав в развалини. Ако и да го наричали Ески Стамбул (той бил цял построен от квадратни бели камъни), местните турци всеки ден разрушавали сградите и вдигали камъни, за да строят свои къщи. На много места се виждали славянски (кирилски) надписи, но били много развалени и не могли да се четат.¹²³ В 1827 г. още се виждали развалини на стари големи сгради, наричани „султански сарай“, но турците скоро доразрушили стария Преслав и вдигнали материалите за укрепяване на Шумен.¹²⁴ Разкопките откриха в Преслав развалини на много църкви,¹²⁵ повечето от които ще да са съществували при турското завладяване на България.

Църкви са били разрушени в заселените от турци български села в Търговишко, Герлово,¹²⁶ около Кесарево. При опожаряването на гр. Елена от кърджалиите (24 април 1800 г.) изгоряла и старата църква „Св. Никола“.^{126а}

3. Разрушени манастири

а. В Цариград, Солун, Мала Азия; в сръбски области

Относно манастирите — тези важни културни средища — трябва да се отбележи, че турците не ги разрушавали навсякъде. Техният фанатизъм бил предизвикван най-много от манастирите, разположени по места, които им оказвали силна съпротива, и по пътищата на техните завоевателни походи. Манастирите, които се намирали далеч от турските селища, били по-запазени, понеже не дразнели непосредствено религиозното чувство на мохамеданското население и освен това местните турски големци се блазнили от възможността да експлоатират имотите и доходите на такива манастири. По тази причина се запазили манастирите в Атон, някои стари манастири в Македония (Продром, близо до гр. Сяр, Трескавец, Пчински, Лесновски, Осоговски, Св. Наум Охридски), в България — Бачковският. При все това и те били подложени твърде много на турски безчиния. Много манастири били опустошени при завладяването на Балканския полуостров и после при турските военни походи срещу европейските християнски държави. В Цариград и Солун заедно с църквите били разрушени или превърнати в джамии и някои манастири (срв. по-горе, стр. 140, 142). Изчезнало християнското монашество на планина Олимп (близо до Бруса), която през византийското владичество била осяяна с много манастири (в един от тях братята Кирил и Методий създали славянската писменост). Там се настанили мохамедански дервиши. Турците нарекли Олимп Кешишдаг, сир. монашеска планина.¹²⁶⁶ Южнославянски монаси, очевидци на повсеместни турски вилнежи, изказват в летописни бележки безутешната си скръб: „Многаа бо сѣа лѣта сълѣчше се, и не мѣстам едином или предѣлом ѿбѣемлет се, нѣ въселена елика того послѣшна. Ѽле бѣда, сие злѣба и неистовство лѣкаваго! Елика пострада чловѣческы род и нынѣ страждем лютеиша, 8множивши се егове злобе.“¹²⁷ При турския поход в 1595 г. срещу маджарите (в Трансилвания) татари поробили влашката земя „Мокшандию“ и измаилтяните се нахвърлили върху църквите, свещениците и християните в сръбската земя, като извършили „оубыства бесчисльнаа и запѣстѣнѣа многим светым обителкм“.¹²⁸ Също и в 1599 г. турци и татари, връщайки се през Сърбия от военен поход срещу Австрия, извършили големи пакости. „Оле тогда таковѣ скръби земли тои! Да въ кратцѣ изрекѣ: села и градове палеще и църкви многѣ опѣстивше, и светѣ иконы покраще, и светаѣ мѣста осквърнише и ископаше.“¹²⁹ В летописна бележка от 1682 г. се съобщава, че тогава (при похода срещу Виена) турците разорили много „царьска здания ѿт основаниа“,¹³⁰ и летописецът ридеа: „Плaчимъ вазлюблѣннѣи ѿцѣстѣнѣа светих и краснѣи монастырѣи запѣстѣнѣа; плачим, братѣ, сагоренѣа светих църкѣви ѿкоже пророкъ Еремѣа Божѣа града ѿрѣсалима“.¹³¹ През Австро-турската война от 1688—1699 г. запустели много манастири и били изгорени 4 големи сръбски манастири: Хопово (в Срем), Милешево (Херцеговина), Рача (в Срем)

и Раваница (в Сърбия).¹³² Тогава там били посечени много монаси.¹³³ През същата война в 1689 г. били разорени още манастири в Сърбия — Гюргеви стълбове (до Нови пазар), Сопочани и Студеница,¹³⁴ който в 1790 г. пак бил опустошен и запален.^{134a} През XV в. турците често нападали и ограбвали прочутия като книжовно средище манастир Ресава (наричан после и Манасия),¹³⁵ ограден с яка крепост и украсен с прекрасна църковна живопис. След падането на сръбското деспотство (1459 г.) в тоя манастир седал турски гарнизон. В 1789 г. турците повикали там 200 първенци от Пожаревачкия окръг и посекали всичките.¹³⁶ В 1788 г. (през Австро-турската война) турците запалили хубавия манастир Каленич и монасите му заедно със своя игумен избягали в Австрия.¹³⁷ Разрушен бил още Требинският манастир, седалище на херцеговинския митрополит (преди 17 август 1695 г.), а Лимският манастир (при днешното градче Бело поле в Стара Сърбия) бил превърнат в джамия.¹³⁸ Банският манастир „Св. Стефан“, задужбина на сръбския крал Стефан Милутин (при с. Банска на север от гр. Звечан), според пътешественика Венедикт Курипешич (1530 г.) бил разрушен „неотколе“ по заповед на турския султан, понеже там се събирали християните^{138a} (вероятно на празници). Към 1937 г. тоя манастир се намирал почти в непоправими развалини, от прочутата му живопис почти нищо не се запазило. Негови скулптурни останки се виждали пръснати из дворищата му, гдето по-рано имало турска крепост, също и в с. Банска и околността му.¹³⁹ Развалина е призренският манастир „Св. Архангел“, издигнат от Стефан Душан (срв. по-горе, стр. 145). Изобщо много манастири запустели в Стара Сърбия около Лимския манастир, както се вижда от факта, че оттам били донесени много книги в храма „Св. Никола“ в Николец.¹⁴⁰ В 1676 г. запустял манастирът Брадача, Браничевско.¹⁴¹

При нашествието на турците в Унгария страдали и манастирите. Според сръбски летописни бележки в 1565 г. турци разорили много християнски църкви и манастири, между които и манастира Бодяни (Боджани). В 1675 г. същият тоя манастир бил опожарен и много негови вещи изгорели. Монасите избягали и се върнали след 3 години, когато почнали да възобновяват своя манастир.¹⁴²

б. В Македония, Албания и Бългaрия

В Македония и Албания също били разрушени много манастири.¹⁴³ В България не съществуват много от старите манастири. Може би още при първото турско нашествие в Южна България запустял големият манастир на Григорий Синаит (умр. 1346 г.) в Парория или Скритна (днес Сакар планина¹⁴⁴) (монасите се пръснали към Дунав, в Атон и други места¹⁴⁵); също и сливенският манастир „Св. Богородица — Епикернев“,¹⁴⁶ гдето известно време се подвизавал Теодосий Търновски (умр. 1365 г.). Разрушен бил манастирът „Св. Пантелеймон“ в софийското село Бояна.^{146a} Запустели Мрачкият манастир „Св. Никола“ (Радомирско),¹⁴⁷ както манастирът при Дунав (може би при гр. Червен), гдето се подвизавал като монах първият търновски патриарх Йоаким.^{147a} В началото на XVI в. съществувал

манастир близо до гр. Русе (може би при селата Горни и Долни Манастирци).¹⁴⁸

В началото на турското робство запустял и най-големият български манастир „Св. Иван Рилски“. След възстановяването му около 1469 г. той бил изложен постоянно на турски насилия и грабежи. През XVIII в. бил разорен три пъти (1765, 1768 и 1778 г.).¹⁴⁹ Рилският манастир много пострадал при междоусобиците между агите в Дупница през 1805 г. (от Димитровден до Петрови пости).¹⁵⁰ Той е страдал и през време на Танзимата.¹⁵¹ През м. април и май 1845 г. турски разбойници го нападнали и убили няколко негови монаха.¹⁵² Той бил принуден да държи постоянна стража от 40 пандура: по 10 души стояли при всяка манастирска врата, а другите били пръснати при манастирските стада или пък придружавали поклонниците. Манастирът плащал и на 10 турски стражаря, които пазели неговия чифлик.¹⁵³ При такива тежки условия Рилският манастир не е могъл да развива широка просветна дейност и често приличал на мъждейщо кандило, заплашвано от турските безчиния съвсем да изгасне.

Неизвестно кога през турско време бил разрушен големият манастир „Св. Илия“ при р. Еленска, Пирдопско. В 1883 г. се виждали останки от църквата му. Местни жители разказвали, че турците го разрушили преди 200 години при поход срещу немците (1688 г.?).¹⁵⁴ Черепишкият манастир също претърпял упадък, ако се съди по известието в житието на монаха-живописец Пимен Зографски, че той го възобновил. В същото житие се казва, че след смъртта на Пимен¹⁵⁵ манастирът бил разорен и изгорен и мощите на Пимен били пренесени в Суходолския манастир;¹⁵⁶ но след това манастирът бил пак възобновен. Споменава се в 1684 г.,¹⁵⁷ че съществувал и през XVIII в. (в 1798 – 1799 г. там потърсил убежище Софроний Врачански, но при първото му посещение монасите били напуснали манастира и се криели в една околна пещера).¹⁵⁸

Али Гази бей, който колонизирал турски маси при с. Сушица (после Карлово), разрушил близкия манастир „Св. Спас“ и от материалите му построил Куршумли джамия и банята в Карлово.^{158a} При потурчването на чепинските българи били разрушени и много манастири по Родопите (срв. по-горе, разказ на поп Методий Драганов, стр. 147). В Родопите между селата Добралък, Наречен, върховете Черни очи и с. Бяла църква имало 11 манастира и оброчища, поради което това място било наричано Св. гора.¹⁵⁹ Кричимският манастир „Св. Врачи“ запустял, а през Априлското въстание бил опожарен кричимският манастир „Св. Богородица“.¹⁶⁰ През 1877 г. бил изгорен сопотският манастир „Св. Спас“, гдето в 1845 г. имало „няколко нови ръкописи“.¹⁶¹ Тогава изгорял и калоферският мъжки манастир „Рождество Богородично“, гдето още преди църковната борба богослужението се извършвало на славянски.¹⁶² В 1883 г. още се виждали развалините на църквата му, построена през 1818 г. от камък и тухли. Кърджалии изгорили и манастира „Св. Теодор“, близо до с. Перушица; през Априлското пък въстание родопски помаци и турци отново го разрушили.¹⁶³

При трънското село Одоровци се виждали развалини на манастир, който според местното предание бил разрушен от турците.¹⁶⁴ Манастирът „Св. Илия“ близо до радомирското с. Челино бил построен в 1892 г. върху развалини на стара църква,^{164a} навярно манастирска. Също и манастирът „Св. Крал“ (близо до с. Горна баня, Софийско) ще да е претърпял разрушение: църквата му била възобновена в 1876.¹⁶⁵ При кюстендилския манастир „Св. Спас“ над с. Николичевци в 1883 г. се виждали развалини на средновековна църква с три кубета, в която стенописите били развалени от турците със саби „според безобразния мюсюлмански обичай“. Вероятно това е била църквата „Възнесение“, построена от сръбския крал Стефан Дечански на онова място, гдето била палатката му при битката с българския цар Михаил Шишман на 28 юни 1330 г.¹⁶⁶ Към началото на XVIII в. бил запустял Забелският манастир (при с. Забел, Трънско).¹⁶⁷

Турци ограбили и разрушили манастира Ястреб с църква „Св. Богородица“ при ловечкото село Сливек, значителен книжовен център (в 1661 г. там работил Петър Граматик).¹⁶⁸ В Зографския поменик (1520—1728 г.) се споменава манастир „Св. Троица“ в Ловечко,¹⁶⁹ но после изчезнал (ако той бил различен от етрополския манастир „Св. Троица — Варовитец“, споменаван в 1600, 1637, 1794 г.).¹⁷⁰ Кърджалии ограбили и разрушили Кайлъшкия манастир „Св. Георги“ (около 6 км от Плевен).^{170a}

Във Видинската област били разрушени много манастири, като имотите им били разграбени. Няма следи от манастира „Св. Никола“ при с. Арчар, гдето се подвизавал отначало Теодосий Търновски.¹⁷¹ Добродолският манастир „Св. Троица“ бил ограбен и изгорен в края на XVIII в.¹⁷² Раковишкият манастир „Св. Троица“ (до с. Раковица, Кулско) дълго време стоял запустял (възобновен бил в 1825 г.). По народно предание 300 години след падането на видинското царство (сир. в края на XVI в.) берковският паша Исуф разорил Клисурския манастир, който бил възобновен в 1867 г. В турско време била разрушена чипровската обител „Св. Иван Рилски“, която християните възобновили едва в 1815 г. със специално постановление на султан Махмуд II.¹⁷³ През време на заверата (1821 г.) запустял Карлуковският манастир „Св. Богородица“, като неговият игумен Калиник претърпял мъчителна смърт. Наклеветен, че има укрито в земята много злато, той бил жестоко изтезаван (клинци му набивали под ноктите, езика му изболи).^{173a} В това състояние бил този манастир до 1834 г., когато пловдивският чорбаджия Стоян Тодоров Чалоглу го възстановил (като ставропигиален на Цариградската патриаршия манастир). След това в 1849 г. разбойници-помаци нападнали манастира и избили монасите му. Отново се заселили в него монаси, но в 1877 г. (през Руско-турската война) съседите помаци го запалили.^{173b}

Разорен бил също Суходолският манастир, три часа от Княжевец, Тимошко. В такава състояние го намерил в началото на XVII в. монах Пимен Зографски и го възобновил.¹⁷⁴

В Източна България около Плиска и Преслав съществували много манастири, следи от които се откриват при археологическите

разкопки.¹⁷⁶ В 1909 г. били открити останки на манастира Патлейна (Св. Пантелеймон).¹⁷⁶ Петър Богдан (1640 г.) съобщава, че над Шумен в склона на планината имало пустинническо жилище (манастир) с живопис и славянски надписи, които били унищожени от турците. Той пише, че до село Преслав имало манастир, в който живеел православният преславски епископ¹⁷⁷ (подчинен на търновския митрополит), но после и тоя манастир бил разрушен,¹⁷⁸ което ще да е принудило преславския епископ да премести седалището си в Шумен. При с. Калугерица, близо до Мадара, при местността Кирик имало манастир със славянски надписи от XII—XIII в. Изобщо в Мадара личат останки от много манастирски помещения и църкви от XII—XV в.¹⁷⁹

Към 1623 г. при нашествие на казаки в Созопол турците разорили големия манастир „Св. Иван Кръстител“ на едноименния остров близо до същия град.¹⁸⁰ Изчезнал манастирът „Св. Власий“ близо до Месемврия (съществувал през XIV в.).¹⁸¹ В 1884 г. при нос Емине (Емона), гдето се подвизавал св. Теодосий Търновски, се виждали следи от манастирчета и църквички. Околните върхове носели имена на християнски светии. Всичко това свидетелствува за изчезнали монашески обители в тази планинска местност.¹⁸² През първата половина на XVII в. бил разрушен до основи одринският манастир „Св. Никола“ с хубава църква, постлана с каменни аспиди и плочи.¹⁸³ При нашествието си турците разорили атонския манастир *Κατάρη* (поради своя упадък в 1363 г. бил придаден към руския манастир Св. Пантелеймон в Атон).¹⁸⁴ Изобщо, както ни уверява Владислав Граматик (XV в.), турците след като завладели гръцките и българските земи, предавали на запустения много страни, селища и манастири.¹⁸⁵ Това потвърждава и Паисий Хилендарски.^{185а}

в. Ограбване на запазените манастири и тяхното крайно обедняване

Манастирите, които били пощадени от турците, живеели в голяма бедност, тъй като султаните им налагали тежки данъци, а от своя страна и местните турски феодали ги ограбвали безмилостно.¹⁸⁶ Това тяхно тегло е изразявано често с покрътителни думи освен в летописни бележки на монаси (по църковни ръкописи),¹⁸⁶ още в молби, отправяни от много манастири до московски царе за милостиня. Иван Грозни взел Хилендарския манастир под свое покровителство, считайки го за своя ктитория. Това възраждало хилендарските монаси и ги утешило при голямата им скръб и утеснение, в което „безбожните агаряни“ ги поставяли във всички дни и часове, по море и суша. Монасите се скитали по чуждите земи да просят милостиня, без да получат нищо. Агаряните се нахвърляли като пчели на мед и им налагали данъци, мита и всякакви налози.¹⁸⁷ В 1557 г. александрийския патриарх Йоаким, просейки помощ за Синайския манастир, уверявал Иван Грозни, че манастирите съвсем ще запустеят поради мохамеданските насилия и грабежи. Синайският манастир, обременен от 3000 жълтици дълг, останал „като малка искра“ в Синайската пустиня, „поругавана и гаснеща“.¹⁸⁸

Положението на манастирите много се влошило, когато Селим II със заповед от 1569 г. конфискувал всички християнски църкви и манастири — православни и арменски — заедно с техните имоти и доходи с изключение на църквите в Цариград, Одрин и Бруса.¹⁸⁹ После било позволено на християните да ги откупят, но не всички могли да платят исканата от турската власт парична сума. Тогава, казва се в един документ, всички християни били обхванати от скръб и неутешим плач. Особено монасите проливали сълзи дене и ноще, защото били изложени на явна опасност да бъдат прогонени от манастирите. Те плащали много хиляди аспри, за да откупят своите манастири,¹⁹⁰ като сключвали заеми с висока лихва и залагали манастирските скъпоценности. Така манастирите се обременявали с големи дългове. Още при Селим II монасите на Зографския манастир продали всичко, що имали — овци, биволи, коне, — заложили у евреи сребърните си съдове и метоха си на р. Струма, само и само да спасят своята обител. Молдавската княгиня Роксандра¹⁹¹ откупила тоя метох от турски ръце за 52 000 аспри. Положението на Зографския манастир било окаяно и през XVII в. В 1623 и 1627 г. в Москва дошли негови пратеници за милостиня. Цариградският патриарх Кирил Лукарис уверявал в препоръчителната си грамота, че Зографският манастир има много дългове, поради които заложил църковните си утвари, пропадали неговите имения и монасите поради агарянските насилия нямали къде глава да прислонят. Турците отнели имението на атонския манастир Дохиар в Касандра (Халкидическия полуостров). Задлъжняла и атонската лавра „Св. Атанасий“ с повече от 200 000 аспри и се принудила да заложи имението си в гр. Касандра.^{191a} В 1618 г. агаряни нападнали Св. гора и опустошили манастирите Кастамонит и Русико (Св. Пантелеймон).^{191b} Изобщо — казал зографският архимандрит Паисий на руския цар Михаил Романов в 1642 г. — турците разграбили в Атон църковната хазна, сребърните съдове, богослужебните одежди, украсите на иконите. Самият Зографски манастир нямал вече богослужебни съдове, поради което руският цар му подарил сребърни съдове.^{191b} И след това Атон се намирал в тежко положение (срв. по-горе за дълговете на Хилендарския манастир към 1762 г., стр. 125). Твърде много пострадали атонските манастири през гръцкото въстание (1821 г.).¹⁹² Тогава била развалена и печатницата, която била устроена в Атонската лавра. Усмирителят на гръцкото въстание Лобут паша обрал манастирите, които все пак успели да скрият някои църковни скъпоценности.

През първата половина на XVII в. също и Рилският манастир попаднал в голяма бедност. Монасите заложили всички съдове, кръстове и евангелия и не са били в състояние да ги откупят. Затова в 1628 г. братството изпратило в Москва делегация начело със своя игумен да моли за материална помощ, за да не дойде Рилският манастир до запустение.^{192a} И други български манастири, ограбвани от турските феодали, прекарвали в нищета и се обръщали към Русия с горещи молби за помощ.^{192b}

Троянският манастир е страдал много от турски безчиния. Игуменът му Калиник бил заклан в собствената му килия. В 1783 г.

„измаилтяни“ мъчили игумена Пахомий да им даде злато и сребро, и понеже нямал какво да им даде, нападателите посекли него и иеродякона му Никодим и отрязали ушите на монах Теодосий. Другите монаси се пръснали в планината. После в 1785 г. ги събрал в манастира новият игумен Паисий от Сопот (умр. 1817 г.). Неговият приемник Партений в 1820 г. се опитал да ограда манастира с каменна стена, но бил наклеветен пред видинския паша, че издига крепостни стени за войска (във връзка с въстанието на Александър Ипсиланти във Влашко). Той бил хвърлен в ловечкия затвор, откъдето се освободил, след като дал откуп 15 000 гроша. През гръцкото въстание (от 1821 г.) видинският паша взел от Троянския манастир голяма „глоба“ — 10 500 „сорока“ (гроша). Оттогава до Одринския мир (1829 г.) манастирът претърпял „разнаа искъшенїа и оутѣсненїа въ исчадіи агариных“, които „деноношно“ го нападали.¹⁹³

През кърджалийските смутове пострадал и Черепишкият манастир. Монасите, както се каза по-горе, се разбягали и се криели в пещера, гдето потърсил подслон и Софроний Врачански.^{193a}

Около 1622 г. турци заплашвали да запалят Силистра и манастирите в Силистренска епархия. Силистренският митрополит можал да предотврати това злодеяние, само след като дал откуп 12 000 талера.¹⁹⁴

В Македония много манастири били застрашени да се разорят и поради това отправяли трогателни молби до московския цар за милостиня. Така в 1586 г. охридският архиепископ Гавриил, като отишъл в Москва, молил да се помогне на манастира „Св. Параскева“, близо до Охрид,¹⁹⁵ за да изплати дълга си 60 000 аспри и да откупи заложените у турци свои съдове и одежди.¹⁹⁶ Богатият порано манастир Кушница (*Košnica*) в Драмско твърде обеднял и се принудил в 1629 г. да изпрати своя архимандрит Симеон в Москва за помощ с препоръка на цариградския патриарх Кирил Лукарис.¹⁹⁷ Солунският манастир „Св. мъченица Анастасия“ се разорявал от многото налози, всекидневно се увеличавали неговите дългове и поради това в 1630 г. изпратил в Москва своя архимандрит Галактион да моли за материална подкрепа.¹⁹⁸ Около средата на XVII в. Кременицкият манастир в Костурско имал 750 рубли дълг поради турските насилия. Заложил у евреи църковните си книги, кръстове, одежди и здания.¹⁹⁹ Турците искали да разорят манастира „Преображение“ в Гребенско, понеже бил на път, по който минавали те. Манастирът се спасил с откуп 5000 ефимки, като заложил църковните си съдове.²⁰⁰

Янинският манастир „Благовещение“ (в Епир) поради убийството на един работник в околните лозя бил подложен на големи насилия. Монасите били турени в жезла (окови), понеже не могли да платят откуп 100 000 „лева“ (= арслана, гроша). Затова в 1627 г. те изпратили в Москва своя архимандрит Гавриил, който представил на цар Михаил Теодорович писмена молба на цариградския патриарх Кирил Лукарис да спаси манастира от ръцете на неверниците.^{200a} В 1769 г. разбойници нападнали богатия град в Албания Мосхопол, ограбили и опустошили големия му манастир „Св. Иван Предтеча“.²⁰¹

Ограбвани били и манастирите в сръбските земи. В 1621 г. манастирът Бодяни (Бођани) в Унгария (ср. тук, стр. 151) платил на турците кръвнина 500 гроша, загдето в негово землище бил намерен убит човек. Неговият игумен Кирил Морачанин бил окован и държан 13 месеца в затвор, освободен бил, след като манастирът платил 3 кесии гроша — 1800 „воринта“ (фиорини).^{201a}

През XVII в. в твърде тежко положение се намирали манастирите в Азиатска Турция, които също така очаквали материална помощ от Русия и били подкрепяни щедро от нея.^{201b} В 1628 г. кипърският архиепископ (началник на автокефалната Кипърска църква) Христодул писал на московския цар Михаил, че измаилтяните изтезавали монасите заради имуществото на умрелия танасийски епископ, разграбили имуществото на манастира „Св. Архангел Михаил“ в Левкосия (главен град на о-в Кипър), турили ръка на църковните съдове и одежди и поставили в окови всички монаси. Мохамеданите искали да обърнат в джамия хубавия манастир, но местните християни го откупили от ръцете на неверните, като им платили 140 000 „лева“ (= гроша), колкото са били оценили манастира мохамеданските насилници. За да платят тази голяма сума, те взели пари с лихва и възлагали надежда на руския цар да им даде помощ.²⁰²

Вследствие на ограбването и разоряването на църкви и манастири в бедствено положение изпаднали и епархийските архиереи и духовни началници (срв. по-горе, стр. 124—125). По тоя начин се разнебитвали ръководните културни центрове на християнските народи — митрополии, епископии, архиепископии, патриаршии.

БЕЛЕЖКИ

¹ С молитвата, произнасяна на арабски: Аллах екбер, Аллах екбер, Мохамед ул сур Аллах (Велик е Бог, велик е Бог, Мохамед е божи пророк). За джамии в разни градове срв. тук, по-горе, стр. 88 сл., 138 сл. и притурка II. Значителни паметници на мохамеданската архитектура са джамията Фатих и Сулеймание в Цариград (Стамбул), Султан Селим в Одрин, Буюк джамия в София, Тумбул джамия в Шумен; Гази Иса-бей, Султан Мурад, Яя-паша в Скопие (В. Кънчов, Гр. Скопие, Пер. сп., LV—LVI, стр. 3—4).

^{2a} СбНУ, IV, стр. 420, 421.

² Разкопките в Царевец през 1953—1954 г. разкриват художествени останки от дворците на търновските царе (вж. описание на К. р. Миятев, „Археологически находки“, Отечествен фронт, 9 октомври 1955 г., бр. 3455).

³ Срв. Д. Цухлев, История на града Видин и неговата област, София 1932, стр. 204.

⁴ Пер. сп., VI, стр. 5—6.

⁵ С. там, VI, стр. 20.

⁶ С. там, VI, стр. 19.

⁷ СбНУ, IV, стр. 419.

⁸ Рядко била проявявана ограничена веротърпимост. В началото на XVII в. било позволено да се поправят църкви и манастири. Както ни уверява Паисий Хилендарски, тогава атонският монах Пимен, родом от Софийско, изкусен живописец, дошъл в своя роден край и възобновил много църкви и манастири (История славяно-болгарская, изд. Йор. Иванов, стр. 81). След това пак се забранявало. Едва в

1832 г. султан Махмуд II позволил да се възобновят стари църкви и дори да се строят нови (в ръкописен летопис на Троянския манастир се съобщава: Преди

невъзможно бѣ единѣа керемѣды възложити на вкрътоу мѣсто и покривъ църкве (П. М у т а ф ч и е в, Из нашите старопланински манастири, СбБАН, XXVII, стр. 107). По силата на това позволение през 1835 г. била възобновена църквата на Троянския манастир, построени били голямата църква „Св. Богородица“ на Рилския манастир през 1834—1837 г., църквата „Св. Никола“ в Търново, „Св. Богородица“ в Пазарджик и др.

⁹ Представа ни дават схлупените църковички в центъра на София — „Св. Параскева“ (на бул. „Георги Димитров“), „Св. Петка“ (на ул. „Ал. Стамболийски“), „Св. Никола“ в по-ранния ѝ вид (на ул. „Калоян“), „Св. Спас“ в Търново в предишния ѝ вид.

¹⁰ Вероятно охридският архиепископ Йоасаф (1718—1745 г.), а не Йосиф, който е бил приемник на Йоасафа.

¹¹ П а р т е н и й П а в л о в и ч, Автобиография, статия на Йор. Иванов, в. „Мир“, 31 юни 1926 г.; сб. Силистра и Добруджа, стр. 204.

¹² Срв. Лебедев, п. съч., стр. 702—703. Там са посочени редки случаи църкви да имат куполи кръстове и камбани в някои гръцки острови и в Загора (местност на пл. Пинд).

¹³ К а н и ц, п. съч., стр. 266, 267.

¹⁴ „А кога ъзели — пише Паисий Хилендарски — българска земя, напрасно погазили и попалили църкви, манастири, царски и архиере(и)ски дворове“ (История славяноболгарская, стр. 7). Фактите, които привеждам, напълно опровергават твърдението, че турците, ако да не разбирали чуждото изкуство, „поне не разрушавали нищо нарочно“ (Ф. Ш м и т, Паметниците на българската старина, Пер. сн., LXX, стр. 441). Ония архитектурни паметници, които не разрушавали, те видоизменяли и повреждали тяхната красота.

¹⁵ Византийският историк Д у к а разказва, че когато Баязид I отправил пратеници при император Мануил Палеолог (1391—1425), да му предаде Цариград, той не му отговорил. Повечето от жителите, измъчвани от чумата, предпочитали да предадат своя град на турците, но веднага си спомнили за враждебните им отношения към християните в Мала Азия и отхвърлили искането на турския султан, като се надявали, че бог ще им окаже милост, както някога помогнал на ниневийците, и ще ги „спаси от тоя звяр“ (Hist. byzant., р. 533). И в Мала Азия турците отнемали хубавите църкви. В 1330 г. обърнали в джамия църквата в Никея, гдето по предание бил свикан Първият вселенски събор (325 г.) L a m o u c h e, п. съч., стр. 22). През XVI в. не се споменава тази църква, както и църквата „Св. София“, гдето станал Седмият вселенски събор (787 г.). В 1898 г. се виждали величествени развалини от храма Св. София, а мястото на църквата на „отците на I вселенски събор“ могло да се определи по названието на местността, наричана по предание *συνόδος*. Не съществували и споменаваните през XIII в. църкви „Мъченик Трифон“, смятан за покровител на гр. Никея, и „Св. Антоний Велики“, построена от император Иоан Дука Ватаци (1222—1254). Вж. Отчет о деятельности Русского археол. института в Константинополе, в Известия на същия институт, IV, 3, стр. 115.

¹⁶ С м и р н о в, п. съч., стр. 159.

¹⁷ Иоан постник бил първият цариградски патриарх, който в 587 г. си присвоил тази величествена титла въпреки острия протест на римския папа Григорий I. Всички негови приемници употребяват титлата *Οικουμενικός* като свое отличие пред другите патриарси.

¹⁸ Срв. М. В. Левченко, История на Византия (София 1948 г.), стр. 121.

¹⁹ Еврейският цар Соломон (7 в. пр. н. е.) построил величествен храм в Иерусалим (вж. описание в III книга Царства, гл. VI и VII).

²⁰ Панонско житие на Константин-Кирил, стр. 56²⁸—30, по изданието на А. Т е о д о р о в - Б а л а н, Кирил и Методий, I.

²¹ Дукакис брой 158 манастира и 212 църкви, а Мануил Гелеон (по свои проучвания до 1881 г.) — 463 църкви и манастира. Обаче този брой не е точен, понеже една и съща църква в различни епохи ще да е била посвещавана на различни светии и поради това носела различни имена (срв. *Ἐκκλησιαστικὸν λεξικόν*, VIII, Атина 1930 г., стр. 391). По други изчисления в Цариград при завладяването му от турците имало 86 църкви, посветени на Исуса Христа, св. Богородица и ангелите, и неизвестно число църкви, посветени на светите (Л е б е д е в, п. съч., стр. 696—697).

²² Дука, който можал да види разрушения и запустял Цариград, е описал с дълбока скръб това страшно нещастие (Hist. byzant., с. XLII). Също и анонимният автор на *Πολιτικὴ ἱστορία Κωνσταντινουπόλεως* (XVI в.) се провиква за църквата „Св. София“: „Угасни слънце, застени ти, земя. Защото земното небе, новият Сион, който издигна Господ, а не човек, славата на вселената, красотата на църквите, надминаваща всички сгради на земята, е станала храм на измаилтяните, безбожните и неверните“ (у Crusius, Turcogaesia, стр. 12).

²³ Ефрасиал бил прочут царски палат в Персия. С тези изречения Мохамед II искал да каже, че както паяците пълнят с паяжините си изоставените къщи и бухалите бухат в тях, така ще бъде и с опустелите палати на византийските императори (*Κωνσταντινίᾱς παλαί τε αἱ νεώτερα ἤτοι περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως*, Венеция 1824, стр. 51). Срв. тълкование на Каниц, п. съч., стр. 33.

²⁴ Ducas, Hist. byzant., p. 298₆₋₂₃ — 299₁₁₋₁₅; *Κωνσταντινίᾱς*, стр. 50—51. Според описанието на Ducas (п. съч., стр. 302₂₁₋₂₃) Мохамед на другия ден обиколил Цариград и целият град бил опустял: не се чувало нито човек да говори, нито животно, нито птица да вика. В манастира Пантократор (Вседържител), гдето живеел ученият монах Генадий Схолари (после цариградски патриарх), се настанили да живеят тепавичари и работели вътре в храма; в Манганския манастир — мохамедански монаси (дервиши), във всички други манастири — турци с жените и децата си (Ducas, п. съч., стр. 317₂₃₋₂₅, 318₁₋₇).

²⁵ *Κωνσταντινίᾱς*, стр. 51—52.

²⁶ С. там, стр. 33, 34.

²⁷ С. там, стр. 62—64; Архим. Гавриил, Цариград. Археологически и исторически сведения, Варна 1828, стр. 76.

²⁸ *Κωνσταντινίᾱς*, стр. 55—60; Архим. Гавриил, п. съч., стр. 79—82. Според Ducas на тази колона по заповед на Мохамед II била поставена отсечената глава на импер. Константин XI Палеолог, геройски паднал при отбраната на Цариград срещу турците. Там тя висяла цял ден до вечерта (Hist. byzant., p. 300₁₈₋₁₉).

²⁹ *Κωνσταντινίᾱς*, стр. 53—55.

^{29a} С. там, стр. 42.

³⁰ *Κωνσταντινίᾱς*, стр. 76. Срв. м. тр. История на Охр. арх.-патриаршия, стр. 48—49, заб. 4.

³¹ Παπαρρηγ., п. съч., V, 2, стр. 76.

³² Crusius, Turcogaesia, стр. 39, 137—138.

³³ Селим I позволил на християните да имат само дървени църкви (срв. п. м. тр., стр. 53).

^{33a} По тоя въпрос Иеремия бил повикан на разпит в Дивана (Crusius, п. съч., стр. 153—156). Лебедев без убедителни основания смята тоя разказ за недостоверен; допуска, че във Влашко Иеремия I изгубил фермана на Мохамед II и като се върнал в Цариград, действувал да му бъде възстановен тоя ферман (п. съч., стр. 297—305).

³⁴ *Κωνσταντινίᾱς*, стр. 78; срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, стр. 486. Църквата „Всеблажена“ в Цариград била обърната в джамия в 1586 г., а не в 1591 г. За това вж. критична бележка на П. Каролидис у Παπαρρηγ., п. съч., V, стр. 58.

³⁵ В джамии били обърнати в разни времена още църквите Пантократор (Зейрек джамиси), „Св. Богородица τοῦ Λιβός“ (Джемиджилар местджили), построена от патриций Константин τοῦ Λιβός при император Лъв VI; „Св. Иван Кръстител“ — Студийски манастир (Емирахор или Мирахор джамиси), „Св. Сергей и Вакх“ (Кючук Ая София); манастирите: Мирелеон (Будрум джамиси), Хора (Кахрие джамии, недалеч от Едрише-капу), „Св. апостол Андрей“ (Коджа Мустафа джамиси), „Мануил“ (Кефеле джамиси), „Св. Иван Кръстител“ (Ибраим паша джамиси от 1637 г., при Силиврийската врата); църквата „Св. апостоли Петър и Марко“ (Атик Мустафа паша джамиси, в Айва-сарай), „Св. мъченица Теодосия“ (Гюл-джамии), „Св. Теодор“ (Клисе джамии), Παπάχραντος (Фенери Иса местджили). Църквата „Св. Ирина“ била обърната в музей и арсенал. Френският пътешественик Пиер Белон (към 1546 г.) видял в Цариград близо до Хиподрома (Ат-мейдан) стара църква, в която били пазени дивни зверове (п. съч., стр. 208). За църквите, обърнати в джамии в Цариград, вж. подробни сведения в *Κωνσταντινίᾱς*, гл. XIV и XV, стр. 68—92; Ch. Diehl, Constantinople, Paris, p. 23, 45, 46—65, гл. IV; Архим. Гавриил, п. съч., стр. 88—129; *Ἐγκυκλιότατοι δὲ Λεξικόν*, VII, Атина 1930 г., стр. 391. Лебедев привежда сведения от руски пътешественици за броя на църквите в Цариград: в края на XVI в. останали само 4 манастира в града, 4 манастира в околността (3 от тях

на о-в Халки) и 46 църкви; към края на XVII в. — 26 църкви, към половината на XVIII в. — 20, към 1830 г. — 25 (п. съч., стр. 697). Това намаление се дължело и на намаляването на християнското население в Цариград.

³⁶ През 1938 г., когато работих в архивохранилището на Цариградската патриаршия, тя още стърчеше.

³⁷ Срв. Иречек, История на българите. Поправки и добавки, стр. 240.

³⁸ Строител бил прочутият архитект Синан, по предание потурчен християнин от Кападокия (Мала Азия).

³⁹ Към средата на XVII в. според Евлия Челеби в Одрин имало 1700 мохамедански храма и текета. (Пер. сп., LXX, стр. 713, заб.). Към 1920 г. имало джамии на Мурад II, Ески джамиси Мурадие и други около 55 по-малки джамии и около 26 местджити (вж. сведения в 'Εγκυκλ. Λεξικόν I, стр. 237; Μεγάλη Ἐγκυκλοπαίδεια I, стр. 636—637).

⁴⁰ СбНУ, IV, стр. 422.

^{40a} Иречек, п. съч., Пер. сп., VII, стр. 102.

⁴¹ Евлия Челеби, сп. LXX, стр. 644.

⁴² Съобщение на Стефан Герлах, Пер. сп., VII, стр. 103.

⁴³ Θ. Успенский, Константинопольский серальский кодекс Восмюкнижия, Известия Русского археол. института в Константинополе, XII, стр. 20; срв. В. Ивanova, Стари църкви и манастири в бълг. земи, Годишник на Наредния музей за 1922—1925 г., София 1926 г., стр. 557—558. За превръщането на църквата в гр. Вира (Фере) в джамия съобщава и Бертрандон де ла Брокиер (1433 г.) (Иречек, п. съч., Пер. сп., III, стр. 71).

⁴⁴ Ducas, Hist. byzant., p. 921—4). Муса казал това в речта си пред турските големи от Тракия и Македония, свикани от него, за да им обяви, че той е достойният наследник на Баязид I. Под „капища на идолите“ той разбирал християнските църкви.

⁴⁵ Παπαρρόγυ., п. съч., V, I, стр. 253; Μεγάλη Ἐγκυκλοπαίδεια, XII, стр. 618, 624. Кръглата църква „Св. Георги“, наричана „Орта-кьой джамия“, била построена не по-късно от средата на V в. и е забележителна с мозаичната си живопис. В нея имало мраморен амвон, но мохамеданите го изнесли в двора на джамията и бил изложен на повреда от лошото време и от „варварското обръщение на мохамеданите с фигурите му“. Към 1899 г. тоя ценен паметник на християнското изкуство бил пренесен в Цариградския музей. Голяма част от мозаичната живопис била развалена. — Църквата „Св. София“, построена вероятно към средата на VII в., се явявала като грамадна развалина след пожара на 22 август 1890 г. Турската власт и самото турско население не мислели за скорошното ѝ възстановяване. — Църквата базилика „Св. Димитър Солунски“ от 413 г., разрушена в 1430 г., била възстановена в 1480 г. от Лука Спандони, но в 1481 г. турците я обърнали в джамия, наречена Касамие, като с мазилка обезобразили нейната вътрешност (вж. подробно описание у Н. П. Кондаков, Македония, Археологическое путешествие, Спб. 1909, стр. 76, 77, 87, 90—92, 107—108). В 1862 г. Макензи и Ирби видели, че мраморните стълбове на църквата „Св. Димитър“ били боядисани със зелена боя. Иконите и кандилата били премахнати и на тяхно място мохамеданите окачили яйца от камилски птици. По сводовете се криели прилепи, които замърсявали пода (п. съч., стр. 9—10). Според G. J. Theodorides ('Ο γὰρ τῶν Ἀσωμάτων καὶ ἡ Rotonda) църквата „Св. София“ в Солун била обърната в джамия в 1525 г. Ротондата се наричала църква τῶν Ἀσωμάτων (на Безтелесните). В 1590 г. тя станала джамия, а нейните икони и съдове били пренесени в съседната ѝ църквичка „Св. Георги“, която принадлежала на атонския манастир Григориу. По името на тази църквичка нарекли „Св. Георги“ и ротондата (Byzant. Zeitschrift, B. 47 (1954), H. 2, S. 499). — Според Тексье от солунските джамии 15 били по-рано църкви, но Кондаков намерил само следните джамии, бивши църкви: „Св. Георги“, „Св. София“, „Св. Димитър“, „Св. Параскева“ (Ески-джума), „Покров на св. Богородица“ (Казанджилар джамиси), Якуб паша джамиси, „Св. пророк Илия“ (Ески-сарай), „Св. Пантелеймон“ (Исакие джамиси), „Св. Апостоли“ (Соук су джамиси) (п. съч., стр. 104—121).

⁴⁶ В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, II изд., стр. 88.

⁴⁷ С. там, стр. 108, 122.

^{47a} Παπαρρόγυ., п. съч., V, 2, стр. 139.

⁴⁸ Вж. 'Εγκυκλ. Λεξικόν, I, стр. 237, 346, 348, 369.

^{48a} Григорович, п. съч., стр. 95; срв. Месеснел, Византийски споменици, п. сб., Споменица и пр., стр. 318.

⁴⁹ П. съч., стр. 94.

⁵⁰ След смъртта на султанския васал Крали Марко (убит в 1394 г.), под властта на когото се намирала Западна Македония заедно с гр. Охрид.

⁵¹ Присъединили са в началото на XV в. Софийска и Вдинска епархия (срв. м. тр. История на Охр. архиеп.-патриаршия, стр. 3).

⁵² В 1466 г. на връщане от Албания, както видяхме, Мохамед II вдигнал охридския архиепископ Доротей и може да е посегнал на тази църква, която се намирала на видно място край езерото. Но може да се предполага, че това е станало по-късно, във връзка със заповедта на Селим I от 1519 или 1520 г. (срв. п. м. тр., стр. 53).

⁵³ Построена била от охридския архиепископ Лъв (към 1037 — около 1054). Срв. м. тр. История на Охр. архиеп.-патриаршия, I, София 1914, стр. 196.

⁵⁴ Срв. Месеснел, п. ст., стр. 352. Църквата „Св. София“ направила лошо впечатление на архимандрит Антонин (1860 г.). Никъде нямало украси. Проста мазилка обезобразявала стените и свода. Църквата представлявала „мерзостъ запустения“ (Кондаков, п. съч., стр. 228).

⁵⁵ На върха на западния връх на охридския хълм в 1845 г., когато Григорович посетил Охрид, тази част на града се наричала Плаошник. В същност Имарет е турско название на самата джамия, понеже със средства от нейните приходи се раздавала милостиня на бедните мохамедани.

⁵⁶ След отнемането на тази църква мощите на св. Климент Охридски били пренесени в църквата-манастир „Св. Богородица“, която, след като църквата „Св. София“ била обърната в джамия, станала архиепископска и била наречена „Св. Климент“, както се казва и сега.

⁵⁷ Григорович, п. съч., стр. 101.

⁵⁸ През XVII в. в Охрид имало 33 църкви и параклиси, но в 1845 г. останали 8 (Григорович, п. съч., стр. 101; м. тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, стр. 529, 531, 534, Прит. XI).

⁵⁹ Срв. п. м. тр., стр. 86, заб. 4.

⁶⁰ Месеснел, п. ст., стр. 355.

⁶¹ Срв. тук, по-горе, стр. 87 и 93, заб. 8.

⁶² Лб. Стојановић, п. сб., № 578 (приписка в ръкопис на Нерезкия манастир „Св. Пантелеймон“).

⁶³ „Св. Богородица — Троеручица“, „Св. Константин“, „Св. Иван Предтеча“, построена от сръбския крал Стефан Милутин (1282—1321 г.), „Св. Богородица“, построена от Урош IV, „Св. Архистратиг Михаил“, изобило повече от десет големи и малки църкви, от които няма ни следа. Също и манастири на планина Водно — „Св. Богородица“, „Св. Теодор Стратилат“, „Св. Теодор Тирон“. Срв. Стари српски споменици у Јужној Србији с предговор на д-р Влад. Р. Петковић, Белград—Земун 1924, стр. III и IV; Месеснел, п. ст., стр. 317—318.

⁶⁴ Българският цар Константин Тих (1258—1277) потвърдил с хрисовул неговите земевладелски привилегии (вж. у Иванов, Български старини из Македония, II изд., стр. 581—587). След това същото направил сръбският крал Стефан Милутин (срв. м. тр. История на Охр. архиеп.-патриаршия, стр. 463—464). Може би на мястото на тоя манастир била издигната Мурад-джамия (от султан Мурад II). По народно предание голямата джамия Мустафа паша била църква — „Св. Спас“ — и джамията „Яя паша“ в Чаир махала била построена на мястото на църквата „Св. Богородица — Троеручица“ (В. Кънчов, Град Скопие, Пер. сп., LV—LVI, стр. 3, 4, 7. Срв. м. тр. Скопската епархия, Год. на богосл. ф-т, т. XVI, стр. 5).

⁶⁵ Йорд. Иванов, п. сб., стр. 134.

^{66a} Sp. Albania, Revue d'archéologie et np., 1925 г., Предговор на Justin Godart.

⁶⁷ Те го превзели от венецианците на 13 август 1501 г.

⁶⁸ П. сп. Albania, стр. 20, 30, 48.

⁶⁹ J. Nahn, Albanesische Studien, стр. 97.

⁷⁰ Sp. Albania, № 3, 1928, Paris, p. 47.

^{70a} С. там, стр. 47.

⁷¹ Sp. Albania, № 4, 1932, Paris, p. 38—39, 91, 94.

^{71a} Стојановић, п. сб., № 5353.

⁷² Месеснел, п. ст., стр. 372—378.

^{72a} Множество фрагменти от развалините на тази църква показват, че тя имала твърде богата орнаментика (по вратите и прозорците, с. там, стр. 379). Срв. Нар. срп.-хрв.-слов. енциклопедија, III, стр. 570 (статия на В. Радовановић за Призрен).

⁷³ Кирил Рилски, Спомени, София 1914, стр. 29—30; срв. Иванова, п. съч., стр. 529.

^{73a} Месеснел, п. сп., стр. 384.

⁷⁴ Нар. српско-хърв.-слов. енциклопедија, III, стр. 122.

^{74a} Според славянския ѝ надпис в 1429 г. я подарил Радосав (навярно местен болярин) на църквата „Св. Никола“ (Иречек, Княжество България, II, стр. 553). Йорд. Иванов предполага, че тази камбана принадлежала на църквата „Св. Никола“ в овчеполското село Св. Николе или Клисели (Северна Македония, стр. 166). Но едва ли могло да има такава голяма камбана в едно село.

⁷⁵ Пер. сп., LXII, стр. 165.

⁷⁶ Автобиография, у Йорд. Иванов, п. сб., стр. 204.

⁷⁷ Споменик, LXXXII, стр. 75.

⁷⁸ Археолошки споменици и налазишта у Србији, I, Западна Србия, А. Дероко, Средновековни градови, стр. 37.

⁷⁹ Народна Српско-хрв.-словенска енциклопедија, I, стр. 155.

⁸⁰ Пер. сп., VI, стр. 21, съобщение на Герлах.

⁸¹ Според надписа тя била отново зографисана в 1633 г. Франц Миханович (1784—1785) намерил в крепостта две църкви от обикновен камък (Споменик, LXXXII, стр. 43).

⁸² Каниц, описвайки видинските укрепления (към 1870 г.), твърди, че повечето от тях били построени в края на XVII в., като материалите за каменните постройки били взети от развалините на многобройни римски крепости и средновековни замъци на Дунав и във вътрешността особено във Флорентин, Кула, Лом и Арчар (п. съч., стр. 273).

^{82a} Иречек, Княжество България, II, стр. 278, 281, 282; Д. Цухлев, История на града Видин и неговата област, стр. 205.

⁸³ С. там, стр. 236.

⁸⁴ В една приписка от 1328—1329 г. (в пергаментно евангелие среднобългар. ред.) тя се нарича Средечка митрополия при митрополит Йоан (Гласник, LI, стр. 64; срв. Иван Дуичев, Стара българска книжнина, кн. II, стр. 68 и 357, XXXII).

⁸⁵ В 1845 г. Григорович видял двете църкви и констатирал, че софийската църква „Св. София“, която се простирала като паралелограм, била „весьма сходна“ с едноименната църква в Охрид, вероятно по своя корпус и вътрешно разпределение (Очерк путешествия по Евр. Турции, стр. 135).

⁸⁶ Ясно известие за това имаме от XIV в. в грамота, дадена от цар Иван Шишман на Драгалевския манастир: и на людми село Новачаны, иже са находатъ въ градѣ цѣрва ми Софи. Вж. М. Дринов, По що и от кога сегашната българска столица е наречена София? (Съчинения, I, стр. 642—644. Дуичев, п. тр., II, ¹⁸³).
⁸⁷ Съобщение на Бенедето Рамберти (Иречек, п. ст., Пер. сп., IV, стр. 99). В 1469 г. мощите на св. Иван Рилски били положени в църквата „Св. Георги“, която тогава ще да е била митрополитска църква (според разказа на Владислав Граматик, Гласник, XXII, стр. 296). Може да се предполага, че църквата „Св. София“ вече била джамия и затова мощите на св. Иван Рилски били поставени в църквата „Св. Георги“. Според Стефан Герлах, който в 1578 г. видял църквата „Св. Георги“, тя била джамия от преди 40 г. (Пер. сп., VII, стр. 119), сир. от 1538 г. (при Сулейман Великолепни), но той едва ли изчислил точно годините.

⁸⁸ Евлия Челеби споменава сред джамии в София Ески Сиаюш паша (Пер. сп., LXX, стр. 699).

⁸⁹ Григорович, п. съч., стр. 135.

⁹⁰ Повече сведения вж. у Иречек, Княжество България, II, стр. 12—15; Иширков, Град София през XVII в., стр. 18—20.

⁹¹ Срв. тук, с. стр., бел. 87.

^{91a} В началото на Освобождението Иречек прочел в нея такива надписи (п. съч., стр. 16, заб. 32). За Гюл джамия вж. и Иширков, п. съч., стр. 20—21. На автора не е била известна кръглата църква в Преслав, та пише, че църквата „Св. Георги“ в София е „единствената ротонда в България“. Срв. и Θ. Шмит, Паметниците на българ. старина, Пер. сп., LXX, стр. 440: църквата-ротонда „Св. Георги“ в художествено отношение „е най-рядък тип, с който би се гордял всеки град в Европа“; също и църквата „Св. София“ е „драгоценен храм“.

⁹² Е. Спространов, Бележки и приписки по Софийските черкви, СбНУ, XXII—XXIII, стр. 6 и 7. Авторът твърди, че джамията при банята била църква „Св. Иван Рилски“ (стр. 7), но не привежда основание.

⁹³ Това чул Иречек от боянчани (п. съч., стр. 67).

⁹⁴ Григорович, п. съч., стр. 136.

⁹⁵ Мутафчиев, п. ст., СББАН, XXVII, стр. 47.

⁹⁶ Вж. Иречек, п. съч., II, стр. 300, 302, 304, 212—313.

⁹⁷ Сб. „Ловеч и Ловчанско“, кн. I, Стари описания на град Ловеч, стр. 116, заб. 5. През м. март 1921 г. при разкопки в Ловеч в Хисара се открили основите на църква, в която са намерили части от църковнославянски надписи. Предполага се, че тук се намирал манастирът „Св. Георги“ (п. сб., I, М. х. Неделчев, Разкопки на Ловчанския Хисар, стр. 115). Посочват се като разрушени още църквите: „Св. Троица“, „Св. Димитър“, „Св. Петка“, „Св. Богородица“, „Св. Неделя“ (на площада), „Св. Хараламбий“ (с. сб., III, М. х. Неделчев, Ловчански църкви в първата половина на XIX в., стр. 32).

⁹⁸ Сведение на Стефан Герлах, Пер. сп., VI, стр. 109; срв. Иречек, п. съч., II, стр. 139.

^{98a} Летописен разказ на поп Методий Драгинов.

⁹⁹ Вж. руския списък на опустошените и изгорели селища в Пловдивския санджак, сб. Положението на българския народ. . . стр. 302 сл. Турци изгорили в с. Мечка, Панагюрско, старата църква „Св. Никола“ със славянски надписи по стенописите (Дринов, Пер. сп., IX, стр. 7—8). Предвождани от Хафъз паша, те ограбили и запалили двете църкви в Панагюрище — „Въведение Богородично“ от 1818 г. и „Св. Георги“ от 1856—1860 г. През 1883 г. още се виждали от тях следи от кръвопролитната борба: „дупки от топовни гранати и обезобразени от турските саби стенни ликове на светиите“. Запустяла и старата църква „Св. Теодор“. Турците запалили главното няколкоетажно българско училище от 1848 г., изгоряла и библиотеката му, в която имало 15 стари славянски ръкописи. Турски башибозук под водителството на Тосун бей от Карлово изгорил хубавото средногорско село Клисурса с двете му църкви. — Китното родопско село Перушица било украсявано от голяма църква, но тя била разнебитена от турците, които при петдневната обсада на Перушица стреляли срещу църквата, ако и да се криели в нея само жени и деца. — В близкото с. Пастуша се издигала голяма средновековна църква, наричана „Червената църква“, която към 1819 г. била в развалина (*Οἰκοδόμος Κωνσταντῖνος, Ἐκκλησιῶν περι τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως*, Виена 1819, стр. 47). Вероятно тя била разрушена, след като се настанили турците в тоя край, не преди това (от кръстоносците). Срв. Д. Панайотова, Червената църква при Перушица, София 1956, стр. 8—9. В Батак доспатски и чепински помаци изгорили църквата „Св. Неделя“, каменна сграда от 1813 г., около 30 м дълга, също и двуетажното класно училище — каменно здание — като изклали всички живи (повечето жени и деца), които потърсили там убежище.

За тези сведения вж. Иречек, Княжество България, II, стр. 341—342, 351—352, 360, 429, 431, 456—457. Няколко години след Освобождението църквата в Батак представлявала печална картина: „Влизаме вътре — пише Иречек. — От полутъмните помещения ни посреща чудна мирис. . . Пред олтара на ниски полици лежат редове черепи. . . Някои са цели, други са пробити с куршум, но по-голямата част имат отзаде си белег на тежък удар с ятаган или сабя; повечето са черепи на жени и деца, които били изклани от ликуващите мюсюлмани като овце. . . Живописът по стените и тавана едва се познава: бил унищожен от огъня“ (стр. 456).

¹⁰⁰ Иречек, п. съч., II, стр. 365.

¹⁰¹ Н. Начов, Калофер в миналото, 1707—1877, София 1927, стр. 8.

¹⁰² Ръкопис на Райно Попович, Архивен институт при БАН.

¹⁰³ Начов, п. съч., стр. 12.

¹⁰⁴ Н. Начов, Из ръкописите на Еню Карпачов, стр. 76, 85.

¹⁰⁵ Тази джамия, както се вижда от надписа, била построена в 1436 г. от Гази Феруз Абдулах (срв. статия „В старата столица“, в. Вечерни новини, 15 октомври 1954 г.). По градеж на стените прилича на Буюк джамия в София. Към 1883 г. цялото останало пространство в Хисара (Царевец) „било покрито от натрупани купове стари и нови развалини и от основите и стените на дребни къщици между стръмни, тесни и криви улици“ (Иречек, п. съч., II, стр. 231). Патриаршеската църква се издигала на най-високото място на Царевец, наричано по турски „Чан тепе“ (Камбанен хълм). Петър Богдан (1640 г.) съобщава, че половината от камбанарията на тази църква още стояла; виждала се наоколо живопис, която в 1883 г. не съществувала. Сега се виждат нейните основи и мястото, гдето била камбанарията, поради която вероятно турците нарекли върха „Чан тепе“. Найден Геров пише в 1846 г. (навярно чул от търновци), че джамията в турската махала (на Царевец) била по-рано църква „Св. Петка“ (Из архива на Н. Геров, кн. II, стр. 940). Също и

В. Григорович (1845 г.) твърди, че църквата „Св. Петка“ била обърната в джамия (п. съч., стр. 146—147), обаче това не е вярно. Църквата „Св. Петка“, както се открива от новите разкопки, се намирала вътре в двореца, била дворцова църква (Кр. Миятев, Археологически разкопки в Търново, в. Отечествен фронт, 9 октомври 1955 г., бр. 3455).

¹⁰⁶ В. Григорович видял на върха на Трапезица само купища камъни, „следи от основи“ (п. съч., стр. 148). Също и Н. Геров през м. май 1846 г.: „купове камени разбъркани с вар и обрасли с трън *Crategus oxyacantha*“ (п. архива, II, стр. 939). Сега се наброяват 18 разрушени църкви.

^{106a} В 1846 г. според описанието на Найден Геров стената на църквата „Св. Димитър“ до тавана била здрава, но нямала покрив. Стените били изписани с образи на светии с гръцки надписи, но под тях, под мазилката, се виждали други образи, с български надписи (п. архива, II, стр. 939). Вероятно тази църква съществувала известно време през турското робство, та гръцката духовна власт наредила да се презографиса и да се поставят гръцки надписи.

¹⁰⁷ За Търново вж. Григорович, п. съч., стр. 147—148; Иречек, п. съч., II, стр. 229, 231, 232, 234—237, 242.

^{107a} Fermeňdžin, Acta Bulgariae eccles., p. 79. За турски разрушения в Търново срв. д-р В. х. Стоянов-Берон, Археологически и исторически изследвания, Търново 1887 г. Той видял, че са били изободени очите на всички светии, изобразени по стените на нартиката в църквата „Св. Апостоли“ при митрополията. Говорело се, че това злодеяние било извършено от турците при превземането на Търново или пък от еничерите (стр. 33). Относно мнението му, че джамията на Хисара не е новостроена, а била църквата „Св. Петка“, която турците превърнали в джамия, като я разширили (стр. 73—74), вж. тук, по-горе, бележка № 105.

¹⁰⁸ Споменават се трима червенски митрополити в Синодика на Борила (вж. М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, София 1928, стр. 92, 151).

¹⁰⁹ В 1659 г. Червен бил малко селище с 30 български къщи на 250 д. и 2 църкви (Fermeňdžin, п. сб., стр. 263 — доклад на Филип Станиславов).

¹¹⁰ Предполага се, че тя се наричала „Св. Димитър“ и по нейно име самото място се наричало Димитрово (Маринов, Дели Орман, стр. 80, 193 — Фотографска снимка).

¹¹¹ Вж. Иречек, п. съч., II, стр. 491, 553, 548, 562, 593, 599, 658.

¹¹² С. там, II, стр. 677. Скоро след Освобождението ямболци твърдели, че Софлар джамия и Ески джамия по-рано били църкви, обаче не се виждали тогава белези за това (с. там, стр. 670—671). Срв. Вл. и Кар. Шкорпил, Някои бележки върху археол. и истор. изследвания в Тракия, Пловдив 1885, стр. 30.

¹¹³ В нея един от 4-те каменни стълба, с капители коринтски стил, бил заменен с дървен. Според местното предание един турски капудан-паша го задигнал за джамията „Султан Селим“ в Одрин.

Вж. сведения за църкви в посочените места у Иречек, п. съч., стр. 700, 710, 731, 734, 735, 749, 801. За месемврийските църкви срв. Български алманах, г. III, София 1894, стр. 524. За сливенската църква „Св. София“ срв. В. Иванова, п. съч., стр. 502.

¹¹⁴ Тъй нар. Морска базилика в Месемврия (Несебър), чиито развалини били открити в 1920 г. (основата на трикорабна и триапсидна базилика), разрушена вероятно от турците, се отъждествява с църквата „Св. Богородица Елеуса“ (В. Иванова, п. ст., стр. 507).

¹¹⁵ Иванова, п. ст., стр. 507.

¹¹⁶ Пер. сп., XIX, стр. 66, съобщение на Oswieśim, член на полско пратеничество в Цариград.

¹¹⁷ Пер. сп., XXI—XXII, стр. 343, съобщение на полския посланик Миасковски.

¹¹⁸ По предание село Добриня било градче. Към 1884 г. се виждали стар калдъръм по улиците, 2 големи чешми, житници, каменни сгради (Иречек, п. съч., II, стр. 860, 861).

¹¹⁹ Може би това място бил споменаваният от Ана Комнина *ἀρχολοφία τοῦ Συναῖτος*, гдето император Алексей I Комнин (в 1088 г.) бил на лагер в похода си срещу печенезите.

¹²⁰ Fermeňdžin, п. сб., стр. 77, съобщение на Петър Богдан. Според Филип Станиславов (1659 г.) в Шумен имало две православни църкви (с. сб., стр. 263).

¹²¹ Пер. сп., LXX, стр. 652 — съобщение на Евлия Челеби. Според Петър Богдан и Филип Станиславов — 7 джамии (п. сб., 77 и 263).

¹²² Вж. Житие на Теодосий Търновски, изд. В. Н. Златарски, СбНУ, XX, стр. 25, 26—27: митрополи великаао преслава дорѡѡи проторѡ.

¹²³ Ferrendžin, п. сб., стр. 77.

¹²⁴ Иречек, п. съч., II, стр. 876. За художествени останки, които се виждали там през 1884 г. вж. с. там, стр. 878.

¹²⁵ Вж. Кр. Миятев, Кръглата църква в Преслав, София 1932; сб. Разкопки и проучвания, III, София 1949., ст. на В. Иванова, И. Господинов, Ст. Станчев. Развалините на Преслав причинили тъга на Харалан Ангелов, който я изразил в стихотворението „Развалини на Преслав“ (сп. Читалище, кн. 22, 1871 г., стр. 703—704).

¹²⁶ В 1595 г. населението, както видяхме, било предимно българско.

^{126a} Сведения за тези села вж. у Иречек, п. съч., стр. 882, 887, 891—892.

^{126b} Срв. Будилович, О греко-славянском характере деятельности Кирилла и Мефодия. Мефодиевский юбилейный сборник, Варшава 1885, стр. 13.

¹²⁷ Лб. Стојановић, п. сб., I, № 716, приписка от времето на султан Селим II (1566—1574).

¹²⁸ С. там, I, № 868.

¹²⁹ С. там, № 894.

¹³⁰ Летописецът разбира манастирите, построени от сръбски владетели. В една по-ранна приписка се говори, че при султан Сулейман (Великолепни) (1520—1566) „беззаконните и триклетни турци“ разрушавали църкви и най-вече пакостели в сръбската земя „великим лаврам, что су христианская господа градила“, и превърнали много църкви в „мечите“ (с. там, I, № 664). Също и в летописна бележка от около 1682 г. се говори, че когато султанът (Мохамед IV) воювал „на Беч“ (Виена) и бил разбит там, много манастири запустели, между тях и манастирът Вракевица („Св. Георги“) (с. там, I, № 1808).

¹³¹ С. там, I, № 1796 (в ръкопис, пазен в Сараевския музей).

¹³² Сръбският археолог Вл. Петковић различава две общи опустошения на градове и манастири в Сърбия: след падането ѝ под турската власт (в 1459 г.) и в края на XVII в. (Манастир Жића, Београд 1911, стр. 18, 29). Манастирът Раваница, построен от сръбския княз Лазар в 1381 г. и ограден с крепост и 7 кули, бил много пъти пленяван от турците. При голямото преселение на сърбите в 1690 г. в Австрия избягали и монасите на тоя манастир, като взели със себе си мощите на княз Лазар и църковни съпощности (Вл. Петковић, Манастир Раваница, 1922, стр. 5, 11, 14). Манастирът запустял и църквата му била възобновена в 1718 г. (Стојановић, п. сб., № 5302, 5305, 5307).

¹³³ Стојановић, п. сб., № 1795 от 1688 г. За разорението на манастири през това време се говори общо и в друга приписка (недатувана) (с. там, № 2015: запустение имало в много християнски земи — унгарска, сръбска, българска и херцеговинска, страдали християните до самия Солун и Цариград, „срблемъ же наипаче велика бѣда, гладъ и пленение и местимъ оставленіе и многимъ монастырѡмъ конечное запощение; дрѣгимъ же и сагорение, и свѣтимъ и свѣщенимъ сасѣдомъ и ѡдѣждамъ ва поханскихъ и сквирнихъ рѣкахъ разгр (аблене)“. Бедствуващите монаси скитали в унгарска и немска земя, прогонвани от немци и маджари, дори и от самите мними християни, хулени и ненавиджани, подигравани. За разорение на манастири в сръбски земи вж. още Стојановић, п. сб., № 1917, 1940, 2013, 2345, 4972, 5286, 5305). Един посетител (навярно българският монах Партений Павлович към 1734 г.) записал в житие на св. Сава Сръбски, пазено в Рилския манастир, че с очите си видял Милешевския манастир „разорен и пожжен“ (Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир, стр. 44).

¹³⁴ Стојановић, п. сб., № 1918.

^{134a} Запалил го Ахмед, син на капудан паша. Игуменът на Студеница и трима неромонаси били заточени в Нови пазар, а другите монаси взели мощите на св. Стефан Първоуенчани и избягали в Австрия (Стојановић, п. сб., I, № 3818; срв. Вл. Петковић, Манастир Студеница, Београд 1924, стр. 11).

¹³⁵ Построил го сръбският деспот Стефан Лазаревич през 1407—1418.

¹³⁶ Вл. Петковић, п. съч., стр. 11.

¹³⁷ Вл. Петковић, Манастир Каленић, Вършац 1926, стр. 7.

¹³⁸ Срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, II, стр. 438, 445, заб. 39.

^{138a} Иречек, п. ст., Пер. сп., IV, стр. 82.

¹³⁹ Месеснел, п. ст., стр. 371, 372.

¹⁴⁰ Сборник за историју Јужне Србије, стр. 233.

¹⁴¹ С. там, стр. 158, 160.

¹⁴² Стојановић, п. сб., III, № 4972, 4995, 4996.

¹⁴³ Изображенията в църквата „Св. Атанасий“ при манастира Калища (на западния бряг на Охридското езеро) били обезобразени от околните мохамедани. Самият манастир бил разрушен и подновен в ново време (СбНУ, IV, стр. 80, ст. Битолско, Преспа и Охридско). Църквата в Заум (= Захълм), построена в 1361 г. при Охридското езеро, в края на XIX в. била в развалини с пострадали стенописи (с. там, стр. 87). За други разрушени и запустели манастири в Охридския диоцез вж. п. тр. История на Охридската архиепископия-патриаршия, гл. Манастири: „Св. Илия“ до с. Кривогашени. „Св. Атанасий“, Прилепско, „Св. Димитър“ до Велес, Кнежински на Бистра планина и др. Паисий Хилендарски съобщава, че „ѿ скорога времена“ (сир. към средата на XVIII в.) запустял Осоговският манастир и не се знаело къде лежат мощите на св. Йоаким Осоговски (История Славѣноболгарская, изд. на Йорд. Иванов, стр. 79). За манастирите Виргински и „Св. Никита“ в Скопско вж. и Сборник за историју јужне Србије, I, стр. 3. Виргинският манастир се споменава за последен път в 1377 г., когато местният владетел Гюрг Бранкович го подчинил на Хилендарския манастир (Ст. Новаковић, Законски споменици, стр. 451—452). Сега от тоя манастир няма ни следа (вж. различни мнения за местонахождението му у В. Иванова, п. съч., стр. 510—512).

Навярно и значителният манастир в Тетово „Св. Богородица“, споменаван от охридския архиепископ Димитрий Хоматиан (1216—1234), също в 1315 и 1348 г., бил разрушен през турското робство. Сочат се развалини в Тетово (оброчище „Св. Богородица“) (Иванова, п. съч., стр. 520). Тогава може би изчезнал и манастирът „Св. Димитър“, който при архиепископ Димитрий Хоматиан се намирал близо до Главеница (в Южна Албания).

¹⁴⁴ Може би при селата Голям Манастир и Малък Манастир, Тополовградско (Иречек, п. съч., II, стр. 701—702; История на българите. Поправки и добавки, стр. 221).

¹⁴⁵ Вж. Житие преп. Ромила, изд. П. Сырку, Спб., 1900, стр. 19.

¹⁴⁶ Иречек го поставя на Селишки връх над Сливци, гдето видял следи от стар манастир, основи на църквичка с аязмо (п. съч., II, стр. 709).

^{146a} В 1845 г. В. Григорович видял там развалини около едноименната църква (Очерк путешествия по Европейской Турции, стр. 136).

¹⁴⁷ Съществува през XIV в. С хрисовул от 1347 г. цар Иван Александър определил привилегиите му (Иванов, Български старини из Македония, II изд., стр. 591—594). Тоя манастир бил ограбен от турците през Руско-турската война (1877—1878 г.) (Иванова, п. сб., стр. 614, 615).

^{147a} Вж. негово житие в Годишник на Духовната академия, София, т. II, м. ст. Три неиздадени старобългарски жития.

¹⁴⁸ Споменава се в житието на софийския мъченик Георги от Кратово, Гласник, XLI; срв. Иречек, п. съч., II, стр. 260. К. Шкорпил говори за Червенски манастир, който бил съсилян от земетръс през април 1892 г. (Материали за археол. карта на България, I. Опис на старините по течението на р. Русенски Лом, София 1914, стр. 113). Авторът няма пред вид манастира при Русе, споменаван в началото на XVI в.

¹⁴⁹ Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир, стр. 29, 113; Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод, стр. 228.

¹⁵⁰ Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир, стр. 40.

¹⁵¹ Времето на реформите в Турция с Гюлханския хатишериф от 1839 г.

¹⁵² Григорович, п. съч., стр. 127, 133; Неофит Рълец, Описание болгарскаго священнаго монастыря Рылскаго, София 1879, стр. 30, 32; Иречек, п. съч., II, стр. 639, 642.

¹⁵³ Иречек, п. съч., II, стр. 647.

¹⁵⁴ С. там, II, стр. 303—304.

¹⁵⁵ В житието се сочи, че Пимен умрял в 1510 г., но това ще да е грешка на преписвача. Паисий Хилендарски пише, че Пимен действувал в Софийско като живописец в 1610 г. (История славѣноболгарская, стр. 61).

¹⁵⁶ П. Динев, Житието на Пимен Зографски, Известия на Института за българска литература при БАН, кн. II, стр. 248.

- ¹⁵⁷ Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, I, стр. 200.
- ¹⁵⁸ Житие и страдание грешного Софрония, изд. П. Орешков, стр. 65; срв. Мутафчиев, Из нашите старопланински манастири, СбБАН, XXVI, стр. 81.
- ^{158a} Вж. очерк (ръкопис) на Райно Попович за Карлово (негов фонд в Архивния институт при БАН).
- ¹⁵⁹ Ст. Н. Шишков, Етнографско-археол. значение на манастирите в Пловдивска епархия, Годишник на Нар. библиотека в Пловдив, 1932, стр. 61 (по статия „Бяла черква“ в сп. Родопски напредък, кн. IV, г. II, 1944 г.).
- ¹⁶⁰ Иречек, п. съч., II, стр. 435. Към 1819 г. между двата кричимски манастира се виждали развалини от стари църкви и др. сгради *Отхорбюм Ков-статъгов*, п. съч., стр. 46.
- ¹⁶¹ Григорович, п. съч., стр. 142. В 1883 г. местни хора казвали на Иречек, че в тези ръкописи имало интересни бележки от турско време (п. съч., II, стр. 368).
- ¹⁶² Вж. *Отхорбюм Ковстатъгов*, п. съч., стр. 35: калугерите извършвали богослужението на „български“.
- ¹⁶³ Иречек, п. съч., II, стр. 376, 432.
- ¹⁶⁴ Иречек, п. съч., II, стр. 497.
- ^{164a} Ас. Василев, Църкви и манастири из Западна България в сб. Разкопки и проучвания, IV, София 1949, стр. 73.
- ¹⁶⁵ Вж. надпис у Василев, п. ст., стр. 57.
- ¹⁶⁶ Иречек, п. съч., II, стр. 546—547.
- ¹⁶⁷ С. там, стр. 511.
- ¹⁶⁸ Развалини от църквата на манастира се виждали на възвишението, юго-източно на 3—4 км от с. Сливек (М. х. Неделчев, Манастир Ястреб, сб. Ловеч и Ловчанско, II, стр. 91).
- ¹⁶⁹ Иванов, Български старини из Македония, II изд., стр. 496.
- ¹⁷⁰ Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод, стр. 137, 142.
- ^{170a} Йорд. Трифонов, История на града Плевен, стр. 85—86.
- ¹⁷¹ Житие на св. Теодосий Търновски, изд. В. Н. Златарски в СбНУ, кн. XX, стр. 11.
- ¹⁷² Възобновен бил в 1850 г.
- ¹⁷³ Д. Цухлев, История на града Видин и неговата област, стр. 179—192 (посочени са над 20 разрушени манастира).
- ^{173a} Вж. Повествование за страдание Болгарии от агарянов, в Българска библиотека, издание на Бълг. книж. д-во, Средец 1884, Исторически паметници по времето на Заверата, стр. 39.
- ¹⁷⁴ Диневков, п. сп., стр. 246.
- ^{175a} Мутафчиев, п. ст., СбБАН, XXVII, стр. 88—90.
- ¹⁷⁵ Срв. К. Шкорпил, Паметници от столицата Преслав, сб. България 1000 години, стр. 208.
- ¹⁷⁶ Не е известно кога е бил разрушен. Североизточна България била изложена и преди турското робство на нашествия на маджари, киевски руси, византийци (през X в.), на печенези и кумани (през XI—XII в.), на татари (през XIII в.). Златарски предполага, че през 895 г. маджарите ограбили манастира Патлейна и повредили църквата му, но после Симеон възстановил манастира и църквата изглеждала като „златаа“ и „новаа“, която черноризец Тудор Доксов поставя при устието на р. Тича (История на Българската държава, I, 2, стр. 343). След това обаче тоя манастир не се споменава, макар че било възможно да е съществувал през Второто българско царство. Откритите развалини от църквата и манастирските помещения са доста значителни. Това дава основание да се мисли, че манастирът бил разрушен заедно с Преслав в турско време.
- ¹⁷⁷ Fernandžin, п. сб., стр. 77; срв. Иречек, п. съч., II, стр. 866, заб. 1.
- ¹⁷⁸ В землището на стария Преслав (външна крепост) се посочват развалини на 2 манастира — в местностите „Манастир“ и „Черешето“ (Шкорпил, п. сб., стр. 208). Не е известно, дали някоя от тези манастири бил резиденция на преславския епископ. За преславската местност вж. и Иречек, п. съч., II, стр. 878.
- ¹⁷⁹ Иван Велков, Мадара и Мадарският конник, в. Отечествен фронт, бр. 3148, 15 октомври 1954 г.
- ¹⁸⁰ Иречек, п. съч., II, стр. 766.
- ¹⁸¹ През 1884 г. там имало крайбрежно село, наричано от гърците „Λυιος Βλάσιος“, а на турски — Кючук манастир (с. там, II, стр. 803).

- ¹⁸² С. там, II, стр. 800.
- ¹⁸³ Според цариградския патриарх Партений тоя манастир бил построен от император Андроник (II ?) Палеолог. Вж. неговa молба от 1639 г. до руския цар за парична помощ по възобновяването на тоя манастир (Сношения России с Востоком, I, стр. 20—210).
- ¹⁸⁴ Григорович, п. съч., стр. 69, № 24.
- ¹⁸⁵ В своя разказ за пренасяне мощите на св. Иван Рилски през 1469 г.
- ^{185a} История славъноболгарская, стр. 7.
- ¹⁸⁶ Напр. около 1631 г. управителят на Херцеговина Пири бег Сонборец взел 40 000 аспри от Милешевския манастир и от други манастири (Стојановић, п. сб., № 1228).
- ¹⁸⁷ Сношения России с Востоком, I, стр. 53, 66 (отговор на Хилендарския манастир от около 1550 г.).
- ¹⁸⁸ С. там, I, стр. 92.
- ¹⁸⁹ Grisius, п. съч., стр. 156. За тази заповед на султан Селим II съобщава и един сръбски летописец (Стојановић, п. сб., № 716; срв. Иречек, История на българите. Поправки и добавки, стр. 300).
- ¹⁹⁰ Вж. грамота на молдавския митрополит Теофан от 1568 г. в Сношения России с Востоком, II, стр. 25.
- ¹⁹¹ Жена на молдавския княз Йоан Александър.
- ^{191a} Сношения России с Востоком, II, стр. 26, 48, 89, 133—134.
- ^{191б} Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, II, стр. 59.
- ^{191в} Сношения России с Востоком, II, стр. 226.
- ¹⁹² Страданията им са описани в Повѣствованіе ѿ плененіи стѣи горы „Аѳѡнтѣи“ (Цонев, п. опис, I, (№ 360). Тоя разказ е напечатан и в Бълг. библиотека на Бълг. книж. д-ство, стр. 20—31.
- ^{192a} Сношения России с Востоком, II, стр. 59.
- ^{192б} Вж. м. тр. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI—XVIII в., стр. 39—40 (Билински, Черепишки, Никополски, Преображенски манастири).
- ¹⁹³ Вж. Манастирска летопис у Мутафчиев, п. ст., СББАН, XXVII, стр. 104—107, 113.
- ^{193a} Автобиография на Софроний Врачански, стр. 105.
- ¹⁹⁴ Сношения России с Востоком, II, стр. 8.
- ¹⁹⁵ Сега съществува стар манастир „Св. Петка“ до Охридското село Велгоци.
- ¹⁹⁶ Сношения России с Востоком, I, стр. 169.
- ¹⁹⁷ С. там, II, стр. 97—98.
- ¹⁹⁸ С. там, II, стр. 109—110.
- ¹⁹⁹ С. там, II, стр. 239.
- ²⁰⁰ С. там, II, стр. 267.
- ^{200a} С. там, II, стр. 53. Вж. за Осоговския и др. манастири в Македония м. тр. Културни и политически връзки и пр., стр. 40—41.
- ²⁰¹ Разказ за тоя манастир в неговия кодекс, Известия Русского археол. института в Кле, IV, 3, стр. 147.
- ^{201a} Стојановић, п. сб., III, № 4981.
- ^{201б} Срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, стр. 77—82 (Иерус. църква), 177 (Антиох. църква), 306 (Алекс. църква), 563 (Кипър. църква), 593—594 (Синайски манастир).
- ²⁰² Сношения России с Востоком, II, стр. 45—46.

IX. ЗАГУБИ НА РЪКОПИСИ И ХУДОЖЕСТВЕНИ ПРЕДМЕТИ

Турското владичество разорявало културата на покорените християнски народи още и с това, че благоприятствувало да загиват много паметници на тяхната книжнина и изкуство. Нахлувайки във византийските и други области, завоевателите ограбвали всичко ценно, каквото им попаднело. Каква плячка са взели турските султани през XIV в. от завоюваните страни, това се вижда от съкровищата, които монголският вожд Тамерлан (Темир) открил и задигнал от султанския дворец в Бруса след пленяването на Баязид I (1401 г.): златни и сребърни вещи, скъпоценни камъни, маргарити в такова голямо количество, че те били мерени като жито в крини (*μαραγάται δίκην κόκκων σίτου μετρούμενας ἐν χοίρις*).¹ Когато нахлули в Цариград, турците, отдавайки се на необуздан грабеж, задигали книги, съдове и други скъпоценности от църкви, манастири, дворци и други сгради.² Те ги отнасяли за продан в Мала Азия, чак до Анкира (днес Анкара).³ Сам Мохамед II е вдигнал книги от библиотеката на византийския дворец. Много книги, дори и цели библиотеки станали жертва на огъня или водата.⁴ Наистина в Западна Европа се разпръснали ценни гръцки ръкописи с трудове на гръцки писатели, обаче те дълго време (до тяхното печатно издаване) оставали недостъпни за ревнителите на просветата в Цариград и други гръцки културни центрове. Това било една от причините, за да спре развитието на византийската образованост след падането на Цариград под турска власт. Не само завоевателят Мохамед II посегнал на книжовни и художествени ценности, а и неговият син Баязид II. След смъртта на цариградския патриарх Симеон той обсебил заедно с неговия имот подарените от него на църквата „Св. София“ богослужебни съдове на стойност 3000 жълтици под предлог, че не бил оставил завещание. Мнозина от клириците били хвърлени в затвор, вероятно защото се противели да дадат тези вещи. За да спаси църковните скъпоценности и затворените духовни лица, цариградският патриарх (Нифон?) уверявал турското правителство, че покойният патриарх Симеон имал наследник — племенник — и посочил за това свидетели. Обаче турската власт ги обявила за лъжесвидетели и наказала тях и трима монаси с отсичане на носовете им. Султанът свалил патриарха от катедрата му и го изгонил във от Цариград.⁵

Големите манастири и църкви имали значителни библиотеки, благодарение на които те представлявали просветни огнища за православните народи. Но през турското робство тези книжовни сък-

ровища постепенно се увреждали. От манастирите изчезвали стари ръкописи, поради немарливостта на монасите и крадливостта на посетителите-чужденци,⁶ но също така и поради турските насилия. В запустелите и разрушени манастири пропадал и техният книжовен имот заедно с другите им културни паметници. През гръцкото въстание (1821 г.) турските войски, които седели в Атон, нанесли загуби и на манастирските библиотеки,⁷ вероятно и по-рано изчезвали стари ръкописи.⁸

В Солун, разграбен от войските на Мурад II, били оголени къщите и опустошени храмовете, в мохамедански ръце попаднали църковни украси и съдове.⁹ Султан Мурад II оставил на християните старата църква „Св. Димитър“, но след като ограбил всички украси от гроба на светеца, храма и иконите и оставил стените празни.¹⁰ При завладяването на Солун изчезнали и книжовни паметници. През 1844—1845 г. в Солунската митрополия имало до 60 гръцки ръкописа (евангелия, минеи, слова на църковни отци), но те били донесени там после от атонски манастири.¹¹ Един френски пътешественик, описвайки Солун, останал неприятно изненадан, че там не са останали никакви забележителни паметници и че изобщо „от тази богата и величествена Византия, която продължила римското предание до половината на XV в., са останали само някои мозайки, някои сводове обезобразени и то с варварско замазване. . . Какво корабокрушение“ — провиква се той със скръб.¹²

В Охрид след превръщане на църквата „Св. София“ и манастира „Св. Пантелеймон“ в джамии християните едва ли успели да укриват всички техни по-ценни паметници. В 1845 г. в Охрид съществувало предание, че в джамията „Св. София“, в две закрити с камъни ниши, имало ризница и книги, каквито обаче не се открили там след унищожението на турското владичество (1912 г.). Охридчани твърдели, че с унищожението на Охридската патриаршия се загубили собственоръчни произведения на Климент Охридски и разни документи.¹³

Книги и църковни скъпоценности били залагани за изплащане на църковни дългове. Много такива случаи се посочват в молбите на охридски архиепископи, епархийски архиереи и манастири до руските царе.¹⁴

Поради фенерското иго, позволено от турската държава, били изгорени славянски книги в разни места (серския манастир „Св. Иван Предтеча“,¹⁵ в охридския манастир „Св. Наум“, в атонски манастири)¹⁶ (във Ватопед, Ксеноф, Симон Петър и Филогей „изгаряли безпощадно“ славянски ръкописи). Според разказа на един български игумен гръцкият владика, който дошъл да освети църквата на български манастир, видял там много славянски книги и заповядал всички тези славянски книги да бъдат хвърлени в яма и изгорени. След като изгорели книгите, владиката заповядал да засипят пепелта със земя.¹⁷ Също и архимандрит Антонин, който пътувал в Македония през 1865 г., съобщава, че преди 5 години (сир. 1860 г.) в Битолско гърците в патриотическото си настъпление изгорили две коли стари славянски богослужебни книги.¹⁸ Благодарение на турското робство било възможно да действа в Македония сръбската

пропаганда, чиито агенти посягали и на книжовните паметници в тамошните манастири. Ефрем Каранов съобщава, че при скопския валия Авзи паша двама сърби задигнал: три товара книги от Лесновския манастир в Кратовско, но поради оплакването на местни първенци валията спрял износа, като все пак позволил на двамата сръбски агенти да вземат по една книга, каквато си изберат. При временната сръбска окупация в 1878 г. били отнесени в Сърбия книги от Пчинския и Карпинския манастир (Северна Македония). През 1883—1885 г. поради революционното брожение в Македония в много частни къщи изгорили старите книги от страх да не бъдат обвинени в бунтовничество.¹⁹

Според френския пътешественик Ami Boué (1836—1838) Търново представлявал град, в който мохамеданите, заселени повече на високата част (Царевец), „унищожили всичко, което би напомняло за българската народност“.²⁰ С разрушението на дворците и патриаршеската църква в Търново изчезнали и старобългарски ръкописи. В църквата „Св. 40 мъченици“, обърната в джамия, са се пазели много книги. Около 1825 г. секретарят на Търновската митрополия видял там стари славянски ръкописи. Той предлагал на имамина в тази джамия по 1 бешлик (5 гроша), за да му позволи да прегледа в къщи по една книга.²¹ През 1878 г. обаче, когато джамията била превърната отново в църква, такива книги не се открили.²² Вероятно и в църквата-митрополия „Св. Петър и Павел“ били скрити старобългарски ръкописи, които според местното предание били изгорени по заповед на търновския митрополит (грък).²³

Мохамедани задигнали църковни книги и съдове и от други църкви в България.²⁴ И о. Паисий Хилендарски ясно изтъква, че „в онова люто време“ (сир. когато турците завзели българската земя) при изгарянето на църкви, манастири и дворци се загубили царски истории и кондики за българските патриарси и архиепери, жития и правила на много светии.^{24a} Даскал Тодор Пирдопски съобщава, че в 1826 г. били обрани църквите. Обрали и църквата в Пирдоп, от която задигнали голям потир, моци, няколко кандила, пари — 50 гроша.^{24b} Вероятно през XVII в. била „пленена“ ръкописната служба на св. Кирик и Юлита от манастира Смилковец. После кир Нецо от с. Радейна я откупил и подарил на храма „Св. Кирик“.²⁵

Много исторически ценности се загубили при кърджалийските нападения. В 1801 г. в Тетевен кърджалии изгорили заедно с църквата и нейните вещи (книги, икони, одежди) и разграбили всичките й съдове (кандила, потири и др.).^{25a}

В 1845 г. В. Григорович забелязал, че в Македония били запазени повече книжовни паметници, отколкото в Тракия и Дунавска България.²⁶ Тоя факт може да се обясни с голямата турска колонизация в тези две области и свързаните с нея разрушения на християнски културни средища, а също и с обстоятелството, че тези области ставали по-често театър на войни срещу Турция.

През Априлското въстание (1876 г.) в изгорените от турците църкви и манастири били унищожени стари ръкописи: в кричимските манастири „Св. Врач“ и „Св. Богородица“,^{26a} в Копризница (в старата църква „Св. Теодор“ и в училището), в с. Мечка, Пана-

гюрско (в старата му църква), и в други планински села в Пловдивско.²⁶⁶ През войната в 1877 г. в Калофер, запалена от турците, изгоряла и богатата архива на библиотеката в мъжкото училище, също и архивите на частни лица.²⁷ Изчезнали и ръкописите в старата калоферска църква от 1704 г. (в тях имало интересни приписки). Пропаднали ръкописи и паметници в разорения калоферски манастир „Рождество Богородично“, както и в изгорения сопотски манастир „Св. Спас“ (в 1883 г. Иречек чул, че там имало едно евангелие, подвързано преди 250 години).^{27a} При опожаряването на Стара Загора изгорели ценни ръкописи на българския поет П. Р. Славейков (между тях и съчинението му с географски, статистически, етнографски и др. материали, събирани в България в продължение на 20 години).²⁷⁶

Стари славянски книги и скъпоценни украси изчезнали и от манастирите в сръбските земи, особено при турските нашествия и австро-турските войни.²⁸ Много ръкописи изчезвали през смутни години. В големия сръбски манастир Студеница — център на книжовна дейност през XIII—XIV в. — много ръкописи били изгорени при потушаването на първото сръбско въстание (1813 г.). Съвсем изчезнала архивата на Сръбската архиепископия в Ипекския манастир. Загубили се ръкописи от нейната библиотека.²⁹ Общо взето, още в началото на XVI в., както се оплаква един сръбски монах-книжовник, „законът и книгите“ намалели и поради това се изменяли преданията на манастирските ктитори, увеличавали се вероотстъпниците.³⁰ Подобни опустошения били правени и в Унгария. След битката при Мохач (1526 г.) победителят Сулейман Великолепни влязъл в Буда и ограбил прочутата библиотека на маджарския крал Матей Корвин (1458—1490).³¹ Обичайки лукса, той вдигнал намеренията в Кюстенджа седем кюпа жълтици, много хиляди скъпоценни камъни, сапфири и елмази и с тях покрил джамиите Шехезаде и Сулеймание в Цариград.^{31a}

В своята ярост към непокорните християни мохамеданите посягали и на почитаните от църквата светини. Така при потушаването на сръбското въстание в 1594 г. по заповед на великия везир Синан паша бил вдигнат от Милешевския манастир ковчегът с мощите на сръбския светия архиепископ Сава и били изгорени във Врачар, при Белград (27 април 1594 г.), очевидно с цел да престане един извор на патриотично въодушевление за сръбския народ (на знамето на въстаниците бил изобразен св. Сава Сръбски).³² Партийни Павлович съобщава, че мощи и на други православни манастири били изгорени от агаряните.³³ В един новобългарски дамаскин в словото за св. Петка Търновска се разказва, че турският султан Селим II вдигнал мощите на св. Петка, навярно от Белград, където били пренесени по-рано при Баязид I от Видин, и ги пренесъл в Цариград в своите палати заедно с други хубави църковни премени и царски дарове.³⁴ Вероятно от там Цариградската патриаршия ги откупила и после молдавският княз Василий Луку ги пренесъл в Яш, за да бъдат на по-сигурно място. Като се опасявали от унищожение, християните към 1460 г. пренесли мощите на св. Крал (Стефан Милутин) от Трепча (Стара Сърбия) в София, тогава седище на румелийския бейлербей.³⁵

БЕЛЕЖКИ

¹ Ducas, Hist. byzant. p. 723-ε.

² Дука описва твърде живо това изтребление на културните ценности в Цариград. Еничерите, шом влезли в Цариград рано сутринта на 29 май 1453 г., едни от тях нахлули в двореца, други — в манастирите „Св. Иван Предтеча“, наричан „Петра“, и „Хора“ (после Кахрие джамия). Бързайки да ограбят и други места, един от тях разбил с брадва на 4 части прочутата икона на св. Богородица, която се намирала в манастира Хора, и по жребие всеки взел от нея по една част. След като заграбили и скъпоценните съдове на манастира, те се втурнали в къщата на протостратора (византийски военачалник) и отворили съкровищата, събрани от старо време. В същия ден голямо множество „нечестиви“ поели пътя за „великата“ църква „Св. София“, гдето много граждани с жените и децата си, монаси и монахини били събрани, за да избягнат яростта на завоевателя. Турците откъсвали украшенията от иконите и верижките, вдигнали свещниците, покривките на св. Трапеза, кандилата. Едни от тези неща разваляли, а други пък вземали със себе си. В един миг те събрали от скевофелакиона всички скъпоценни съдове, златни, сребърни и други скъпи метали и оставили храма пуст и гол. (Hist. byzant., стр. 288—292).

Три дни след превземането на Цариград Мохамед II позволил турските кораби да отплуват всеки в своята провинция и град. Те носели толкова голям товар плячка, че сякаш потъвали (*φέροντα φόρτον ὥστε βυθίζεσθαι*). А товарът им бил: скъпи тъкани, сребърни, златни, медни, оловни предмети, премного книги (*βιβλία ὑπὲρ ἀριθμὸν*) и пленници — свещеници и миряни, монахини и монаси. Също и шатрите на войската били пълни освен с пленници с разнообразни заграбени неща. Можело да се види някой турчин да носи архиерейски саκος, друг препасъл златен епатрахил, някой водел облечени кучета, на пиршества употребявали църковни дискоци, пълни с различни плодове, и пиели със свещени чаши. Те разпръснали на изток и запад всички книги, които били безброй, натоварени на коли, и ги продавали десет книги за една номизма. Между тези книги имало аристотелевски, платоновски, богословски и всякакъв друг вид съчинения. Заграбили евангелия, хубаво украсени; откъсвали от тях златото и среброто и ги продавали или пък ги захвърляли. Всички икони предавали на огън и на пламъка печели месо и ядели (с. там, стр. 312₁—21... *τας δὲ βιβλους ἀπάσας, ὑπὲρ ἀριθμὸν ὑποβαίνουσας, ταῖς ἀνάξαις φορητῶσαντες ἀπατάχον ἐν τῇ ἀνατολῇ καὶ δύσει διέσπειραν δι' ἐνὸς νομίσματος δέκα βιβλία ἐπὶ πρᾶσκοντο, Ἀριστοτελικοί, Πλατωνικοί, θεολογικοί καὶ ἄλλο πᾶν εἶδος βιβλίον...*)

³ Според арменския свещеник А в р а м и й в съч. „Плач поради превземането на Цариград“ от 1453 г.

⁴ Според италианското съчинение *Lamento di Constantinopoli* (Плач за Цариград) по тази причина загинали 6000 книги, според друг исторически извор — 12.000 книги. Тези сведения за Цариград вж. в *Εγκυκλοπαίδικόν λεξικόν*, VIII, Атина 1930, стр. 391, 396.

⁵ Crusius, Turcograecia, стр. 33.

⁶ През XV в. от атонските манастири задигнал редки ръкописи гъркът Ласкарис, изпратен там от Лаврентий Медичи, и ги донесъл във Флоренция за библиотеката му. В 1654 г. руският монах Арсений Суханов изнесъл много ръкописи от Атон за Московската патриаршия (Григорович, п. съч., стр. 16, 80; Иванов, Български старини из Македония, стр. 231). Английски пътешественици се снабдявали с ръкописи на атонски манастири (сп. Читалище, кн. 7, г. II, стр. 302, статията на английски пътешественик, преведена от Ст. Захариев). Една част от ръкописите на Лесновския манастир били пренесени в Белград през 1913 г. (Зборник за историју јужне Србије..., стр. 103). В 1912 г. игуменът на Ипекския (бивш патриарше-ски) манастир Максим Павичевич казвал, че преди 50 години (сир. към 1860 г.) дошъл в този манастир един русин (Гилфердинг?), който отворил в северната църква „гробница“, гдето намерил много книги — повечето от „заешка кожа“, и всички задигнал (с. там, стр. 134). При това стари книги от Ипек се изнасяли за продан от частни лица в Скопие и Солун (с. там, стр. 134).

⁷ В 1844 г. атонски монаси (в Зограф, Пантократор) уверявали в това руския пътешественик В. Григорович (п. съч., стр. 12, 15, 62, 82). В някои манастири книгите не били добре пазени. Затова Григорович се съмнявал, че през гръцкото въстание било извършено голямо разорение в Атон, и повече бил склонен да об-

вини монасите за изчезването на книги. Но дори да приемем обвинението, че самите монаси били неमारливи към манастирските библиотеки, главната причина за това печално състояние пак било турското робство, което държало монасите в постоянна тревога и не им давало възможност да мислят за просвета и книжнина. Според описанието на Григорович през 1844 г. повечето ръкописи в атонските манастири били богослужебни или богословски (п. съч., стр. 16, 18, 21, 25, 29—31, 33, 50, 51, 53, 56).

⁸ Руският пътешественик Василий Барски (към 1725 г.) видял, че в библиотеката на атонския манастир Каракала нямало книги (срв. Григорович, п. съч., стр. 19).

⁹ Ducas, Hist. byzant., p. 200 14—15: *Ἐκκλήσιων ἐνδοξέτα κειμήλια ἱερὰ ἐν χερσὶ μαρτῶν.*

¹⁰ С. там, стр. 2015—8: *Πῶν καὶ τὴν τοῦ ταύρου καὶ τοῦ ναοῦ, καὶ τῶν ἀδύτων, ἅπαντα οἱ Τοῦρκοι ἐνοσφίσαντο, τοῖσι μόνον ἀρέντες κινόν.*

¹¹ Вж. слав. приписка в Миней за м. октомври у Григорович, п. съч. стр. 153: след като Солун бил разорен и пленен от агаряните и всички църкви, свещени съдове и книги били разграбени, солунският митрополит се обърнал с молба до атонските манастири да помогнат за издигането на съборната църква и Хилендарският манастир му подарил този миней.

¹² Пер. сп., XXIII—XXIV, стр. 762—763, превод из *Revue des deux mondes* (1—15 януари 1888 г.).

¹³ Григорович, п. съч., стр. 100, 103.

¹⁴ Срв. м. тр. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI—XVIII в., стр. 33 сл.

¹⁵ Григорович, п. съч., стр. 122, 160: монасите приписвали изгарянето на манастирските славянски книги на някой враг на „българските работи“.

¹⁶ Григорович, п. съч., стр. 82, 83, 110, 112. Вж. и приписка от 1650 г. за изгаряне на московски книги от гърците в Атон у Стојановић, п. сб., № 1458.

¹⁷ Лебедев, п. съч., стр. 128 (заето от статията на Карлова „Турецкая провинция“ във „Вестник Европы“, юли 1870).

¹⁸ Поездка в Румелию, стр. 282; Лебедев, п. съч., стр. 135. Антонин намерил в някои манастири в Македония ръкописни славянски богослужебни книги и по повод на това се отпуснал да похвали турското равнодушие към църковните работи на раята. „Те оставят цял склад органи и проводници на ненавистното им учение и при случай дори свято ги пазят“ (с. там, стр. 282). Фактите, които посочвам, не подкрепят това мнение. Ръкописи (гръцки и славянски) гинели и от мохамедански ръце. А за гръцкия поход срещу славянската книга е виновна преди всичко турската власт, която допускала произволите на гръцките шовинисти.

¹⁹ Ефр. Каранов, По етнографията на Македония, СбНУ, IV, стр. 303, 304, 306.

²⁰ Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, p. 98. Срв. български превод в сб. Положението на бълг. народ..., стр. 144.

²¹ Секретарят на митрополията съобщил това сам на В. Григорович в 1845 г. в Търново. Той получил една книга, но я показал на митрополит Иларион, който сметнал тази работа за опасна и „донесъл на турския началник за светотатството на имамина“. Оттогава джамията и нейните съкровища станали недостъпни за християните (п. съч., стр. 148).

²² Иречек, Княжество България, II, стр. 237.

²³ В 1845 г. в Търново казвали на Григорович, че това аутодафе било извършено „по заповед“ преди не повече от 12 години, сир. към 1833 г., при търновския митрополит Иларион Критянин (п. съч., стр. 147). За това обвинение, хвърлено върху митрополит Иларион (1822—1838), срв. м. тр. Търновски митрополити в турско време, сп. БАН, II, стр. 243, заб. 3; също и Известия на Варненското археол. дружество, кн. V, Варна 1912, Г. Димитров, Изгарянето на Търн. патр. библиотека, стр. 32: вестта за изгарянето ѝ е „просто и чисто кроеж“. Йорд. П. Георгиев приписва изгарянето на тази библиотека не на митрополит Иларион, а на неговия заместник Константин от 1828 до 1830 г. (Архив на Мин. нар. просв., София 1910, стр. 178).

²⁴ Татари продали Псалтир за 7 гроша (Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в библиотеката в София, № 12, стр. 13); турчин откраднал църковна чаша в павликянското село Брястовец на р. Осъм (сб. Положението на бълг. народ..., стр. 58 в доклад на Петър Богдан). В 1650 г. Никола касалин в

Бдин откупил от турци за 600 (аспри?) едно Четвероевангелие (Цонев, Славянски ръкописи и старопечатни книги на Нар. библиотека в Пловдив, № 18, стр. 19). Мара, мащеха на Мохамед II, подарила на Рилския манастир икона на св. Богородица, окичена околоръст с драгоценни украшения, които обаче после били ограбени неизвестно кога и от кого. По предание същата Мара подарила на Рилския манастир покровец. Разбойници, ограбвайки манастира, задигнали тази скъпоценност и я разделили помежду си, като я нарязали на части (С. С. Бобчев, Поклонение на светата Рилска обител, сп. Българска сбирка, кн. 7, г. V, стр. 709). Петко Телелар Ортак от Павлешенци намерил Четвероевангелие „ва туръскен руце“, откупил го за 1320 (аспри?) и го подарил на църквата „Св. Никола“ в Кратово (запис от 1. II. 1666 г., Сборник за историју Јужне Србије, стр. 148).

^{24a} История славѣноболгарская, п. изд., стр. 7.

^{24b} Сб. Положението на бълг. народ... стр. 127.

²⁵ Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод, стр. 76; Стојановић, п. сб., № 2127.

^{25a} Съобщение на поп Вълчо, Пер. сп., II, Средец, 1882, стр. 148.

²⁶ „Количество их (памятников) весьма большое в Македонии, уменьшается в Фракии и почти исчезает в подунайской Болгарии (Мисии) (п. съч., стр. 150).

^{26a} Иречек, Пътни бележки за Средна гора и за родопските планини, Пер. сп., XI, стр. 2.

^{26b} С. ст., Пер. сп., IX, стр. 7, 12, 21, 22. Иречек се оплаква, че преди 20—30 години могли да се съберат много български ръкописи, но в 1883 г. те станали рядкост (Пер. сп., VIII, стр. 2).

²⁷ Начов, Градиво за историята на Калоферските училища, сп. Училищен преглед, кн. I, г. VIII, стр. 2.

^{27a} Пер. сп., IX, стр. 34, 45; X, стр. 4, 5 и 6.

^{27b} Иречек, Географическо изучаване на България, Пер. сп., Средец, 1882, стр. 113.

²⁸ В приписка от около 1388 г. се казва, че в църквата Грачаница (близо до гр. Прищина) изгорели книгите, пазени в нейния „пирг“ (кула) (Стојановић, п. сб., I, № 162). В 1598 или 1599 г. турците, като опустошили много църкви, откраднали икони (с. сб., I, № 894). В 1602 г. при война с Австрия агаряните, като разрушавали църквите, разграбвали и техните книги (с. сб., I, № 916). През 1688 — 1690 г. те заграбили от разрушените манастири църковните съдове и одежди (с. сб., № 1865 и 2015). Пленявайки Срем, турските войници задигнали ръкописни книги от тамошния манастир Хопово (с. сб., II, № 2300). В 1689 г., като разорявали църквите из цялата сръбска земя, разнебитвали и богослужебните съдове (с. сб., I, № 1917). В 1676 г., във войната срещу казаци и поляци, турците, като пленили множество християни и разорили много градове и църкви, порушили и църковните украшения (с. сб., I, № 1792). В 1696 г. агарянин донесъл в гр. Мостар едно Четвероевангелие от разорения манастир Студеница (Петковић, Манастир Студеница, стр. 7; вж. Стојановић, п. сб., № 5727, за църковна книга, вдигната от същия манастир). В 1690 г., когато Арсений III Черноевич избягал в Унгария, „тогда васе имение велике цркве сръбские Пеки расхищено било агарян и татари“ (запис на ипекския патриарх Арсений IV от 1729 г. в Четвероевангелие, подарено на Ипекската патриаршия от сръбския патриарх Паисий). Тогава и това Четвероевангелие било заграбено и поп Радосав го откупил от един агарянин (Сборник за историју Јужне Србије, стр. 144). Друго Четвероевангелие, което принадлежало на Ипекската патриаршия, „вкѣпише християни в турака“ за 7 гроша (с. там, стр. 146). Руско печатно евангелие от времето на императрица Елисавета Петровна, среброобковано (тежко 10 кг), било донесено в Гусине от агаряни, когато Махмуд паша Шкодрански нападнал Черна гора и изгорил много манастири. Откупил го Антони Ѓькович и в 1785 г. го подарил на манастира „Св. Никола“ (близо до Бело поле) (с. там, стр. 230). Неколцина християни в 1813 г. откупили миней от агаряни в Сараево (с. там, стр. 230).

²⁹ Вж. Ѓ. Сп. Радојичић, Старе сръбске повеле и рукописне книги у Хиландару, сп. Архивист, г. II, св. 2, Београд 1952, стр. 48.

³⁰ Стојановић, п. сб., № 404.

³¹ Срв. Большая советская энциклопедия, II изд., т. 22, стр. 565.

^{31a} Пер. сп., LXX, стр. 676.

³² Срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, II, стр. 375.

³³ Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир, стр. 45.

³⁴ Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод, стр. 211.

³⁵ Срв. п. м. тр., II, 338, 383.

Х. ОБЩА ПРЕЦЕНКА НА ТУРСКОТО УПРАВЛЕНИЕ КАТО ПРЕЧКА ЗА РАЗВИТИЕТО НА БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ

Въпреки жестоките удари на турските власти българският и другите покорени християнски народи били жизнеспособни и криели в себе си творчески сили и културни стремежи, но лошото турско управление било неблагоприятно условие за тяхното свободно развитие. Държавата не им давала тласък и съвсем ги потискала или пък твърде ограничавала тяхната плодотворна проява.¹ Художествени дарби се проявявали в църковната живопис и в другите изкуства, но те не могли да достигнат старите великолепни църкви.^{1а} Поради ограниченията на турската власт и тежкото материално положение на християнското население не могла да се развива църковната архитектура. Църкви строели монаси, селяни, изобщо социално слабите християни. Техните постройки били скромни, обикновени сгради с фрески. „Формалната византийска традиция изчезнала заедно с голямата религиозна и художествена култура.“²

Живеейки под постоянен страх от турския терор, книжовниците и художниците през XVI—XVIII в. не могли да работят спокойно и задълбочено. Това свое смутно душевно състояние те изтъкват често в своите ръкописи. Например анонимен книжовник, който в 1552 г. преписал славянски Номоканон, пазен в Лесновския манастир, моли читателите да не го кълнат (ако има нещо погрешно), „понеже бѣше въ то врѣмѣ ноужда велика на христіанѣх ѿ трѣлетьихѣ агарень. И ѡзирахъмо се и семѡ и ѡвамо, того ради не бѣше мирно писати.“^{2а} В 1601 или 1602 г. Йоан Голцкусив преписал славянски „Законник“ (Номоканон) за ипекския архиепископ и моли читателите да го простят, ако с нещо сгрешил своята работа, „понеже немошно бысть оума моего сдрѣжати заради великіе рати и попереніа“.³ Строителите на църквата „Св. Георги“ в манастира Ломница (в Сърбия) също молили за прошка, ако са сгрешили в строежа: „не моите миклети, јер ѡсмо били ѡ много страхова от тѣрака и от софтеле и от много зла ниевога“.⁴ Монах Гавриил, който в 1651 г. преписал книга „Месечник“ (Месецослов) в манастира при Врѣхобрезница (близо до гр. Плевле, Херцеговина), моли своите читатели — старци, врѣстници и юноши — да поправят грешките, които срещнат в ръкописа му, защото сами знаят, че „не писа аггль, нь оумъ моутанъ и оуниль“, поради голямата беда и

насилия над християнския род, озлоблението срещу който било не по-малко, отколкото срещу древния Израил в Египет.^{4a}

Изобщо турското владичество е държало покорените християнски народи в постоянен страх от преследване и в силно напрежение за самоотбрана, за запазване на своята вяра и народност. Честите войни на европейските държави още повече усилвали озлоблението на турските султани към християнската рая. От време на време тя проявявала порив към просвета, обаче твърде тежките ѝ социално-икономически условия отслабвали тоя стремеж, възпирали умственото ѝ движение. Поради това в България, Сърбия и други области дълги векове имало само килийни училища.⁵ Напразно Паисий Хилендарски и Софроний Врачански отправяли пламенен позив към българския народ да се загрижи за своята просвета.

Колко назад стояли балканските християнски народи в просветно отношение, се вижда и от факта, че у тях книгопечатането почнало да се развива късно. Нужда от книгопечатане се чувствувала. Откривани били славянски печатници в някои манастири в Сърбия,⁶ но те скоро се закривали. В славянските балкански земи били разпространявани венециански, а от края на XVI в. и руски печатни издания, но те били повече църковни книги и не могли да задоволят културно-просветните нужди на християнските народи в Турция. Цариградският патриарх Кирил Лукарис открил в Цариград гръцка печатница (1627 г.), но по интриги на йезуитите турското правителство я унищожило под предлог, че в нея се печатали книги, в които бил хулен Мохамед.⁷ Едва в края на XVIII в. патриарх Григорий V открил отново гръцка печатница в Цариград (в патриаршията).^{7a} В българските пък земи през XVI—XVIII в. никой не правил опит да устрои българска или славянска печатница, понеже турската власт не позволявала. Поради това Паисиевата „История славеноболгарская“ и други съчинения се разпространявали чрез преписи. Първите български книги⁸ били напечатани във от Турция. Васил Априлов и Неофит Рилски действували да открият българска печатница в Габрово, но не сполучили.^{8a} Както се знае, първа българска печатница била открита в Солун през 1838 г. от архимандрит х. Теодосий Синаит, родом от гр. Дойран, но до 1841 г. той можал да издаде само 5 книги, повечето с религиозно съдържание. Печатницата изгоряла или била опожарена от врагове на българската книга (в началото на 1845 г. още личели нейните останки).⁹ Към това време книжарят Никола Карастоянов почнал да печата книги в своя дом в Самоков, но печатницата му работела тайно от турската власт и издавала предимно славянски църковни книги.¹⁰ Едва в 1847 г. турското правителство разрешило на Александър Екзарх да открие отделна българска печатница в Цариград.^{10a} Обаче дори след издаването на Хатихумаюна (1856 г.) то не позволявало да се откриват частни български печатници в провинцията.¹¹ Синът на самоковския печатар Никола Карастоянов при срещата си с Константин Иречек в Белград през 1874 г. го молил да не пише никъде за книги, печатани в Самоков, понеже било опасно, ако турското правителство узнае за това.¹² Към 1860 г., насърчени от това, че еврейският равин в Солун имал своя печатница, гърците действували да

открийт там гръцка печатница, но им било отказано. Един български книжар също не получил това право, макар и да ходатайствувал английският консул в Солун, под предлог, че българската печатница щяла да разпространява „руски прокламации“.¹³

Реформите на султан Селим III, Махмуд II и Абдул Меджид, предизвикани от разлагането на турската феодална държава, имали за цел да задържат свободното национално развитие на нетурските народи, което все повече се засилвало вследствие на икономическия им подъем. Наистина през този период въз основа на тези държавни актове българският народ добил ограничена възможност да води все по-силна борба за освобождение от фанариотското иго и най-после успял да наложи на турското правителство да го признае официално, с ферман от 28 февруари 1870 г., за отделна от рум-милети (гърците) нация. Но при все това по пътя на неговия напредък се издигала главната преграда: турското владичество със своето деспотично управление и феодален икономически гнет.

След Кримската война, когато турската държава била тласкана от великите сили към още по-големи преобразования, нейното управление си оставало порочно. Това констатирали пътешественици (Каниц,¹⁴ Макензи и Ирби)¹⁵, които преценявали турското владичество като голяма пречка за развитието на българския и другите християнски народи. Поради това и английският държавен мъж Уилям Гладстон на 17/22 май 1863 г. откровено признал в английската камара, че „твърде дързък би бил онзи, който би се наел да доказва, че турското господаруване е било полезно за човеческата добродетел и за напредъка на цивилизацията“.¹⁶

Българското училищно дело се изграждало в упорита борба: 1) срещу противодействието на гръцките владци и техните оръдия (свещеници гръци, гръцки учители и чорбаджии-гръкомани) и 2) срещу опитите на турската власт, особено на дунавския валия Митхад паша да денационализира българското училище. Турската държава не е давала никаква материална помощ за развитието на българските училища. Те се издържали изключително от средствата на народа, организиран в църковно-училищни общини. При това положение в България до нейното освобождение, за един период от 42 години (1835—1877), могли да се развият късно само 2 средни училища — в Габрово и Пловдив, — и то благодарение на голямата морална и материална подкрепа на българската емиграция (в Букурещ и Одеса) и на Русия.¹⁷

През Възраждането се развивала българската литература, увенчала се с блестящи художествени творби, обаче тя цъфтяла не в своето поробено отечество, а вън от него, в свободни от турското владичество страни. По никой начин не би било възможно Любен Каравелов, Васил Друмев, Христо Ботев и Иван Вазов (в началото на своето творчество) да развият своя поетически талант в пределите на Турция, защото в нея нямало свобода на мисълта и на умственото творчество. Наистина П. Р. Славейков, създател на българската поезия, е действувал сред своя народ (в България и Цариград), но поради страх от твърде мнителната турска цензура¹⁸ в неговата лира намирали слаб и неясен отзвук страданията на народа

от гнета и експлоатацията на турските деребейове.¹⁹ Славейков насочвал ударите си главно срещу гръцкото духовно робство.

Българската наука също нямала благоприятни условия за развитие в Турция. Повечето от издадените книги по научни дисциплини били учебници (компилативни и преводни). В Цариград излизали за няколко години две обществено-научни списания — „Български книжици“ (1858—1860) и „Читалище“ (1870—1875), — но те не могли да движат българската научна мисъл. Първите български учени (Марин Дринов, Нешо Бончев, Васил Стоянов) се оформили вън от Турция, сред българската емиграция в Румъния и Русия, там развили научната си дейност. Те основали в Браила Българското книжовно дружество (1869 г.), което издавало първото и единствено тогава българско научно списание „Периодическо списание“ (1870—1877 г.).

Няма нужда да се доказва, че българският периодичен печат в Турция, подложен на удара на турската цензура, не е могъл да отразява вярно живота, както това постигал с успех емигрантският български печат.²⁰

След Освобождението на България се създали благоприятни условия за бързо развитие на българската литература, наука и култура изобщо.²¹ Очевидно е, че ако турското владичество не бъдеше унищожено, това не би могло да се постигне. В това отношение много се мамели нашите еволюционери²² и прави са били революционерите (Раковски, Каравелов, Левски, Ботев), които убеждавали българския народ, че за да напредва и той, както другите европейски народи, необходимо е най-напред да се освободи от турското робство, да създаде своя свободна и демократична държава като крепка основа за културно строителство. По тоя път насочвал своя народ още Паисий Хилендарски. Той му посочвал за пример русите и австрийските сърби, които в негово време (втората половина на XVIII в.) стояли по културно развитие по-високо от българите и сърбите в Турция, защото са били свободни от агарянското иго и от гръцката архиерейска власт.²³

Същата разлика съществуваше между свободните българи и останалото под турския султан българско население в Македония и Одринско. То криеше в себе си творчески сили и големи дарби, но, жестоко потискано от турската власт, не можеше да ги развие и прояви в литература, наука и изкуство. Намирайки се в постоянна борба за съществуване, то не можеше да има полет за умствено творчество. В продължение на 35 години (1878—1912) в Македония и Одринско се създаде българска интелигенция (учители, свещеници, търговци, чиновници на екзархийска служба). Сред нея имаше люде с научни и поетически дарби, обаче в турската държава нямаше никакви условия за тяхното развитие. Такива таланти се разгръщаха само под лъчите на свободата в България (писатели — Хр. Силянов, К. Петканов, Л. Стоянов, Д. Талев, Хр. Смирненски, Н. Вапцаров; учени — Д. Благоев, Л. Милетич, Ив. Георгов, Д. Матов, Н. Милев, Т. Павлов). Много младежи от Македония придобивали висше образование в България, Русия, Австрия, Германия, Швейцария, Белгия, Италия. Към 1902 г. имало повече от 400 души с висше образование: медици, адвокати, инженери, архитекти, професори,

артисти, аптекари. Обаче те оставали в България, понеже „вратите на Отееството“ им били затворени за тях. В Македония и Одринско имало 12 лекаря и 5 адвоката българи. „Само те могли да останат в своята родина да ѝ служат.“²⁴

По-рано видяхме, че гръцкото народно образование в Турция се намирало на ниска степен, обаче гръцките колонии в Западна Европа могли да развият по-голяма просвета. Венеция станала техен културен център с гръцко средно училище, гръцка печатница. Добре уредени гръцки гимназии имало в Падуа, Рим и Флоренция. Гръцки младежи следвали в университетите Падуа, Лайпциг, Лондон и Оксфорд.²⁵ След освобождението си от турско робство Гърция станала люлка на новогръцката образованост, особено след откриването на Атинския университет (1837 г.), и с това тя била притегателен център и за мнозина млади българи, жадни за наука (Иларион Макариополски, д-р Иван Селимински, Панарет Пловдивски, Григор Пърличев).

Тези факти ясно показват, че турската феодална държава била най-голяма пречка за икономическия и културен напредък на подчинените ѝ народи. От гледище на обществения прогрес нейната роля била изключително вредна.²⁶ Именно поради това, че с цялата си политическа и социално-икономическа система тя е възпирала историческото развитие на подвластните ѝ народи, те никога не са се помирили с нея — не само през периода на най-тежкия гнет на турските феодали (XV—XVIII в.),^{26a} но и през периода на реформите на турската държава (1839—1877).²⁷ Те помнели ясно, че имали свои държави, които турците унищожили, и винаги считали турското владичество за свое най-голямо национално нещастие, за действително робство (политическо и социално-икономическо). Историята на техния живот под турска власт е непрестанен копнеж и борба за освобождение от турското владичество. Мнозина европейски пътешественици са изтъквали робското положение на християнските народи в Турция²⁸ и тяхната непрестанна надежда да бъде унищожена тираничната турска империя.^{28a} Гърци, българи, сърби и албанци не един път са правили опити за въстание или са вдигали по-големи или по-малки въстания.²⁹ Кърджалийските размирици (1792—1807), от които толкова много страдали България, Македония и Албания, се прекратили, но положението на тези страни не се подобрило нито от Гюлханския хатишериф,^{29a} нито от Хатихумаюна, нито от другите реформи.³⁰ Султаните ги издавали с цел да дадат на Турция привиден вид на правова държава и с това да прикрият пред великите европейски сили, по чието настояване били правени реформи, непоносимото положение на подвластните им християнски народи и да отбият нарасналото руско влияние сред тях. В същност реформите оставали на книга.³¹ Противдействието на мохамеданските маси било твърде голямо. Техният фанатизъм не намалявал и избухвал в страшни изстъпления (в България, Ливан, Крит). Освен това и централното правителство не се старало да превъзпита и обуздае своя народ и да наложи реформите. Младотурците пък начело с Митхад паша, които правели опити да превърнат Турция в светска държава, били овладени от великотурски шовинизъм и се поста-

вяли във враждебни отношения спрямо християнските и изобщо не-турски народи, като се стремели да ги отоманизират, сир. да ги слеят с турците в една нация — отоманска.³² Неравенството по граждански и политически права между мохамедани и немохамедани продължавало в България до Освобождението, също в Македония и Одринско и в другите области на Балканския полуостров под турска власт до нейното унищожение в края на 1912 г. Поради това през XIX в. национално-революционното движение в Балканския полуостров се усилило. В 1804 и 1815 г. в Сърбия, в 1821 г. в Гърция избухнали народни въстания, в които участвували и много българи и се сражавали за свободата на братските народи.³³ След Одринския мир (1829 г.) в България избухнали няколко селски въстания (срв. по-горе, стр. 105), а след Кримската война (1853—1856 г.) революционната борба на българския народ се разгоряла поради разорителното настъпление на западноевропейския капитализъм в Турция и особено поради усилията на турската власт да задуши българското освободително движение.³⁴ Тази борба достигнала най-високата си точка в Априлското въстание (1876 г.). Понеже и след Берлинския конгрес (1878 г.) Турция си оставала крайно реакционна и потисническа държава,³⁵ революционното движение обхващало цялото българско население в Македония и Одринско. Твърде много угнетявано от турските управници и чифликчии, то изразило буйно своята несломима воля за свобода в ред въстания, едно от друго по-големи — Кресненско (1878—1879), Мелнишко (1895 г.), Горноджумайско (1902 г.), Илинденско (1903 г.), Преображенско (1903 г.).

Не може да има никакво съмнение, че революционните акции на българите и на другите християнски народи са явни и неопровержими свидетелства, че турската държава ги е държала в окови. Естествено те не могли да търпят робството и се борили да го отхвърлят. Народните маси не се раздвигват лесно. Ако те въстават срещу държавната власт, без друго техните теглила са твърде тежки, непоносими, държавният строй възпира развитието на техните производителни сили и културното им издигане. Въстанията на християнските народи в Турция били въоръжен протест и съпротива срещу яростните посегателства на турските управници върху техния имот, живот и чест, срещу асимилаторските им насилия. Християнските народи мразели турската феодална държава и воювали явно или прикрито, за да я съборят, защото тя разрушавала и тяхната народностна култура, която те се стремели да запазят на всяка цена като жизнена основа на своето национално битие.

В тази няколковековна неравна борба християнските народи претърпели страшни страдания и големи материални загуби, но най-после победили. „Турските асимилатори, най-жестоките от всички асимилатори, стотици години терзаели и осакатявали балканските народи, но те не само не са постигнали тяхното унищожение, а се оказали принудени да капитулират.“³⁶ И българи, и гърци, и сърби показали непоклатима твърдост в съпротивата си срещу турския гнет и срещу стремежа на турските власти да ги денационализират. Монаси и духовни лица проявили голямо търпение и самоотречение, изтърпели крайни лишения, за да запазят въпреки турските насилия

манастирите в Атон и в други области като огнища за народността духовна култура на православните народи. Голям подвиг показали също и самите народни маси, за да запазят своите църковно-обществени организации (патриархии, архиепископии, митрополии), като въпреки своята бедност отделяли от злъка си за тяхната издръжка (духовенството, богослужебни потреби, църковни книги), а по-късно, въпреки пречките на турската държава, да си създадат своя народна просвета и да вървят неотстъпно по пътя на самобитно културно развитие. Това нравствено напрежение в съпротивата срещу мохамеданската напаст и турските асимилатори може да се нарече велик героизъм, чрез който с материалната и моралната подкрепа на могъща Русия християнските народи в Турция могли най-после през XIX в. да достигнат до високо самосъзнание и да подемат активна борба за своето освобождение от турското робство. С решаващата военна помощ на братския руски народ една след друга Сърбия, Гърция и България се избавили от кървавия турски режим и възстановили своите държави. Населението във владенията от Турция през XVI—XVII в. области в Австро-Унгария е смятало турското владичество за изгубено време, а денят в който турците се оттеглили оттам, се броял като ден на нов живот.³⁷ Още повече освободените балкански народи считали за начало на нов живот унищожаването на турското владичество в техните земи. Въпреки социално-икономическите недостатъци в устройството и управлението на новите балкански християнски държави техните народи преминали на нов, по-висок етап в своето развитие. Техните творчески способности се проявили с по-голяма мощ, отколкото през турското робство, и имали големи постижения в науката, литературата, изкуствата. В тоя път, подтиквани от бързото икономическо развитие на страните им, те се обхващали от революционен пламък за борба срещу гнета на капиталистическата класа и капитализма изобщо и за създаване на нов, по-добър социално-икономически строй — социализма.

БЕЛЕЖКИ

¹ Като изтъква големите способности за развитие у българите, Каниц заключава че ако господстващият мохамедански елемент бъде що-годе по-образован и даде „макар и незначителен тласък на раите, то няма съмнение, че България, толкова малко известна и до сега, би обърнала вниманието на Европа с успехите в цивилизацията и би се оказала достойна за нейните симпатии повече от другите народи на Долни Дунав“ (п. съч., стр. 244).

^{1a} Ъ. Божковић (статия Средновековне цркве и манастири) достига до това заключение за майсторите в Сърбия в турско време, като изтъква за причини недостатъчните поръчки и материални средства (Археолошки споменици и налазишта у Србији, I, стр. 69).

² Срв. Месеснел, п. ст., стр. 385.

^{2a} Зборник за историју Јужне Србије..., стр. 115.

³ Јб. Стојановић, п. сб., I, № 916 (в ръкопис на Загребската нар. библиотека).

⁴ С. там, I, № 975 (надпис от 1608 г. в същата църква).

^{1a} С. сб., № 1466.

⁵ За просветата у православните народи в турско време срв. и м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, I, стр. 94—95, 196—199, 522—527, 573—575; II, стр. 385; История на Охридската архиепископия-патриаршия, гл. VI.

⁶ Срв. м. тр. Кратка история на съвременните православни църкви, II, стр. 334—336.

⁷ Сношения России с Востоком, II, стр. 20. Печатницата била уредена от Никодим Метаксас, който донесъл от чужбина печатарски уреди и издал няколко книги срещу папизма. По заповед на великия везир били конфискувани печатницата, парите и дрехите на печатаря. После се установило, че доносът на йезуитите бил неоснователен, и Високата порта издала заповед да бъдат изгонени йезуитите и да бъдат върнати конфискуваните от гръцката печатница книги и др. вещи (Лебедев, п. съч., стр. 320—321).

^{7a} Παπαρρηγ., п. съч., V, 2 ч., VI изд., стр. 78.

⁸ Кириакодромион или Неделник на Софроний Врачански в 1806 г., Повесть ради страшиаго и втораго пришествия Христова на х. Йоаким Кърчовски в 1814 г. и др. негови съчинения, Огледало на Кирил Пейчинович в 1816 г., Рибен буквар на Петър Берон в 1824 г., учебници на Неофит Бозвели, Неофит Рилски и др.

^{8a} Вж. м. тр. Принос към биографията на Неофит Рилски, София 1951 г., стр. 216; архивен фонд на Р. Попович в БАН, гръцко писмо на Сава Стефанидис (Раковски) от 25 юли 1839 г. (издадено е наполовина от Г. Димов, Архив на Г. С. Раковски, София 1953 г., № 443).

⁹ В. Григорович, п. съч., стр. 88. Българската учителка Неделя Петкова в Солун (1870—1875 г.) съобщава, че по уверението на Велю Негрев, ученик на х. Теодосий Синаит, печатницата била подпалена от гърците (вж. приписка у Иванов, Български старини из Македония, стр. 194; с. там, стр. 191—195, издадени книги). За тази печатница ср. и м. тр. Първата българска печатница, сп. Македонски преглед, кн. 3 и 4, г. XI.

¹⁰ За нея вж. В. Н. Златарски, Даскал Николай Карастоянович и неговата печатница, Пер. сп., кн. LXVI.

^{10a} Срв. История на България, I, изд. на БАН, стр. 336.

¹¹ Турското правителство не е разрешило на Драган Цанков да уреди българска печатница в гр. Свищов, нито на П. Кисимов — в Търново и на И. Груев — в Пловдив (Н. Начов, Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 г., СбБАН, XV, стр. 12—13, 14).

¹² Иречек, Княжество България, II, стр. 663, заб. 1.

¹³ Макензи и Ирби, п. съч., стр. 13.

¹⁴ П. съч., стр. 116—119, 136 (лоша организация на турската администрация и съдопроизводство).

¹⁵ При пътуването си в Европейска Турция те не намерили „някой да отказва, че в Турция не владее немарливост и дезорганизация...“ Те останали с убеждението, че турските управници (по характеристиката на Palgreve в Central Eastern) умело прикриват своята неспособност да управляват. Ако се загледа човек в същността на работите в Турция, ще се увери, че от тях не може да има по-неспособни, „всичките са развратени и другите развращават, всичките са разорители и непочтени“ (п. съч., стр. XII и 65).

¹⁶ Цитат на Макензи и Ирби, п. съч., стр. XVI.

¹⁷ Вж. за това История на България, I, изд. на БАН, стр. 507—508.

¹⁸ Турската цензура пречела да се разпространяват дори чисто научни книги. Тя се отнасяла с особено недоверие към руските книги. Вж. м. тр. Принос към биографията на Неофит Рилски, стр. 381, писмо на ректора на Богословското училище в о-в Халки от 1851 г.; СбНУ, XX, стр. 60, писмо на П. Р. Славейков от 1857 г. до Н. Х. Палаузов (оплаква се, че цензурата не допускала руски книги да минават в България); турското правителство забранило да се внасят църковни книги от Русия (писмо на българи от 17 август 1853 г. до руския император Николай I (сб. Положението на бълг. народ..., стр. 228). За турската цензура вж. и Н. Начов, п. тр., СбБАН, XV, стр. 9—11.

¹⁹ Срв. Б. Пенев, История на българската литература, III, стр. 520, 600.

²⁰ Срв. История на България, I, изд. на БАН, стр. 510.

²¹ Напълно вярна обща преценка е дал старият сирийски музиковед Фахри Баруди, изказвайки възхищението си от концертите, дадени в Дамаск от българския държавен ансамбъл за народни песни и танци: „Нашите два народа (разбира

сметка за общественото мнение на турския народ, който не могъл да се примири с мисълта, че немохамеданите (гяурите) са равноправни с него.

³² Вж. обстояно описание у Lathouche, п. съч., стр. 264 сл.

³³ Между 15 000-те въстаници в Гърция имало 8000 българи и сърби (А. Попов, Балканско единение, София 1915 г., стр. 11, по 'Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας*, I).

³⁴ Срв. К семидесятилетию со дня освобождения Болгарии от турецкого ига, сп. Вопросы истории, кн. 3, Москва 1953, стр. 63—64; А. А. Попова, Политика Турции и национально-освободительная борьба болгарского народа в 60-х годах XIX века, с. там, кн. 10, 1953 г., стр. 52. Към 1860—1870 г. известно подобрение е имало. Това казал на Каниц един старец в едно село, Кулска околия, женен още при Осман Пазвантоглу, като сравнявал тогавашния режим с старотурското управление, когато селото се намирало в разпоредба на всеки турчин, който минел през него. Обаче другите по-млади събеседници рязко възразили и дали вярна преценка: „При все това има още много да желаем. Страшно иго лежи над нас“ (п. съч., стр. 251—252).

³⁵ По повод на гонението, което повдигнал скопският валия Хафуз паша против българите, екзарх Йосиф подал такрир до султана (Абдул Хамид) да подобри положението на българското население в Косовския вилает и да не поддържа сръбската пропаганда. Преди всичко да се вземат мерки да се обезпечи животът, имотът и честта на селската маса „от гладната, жестока, грабителска и произволна администрация, жандармерия и полиция“, като се назначи най-напред един валия, военен и твърд, но не фанатик против християните, „защото християнското население не може, както в другите времена, да търпи безропотно такъв възмутителен режим“ (из дневника на Екзарх Йосиф, 21 февруари 1898 г.).

³⁶ И. В. Сталин, Сочинения, II, стр. 347.

³⁷ Така говорили към 1862 г. не само славяните в Австро-Унгария, но и немците и маджарите (Макензи и Ирби, п. съч., стр. XVI).

ХІ. ПРИТУРКИ

I.

(Към гл. IV, бел. 27а)

Православни християни, пострадали (посечени, обесени или изгорени) за своята вяра

1.

Паметта им се чествува от църквата през септември — февруари

Георги от Кратово, изгорен в София в 1515 г.; Гавриил Кирмидоди в Египет в 1522 г.; Макарий, ученик на цариградския патриарх Нифон, в Солун в 1527 г.; Дамян, атонски подвижник, в Лариса в 1568 г.; Йоан Калфа в Цариград в 1575 г.; „Ахмед“ в Цариград в 1582 г.; Серафим, епископ фанарийски (Тесалия), в 1601 г.; Йордан Трапезундец в Цариград в 1650 г.; Йоан от о-в Тасос в 1652 г.; Анастасий Навплиец в Навплион в 1655 г.; Николай Караман в Смирна в 1657 г.; Гавриил, бивш ганоски епископ, в Бруса в 1659 г.; Гавриил, ипекски архиепископ, в Бруса в 1659 г.; Николай бакалин в Цариград в 1672 г.; Гавриил в Цариград в 1676 г.; Ангели в Цариград в 1680 г.; Дамаскин от Цариград — в същия град в 1681 г.; Илия Ардунис в Калами (Пелопонес) в 1686 г.; Йосиф Халепли в 1688 г.; Георги Пайзан, шивач от о-в Митилини, в Цариград в 1695 г.; Роман от Сиволаки (в Карпениси) в Цариград в 1694 г.; Атанасий от Аталия в Смирна в 1700 г.; Авксентий в Цариград в 1720 г.; Сава *ὁ Νυδελῆς* в Цариград в 1726 г.; Николай в Цариград в 1732 г.; Константин Русин в Цариград в 1743 г.; Христо градинар в Цариград в 1748 г.; Кирана при Солун в 1751 г.; Николай в о-в Хиос в 1754 г.; Зорзи *ὁ Γυιορτζῆς* в Митилини в 1770 г.; Антоний Атинянин в Цариград в 1774 г.; Йоан от Монемвасия в Солун в 1775 г.; Дамаскин в Габрово в 1771 г.; Петър от Триполица (Пелопонес) в От-Емиши (Мала Азия) в 1776 г.; Захария в Стари Патра в 1782 г.; Теодор Митилинец в Митилини в 1784 г.; Димитър в Цариград в 1784 г.; Георги в Караджасу в 1794 г.; Полидор в Ефес в 1794 г.; Теодор Византиец в Митилини в 1795 г.; Хриса (Злата) в с. Слатина (Мъгленска епархия) в 1795 г.; Константин от Идра в Родос в 1800 г.; Димитър в Хиос в 1802 г.; Иларион Критянин в Цариград в 1804 г.; Георги в Хиос в 1807 г.; Йоан Критянин в Нови Ефес в 1811 г.; Ангели в Хиос в 1813 г.

(Вж. *Νικοδήμου Ἀγιορείτου, Εὐναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, III изд., т. I, Атина 1868 г., стр. 6, 12, 27, 44, 46, 56, 63, 94, 128, 141, 152, 179, 221, 222, 255, 272, 274, 278, 300, 328, 337, 343, 358, 359, 361, 367, 370, 384, 396, 414, 415, 422, 427, 431, 432, 435, 436, 440, 442, 452, 459, 462, 463, 477, 484, 488).

2.

Паметта им се чествува през месеците март—август

Йоан в Аспрокастро (сега Акерман, Бесарабия) в 1492 г.; Йоан от Янина в Цариград в 1526 г.; Михаил Мавруди в 1544 г. в Солун; Никодим от Метеорите (Тесалия) в 1551 г.; Теофан в Цариград в 1559 г.; Димо в 1563 г.; Дука, шивач, Митилинец, жив одран в Цариград в 1564 г.; Никола от Мецово в Трикала в 1617 г.; Симеон от Трапезунд в Цариград в 1655 г.; Димитър във Филадельфия в 1657 г.; Йоан Влах в Цариград в 1662 г.; Йоан Морякът (*ὁ ναυκλῆρος*) в 1669 г. в о. Кос; Триантафил от Загора в Цариград в 1680 г.; Стамати от Волос в Цариград в 1680 г.; Захария в Коринт в 1684 г.; Георги в Птолемаида в 1751 г.; Митро в 1794 г.; Александър от Солун в Смирна в 1794 г.; Михаил градинар в 1770 г. в Атина; Христодул от Касандра в 1771 г. в Солун; Михаил *ὁ Βουρλωτίης* в 1772 г.; в Смирна; Козма в 1779 г. в Албания; Йоан Българин (*ὁ Βουλγαρίης*) в 1784 г. в Цариград; Анастасий Българин (*Βουλγαρίης*) в Солун в 1794 г.; Николай в Магнезия 1776 г.; Георги. в Нови Ефес в 1801 г.; Йоан Българин (*ὁ Βουλγαρίης*) в 1802 г.; Лазар Българин в 1802 г.; Нанно или Йоан от Солун в 1802 г. в Смирна; Захарий Прусиец (Брусенец) в Бруса в 1802 г.; Димитрий в Пелопонес в 1803 г.; Аргир от Солун в 1806 г.; Евтимий от Ди-мицана (Гърция) в 1814 г. в Цариград; Игнатий от Загара (Стара Загора) в Цариград в 1814 г.; Акакий от Солунско в 1815 г. в Цариград (с. сборник, т. II, стр. 14, 27, 78, 82, 84, 87, 91, 95, 106, 108, 122, 145, 147, 151, 153, 166, 170, 172, 174, 175, 182, 239, 283, 299, 305, 318, 327). Йоан от Османпазар (сега Омуртаг) в Търново в 1822 г. (вж. житието му в Исторически паметници по времето на Заверата, Бълг. библиотека, бр. 1, Средец 1884, стр. 1—16).

II.

(Към гл. V, бележка 45)

В София към 1640 г. турците били мнозинство. Софийският католически епископ Петър Богдан Бакшич посочва над 30 000 турци с повече от 8000 къщи и 150 джамии, над 25 000 „схизматици“ (православни) с около 6000 къщи, повече от 15 000 евреи, 1600 арменци, 58 дубровчани (*Fermentdžin*, п. сб., стр. 73). Тези цифри са преувеличени, но все пак турците били повече от другите народности (срв. Иширков, Град София през XVII в., 38). Това било естествено, понеже София и тогава била „везирска“ столица на голяма административна област — еалет Румелия с 16 санджака

(вж. Пътуване на Евлия Челеби през средата на XVII в., Пер. сп., LXX, стр. 696). Турският език господствувал в обществения живот на София, което се отразило и върху имената на улици, махали, кервансарай, ханища, бани, пашовски конаци. В София имало гробници на мохамедански „светии“. Много бил почитан гробът на Бали ефенди в днешно Княжево (вж. Евлия Челеби, п. сп., стр. 698—699, 703; Иширков, п. съч., стр. 15—18, 23, 28—33). Поради това именно за английския пътешественик Рик о София имала съвършено турски вид (*Histoire de l'état present de l'empire Ottoman*, III, стр. 649).

Златица (споменава се в 1443 г. при похода на крал Владислав), след като се разбягало християнското население, станала чисто турски град. С турци били населени селата Лъжене, Келево, Камарци, Клисекъой. Обширните турски гробища на юг от с. Мирково, Пирдопско, които съществували и след Освобождението, показват, че в тоя край имало компактно турско население (Иречек, Княжество България, II, стр. 301). Пирдопското село Душанци и средногорските села Стрелча, Горно и Долно Османово, които преди Освобождението били турски, ще да са били колонизирани от турци преди XIX в. (срв. с. там, II, стр. 309, 312, 339). Изобщо турци заели Златишко и Туловско поле и Гьопса (с. там, стр. 301).

Според Петър Богдан в 1640 г. в Търново имало еднакво количество турци и православни — по 2000 къщи или по 10 000 и повече души (Fermendzin, п. сб., стр. 78—79). Почти в същото време според Хаджи Калфа там имало 8 джамии (Rumeli und Bosna, прев. Jos. Hammer, Wien 1812, стр. 42). В Ловеч в 1659 г. имало 5000 турци с 8 джамии и около 2000 православни с 4 църкви (Fermendzin, п. сб., стр. 262 — доклад на епископ Филип Станиславов). В Шумен през 1640 г. се посочват над 1000 турски къщи с около 6000 д., около 300 православни и 19 арменски къщи (п. сб., стр. 77 — доклад на Петър Богдан¹), а в 1659 г. — 2400 турски къщи с 4500 д. и 7 джамии и 120 български къщи с около 1200 д. (с. сб., стр. 263, доклад на Филип Станиславов). Евлия Челеби брои в Шумен 10 мохамедански храма (Пер. сп., LXX, стр. 652). Тогава имало и в Преслав турско население, което, както свидетелствува Петър Богдан, го наричало Ески Стамбул (п. сб., стр. 77). В 1767 г. Carsten Niebuhr намерил в Преслав 120 християнски и 100 мохамед. къщи (срв. сп. Светлина, кн. X и XI, г. II, София 1892 г., ст. Старата българска столица Преслав от Бродар, стр. 236).

Към половината на XVII в. Русе (споменава се за пръв път в 1503 г.) също бил повече турски град. Според Петър Богдан в 1640 г. там имало 3000 турски къщи, 15 000 д. и около 10 джамии, 200 православни с 1000 д. и 2 дървени църкви и 200 арменски къщи (п. сб., стр. 75); според Филип Станиславов — 6000 т. к. и 16 джамии и 300 бълг. к. с 1500 д. (п. сб., стр. 263), а Хаджи Калфа посочва общо 6000 дървени къщи с 9 джамии (п. съч., стр. 43); Евлия Челеби пък сочи сред турското мнозинство само 3 християнски махали (Пер. сп., LXX, стр. 655). В Разград към 1652 г. всички жители били „еднобожници“ (мохамедани) със 17 мохамедански храма. Също и околните села Куюджук и Ветово били мохамедански (Ев-

¹ Той съобщава това в разказ за Преслав, но има пред вид Шумен.

лия Челеби, п. сп., стр. 653). В Свищов живеели турци с една джамия и християни (най-вече власи и българи) (с. там, стр. 656). В Никопол, център на санджак, имало в крепостта 7 мохамедански храма, а във Вароша — 11 мохамед. махали и 6 християнски, 26 мохамед. храма, от които 10 дервишки текета. В лозята на юг от града се почитала гробницата на Али Коч баба (с. сп., стр. 657—659). В Делиорман се намирало текето на бекташийската секта „Мустафа баба“ със 150 дервиша и гробницата на самия Мустафа баба. Това теке било прочуто в Румелия, Арабия и Аджем (Персия) (с. сп., стр. 659).

В Силистра, столица на силистренския (или Узи) еалет с 8 санджака (тогава управител бил Мелек Ахмед паша, вуйчо на Евлия Челеби), в самия Варош повечето махали (над 13) били мохамедански, 10 — християнски и 1 — еврейска. Около Силистра имало мохамедански села (с. там, стр. 669). В Провадия мнозинството било турско: според Петър Богдан в 1640 г. имало 2000 турски къщи с 10 000 д. и 50 православни къщи с 300 д. — българи, — а в 1659 г. според Филип Станиславов — 2000 турски къщи с 4800 д. и 100 православни с около 500 д. — българи (Fergendžin, п. сб., стр. 76—77, 264; срв. Иречек, Княжество България, II, стр. 858). В планината близо до гр. Провадия, както казахме, се намирала голяма мохамеданска светиня — гробница на седемте братя, паднали при нахлуването на гази Сулейман паша, син на султан Орхан, в Румелия. Тя била посещавана от мало и голямо из Румелия (Евлия Челеби, п. сп., стр. 651). Във Варна имало 7 махали мохамедански и 5 „гръцки“, еврейски и арменски, 5 големи джамии (в двора на Ески джамия имало гробница на дервишкия шейх Мехмед татар) и 36 месчиди (с. сп., стр. 723), а според Филип Станиславов (1659 г.) — 1500 турски къщи с 4000 д. и 7 джамии и 400 къщи на „гръци схизматици“ с 1700 д. и 8 църкви (Fergendžin, п. сб., стр. 264).

В Добруджа, на север от Батово, съществувало мохамеданско село заимлик, на име Момчил, което по-рано ще да е било християнско. В Балчик имало 5 махали мохамедански и 5 мохамедански храма; при Каварна — мохамеданско село Иланлик с 200 къщи, също и близо до гр. Мангалия — мохамеданско село заимлик Гюимли със 100 къщи. В самия гр. Мангалия живеели освен турци, още лазове, много гръци и евреи. Там имало малко теке — Мухарем-бабаси. Наблизо до Мангалия се издигала мохамеданска светиня — гробницата на Як Язъл, подвижник от времето на султан Мурад II. Бабадаг бил мохамедански град с 3 джамии и много месчиди. Там се намирал гробът на мохамеданския светия Салтък бей (баба), поради което градът бил наречен Бабадаг. Евлия Челеби посочва по име над 50 села около Бабадаг все с турски имена (между тях и Арнаутли) (Пер. сп., LXX, стр. 671—674, 778, 679).

Сливен бил масово населен с мохамедани, след като повечето от християнското население било изселено. Според Евлия Челеби там имало 12 мохам. храма, но раята (християнска) била изключително българска (с. там, стр. 682). Преди Освобождението в Сливен имало 17 джамии (Иречек, п. съч., II, стр. 705). Ямбол бил рано заселен с турци. Според Хаджи Калфа там имало 5 джамии. (Rumeli und Bosna, стр. 54). В една джамия се пазел косъм от

брадата на Мохамед (сакали шериф). Това вярване съществувало в Ямбол и преди Освобождението, както уверява Иречек (п. съч., стр. 677). Енидже (Къзълагач), сега Елхово, бил чисто турски град според Хаджи Калфа. В Нова Загора Евлия Челеби брои 7 махали мохам. и 7 мохам. храма, но раята се състояла от българи и гърци. В Стара Загора се издигали 17 мохамедански храма, но живели и християни с една църква, в която на Великден се събирали и християните от околните села. В Пловдив към 1652 г. мохамеданите били мнозинство: 23 мохам. и 7 немохамедански махали — латински (павликянски), сръбска (дубровнишка), българска, гръцка и еврейска, 53 мохам. храма, 11 дервишки текета (Евлия Челеби, Пер. сп., LXX, стр. 684, 688—689). Изобщо турците гъсто заселили запустелите краища между Ямбол и Одрин и в областта на р. Марица (от Пазарджик — Пловдив — Ямбол — Бургас и на юг към Одрин). На това се дължало, че повечето местни имена (рекички, планини, села, полета, пасбища) били турски (срв. Иречек, Етнографически промени в България от основаването на княжеството, СбНУ, V, стр. 502: в 1891 г. от 52 села в Чирпанска околия само 2 нямали турски имена, а от 48 места в Търновосейменска околия — само 3; вж. същия, Княжество България, II, стр. 679, заб. 18). Също и в Източните Родопи (средновековния Ахридос, Мора) се заселили много турци (в Султан ери, Хасково, Гюмюрджина) (Иречек, п. съч., II, стр. 403).

В днешна турска Тракия християнското население било още повече разредено. В Одрин мохамеданите и през XVII в. ще да са били мнозинство: Евлия Челеби наброява там 1700 мохам. храма и текета (п. сп., стр. 723, заб.). Към 1652 г. в Кючук Чекмедже имало 17 мохам. храма, в Силиврия — 18 мохам. храма, в Чорлу — 15 мохам. и 15 християнски махали. В Малгара през 1783 г. според хърватския пътешественик Франц Миханович имало 1000 турски и 300 арменски къщи. Оттам на запад той минал през едно турско село и три български села и дошъл в селото Булгаркьой, „твърде имотно“, с около 1000 български къщи. На път за Солун минал пред Правища, което той нарича българско (Споменик, LXXXII, др. разред, Душан Пантелић, Војно-географски описи Србије пред Кочину Крајину от 1783 и 1784 г., релация на Франц Миханович, стр. 7). В Къркклисе (Лозенград) всички жители били мохамедани, но село Карабунар при р. Еркене било българско. В Мустафа паша (днес Свиленград) имало 700 къщи с 7 мохам. храма (1 джамия при самия мост), в Харманли — 200 къщи с една джамия, светла и хубава, и едно голямо теке на Осман баба. В Айтос живеели мохамедани с 5 храма и християни, най-вече българи; също и в с. Карабунар (Айтоско) — българи и мохамедани, а с. Еминекьой, на нос Емине (Емона), било гръцко (Евлия Челеби, п. тр., Пер. сп., LXX, стр. 642, 644, 645, 648, 707, 708, 710, 711, 717).

В градовете на Югозападна България имало значително турско население, чийто език се отразил върху местните имена: Серсемкале, Еледжик, Сулудервент, Къздервент, Капуджик, Асардере Елидере (срв. Иречек, Княжество България, II стр. 114—116, 119, 120). В Сарамбей (Сараньовс, сега Септември) имало 7 месчиди и 1

джамия; в Костенец, гдето живеели и християни, и българи — 9 мохам. храма (1 хубава джамия с високо минаре в чаршията и 8 месчиди в махалите) (Евлия Челеби, п. тр., Пер. сп., LXX, стр. 706, 707). Кюстендил, който още около 1559 г. бил предимно турски град, оставал такъв и през XVII в. (срв. Пътуване на Евлия Челеби, превод на А. т. Шопов, Пер. сп., LXII, стр. 181). В Самоков и Дупница турското население ще да се увеличило. Според Евлия Челеби в Дупница имало джамии и медресета (п. сп., LXII, стр. 182). Преди Освобождението в Самоков имало 12 джамии (при 5 църкви), в Дупница — много джамии (Пречек, Княжество България, II, стр. 612, 658).

Според Франц Миханович (1783—1784) във Видин имало 800 турски къщи, 400 арнаутски (мохам.) в предградията, с 20 джамии в крепостта и вън от нея и 900 християнски къщи вътре в крепостта (Споменик, LXXXII, стр. 43); в Кула — 200 християнски къщи; в Зайчар — 150 християнски къщи и 1 турска станция (Absteigsquartier) (с. там, стр. 42, 44).

В Ниш в 1616 г. жителите били българи и турци (според австрийския пътешественик Адам Венер), а в 1786 г. от 3000 къщи повечето били турски и само 700 християнски. Тогава и в Парачин турците били мнозинство — с около 200 къщи — при няколко български колиби (според пътешественика Севиюр Люзинян, СБНУ, IV, стр. 453, 475). В Шаркьой (Пирот) имало няколко джамии, но живеела и християнска рая — българска. В околността населението ще да е било повече християнско, та могли там да действуват хайдушки чети (в 1638 г. Муса паша, управител на Будинския еалет, разбил една голяма хайдушка чета близо до Пирот). Евлия Челеби видял по стените на нишката крепост хайдушки глави, забодени на маждраци (копия) (Пер. сп., LXII, стр. 192, 195). Стефан Герлах (Пер. сп., VI, стр. 92) съобщава, че в Ягодина (Сърбия) имало няколко джамии, което показва, че там съществувало турско население. Според сведенията на Франц Миханович Куршумли бил мохамедански. В Пожаревац имало 150 турски и 80 християнски къщи; в Кюприя — 20 християнски и 90 турски къщи с 2 джамии; в Хасан паша паланка (Моравско) — 25 християнски и 64 турски къщи; в Крагуевац — 32 християнски и 164 турски къщи; в Чачак — 18 християнски и 35 турски къщи; в Крушевац — някогашна столица на княз Лазар — 120 християнски къщи и 150 турски с 3 джамии. По описанието на Миханович в Моравско имало смесени турско-християнски села (п. сп., стр. 17, 53, 57, 61, 68, 75).

В Белград на Дунава имало турци и много християни; в Босна сарай (Сараево) — мохамедани, наричани бошнаци, които говорили славянски (сръбски), но живеели и много християни. В Сребреница (на р. Дрина) жителите били турци (Описание Турецкой империи, изд. на Сырку, стр. 30, 40—41). Целият тоя край бил заселен с турци още след смъртта на сръбския деспот Гюрг Бранкович (Археолошки споменици и налазишта у Србији, I, А. Дероко, Средновековни градови, стр. 37).

Към половината на XVII в. изглежда, че доста се е увеличило мохамеданското население и в градовете на Стара Сърбия, и в Маке-

дония. В Нови пазар имало 23 джамии, от които 11 били нови, и 2 текета с дервиши, при 7 църкви — „сръбски, български и латински“; в Митровица — 1 джамия и теке на Мустафа баба; във Вучи трън — 1 джамия и текета с население „румелийско“, което говорело албански и турски; в Прищина — няколко джамии; в Качаник — 1 джамия от 1593 г. и бегташийско теке (Евлия Челеби, Пер. сп., LXII, стр. 165, 166, 168, 169, 170, 171).

Скопие си оставал значителен турски център със 120 „хубави и големи молитвени домове“, като само в 45 от тях се проповядвало в петък, с гробници на мохамедански светии, теке и гробница на „философа доктор“ Лакман и други 20 текета, с население (мохамеданско), което говорело румелийски (турски диалект в Румелия) и албанско наречие (Евлия Челеби, Пер. сп., LXII, стр. 173, 175, 177). Много джамии се издигали в Скопие и в края на XIX в. (Кънчов, Град Скопие, Пер. сп., LV—LVI, стр. 3—4). През XVII в. там живеели и немохамедани. Евлия Челеби посочва арменска, българска (= православна) и „сръбска“ (католическа) църква и еврейска хавра (Пер. сп., LXII, стр. 175; Сборник за историју Јужне Србије, стр. 320). В Кратово съществували 20 мохамедански молитвени дома (1 джамия в чаршията), но селата Нагоричани и Мурад били български. В Егридере (Крива паланка) се издигала джамия, във Велес — няколко джамии. Евлия Челеби споменава 2 спахийски села във Велешко: турско — Чалтакчи — със 70 къщи и българско — Извор — със 150 къщи. В Прилеп имало много джамии, но се говорело „български“, „понеже, пише Евлия Челеби, всички християни са сърби (?) и българи“. В Битоля съществували 70 мохам. молитвени дома (главни джамии — на Исак ефенди, Махмуд ефенди от 1563 г., гази Хайдар паша, Хаджи бей и Чауш джамия) и софти, които се занимавали с разбойничество. В околността надделявало християнското население, както личи от факта, че около 1652 г. „хайдутин Бабо с 500 души неверници“ (християни) открито върлувал в балкана Шипка (?) и веднаж без страх влязъл в Битоля и задигнал стоки за 70 000 гроша. В Лерин също имало 17 мохам. молитвени дома (джамия в чаршията). В Костур турците били помалко от християните: от 20 махали във Вароша 16 били „гръцки“ със 70 църкви и 1 — еврейска (Евлия Челеби, Пер. сп., LXII, стр. 187—188).

Франц Миханович нарича Воден, Горничево, Турбели (част от леринското село Вошарани), както и някои села близо до Охрид български. Той слязъл в Охридското поле при едно хубаво българско село (Споменик, LXXXII, стр. 9). Вероятно в тоя планински край нямало много мохамедани.

Почти такава етнографска картина ни представя и анонимният руски пленник след 1669 г. Жителите на Кючук Чекмедже, Буюк Чекмедже, Силиврия, Чорлу, Бургас (Люле Бургас), Бабаески, Одрин, Родосто, Галиполи били турци. В Никопол, Силистра, Ясакча (= Исакача), Бабадаг, Провадия, Варна, Карънабат (Карнобат), Янбол (Ямбол), Кереклисе (Къркклисе, Лозенград) също били турски. Иначе жителите на селата около Одрин, Никопол, Силистра били все българи. В Силистренска околия имало малко турски села. Във

Видин имало турци и християни, а около него „все болгарские люди словенского языка оне“. Изобщо в селата от Одрин нататък живеели българи, чак до Белград („все люди те болгарские“). (Изглежда авторът не различавал строго говоримия в Белградския край сръбски език от български.) (Вж. Описание Турецкой империи, стр. 26, 27, 28, 29, 30, 32—34).

В Македония имало турци и „гърци“; в Сяр, Солун, Верия, Скопие и Струмица — турци и много християни; в Дойран — турци и християни, обаче в Костур, Манастир (Битоля),¹ Щип, Кратово, Паланка, Бая (Кюстендил), Дубница (Дупница) — турци. При това около Скопие от три страни жителите били българи, като арнаутската област достигала близо до Скопие (вероятно от северозапад). В Албания в Арнаут-Белград (Берат) и в цялата околия всички жители били арнаути — мохамедани, говорили арнаутски и се наричали арнаути; също и в Драч и Елбасан. В Янина имало турци и голямо множество „гърци“, в Лариса и Лепанто — турци и гърци, малко турци — в Патрас; изобщо в Морея (Пелопонес) повечето жители били гърци (с. там, стр. 35—39).

Според Макензи и Ирби (към 1862 г.) в Енидже Вардар имало около 6000 къщи — половината български, половината турски; във Велес — до 4000 къщи, от които 3000 християнски (български) и 1000 разделени между турци и цинцари (п. съч., стр. 55, 92).

Според В. Григорович в 1845 г. с. Острово, при Островското езеро, било населено наполовина с българи, и наполовина с турци (Очерк путешествия по Европейской Турции, II изд., стр. 93).² В Охрид махалите под хълма били заселени с власи, турци и отчасти с албанци (мохамедани). В Сяр жителите му били турци, българи, власи и гърци; в Неврокопска околия имало турски и българо-турски села (с. там, стр. 97, 121, 123). София, разделена на 20 махали, била населена освен от българи още и от турци и евреи. В Ихтиман имало повече турци; в Татар Пазарджик — власи, гърци, българи и турци; в Пловдив — около 60 000 жители — турци, евреи, гърци, власи, арменци и българи; в Търново — повече турци, отколкото българи: от 5017 къщи — 3800 турски и 1217 български (с. там, стр. 134, 137, 138, 146).

След изгонването на евреите от Испания голямо количество от тях се заселило в Турция, най-вече в търговските градове. През 1783 г. според Франц Миханович в Солун имало 300 000 жители, от които 180 000 били евреи, ползуващи се с голяма свобода (Споменик, LXXXII, стр. 7).³ В Битоля имало до 30 000 жители, половината от които съставляли евреи и християни (с. там).

¹ Към 1839 г. в Битоля имало 36 000 души с 15 минарета (A. Griesebach, Reise durch Rumelien und Brussa im Jahre 1839, II, Göttingen 1841, S. 177).

² Според Griesebach това село било българско със 100 къщи, от които 80 фамилии изповядвали исляма, а само 20 били християнски, но всички говорили Bulgarisch (п. съч., стр. 155 и 156).

³ За солунските евреи ср. Griesebach, п. съч., стр. 51—52.

ТУРЕЦКОЕ ВЛАДЫЧЕСТВО — ПОМЕХА КУЛЬТУРНОМУ РАЗВИТИЮ БОЛГАРСКОГО НАРОДА И ДРУГИХ БАЛКАНСКИХ НАРОДОВ

Ив. Снегаров

(Резюме)

Автор исходит из современных турецких историков, согласно которым турецкое владычество принесло благоденствие христианскому населению покоренных турками земель и, в частности, крестьянству. Он стремится опровергнуть это утверждение и показать действительное положение подвластных Турции народов, доказать, что турецкое владычество было для них с самого своего начала до конца страшным экономическим, политическим и духовным гнетом турецких султанов и их слуг — феодалов, настоящим „черным рабством“, остановившим культурное развитие болгар, сербов, греков и албанцев. Автор приводит в подтверждение своего мнения многочисленные факты.

В первой главе он рассматривает материальную культуру турецких владений на Балканском полуострове. Турки застали в этих областях хорошие старые дороги, проведенные римлянами и византийцами. Некоторые турецкие султаны (Магомет II, Сулейман Великолепный) заботились о поддержании главных стратегических магистралей, строили на них постоянные дворы (караван-сарай); кое-где прокладывались новые дороги, но это всей тяжестью ложилось на местное христианское население, которое насильственно принуждали прокладывать и поддерживать эти дороги. Правда, эта государственная повинность, называемая „ангарией“, существовала и раньше в балканских феодальных государствах, однако во время турецкого владычества она проводилась с варварской жестокостью, свойственной азиатскому деспотизму. О плохих дорогах в Турции рассказывают многие путешественники европейцы, проезжавшие в Константинополь (Цариград, Стамбул) через Сербию, Болгарию, Фракию, а также через Македонию и Салоники. Главная дорога из Константинополя к Адриатическому морю (через Салоники — Кюстендил—Скопие) не была приспособлена на всем своем протяжении для повозок, а почти во все время турецкого владычества путешествовали, главным образом, на лошадях. В частности, в Болгарии до ее освобождения от турецкого ига дороги находились вообще в

плохом состоянии и железнодорожное движение было очень слабым. Железные дороги в Турции, проведенные после Берлинского конгресса, так же не достаточно удовлетворяли потребностей и при этом находились в эксплуатации у иностранных капиталистических компаний. В западных областях Европейской Турции (особенно в гористых районах) пути сообщения также не поддерживались. Вообще, как свидетельствует Феликс Каниц, изучавший Болгарию во время своих путешествий, в 1862 г. турецкое правительство не заботилось о проведении новых дорог из-за своей лени и беззаботности, а так же по политическим соображениям — чтобы изолировать христианские народы Турции от соседних христианских государств. До конца XIX века дороги проводились и поддерживались местным населением без советов и руководства со стороны специалистов — инженеров и техников.

Иностранные компании прокладывали и трамвайные линии для конок в более крупных центрах (в Константинополе, Салониках, Смирне, Бейруте, Дамаске). Однако, султан Абдул-Гамид II не позволял использовать электрическую энергию для освещения и транспорта, опасаясь покушений, так как считал, что динамо и динамит — одно и то же. Только под конец его царствования, при младотурках, были заложены электростанции для трамваев в Салониках и Дамаске.

Морские порты турецкой империи также не содержались в исправности. Евлия Челеби (1652 г.) сообщает, что Балчик и Кюстенджа плохие порты. Кавала же не была защищена от ветров, поэтому более мелкие суда, находящиеся там, вытаскивали на берег (по свидетельству Пиера Белона, в середине XVI века). Только после Крымской войны турецкое правительство начало заботиться об улучшении водного транспорта, допуская его эксплуатацию западноевропейскими капиталистами.

Во время турецкого владычества не существовало гостиниц — были только караван-сарай. Путешественники европейцы очень жаловались на эти постоялые дворы, потому что они были грязны и лишены удобств. По словам Мельхиора Безольта (1584 г.) турецкий караван-сарай представлял собою ничто иное, как большую конюшню.

Турецкая власть не очень заботилась о благоустройстве и гигиене городов. Стамбул (Константинополь) со своими кривыми и грязными улицами был типичным турецким городом. Д-р Д. Моллов, известный болгарский врач, дает яркое описание санитарной службы, которую исполняли в Стамбуле многочисленные собаки. Приводятся также сведения о Софии, Скопие, Силистрии, Адрианополе, Охриде и других городах. Дома частных лиц в этих городах вообще не отличались архитектурными качествами. В то время строили без архитектурного плана. Стамбул задавал тон строительству жилых домов в других городах. „Смотря на турецкие здания, — пишет хорватский путешественник Йосиф Бошкович (1762 г.), — не можешь себе представить, что здесь в свое время царил хороший вкус в архитектурном искусстве, и самые лучшие турецкие дворцы теперь построены из дерева.“ Описывается строительство жилых домов в

Пловдиве, Софии, Видине, Кюстендиле, Силистрии, Нише, Чачаке, Крагуеваце, Скопие, Охриде. В санитарном отношении города Турции стояли ниже европейских городов. В середине XVI века в Константинополе не было аптек. Распространялась основанная на суевериях медицина, больных лечили самозванные врачи. Несмотря на то, что по закону было запрещено неспециалистам лечить больных (1869 г.), государство мало заботилось о здравоохранении. В 1877 г. в Болгарии имелось только 5 больниц с небольшим числом дипломированных врачей и аптекарей. Медицинское дело в Турции продолжало развиваться медленно и после Берлинского конгресса. Вследствие антисанитарных условий в Турции нередко свирепствовали чума и другие эпидемии, поражавшие чаще магометанское население, жившее в более антисанитарных условиях, чем христианское. Вообще Турция была в культурном отношении гораздо более отсталой, чем европейские государства, даже и во время реформ (XIX в.). Мусульмане не воспринимали прогрессивного духа европейских народов. Оттоманская империя находилась в состоянии умственного застоя до позднего времени. Религиозный фанатизм сковывал дух мусульман. Один образованный французин, путешествовавший по Турции, пришел к выводу, что для Оттоманской империи настоящая дата по Эгире, по степени цивилизации, представляет собой почти соответствующую дату по христианскому летоисчислению, т. е. в первую половину XIX века оттоманская империя стояла в культурном отношении на той самой ступени, на которой христианские государства Европы стояли в XIII веке.

Во второй главе автор доказывает, что турецкое государство оказало известное влияние на быт подчиненных ему христианских народов посредством своей администрации и быта своего народа, и что это влияние было регрессивным. Христиане строили маленькие, низенькие дома из непрочного материала. Зажиточные христиане не смели носить красивую одежду. Имеются сведения, что сами турецкие власти запрещали им носить одежду из дорогой и яркой материи. Не разрешалось им также красить свои дома красками. Не разрешалось строить красивые церкви. Турецкое владычество насадило средневековый взгляд, что женщине не нужно образования — один из предрассудков болгарского народа, который с большим трудом был преодолен в эпоху болгарского Возрождения. Турецкий язык получил распространение в городах. Много турецких слов вошло в состав болгарского, сербского и албанского языков. Эти турецкие языковые наслоения были балластом, задерживающим культурное развитие балканских народов; существовала опасность, что языки этих народов станут грубыми, тяжелыми и непригодными к созданию новой национальной литературы — болгарской, греческой и пр. Но, несмотря на это, словарный фонд и грамматический строй языка, как подчеркнул И. В. Сталин, остались незатронутыми. При своем сопротивлении турецкой ассимиляции болгары и сербы находили опору в церковно-славянском языке, а греки — в древнегреческом языке. Большая опасность существовала для албанцев, у которых не было литературных традиций, но, несмотря на это,

албанский язык сохранился главным образом потому, что турецкое население в Албании было немногочисленным.

Умственный застой турецкого государства, естественно, препятствовал также умственному развитию христианских народов, у которых, если бы они не попали под турецкое иго, было достаточно сил для дальнейшего развития своей собственной культуры, созданной в их государствах. В частности, болгарский народ испытал и другие удары, остановившие его культурный прогресс. Уже в конце XIV века Турецкое государство уничтожило его церковную самостоятельность (уничтожена была Тырновская патриархия). Впоследствии были уничтожены Охридская и Ипекская патриархии и таким образом епископам-фанариотам была предоставлена возможность угнетать и эксплуатировать весь болгарский народ, а также сербов, населяющих балканские земли, албанцев и купцов-лахов. Турецкие султаны допускали и даже поощряли пропаганду других религий — католической и протестантской, а также и националистическую пропаганду — греческую и сербскую — с тем, чтобы разединить христианские народы и, в особенности, болгарский, применяя грубо римский принцип „разделяй и властвуй“ (*Divide et impera*).

В третьей главе автор на основании многих фактов описывает, как турецкие завоеватели насильственно уменьшали число христианского населения на Балканском полуострове. Захватывали в плен и выселяли главным образом в Малую Азию население целых городов и продавали пленных в рабство. На островах Кипре и Крите было много болгар, проданных в рабство. В Константинополе существовал особый рынок для торговли рабами. При захвате областей и населенных пунктов христиан массово уничтожали, разрушали целые города. При наступлении на Константинополь Магомет II дал клятвенное обещание предоставить своему войску все сокровища византийской столицы и всех пленных, а себе оставил только дома и стены Царьграда. Описаны бесчинства турок в Константинополе после того, как они им овладели. Даны сведения об опустошениях, совершенных при преемниках Магомета II. Насилия, совершаемые над христианским населением, ярко отражены в многочисленных приписках болгарских и сербских книжников к церковно-славянским рукописям. Турецкая власть посягала на жизнь самих духовных руководителей христиан, подозревая их в сношениях с другими государствами. Постоянные опустошения и непрерывный террор повергали в ужас беззащитное христианское население и во многих местах оно искало спасения в бегстве в другие страны или в горы. Крестьяне оставляли свои земли и селились в близких и далеких городах. Много населенных пунктов в Болгарии, Македонии и Албании пострадало во время феодальных и кырджалийских беспорядков в конце XVIII и начале XIX века. Описано разорение Эпира, Албании и Западной Македонии, совершенное янинским феодалом Али-пашой (убитым в 1822 г.); грабежи, совершенные албанцами-магометанами в районе Охрида; насилия и грабежи, совершенные янычарами, крымскими татарами и черкесами; турецкие зверства во время восстаний христианских народов (греческого в 1821 г., Ниш-

ского, Апрельского, Ильинденского, Преображенского, на острове Крите, в Армении).

В четвертой главе рисуется страшная картина насильственного обращения в мусульманство христианского населения, совершаемого с целью ослабления подвластных Турции христианских народов и с целью увеличения турецкой народности. Сначала многие христиане, не твердые в своей вере, со страху и от стремления к выгоде, чтобы сохранить свою жизнь и имущество, переходили в мусульманство и становились яростными гонителями своих же соотечественников. Больше всего, однако, было количество насильственно обращенных в мусульманство христиан. Приводятся факты со времени Магомета II, XVI—XVIII в., а также и XIX в. Описано убийство французского и немецкого консулов мусульманской толпой в Салониках (1876 г.). Таким путем была навязана мусульманская вера целым поселениям. Из балканских народов больше всего поддались мусульманству албанцы, боснийцы и герцеговинцы, т. е. христианское население областей, расположенных дальше всего от центрального управления и предоставленных поэтому в самой большей степени своеволию местных турецких правителей. Таким образом покоренные христианские народы были принуждены давать свои силы для усиления турецкого деспотического государства. Янычары служили самым ревностным образом турецкому государству и были преисполнены свирепой ненавистью к своему народу. Они были страшным бичом христианского населения, о чем сохранился ясный отзыв в народных песнях.

В пятой главе описывается система широкой турецкой колонизации на Балканском полуострове. Колонизация была самым подходящим средством, чтобы раздробить покоренные христианские народы и получить желанное превосходство турецкого элемента. Уже во время своих первых нашествий турки массово селились во Фракии и Восточной Македонии. После сражения при Черномене (в настоящее время Чермен) на реке Марица в 1371 году, турецкие массы ворвались в Македонию. Мурад I поселил много турок в окрестностях Салоник и по течению реки Вардар. Следующие за ним султаны также проводили массовое поселение турецкого населения. Вообще в конце XVI века в юго-восточной половине Балканского полуострова — Фракии, Македонии и Софийской области было больше турок, чем раньше. Мусульманское население побережья Эгейского моря (Беломорской Фракии) и Македонии увеличилось с переселением турецкого племени пастухов-юруков из Малой Азии. Колонизация болгарских земель продолжалась и в XIX веке, особенно в связи с русско-турецкими войнами, с целью создания широкого турецкого пояса по стратегической дороге Дунай—Адрианополь—Константинополь. После этого было переселено большое количество татар из Крыма и черкесов с Кавказа. Перед Балканской войной младотурки организовали „мухаджирское“ (переселенческое) движение, чтобы разрядить болгарское население в Македонии и обессилить македонскую революционную организацию. Таким образом, феодальная Турция создала несколько зон турецкой колонизации по главным путям сообщения Балканского полуостро-

ва — с юга на север и с востока на запад по долинам Марицы, Месты, Струмы, Вардара и Бистрицы. Эти колонисты, фанатически настроенные и воинственные массы, представляли собой действительно настоящую „засаду в стране“.

В шестой главе обрисовывается довольно подробно экономическое разорение областей Балканского полуострова, находившихся под властью турок. Это главным образом было следствием феодального строя — спахийства — принудительно навязанного христианскому населению. Турецкие феодалы старались выжать все жизненные соки из находившегося под их зависимостью трудящегося населения, главным образом из крестьянства, особенно ввиду того, что они стремились жить богато и в роскоши. Средства для такой жизни феодалы извлекали из обложенного податями населения посредством многочисленных и разнообразных налогов и повинностей, которые все более и более возрастали, особенно с конца XVI века. Многие путешественники европейцы с сочувствием описывают тяжелое экономическое положение христианского населения. Например, Стефан Герлах говорит, что завоеватели настолько обирали христианское население, что оставляли ему лишь столько хлеба, чтобы оно не умерло с голоду. В отчаянии крестьяне оставляли плодородные земли в долинах и на холмах пустующими и необработанными. Экономическое положение крестьян оставалось тяжелым и после уничтожения спахийской системы (1834 г.), а также и в период реформ. Приводятся факты, свидетельствующие об этом. Ярким признаком плохого управления турок было и истребление лесов. Вообще христианские народы под турецким игом очень обеднели. Датский писатель Андерсен увидел у подножья Балканских гор народ (болгарский), живущий „в беспредельной бедности“. Поэтому и турецкие султаны официально называли христианское население „бедной райей“.

В седьмой главе описан духовный упадок поработанных христианских народов, явившийся неизбежным результатом их экономического упадка. Церковные общности (Константинопольская патриархия, Охридская и Ипекская патриархии), обремененные многочисленными податями и долгами и постоянно запугиваемые турецкими вельможами, не могли проявлять творческой деятельности. Финансовые их дела были расстроены и жизнь их была очень трудной и беспокойной. Явным признаком этого расстройства была частая смена их духовных начальников, особенно константинопольских патриархов. Неуверенные в завтрашнем дне, архиепископы старались главным образом сохранить за собой свои епархии. У церквей не было необходимых средств на организацию и поддержание религиозного образования. Невежество господствовало повсюду. Были даже малограмотные архиепископы. На этой низкой ступени развития народного просвещения не могла развиваться научная мысль и художественная литература, как это происходило тогда на Западе. С уверенностью можно сказать, что среди населения царил духовный мрак гораздо более гнетущий, чем в христианских государствах в средние века. Как греки, так и болгары, и сербы были талантливыми и трудолюбивыми народами, но турецкое иго мешало им

развить свои таланты, и они в продолжении долгих веков находились в состоянии культурного застоя. Особенно отстал албанский народ под властью мусульманских феодалов.

В восьмой главе даются сведения о разрушенных и ограбленных церквях и монастырях в Болгарии, Македонии, Сербии, Албании, Греции. Этим был нанесен удар древней культуре этих стран, потому что церкви и монастыри представляли собою памятники архитектуры, живописи и культуры, а кроме того являлись центрами просвещения и литературы. Описание дано по городам и областям.

В девятой главе дается короткий перечень исчезнувших христианских памятников литературы и ценных предметов, ограбленных во время турецких нашествий, а также и после установления турецкого владычества. Много памятников исчезло во время турецких войн и восстаний покоренного христианского населения.

В десятой главе автор проводит обобщающий обзор культурного состояния христианских народов под турецким игом. Отделенные от турок благодаря разнице в мировоззрении, христианские народы не слились с ними, а сохранили свою самобытность, остались жизнеспособными, сберегли глубоко скрытые в своих недрах творческие силы. Несмотря на препятствия со стороны тиранического турецкого управления, они проявляли зачастую свои таланты в живописи, архитектуре, художественных ремеслах и др. У них развились свое новое просвещение и своя литература. Однако эти успехи достигались очень медленно в упорной борьбе против ограничений со стороны турецких властей. Болгарское народное просвещение могло развиваться благодаря щедрой моральной и материальной помощи со стороны болгарской эмиграции (в Бухаресте, Одессе) и со стороны России. Равным образом и болгарская литература расцветала не в своем поработанном отечестве, а в свободных от турецкого владычества странах. Любен Каравелов, Васил Друмев, Христо Ботев и Иван Вазов не могли развивать своих талантов в пределах Турции, потому что в ней не было свободы мысли и умственного творчества. Также и болгарская наука нашла условия для своего развития за пределами Турции. Болгарское „книжное“ (научно-литературное) общество было основано в Браиле.

После Освобождения Болгарии создались благоприятные условия для развития болгарской литературы, науки и культуры. Ясно, что если бы турецкое иго не было свергнуто, то расцвета не было бы достигнуто. Неопровержимым доказательством этого является болгарское население Македонии и района Адрианополя, которое, лишенное политической свободы, сильно отстало в своем развитии в сравнении со своими соотечественниками, живущими в пределах болгарского государства. Аналогичное явление наблюдается и у других балканских народов. Это доказывает, что турецкое феодальное государство было самым большим препятствием на пути экономического и культурного развития покоренных народов. Именно по этой причине они никогда не примирялись с турецким владычеством, непрерывно боролись с оружием в руках за свое освобождение. Несмотря на общественно-экономические недостатки в

устройстве и управлении новых буржуазных балканских христианских государств, их народы после своего Освобождения от турецкого ига, вступили на новый, более высокий этап своего развития. Быстрый экономический рост их стран способствовал развитию революционного движения против капиталистических классов, за создание более справедливого общественно-экономического строя — социализма.

В приложениях к труду перечисляются поименно православные христиане, казненные за то, что они не захотели отказаться от своей веры. Этот мартиролог свидетельствует ясно о свирепой религиозно-национальной дискриминации, проводимой турецкими властями. В приложениях приводятся также дополнительные сведения о населении разных городов Болгарии (Софии, Златицы, Тырново, Ловеча, Шумена, Русе и др.).

LA DOMINATION TURQUE — OBSTACLE AU DÉVELOPPEMENT DU PEUPLE BULGARE ET DES AUTRES NATIONS BALKANIQUES

Iv. Snegarov

(Résumé)

L'auteur part de l'assertion des historiens turcs contemporains que la domination turque aurait apporté la prospérité à la population chrétienne et, en particulier, aux paysans. Il réfute cette assertion et montre la situation réelle des peuples soumis à l'Empire ottoman. Il prouve que la domination turque n'a été pour eux qu'une oppression économique, politique et spirituelle, exercée par les sultans turcs et leurs serviteurs féodaux, un véritable esclavage qui arrêta le développement culturel des Bulgares, des Grecs, des Serbes et des Albanais. L'auteur cite un grand nombre de faits à l'appui de sa thèse. Il décrit le niveau de la culture matérielle dans les possessions turques de la péninsule des Balkans. Les Turcs trouvèrent dans ces régions de vieilles et bonnes routes romaines et byzantines. Certains sultans turcs (Mahomet II, Soliman le Magnifique) eurent soin d'entretenir en bon état les principales routes stratégiques, d'en construire de nouvelles et de bâtir des auberges (caravansérails), mais tout cela n'a été qu'une charge de plus pour la population chrétienne, contrainte par la force de les construire et de les entretenir en bon état. En vérité, cette corvée existait autrefois dans les Etats féodaux balkaniques, mais au temps de la domination turque elle a été appliquée avec une cruauté barbare, propre au despotisme asiatique. Plusieurs voyageurs européens qui ont traversé la Serbie, la Bulgarie, la Thrace pour aller à Constantinople, la Macédoine pour aller à Salonique, parlent de mauvais chemins en Turquie. La principale route de Constantinople à la mer Adriatique (à travers Samokov—Kustendil—Scopié) ne permettait pas de voyages en voiture. Pendant la domination turque on y voyageait à cheval. En Bulgarie, surtout avant la Libération, les routes étaient en mauvais état et le trafic ferroviaire était très faible. Les voies ferrées turques, construites après le Congrès de Berlin, étaient peu nombreuses et se trouvaient entre les mains des compagnies de capitalistes étrangers. Le trafic routier était pratiquement inexistant dans les provinces occidentales de la Turquie d'Europe, surtout dans les régions montagneuses. Félix Kanitz, qui a étudié la Bulgarie au cours de ses voyages dans ce pays en 1862, nous assure, qu'en général, le gouvernement turc ne con-

struisait pas de nouvelles routes, tant par incurie et insouciance que pour des considérations politiques qui tendaient à isoler les nations chrétiennes de Turquie des Etats chrétiens voisins. Jusqu'à la fin du XIXe siècle les routes étaient construites et leur entretien assuré par la population locale qui manquait de spécialistes-ingénieurs et techniciens.

Des compagnies étrangères construisaient des lignes de tramways à chevaux dans les plus grandes villes (Constantinople, Salonique, Smyrne, Beirout, Damas). Mais le sultan Abdul-Hamid II avait interdit l'emploi de l'énergie électrique pour l'éclairage et comme force motrice craignant les attentats et croyant que la dynamo et la dynamite étaient la même chose. C'est à peine vers la fin de son règne, sous les Jeunes-Turcs, que furent fondées les stations électriques pour les tramways à Salonique et à Damas.

Les ports maritimes de l'Empire ottoman n'étaient pas maintenus en bon état. Evlia Tchelebi (1652) annonce que Baltchik, ainsi que Kustendjé, étaient de mauvais ports. Kavala, selon Pierre Belon (vers le milieu du XVIe s.) n'a pas été défendu contre les vents de mer, ce qui fait que les petites embarcations, qui y accostaient, étaient tirées sur la côte. C'est à peine après la guerre de Crimée que le gouvernement turc prit soin d'améliorer le trafic maritime et admit qu'il fût assuré par des capitalistes occidentaux.

Les hôtels manquaient au temps des Turcs, il n'y avait que des caravansérails. Les voyageurs européens se plaignaient de ces auberges, à cause des incommodités et de leur malpropreté. Selon Melhior Besolt (1854) le caravansérail turc n'était qu'une grande écurie.

Le gouvernement turc ne s'intéressait guère à l'architecture et à l'hygiène des villes. Stamboul était une ville proprement turque avec ses rues tortueuses et sales. Le docteur D. Mollov, célèbre médecin bulgare (1888), décrit le service sanitaire comme étant assuré à Stamboul par un grand nombre de chiens. Des renseignements sont donnés sur d'autres villes comme Sofia, Scopié, Silistra, Andrinople, Ochrid etc. En général, les demeures privées dans les villes ne brillaient pas par leur architecture. Elles étaient construites sans aucun plan. Stamboul donnait le ton à la construction de logis dans les autres villes. „Quand on regarde les édifices turcs, écrit le voyageur croate Joseph Bochkovitch (1762), on ne peut pas s'imaginer que le bon goût existait autrefois dans l'architecture; même les meilleurs palais turcs sont en bois.“ Il décrit la construction des maisons d'habitation à Plovdiv, Sofia, Vidin, Kustendil, Silistra, Nich, Tchatchak, Kragouevatz, Scopié, Ochrid. Le service sanitaire dans les villes de la Turquie était bien inférieur à celui des villes de l'Europe occidentale. Vers le milieu du XVIe s., à Constantinople, il n'y avait pas de pharmacie. Une médecine superstitieuse se répandait, de faux médecins erraient çà et là. Bien qu'une loi défendait aux médecins non spécialisés de soigner les malades, l'Etat se souciait fort peu de la santé publique (1869). Vers 1877, la Bulgarie ne possédait que 5 hopitaux avec un petit nombre de médecins diplômés et de pharmaciens. Le service médical et sanitaire se développait lentement même après le Congrès de Berlin. Par suite de l'absence d'hygiène dans les conditions de vie en Turquie,

la peste et d'autres épidémies décimaient surtout la population musulmane qui menait une vie moins hygiénique que les chrétiens. En général, la Turquie restait bien en arrière des États européens quant à la culture, même au temps des réformes (XIXe s.) Les musulmans n'assimilaient pas les idées de progrès des nations européennes. L'Empire ottoman resta longtemps dans l'inertie intellectuelle. Le fanatisme religieux enchaînait les idées des mahométans. Un savant français qui voyageait à travers la Turquie, en concluait que, l'Empire ottoman du XIXe s. au point de vue culturel se trouvait au même niveau que les États chrétiens d'Europe au XIIIe siècle.

Dans le chapitre II l'auteur prouve que l'administration turque et les mœurs du peuple turc eurent une certaine influence sur les mœurs des peuples chrétiens soumis, mais cette influence avait été régressive. Les chrétiens construisaient de petites maisons basses en matériaux peu durables. Les chrétiens riches n'osaient pas porter de beaux habits. Il existe des renseignements que les autorités turques leur avait interdit de porter des vêtements d'étoffes chères et de couleurs voyantes. Il ne leur était pas permis de peindre les maisons en couleurs. Il leur était défendu de construire des églises. La domination turque affermit la conception médiévale, selon laquelle, la femme n'a pas besoin d'être instruite — un préjugé du peuple bulgare, aboli avec peine à l'époque de la Renaissance. La langue turque se répandait dans les villes. Un grand nombre de mots turcs sont entrés dans les langues bulgare, serbe et albanaise. Ces emprunts fréquents à la langue turque entravaient le développement culturel des nations balkaniques et constituaient un danger que leurs langues ne devinssent lourdes, grossières et impropres, menaçant la création d'une nouvelle littérature nationale — bulgare, grecque, etc. Malgré cela, ainsi que Staline le relève, le fonds du lexique et la construction grammaticale sont restés intacts. Dans la résistance qu'ils avaient opposée à l'assimilation turque, les Bulgares et les Serbes s'appuyaient sur la langue religieuse slave, tandis que les Grecs — sur l'ancien grec. Le danger était plus grand pour les Albanais qui ne possédaient pas de traditions littéraires, malgré cela la langue albanaise a survécu du fait, surtout, que la population turque en Albanie était peu nombreuse.

Certes, l'inertie intellectuelle de l'État turc entravait le développement intellectuel des nations chrétiennes, lesquelles, si elles n'étaient pas tombées sous le joug turc, auraient eu assez de force pour développer ultérieurement leur culture particulière. Le peuple bulgare subit en particulier d'autres coups qui arrêtaient son progrès culturel. Encore à la fin du XIVe s. la Turquie mit fin à l'indépendance de son église (le patriarcat de Tirnovo avait été aboli). Plus tard c'étaient les patriarchats d'Ochrid et d'Ipek qui cessèrent d'exister et cela permit aux évêques fanariotes (grecs) d'opprimer et d'exploiter le peuple bulgare, ainsi que les Serbes, les Albanais et les Koutzouvalaques. Les sultans turcs toléraient et même parfois encourageaient la propagande religieuse étrangère — catholique et protestante, ainsi que la propagande nationaliste grecque et serbe, dans l'intention de diviser les nations chrétiennes et surtout la nation bulgare, ils appliquaient impitoyablement le principe romain — „Diviser pour régner“ (Divide et impera).

Dans le chapitre III l'auteur décrit, en citant un grand nombre de faits, comment les conquérants turcs réduisaient de force la population chrétienne de la péninsule des Balkans: ils tenaient en captivité ou déportaient, généralement en Asie Mineure, la population entière des villes et vendaient les captifs comme esclaves. Sur les îles de Chypre et de Crète se trouvaient beaucoup de Bulgares, vendus comme esclaves. A Constantinople existait un marché spécial des esclaves. Lors des conquêtes des provinces et des villes, les chrétiens étaient massacrés, des villes entières étaient détruites. Avant l'attaque de Constantinople, Mahomet II jura de livrer aux troupes turques les prisonniers et tous les trésors de la capitale byzantine. Il garda pour lui les maisons et les murs de Constantinople. L'auteur décrit les massacres, les violences et les excès commis par les Turcs après la prise de Constantinople. Il cite des faits relatifs aux ravages causés par les successeurs de Mahomet II. Les violences exercées sur la population chrétienne sont mentionnées dans les nombreuses correspondances des hommes de lettres bulgares et serbes dans des manuscrits en vieux slave. Les autorités turques menaçaient la vie du haut clergé, le soupçonant d'entretenir des relations avec les autres Etats. Les pillages et la terreur incessants semaient l'épouvante parmi la population chrétienne qui se sauvait dans les pays voisins ou dans la montagne. Les paysans délaissaient leur terre et s'installaient dans les villes voisines ou lointaines. Plusieurs villes de la Bulgarie, de la Macédoine et de l'Albanie subirent cette terreur pendant les révoltes des féodaux et des kardjali, à la fin du XVIIIe s. et le commencement du XIXe s. On décrit les destructions faites par le féodal de Janina Ali-Pacha (tué en 1822) en Epire, en Albanie et en Macédoine; les pillages des Albanais-mahométans autour de la ville d'Ochrid, les violences et les pillages des janissaires, des Tatares de la Crimée et des Tcherkesses; les cruautés des Turcs pendant les soulèvements des nations chrétiennes (des Grecs en 1821, de Nich, l'Insurrection d'Avril, du jour de saint Elie, de la Transfiguration, de l'île de Crète, en Arménie).

Dans le chapitre IV l'auteur donne un tableau effroyable de la manière dont la population chrétienne était forcée de se convertir à l'islamisme, dans le but de réduire la force des nations chrétiennes assujéties et d'augmenter la nationalité turque. Au début, un grand nombre de chrétiens, inconstants dans leur foi, se convertirent, soit par crainte, soit par intérêt, soit pour éviter la mort ou garder leurs biens et devenaient des persécuteurs cruels de leurs compatriotes. Mais il existait un nombre considérable de chrétiens contraints de se convertir. On cite des faits du temps de Mahomet II, au XVIe—XVIIIe s., de même qu'au XIXe s. On décrit l'assassinat du consul français et du consul allemand à Salonique par une multitude de musulmans (1886). Ainsi l'Islam s'imposa dans des villes entières. Parmi les nations balkaniques les Albanais, les Herzégoviniens et les Bosniaques se convertirent facilement, c'est à dire, la population chrétienne qui se trouvait éloignée du pouvoir central et devait subir les volontés des gouverneurs locaux turcs. Ainsi, les chrétiens assujettis aidaient au renforcement de l'Etat despotique turc. Plusieurs hommes d'Etat étaient des chrétiens convertis ou bien sortaient d'une famille convertie. Les janissaires servaient

l'Etat turc avec ardeur et éprouvaient une haine farouche envers leur nation. Ils étaient un horrible fléau pour la population chrétienne, les chants populaires d'ailleurs en sont l'écho.

Dans le chapitre V l'auteur décrit la colonisation turque, vaste et systématique, de la péninsule des Balkans. Elle a été le moyen le plus approprié d'affaiblir les nations chrétiennes asservies et aida l'élément turc à obtenir une prépondérance numérique. Au début de leurs premières invasions, les Turcs peuplèrent la Thrace et la Macédoine de l'est. Après la bataille de Tchernomen (aujourd'hui Tchermen) sur la Maritza, en 1371, les hordes turques envahirent l'intérieur de la Macédoine. Mourad I installa un grand nombre de Turcs aux environs de Salonique et le long du Vardar. Ses successeurs suivirent son exemple. En général, à la fin du XVIe s., la partie sud-est de la péninsule des Balkans — la Thrace, la Macédoine et la province de Sofia, — comptait plus de Turcs qu'auparavant. Plus tard, la colonisation turque s'intensifia aussi dans la Bulgarie du nord. La population musulmane de la Thrace égéenne et de la Macédoine s'adjoignit les bergers-jouroutzi (tribu turque), émigrants de l'Asie Mineure. La colonisation des terres bulgares continua aussi au XIXe s., surtout pendant les guerres russo-turques, dans le but de créer une vaste zone turque sur la route stratégique — le Danube—Andrinople—Constantinople. Puis on fit venir un grand nombre de Tatares de la Crimée et de Tcherkesses du Caucase. Avant la guerre balkanique, les Jeunes-Turcs organisèrent un mouvement d'émigration de mouhadjirs pour diminuer le nombre de la population bulgare en Macédoine et affaiblir l'organisation macédonienne révolutionnaire. Ainsi, la Turquie féodale créa plusieurs zones de colonisation turque sur les principales routes de la péninsule des Balkans — du sud au nord et à l'ouest dans les vallées, le long de la Maritza, de la Mesta, de la Strouma, du Vardar et de la Bistritza. Ces colonies, multitudes guerrières et fanatiques, constituaient en effet une véritable „embuscade dans le pays.“

Dans le chapitre VI l'auteur fait un récit détaillé de la misère économique des provinces conquises de la péninsule des Balkans. Ce fut d'abord le système féodal — le „sypahilak“, imposé à la population chrétienne. Les féodaux turcs qui aspiraient à une vie confortable et au luxe, épuisaient les forces vitales de la population ouvrière sous leur dépendance, généralement les paysans. Les ressources pour une vie pareille leur venaient de la population contribuable, accablée de divers et nombreux impôts et redevances de toutes sortes, charges qui augmentaient graduellement, surtout à la fin du XVIe s. Plusieurs voyageurs de l'Europe occidentale décrivent la pénible situation économique de la population chrétienne. Stéphane Gerlach, par exemple, raconte que la population chrétienne a été l'objet de tant d'exactions qu'il ne lui restait à peine que du pain à manger. Dans leur désespoir, les paysans ne cultivaient plus la terre fertile des vallées et des collines. La situation économique des paysans restait pénible même après l'abolition du système de sypahi (1834), ainsi que pendant la période des réformes. De nombreux faits sont cités à l'appui de cette thèse. La dévastation des forêts était aussi une preuve du mauvais gouvernement turc. L'écrivain danois Andersen a vu, au pied des Balkans, un peuple — les

Bulgares — qui vivait dans une „extrême pauvreté“. C'est à cause de cela que les sultans turcs donnaient officiellement le nom de „pauvre raïa“ à la population chrétienne.

Dans le chapitre VIII l'auteur décrit la décadence spirituelle des nations soumises à la domination turque comme étant la conséquence inévitable de leur décadence économique. Les communautés ecclésiastiques (les patriarchats de Constantinople, d'Ochrid et d'Ipek) accablées d'impôts et de dettes, menacées constamment par les autorités turques, ne pouvaient pas exercer leur activité. Un signe évident de cette désorganisation furent les changements fréquents des hauts dignitaires du clergé, surtout des patriarches de Constantinople. Incertains de leur lendemain, les évêques ne s'inquiétaient que de leurs diocèses. Les églises ne possédaient pas les ressources nécessaires à l'organisation et au maintien de l'éducation religieuse. L'ignorance régnait partout. Certains évêques même savaient à peine lire et écrire. L'insuffisance de l'instruction empêchait le développement de la pensée scientifique et de la littérature que connaissait à ce moment l'Occident. On peut affirmer sans hésitation qu'une nuit spirituelle, beaucoup plus opprimante qu'elle n'avait été dans les pays chrétiens, s'étendait sur la population du moyen âge. Les Bulgares, les Grecs et les Serbes étaient des peuples laborieux, doués, mais l'esclavage turc empêchait le développement de ces talents, et, des siècles durant, leur culture ne put se développer. L'oppression exercée par les féodaux musulmans sur le peuple albanais fut la plus forte.

Dans le chapitre IX l'auteur donne des renseignements sur la destruction des églises et des monastères en Bulgarie, en Macédoine, en Serbie, en Albanie, en Grèce. Ce fut une véritable offensive contre l'ancienne culture de ces pays, puisque les églises et les monastères étaient des oeuvres d'art et d'architecture et, en outre, des foyers d'instruction et des lettres. La description est donnée d'après les villes et par provinces. L'auteur relève, en outre, la disparition d'un grand nombre de monuments littéraires chrétiens et d'objets précieux, enlevés pendant les invasions turques et après l'établissement de la domination turque. Un grand nombre de monuments ont disparu pendant les guerres turques et lors des insurrections de la population chrétienne.

Dans le chapitre X l'auteur étudie, d'une façon détaillée, la culture des peuples chrétiens se trouvant sous le joug turc. Ayant une autre conception du monde, les peuples chrétiens ne se sont pas mêlés aux Turcs, mais gardèrent leurs particularités, leur volonté de vivre et leurs forces créatrices latentes. Malgré les entraves dressées par le pouvoir tyrannique turc, les peuples asservis manifestaient de temps en temps leurs talents dans la peinture, l'architecture et autres activités artistiques. Ils développèrent une instruction et une littérature nouvelles. Mais ces succès étaient obtenus lentement, dans la lutte opiniâtre contre les restrictions imposées par le pouvoir turc. L'instruction publique bulgare se développa grâce à l'appui moral et matériel des émigrés bulgares (de Bucarest et d'Odessa) et de la Russie. De même la littérature bulgare ne s'épanouissait pas dans sa patrie asservie, mais dans les pays libres et affranchis de la domination turque. Luben Karavélov, Vassil Drounev, Hristo Botev et Ivan Vasov ne

pouvaient pas cultiver leurs talents dans les limites étroites de la Turquie, puisque la liberté de la pensée et de la création intellectuelle y faisait défaut. La science bulgare trouva de même hors des frontières de la Turquie les conditions favorables à son développement. A Braïla fut fondée une société littéraire bulgare.

La littérature, la science et la culture bulgares trouvèrent des conditions propices à leur développement après la Libération de la Bulgarie. Il est évident que ce développement culturel n'eût pas pu être obtenu sans l'abolition de la domination turque. La population bulgare de la Macédoine et autour de la ville d'Andrinople en est un bon exemple. Privée de liberté politique, elle resta en arrière de ses compatriotes du nouvel Etat bulgare. Ainsi, ce phénomène peut-il être observé dans les nations balkaniques. Cela prouve que l'Etat féodal turc a été le plus grand obstacle au progrès économique et culturel des peuples asservis. C'est pour cette raison notamment que ces peuples n'ont jamais accepté l'idée de la domination turque et luttèrent sans cesse par les armes pour s'en affranchir. Malgré les défauts sociaux et économiques dans l'organisation et l'administration des nouveaux Etats chrétiens et bourgeois des Balkans, les peuples de ces pays réussirent à s'engager sur une nouvelle étape plus avancée de leur développement, après la libération du joug turc. Ils ont connu l'ardeur de la lutte contre la classe des capitalistes pour l'édification d'un régime économique et social plus juste — le socialisme.

Dans les annexes sont indiqués les noms des chrétiens orthodoxes, condamnés à mort pour n'avoir pas voulu abjurer leur foi. Ce martyrologue témoigne de la discrimination religieuse et nationale forcée, pratiquée par le pouvoir turc. On y trouve des renseignements supplémentaires sur la population des différentes villes de la Bulgarie (Sofia, Zlatitza, Tirnovo, Lovetch, Choumen, Roussé etc.).

ПОКАЗАЛЦИ

СЪКРАЩЕНИЯ

Австр. = Австрия
 австр. = австрийски, австрийска, австрийско
 алб. = албански, албанска, албанско
 англ. = английски, английска, английско
 араб. = арабски, арабска, арабско
 арм. = арменски, арменска, арменско
 Белом. Трак. = Беломорска (Западна) Тракия
 бълг. = български, българска, българско
 вел. = велик, велика, велико
 вер. = вероятно
 вж. = виж
 виз. = византийски, византийска, византийско
 вр. = връх
 ГДР = Германска демократична република
 гр. = град
 гръц. = гръцки, гръцка, гръцко
 Гър. = Гърция
 ГФР = Германска федерална република
 дн. = днес
 евр. = европейски
 Евр. Тур. = Европейска Турция (Източна Тракия)
 Ег. = Египет
 Зап. Макед. = Западна Македония
 Ит. = Италия
 ит. = италиански, италианска, италианско
 катол. = католически, католическа, католическо
 Макед. = Македония
 мохам. = мохамедански, мохамеданска, мохамеданско
 НРАлб. = Народна република Албания

НРБълг. = Народна република България
 НРРум. = Румънска народна република
 НРУнг. = Унгарска народна република
 обл. = област
 о-в = остров
 пл. = планина
 пол. = полски, полска, полско
 полуо-в = полуостров
 р. = река
 рус. = руски, руска, руско
 с. = село
 св. = свети, света, свето
 Сев. Добр. = Северна Добруджа
 Сев. Макед. = Северна Македония
 Сир. = Сирия
 сир. = сирийски
 сръб. = сръбски, сръбска, сръбско
 старобълг. = старобългарски, старобългарска, старобългарско
 старогр. = старогръцки, старогръцка, старогръцко
 Сър. = Сърбия
 тат. = татарски, татарска, татарско
 Тур. = Турция (Мала Азия)
 тур. = турски, турска, турско
 ФНРЮ = Федеративна народна република Югославия
 фр. = френски, френска, френско
 хърв. = хърватски, хърватска, хърватско
 царигр. = цариградски, цариградска, цариградско
 Юго-изт. Македония = Югоизточна Македония
 Юж. Макед. = Южна Македония

ИМЕНА НА ЛИЦА, МЕСТА И УЧРЕЖДЕНИЯ

Абдул Азис, тур. султан 18
 Абдул Меджид, тур. султан 113 118 179
 Абдул Хамид I, тур. султан 17

Абдул Хамид II, тур. султан 8 55 56 57
 106 114 121 186
 Абдула, потурчен албанец 78

- Абдулах паша 117
 Абу Ханифе (Ебу Ханифе), Муджтегид, имам 16 18
 — Авги ага, лихвар от Самоков 132
 Авксентий, мъченик 187
 Авксентий, софийски митрополит 131
 Авлона, вж. гр. Валона
 Авраимий, арменски свещеник 173
 Австроунгария (Австрия) 6 8 12 21 33
 45 46 48 49 53 61 65 75 81 89 90 92
 109 112 149 151 165 180 183 186
 Агапий, врачански епископ 47
 Агапий, монах 67
 Агапия, потурчена българка 73 80
 Агатопол, вж. гр. Ахтопол
 Адам и Петко, братя — църковни дарители 132
 Аджем, вж. Персия
 Аджемлер, дн. с. Аксаково (Врачанско) 95
 Адриатическо море 6 88 119 123
 Азиатска Турция, вж. Мала Азия (Анадол)
 Азия 7 21 56 58 66 113
 Айваджик, дн. с. Звезда (Айтоско) 120
 Айдин, гр. (Тур.) 20
 Айтос, гр. 91 191
 Айтоско 47 91 120
 Акаки, монах 66
 Акакий, мъченик 188
 Аканджилари, дн. с. Петко Славейков (Севлиево) 67
 Аккадънларско, дн. Дуловско 95
 Аккерман (Аспрокастро), гр. (СССР) 87 188
 Акрополит, Георги, виз. историк 37
 Акязъл баба (Як Язъл), мохам. светец 89 190
 Аладжа Хисар, вж. гр. Крушевац
 Алатини, братя-рудари 109
 Албания 7 8 19 23 25 30 33 37 38 39
 42 44 46 47 49 50 51 63 64 65 70 71
 73 75 76 81 82 83 84 89 100 119 131
 135 143 144 151 156 166 181 188 194
 Алба-Регал, гр. (Унг.) 45
 Александрия, гр. (Ег.) 45 154
 Александруполис, вж. гр. Деде Агач
 Александър Екзарх Бейоглу, бълг. общественик 178
 Александър от Солун, мъченик 188
 Алексей I Комнин, виз. император 164
 Алексей Михайлович, рус. цар 47
 Алеп (Халеп), гр. (Сир.) 187
 Алесио, вж. гр. Леш
 Али бег, управител на Лидия 25
 Али Гази бей 93 147 152
 Али паша, вел. везир 88 114
 Али Коч баба, мохам. светец 190
 Али паша Тепелени 51 52 65 117
 Али паша Ченгик 92 132
 Али Хасеки, управител на Атина 143
 Алиаз, тур. военачалник 59
 Алжир 51
 Алкалай, М., автор 120
 Амастрида, (дн. Амасри, Амасрах), гр. (Тур.) 44
 Ана Комнина, виз. писателка 164
 Ана Савойска, виз. регентка 58
 Анадол, вж. Мала Азия
 Анастасий Навплиец, мъченик 187
 Ангел от Лерин, мъченик 73
 Ангели, мъченик, загинал на о-в Хиос 187
 Ангели, мъченик, загинал в Цариград 187
 Ангелов, Боньо, автор 24 66 80 98 185
 Ангелов, Върбан, автор 57 84 114 119
 Ангелов Харалам, бълг. книжовник 165
 Англия 56 106 179
 Андерсен, Ханс Кристиан (Христиан), датски писател и критик 112 122
 Андроник II Палеолог, виз. император 168
 Анкара (Ангора, Анкира), гр. 77 169
 Антемий Тралски, архитект 138
 Антивари (Бар), гр. (ФНРЮ) 81
 Антим IV, V, VI, царигр. патриарси 133
 Антиохия, гр. (Сир.) 56 124
 Антич, д-р Душан, автор 23
 Антон, Д., тъжител 66
 Антон Хайгер, шкодрански катол. епископ 47
 Антон IV, шкодрански катол. епископ 47
 Антоний Атинянин, мъченик 187
 Антонин, архимандрит 161 170 174
 Априлов, Васил Ев., бълг. книжовник 36 178
 Апулия, обл. (Ит.) 63
 Арабия 21 95 113 114 190
 Арад, гр. (НР Рум.) 65
 Арбанаси, с. в Търновско 44 50 61
 Аргир от Солун, мъченик 188
 Аргирокастро (Гинокастра), гр. (НР Алб.) 65
 Аргиропулос, Йоан, виз. учен 38
 Арготида, обл. (Гър.) 48 61
 Аргос, гр. (Гър.) 41 61
 Арда, р. 90
 Аристотел, старогр. философ 173
 Аркадий, виз. император 138 140
 Аркадиопол (Люле Бургас), гр. (Евр. Тур.) 47 62
 Армения 58 69 83 113
 Арменопуло, Константин, виз. юрист 37
 Арменско (Ерменово, дн. Алонас), с. в Леринско (Юж. Макед.) 95
 Арнаут (Арнаутоукой Арнаут, Бейарнаут), дн. с. Пороице (Разградско) 44 49
 Арнаут Белград, вж. гр. Берат
 Арнаути, с. в Бабадагско (Сев. Добр.) 61 190
 Арсений III Черноосвич, ипекски архиепископ — патриарх 49 175
 Арсений IV Шакабента, ипекски архиепископ — патриарх 49 132 175
 Арслан Гирав, тат. султан 66
 Арслан паша 115
 Арта, гр. (Гър.) 65
 Архипслаг (Егейски острови) 48 113 138
 Арчар, с. във Видинско 91 146 153 162
 Асардере, р. 191
 Асен (?), бълг. цар 185
 Асен I, бълг. цар 147

- Асеновград (Станимака), гр. 30 59 86 147
 Асеновградско 86 87 152
 Аслан бей, алб. феодал 51
 Аслан паша 84
 Аспрокастро, вж. гр. Аккерман
 Аталиа, гр. (Тур.) 187
 Атанасий, мъченик 187
 Атанасий, христ. светец 89
 Атанасий Пароски, гръц. учител и книжовник 128
 Атанасий, търновски митрополит 73
 Атика, обл. (Гър.) 48 113
 Атина, гр. (Гър.) 39 67 104 127 142 143 181 187 188
 Атирско блато (Евр. Тур.) 5 141
 Атон, вж. Света гора
 Афюн-Кара хисар, гр. (Тур.) 20
 Африка 56 114
 „Ахмед“, мъченик 187
 Ахмед I, тур. султан 114
 Ахмед III, тур. султан 17
 Ахмед Гирай, тат. султан 66 73 121
 Ахмед Кюпрюлю, вж. Мехмед Кюпрюлю
 Ахмед, Мурза 78
 Ахмед паша 5
 Ахмед паша, вел. везир 114
 Ахмед, син на Капудан паша 165
 Ахридос (Мора), вж. Източни Родопи
 Ахтопол (Агатопол), гр. 44 141
 Ахър Челеби, дн. Горна Арда 65
- Баба Ески (Ески Баба), гр. (Евр. Тур.) 88 141 193
 Бабадаг, гр. (Сев. Добр.) 61 63 190 193
 Бабадагско 61 190
 Бабо, войвода 193
 Бабунски проход (Зап. Макед.) 9
 Багдат, гр. (Ирак) 20 77
 Баждаров, Георги, автор 68 96
 Байрон, Джордж Гордон, англ. писател 38
 Балабанов, Марко, бълг. обществен деец 35 39 66
 Баламанд, манастир (Сир.) 56
 Балан, акад. Александър Т., автор 79 158
 Баласчев, Георги, автор 117
 Бали ефенди, мохам. светец 189
 Балтоглу, тур. адмирал 83
 Балчик, гр. 8 89 91 94
 Балчишко 80 190
 Банат, обл. (НРРум. и ФНРЮ) 46 48 63
 Бандерма, вж. гр. Пандерма
 Банишора, квартал на София 111
 Банска, с. в Звечанско (Сър.) 37 151
 Банска гора, околност в Босна (ФНРЮ) 118
 Бански манастир, вж. „Св. Стефан“
 Бая (Демир капи, Просек), с. в Каваларско (Сев. Макед.) 47 95
 Барски, Василий, рус. пътешественик 174
 Баруди, Фахри, сир. музиковед 184 185
 Барчан, гр. (НРУнг.) 46
 Батак, с. в Пещерско 50 54 65 68 147 163
 Батово, с. в Балчишко 190
 Бачка, обл. (ФНРЮ) 23 48
- Бачковски манастир, вж. „Св. Богородица“
 Баязид I Илдьъръм, тур. султан 17 32 41 58 59 77 79 87 131 142 147 158 169 172
 Баязид II, тур. султан 70 71 72 79 83 140 169
 Баязид паша 25 71
 Бежаново, с. в Дебърско (Зап. Макед.) 51
 Безолт, Мелхиор, немски пътеш. 9 21 22 88 94 107 108 135
 Бей арнаут (Арнаут, Арнауткьой), дн. с. Пороише (Разградско) 44 49
 Бейрут, гр. (Сир.) 8 56
 Бекир нишанджи, паша 132
 Бекон (Бейкън), Франсис, англ. философ 17 129
 Беласица, пл. (Мак.) 70
 Белашинци (?), с. Белотинци, Белоградчишко 96
 Белгия 180
 Белград, гр. (ФНРЮ) 5 34 44 45 46 94 104 105 108 111 120 122 145 172 173 178 192 194
 Белград, с. в Цариградско (Евр. Тур.) 45 77
 Белградски пашалък 46
 Белене, с. в Свишовско 119 123
 Белоградчик, гр. 20 22 91 122
 Беломорска низина 95
 Белон дю Ман, Пиер, фр. естественик 6 21 23 24 61 98 121 126 133 134 154
 Белополе, гр. в Стара Сърбия (ФНРЮ) 115 116 151
 Бельово, гара 20
 Беотия, обл. (Гър.) 48
 Бер (Верия), гр. (Юж. Макед.) 90 97 193
 Берат (Велеград, Арнаут Белград), гр. (НРАлб.) 65 73 75 82 84 194
 Беринг (Бееринг), Уолтър, член на англ. посолство в Цариград 54
 Берковица, гр. 79 131
 Берковско 47 48 64 119 153
 Берклиджи Мустафа 25
 Берое, вж. Ст. Загора
 Берон, д-р В. х. Стоянов, автор 164
 Берон, д-р Петър, бълг. учен и просветител 184
 Бесарабия, обл. (СССР) 52 87 179 188
 Билински манастир (Трънско) 168
 Бинкос (Бинкьой), с. в Сливенско 114
 Бистра, пл. (Зап. Макед.) 166
 Бистрица, р. 91
 Битолско 49 55 79 90 95 118 120 166 170
 Битоля, гр. (Зап. Макед.) 6 7 20 51 52 54 55 63 73 80 87 110 114 115 120 121 143 193 194
 Благовещение, манастир в Янинско (Гър.) 156
 Благоев, Димитър, автор, 99 114 180 184
 Бланки, Ж. А., фр. политик и стопановед 54 68 185
 Блунт (Блът), англ. консул 74
 Блъсков, Илия Р., бълг. писател 111
 Бобовец (Бобовац), гр. в Босна 43

- Бобчев, Стефан С., автор 95 175
 Богданска земя, вж. Молдавия
 Богданци, с. в Гевгелийско (Сев. Макед.) 74
 Бодяни (Боджани), манастир в Бачка (ФНРЮ) 151 156 157
 Божиград, гр. (НРАлб.) 51
 Божица, с. в Босилеградско (ФНРЮ) 148
 Божкович, Дж., автор 183
 Бомбачи, А., автор 25
 Бон, гр. (ГФР) 36
 Бонгази, Яков, фр. пътешественик 63
 Бончев, Нешо, бълг. учен 180
 Борил, бълг. цар 164
 Босилеградско (ФНРЮ) 148
 Босна 23 27 29 33 34 38 43 46 49 70
 71 72 74 76 78 81 83 86 88 89 91 100
 102 115 117 118 122
 Босфор, проток 20 31 37 138 140
 Ботев, Христо 179
 Ботевградско 59 64 98 122 162
 Боунакорси, Филип, пол. посланик 19
 Бошкович, Йосиф, хърв. пътешественик
 11 12 98 112 120
 Бояна войвода 118
 Бояна, с. в Софийско 37 146 162 166
 Брадача, манастир в Браничевско (Сър.) 151
 Браила, гр. (НРРум.) 66 180
 Браничево (дн. Костолац), гр. (Сър.) 66
 Бранков, Д. М., автор 185
 Брацигово, гр. 49 68
 Брегалница, р. (Макед.) 75 95
 Брегово, с. във Видинско 96
 Брезник, гр. 131
 Брезнишко 48 134
 Брестовец, с. в Плевенско 122
 Бруса, гр. (Тур.) 25 47 58 131 150 169
 187 188
 Брусенско 83
 Брястовец, с. на р. Осъм (Плевенско) 174
 Буда пеща (Будим, Буда), гр. (НРУнг.) 23
 45 61 66 115 136 137 172
 Будилович, А., автор 165
 Будим, вж. гр. Буда пеща
 Буге, Ами, фр. геолог 10 20 35 82 96 97
 98 171 174
 Буково, с. в Охридско (Зап. Макед.) 75
 Букурещ, гр. (НРРум.) 48 53 77 179
 Букурещко 48 63
 Булван, гр. (Сър.) 59
 Булгаркьой, с. в Малгарско (Евр. Тур.) 191
 Буна, р. (НРАлб.) 144
 Бунархисарско (Евр. Тур.) 51
 Бургас (Бургаз), вж. Люле Бургас
 Бургас, гр. 191
 Бургаско 47 68 114 118
 Бургуджук (*Ilvurgitov*), дн. с. Просеник
 (Айтоско) 47
 Бусбек, Ожигер Г. де, австр. посланик 8
 20 21 23 84 136
 Бутринто, гр. (НРАлб.) 65
 Бушинац, с. (ФНРЮ) 131
 Буюк Чекмедже, гр. (Евр. Тур.) 63 141 193
 Буюк-Чекмедже, езеро 19
- Бърбъри, Джон, член на англ. посолство
 в Цариград 34 46 97 122
 Бързия (Клисура), с. в Берковско 17
 Бяла Паланка (Куру чешме), гр. (Сър.)
 91 92 94 104 129
 Бяла църква, местност (Асеновградско)
 152 167
 Бяло (Егейско) море 6 110 113 114
 Българска екзархия 179
- Вазов, Иван, 179
 Вайганд, Густав, автор 65
 Вакарел, с. в Ихтиманско 111 120
 Вакарелски, Христо, автор 24 66 80 98 185
 Вакуф (Вакъф), дн. с. Устрем (Тополов-
 градско) 114
 Валона (Авлон), гр. (НРАлб.) 42 117
 Валсдорф, Христиан фон, автор 22
 Вапцаров, Никола Й., бълг. поет 180
 Вардар, р. (Макед.) 5 6 20 86 90 94 95
 107 119 123
 Варлаам, охридски архиепископ 46
 Варна, гр. 20 21 56 89 91 94 97 190
 193
 Варненско 44 68 95 114
 Варош, с. в Прилепско (Сев. Макед.) 47
 Варшава, гр. (Полша) 165
 Василий III, московски вел. княз 69
 Василий Лупу, молдавски княз 172
 Василиев, Асен, автор 167
 Васильовци, с. в Ломско 96
 Ватопедски манастир (Св. гора) 127 170
 Велбъжд, вж. гр. Кюстендил
 Велгощи (Велгощи), с. в Охридско (Зап.
 Макед.) 168
 Велева, Мария, автор 24
 Велеград, вж. гр. Бераг
 Велес (Кюпрюлю, дн. Тито-Велес), гр.
 (Сев. Макед.) 6 9 46 51 87 90 91 95
 104 107 166 193 194
 Велешко 90 96 120 193
 Вели паша 114
 Велков, д-р Иван, автор 167
 Венелин, Юрий Ив., рус. учен — бъл-
 гарист 135
 Веннер, Адам, член на австр. мисия в
 Цариград 82 108 135 192
 Венец, крепост 47
 Венеция, гр. (Ит.) 25 31 37 40 45 48 52
 61 63 76 78 89 109 127 139 178 181
 Веригин, рус. подпоручик 96
 Верия, вж. гр. Бер
 Вескоп, гр. (НРАлб.) 47
 Ветово, с. в Русенско 189
 Ветрен, с. в Бургаско 118
 Ветрен, с. в Ихтиманско 120
 Вещица (дн. Ангелохорион), с. във Во-
 денско (Юж. Макед.) 51
 Видин (Бдин), гр. 9 11 12 14 20 21 42
 47 48 49 50 63 65 70 76 83 88 91
 107 108 117 120 121 136 137 145 146
 156 157 161 162 167 172 174 175 192
 193 194

- Видинско 47 48 49 63 64 65 91 96 105
146 153 162 167 194
Виена, гр. (Австрия) 23 46 104 150 165
189
Виза, гр. (Евр. Тур.) 90
Византия 3 11 19 30 31 37 58 70 79 82
86 99 100 169 173
Викентий Попович, карловачки митрополит 132
Виница, с. в Кочанско (Сев. Макед.) 56 68
Вира, вж. гр. Фере
Виргински манастир, вж. „Св. Георги“
Витбол, р. 96
Витиния, обл. (Тур.) 83 113
Вич, дн. Вернон, пл. (Юж. Макед.) 49
Вичов, Жендо, летописец 66
Вишеград, гр. (Босна) 49
Владая, дн. с. Райко Даскалово (Софийско) 111
Владимиреску, Тудор, рум. революционер-демократ 67
Владислав III Варненски, полски крал 49
94 189
Владислав Граматик, бълг. книжовник 98
144 154 162
Властар, Матей, виз. юрист 37
Влахо-Клисура (Клисура), с. в Костурско (Юж. Макед.) 49
Влашко 23 31 33 42 48 50 51 52 53 63
65 67 77 107 112 113 119 125 149 150
156
ВМОРО (Вътрешна Македоно-Одринска революционна организация) 55 68 91
110
Воден (Едеса), гр. (Юж. Макед.) 6 74 87
97 118 120 134
Воден, с. в Разградско 29
Воденско (Юж. Макед.) 51
Водно, пл. (Сев. Макед.) 161
Воин Поблачанин, спяхия 115
Волос, гр. (Гър.) 188
Волявча, манастир (Сърб.) 121 131
Волос, гр. (Гър.) 6
Воциста (Вошица), гр. (Гър.) 42
Вошарени (Вошарани, дн. Мелити), с. в Леринско (Юж. Макед.) 95 193
Воюса, р. (НРАЛб.) 63 82
„Вракевшица“, вж. манастир „Св. Георги“
Враца, гр. 47 50
Врачанско 24 47 50 64 81
Врачар, местност в Белградско (ФНРЮ) 172
Вршац, вж. гр. Вършац
Върхбосна, вж. гр. Сараево
Върхобрезница, с. в Плевенско (Черна гора) 177
Върхобрезници манастир 177
Вук Бранкович, сръб. княз 59
Вукадин, спяхия в Панчево 77
Вулгарис Евгений, гръц. книжовник и педагог 127 128
Вутнер, проф. от Бон 36
Вучитрън, гр. (Стара Сърбия) 117 193
Вълкашин, прилепски крал 93
Вълчо, поп от гр. Тетевен 175
Върбица, с. в Преславско 48 52 95 111
Върбяни, с. в Охридско (Зап. Макед.) 80
Въртени, с. на пл. Грамос (Юж.-Макед.) 49
Вършац (Вршац), гр. във Войводина (ФНРЮ) 165
Габрово, гр. 50 64 67 178 179 187
Гавриил II, царигр. патриарх 47 74
Гавриил III, царигр. патриарх 133
Гаврил, ганоски епископ 187
Гавриил, ипекски архиепископ 42 74 178
Гавриил, йеромонах 61 81
Гавриил, мъченик 187
Гавриил Кирмидоди, мъченик 187
Гаврил Лесновски, светец 147
Гаврил, монах-дяк 177
Гавриил, охридски патриарх 156
Гаджанов, Димитър, автор 19
Гази Феруз Абдулах 163
Галактион, архимандрит на Солунския манастир 156
Галата, крепост (дн. с. във Варненско) 89
Галатия, обл. (Тур.) 113
Галац, гр. (НРРум.) 53 66
Галилей, Галилео, ит. математик, физик и астроном 17 129
Галиполи, гр. (Евр. Тур.) 58 86 98 193
Галово, с. в Оряховско 96
Гандев, проф. Христо Н., автор 63 64
Ганос, пл., дн. Текирдаг (Евр. Турция) 187
Гардики, гр. (Гър.) 43
Гашли паша 81
Гевгелийско (Сев. Макед.) 74
Гедеон, Мануил, автор 132 158
Генадий Схоларий, царигр. патриарх 126 132 140 159
Генов, проф. Георги П., автор 115
Генуа, гр. (Ит.) 48
Георги от Янинска епархия 79, 80
Георги, свещеник от Ляковец 68
Георги Попович, нишки митрополит 117 131
Георги Сапунджия от Севлиево 67
Георги Софийски, мъченик 35 72 79 88 94 166 187
Георгов, Иван, бълг. философ 180
Герасим, йеромонах 128
Герасим, игумен на Хилендар 132
Георги, мъченик, загинал в Караджасу 187
Георги, мъченик, загинал в Птолемида 188
Георги, мъченик, загинал на о-в Хиос 187
Георги Пайзан, шивач, мъченик 187
Герлах, Стефан, немски пътешественик 9 19 22 34 88 94 103 112 113 120 127 137 160 162 163 192

- Герлово (Горилово), обл. 29 89 94 95 149
- Германия 74 129 180
- Геров, Найдено, автор 163 164 185
- Гешов, Иван Ев., автор 37
- Гик, Пиер, фр. пътешественик 135
- Гинчев, Цани, автор 63
- Глава, Михаил, виз. военачалник 47 62
- Главеница, старобъл. гр. (в дн. Алб.) 166
- Гладстон, Уилям, англ. държавник 179
- Гларенца, виз. гр. (Гър.) 42
- Говедаров, Иван Г., автор 134
- Годар, Жюстен, фр. общественик 161
- Голубински, Е., автор 39 78 79 82 132
- Голцкусив, Йоан, дяк 177
- Голям манастир, с. в Тополовградско 149 166
- Гора, околност (НРАлб.) 82 90
- Горенци (дн. Корисос), с. в Костурско (Юж. Макед.) 95
- Горилово, вж. Герлово
- Горна баня, квартал на София 111 153
- Горна Гривица, вж. с. Гривица
- Горна (Йокари) Джумая (дн. Благоевград) 87 91 97
- Горна Манастирица, с. в Беленско 152
- Горни Кремен, с. в Леринско (Юж. Макед.) 95
- Горноджумайско (Благоевградско) 48 81
- Горно Камарци, с. в Пирдопско 189
- Горно Оризари, с. във Велешко (Сев. Макед.) 193
- Горно Османово (със с. Долно Османово — дн. с. Кръстевич — Пловдивско) 189
- Горничево (дн. Кели), с. в Леринско (Юж. Макед.) 9 193
- Горно Коняре, с. в Леринско (Юж. Макед.) 95
- Горо-Мокренска епархия (НРАлб.) 82, вж. също Мокреница
- Горубляне, с. в Софийско 111
- Господинов, Йордан, автор 165
- Гостивар, гр. (Зап. Макед.) 97
- Гошев, акад. Иван, автор 64
- Грамаин, виз. гр. 47
- Грамос, пл. (Юж. Макед.) 49
- Гран, гр. (НРУнг.) 46
- Грачаница, с. в Пришинско (Стара Сърбия) 37
- Гребена, гр. (Юж. Макед.) 43 51 65 70 75
- Гребенско 73 75 156
- Гривица (Горна и Долна), с. в Плевенско 51
- Григора, Никифор, виз. историк 37
- Григорий, монах 50
- Григорий I, рим. папа 158
- Григорий V, царигр. патриарх 33 53 56 67 178
- Григорий Синаит, основател на исихазма 151
- Григорий Цамблак, бълг. книжовник 31 59 70 94
- Григориу, манастир в Св. гора 160
- Григорович, Виктор, рус. учен-славист 9 11 13 22 23 33 36 38 39 67 96 97 98 131 143 146 161 162 163 164 166 167 168 171 173 174 194
- Гризебах, А., автор 194
- Груев, Йоаким, бълг. книжовник 184
- Грузия, обл. (СССР) 113 114
- Гърция 21 33 38 39 40 41 42 43 44 45 48 53 54 56 63 65 79 82 83 90 113 126 130 181 183 194
- Гьокочич, Антон, дарител на ман. „Св. Никола“ 175
- Гьопса (дн. Левскиградско) 62
- Гюимли, с. в Кюстенджанско (Сев. Добр.) 190
- Гюмюрджина (дн. Комотини), гр. (Белом. Трак.) 25 51 64 191
- Гюрг Бранкович, сръб. феодал 166 192
- Гюргеви стълбове, манастир до гр. Нови пазар (Сърб.) 151
- Давид Комнин, трапезундски виз. император 71
- Дакция, вж. Влашко
- Далмация, обл. (ФНРЮ) 6 58 85 92 175
- Дамаск, гр. (Сир.) 8 56
- Дамаскин, йеромонах 98
- Дамаскин, игумен на Хилендар 72
- Дамаскин, мъченик, загинал в Габрово 187
- Дамаскин, мъченик, загинал в Цариград 187
- Дамаскин Студит, гръц. книжовник 134
- Дамян, мъченик 187
- Дамян, пловдивски митрополит 41 59
- Данаилов, проф. Георги, автор 95 96
- Дарданели, приток 58 71 77 86
- Дашнакцутюн (арменски революционен комитет) 69
- де Бусбек, вж. Бусбек, О. Г. де
- де Кампис, Промонторио Якобо, придворен доставчик на султана 85
- де Ла Брокиер, Берtrandон, фр. рицар 19 62 87 93 94 120 160
- Дебрец (дн. Анарахи), с. в Кайлярско (Юж. Макед.) 95
- Дебрица (Дебреше), с. в Прилепско (Сев. Макед.) 95
- Дебър, гр. (Зап. Макед.) 15 55 68 80 98 110
- Дебърско 51 55 74 80 81 90 95 118 145
- Девелт, средновековен гр. (в Бургаско) 47 62
- Девина, гр. 47
- Девич, манастир (Сър.) 116 122
- Девненско езеро 21
- Девня (Девне), с. във Варненско 44 114
- Девол, старобълг. гр. (НРАлб.) 47 96
- Девол, р. (НРАлб.) 49 63 119

- Деде Агач (дн. Александрополис), гр. (Белом. Трак.) 20
 Деир-ел-Камр, селище в Ливан 68
 Делвино (Делвина), гр. (НРАлб.) 65
 Дели Мехмед от гр. Ужица 131
 Делиорман, вж. Лудогорие
 Делфи, гр. (Гър.) 139
 Демир баба, мохам. светец 29 148
 Демир капи, вж. с. Баня
 Демир Хисар (Валовища, дн. Сидерока-строн), гр. (Юго-изт. Макед.) 97
 Дервент, дн. с. Пролаз (Търговишко) 76
 Дервиш ефенди, тур. полицаи 68
 Дерекъой, дн. с. Константиново (Варненско) 44
 Державин, акад. Н. С., автор 97 117 118
 Дерншвам, Ханс, немски пътешественик 12 24 35 94 102 107 111 118 120 121 122 146
 Дероко, А., автор 94 192
 Дечански манастир (Дечани) в Стара Сърбия 37 61 81
 Джан Арслан паша 57
 Джелидин бей, охридски феодал 51 67
 Джемали, мюфтия 72
 Джинеит, тур. феодал 78
 Джорджич, Павел, дубровчанин-търговец 61 75 81 84 89 94 95 103 118
 Дийл, Шарл, автор 159
 Диздаркѝой (Джиздаркѝой), дн. с. Добрина (Провадийско) 95 149 164
 Димитрий, мъченик, загинал в Пелопонес 188
 Димитров, Георги, автор 174
 Димитър, мъченик, загинал в гр. Филаделфия 188
 Димитър, мъченик, загинал на о-в Хиос 187
 Димитър, мъченик, загинал в Цариград 187
 Димитър Хоматиан, охридски архиепископ 37 166
 Димициана, гр. (Гър.) 188
 Димо, мъченик 188
 Димов, Георги, автор 184
 Димотика (дн. Дидимотихон), гр. (Белом. Трак.) 65
 Динеков, чл. кор. Петър, автор 166 167
 Диоклея, вж. обл. Дукия
 Дионисий I, царигр. патриарх (1545—1555) 141
 Дионисий IV Муселим, царигр. патриарх 133
 Дирахим, вж. гр. Драч
 Дишбуда, дн. с. Осеново (Варненско) 111
 Добралък, вж. с. Добролък
 Добри дол, с. в Ломско 96 121 153
 Добрич (Хаджи Оглупазар, Пазарджик, Базарджик), дн. гр. Толбухин 10 91
 Добродолски манастир, вж. „Св. Троица“
 Добролък (Добралък), с. в Асеновградско 152
 Добротич, бълг. феодален владетел 88
 Добруджа 8 10 12 20 35 59 61 62 63 64 66 87 88 89 94 95 96 98 149 190 193
 Дола Пренк Гиб, мирдитски главатар 64
 Дойран, гр. (Сев. Макед.) 97 178 194
 Долна баня, с. в Ихтиманско 65
 Долна Гривица (със с. Горна Гривица), дн. с. Гривица (Плевенско) 51
 Долна Манастирица, с. в Беленско (Русенски окръг) 152
 Долна Митрополия, с. в Плевенско 51
 Долни Кремен, с. в Леринско (Юж. Макед.) 95
 Долно Камарци, с. в Пирдопско 189
 Долно Коняре, с. в Леринско (Юж. Макед.) 95
 Долно Оризари, с. във Велешко (Сев. Макед.) 193
 Долно Османово (със с. Горно Османово — дн. с. Кръстевич — Пловдивско) 189
 Домнеши, с. в Букурещко (НРРум.) 63
 Домокос, с. във Фарасалско (Гър.) 56
 Дон Жуан Австрийски, военачалник 61
 Дона от с. Жлеба 73
 Дорев, Панчо, автор 66
 Доротей Монемавсийски, митрополит и гръц. книжовник 134
 Доротей, охридски патриарх 44 46 161
 д'Осон Мураджа, автор 112
 Доситей, йерусалимски патриарх 134
 Доспат, пл. 74 75
 Доспат, обл. 97 163
 д'Отрив, граф Александър Морис, секретар на молдавския княз 120
 Лохиар, манастир в Св. гора 155
 Драва, р. (ФНРЮ) 46
 Драгалевски манастир в Софийско 162
 Драган, свещеник и учител в Калофер 116
 Драганов, Г., автор 68 120
 Драгинов, Методий, поп 74 75 152 163
 Драгоево (Драгой), с. в Преславско 65
 Драгоман, с. в Софийско 20
 Драгомиреши, с. в Букурещко (НРРум.) 63
 Драма, гр. (Юго-изт. Макед.) 74 78 79 91 97
 Драмско 156
 Драч (Дирахим, Дуръс, Дурацо), гр. (НРАлб.) 8 37 75 82 144 194
 Дривас, гр. (НРАлб.) 44
 Дрим (Дрин), р. (НРАлб.) 119
 Дримкол, околност в Дебърско (Зап. Макед.) 90
 Дрина, р. (ФНРЮ) 5 192
 Дринов, проф. Марин, автор 63 64 80 81 85 94 162 173 180
 Дриш, Герхард Корнелиус, секретар на австр. посолство в Цариград 13 23 84
 Друмев, Васил, бълг. драматург 179
 Дръстър, вж. гр. Силистра
 Дряновец, с. в Разградско 81

- Дряново, с. в Кубратско 81
Дубровник (Рагуза), гр. (ФНРЮ) 5 25
37 76 109 145 149 188 191
Дуйчев, проф. Иван, автор 162
Дука, виз. историк 25 37 58 59 60 61 63
77 78 79 84 93 158 159 160 173 174
Дука, ктитор на ман. Св. Пантелеймон 144
Дука, мъченик 188
Дукля (Диоклея), обл. (ФНРЮ) 92
Дулчино (Улчин), гр. ФНРЮ 37
Дунав, р. 10 20 31 37 48 52 58 71 88
89 90 92 94 123 148 151
Дунавска България, вж. Мизия
Дунавски вилает 6 20 24
Дупница, дн. гр. Станке Димитров 63
91 192 194
Дупнишко, (дн. Станкедимитровско) 47
48 67
Дуръс (Дурацо), вж. гр. Драч
Душанци, с. в Пирдошко 120 147 189
Дълга Лука (Луковица), с. в Трънско 148
Дървен, с. в Леринско (Юж. Макед.) 95
Дървингов, чл. кор. Петър, автор 26
Дядо Фитю, народен „хирург“ 23
- Ебу Ханифе, вж. Абу Ханифе, Мудже-тегид
Евгений, авниалски митрополит 53
Евдокия Макремболитиса, виз. импера-трица и регентка 140
Евлия Челеби, тур. писател 8 10 19 23
24 25 26 61 63 82 89 93 111 113 114
115 116 120 141 145 160 162 164 189
190 191 192 193
Евренос бей, тур. военачалник 41 42 93
Европа 3 6 15 17 19 31 40 48 93 110
112 180 181 182
Европейска Турция, вж. Румелия
Евтимий, мъченик 188
Евтимий, търновски патриарх 31 41 59
70 77 94
Егейска Македония, вж. Македония — Беломорска (Южна и Югоизточна)
Егейска Тракия, вж. Тракия — Западна (Беломорска)
Егейско море, вж. Бяло море
Египет 21 23 30 31 33 37 45 53 56 107
113 154 178 187
Егридере, вж. гр. Крива паланка
Едирне, вж. Одрин
Елбасан, гр. (НРАлб.) 44 75 117 119 194
Еледжик, дн. вр. Бенковски 191
Елена, гр. 50 149
Еленска, р. 152
Елешинички манастир 96
Ели дере, р. 191
Елснер, автор 72
Елинпелинско 136
Елисавета Петровна, рус. императрица 175
Елхово (Енидже, Казълагач) 191
Елховско 66 114 166
Емборе (дн. Емборион), с. в Кайлярско (Юж. Макед.) 95
- Емин ага 104
Емине (Емона), нос 154
Емона (Еминекъой), с. в Поморийско 191
Енгелс, Фридрих, автор 57 83 120 135
Ени-бейли, дн. с Кирилово (Елховско) 66
Енидже, вж. гр. Елхово
Енидже (дн. Ганисея), паланка в Ксан-тийско (Белом. Трак.) 65
Енидже Вардар (Пазар, Яница), гр. (Юж. Макед.) 6 23 36 51 87 93 97 106 119 194
Енидженска планина в Белом. Трак. 65
Енос, гр. (Евр. Тур.) 7 21
Еню от Севлиево 67
Епикерниев манастир, вж. „Св. Богоро-дица“
Епир, обл. (Гър.) 7 35 42 51 75 83 90
94 130 144 156
Ерзерум, гр. (Тур.) 77
Еркене, р. 191
Ерменово, вж. с. Арменско (Алонас)
Ертогрул, тур. султан 83
Есирили, дн. с. Блатец (Сливенско) 66
Ески Арнаутлар, дн. с. Староселец (Про-вадийско) 44
Ески Баба, вж. гр. Баба Ески
Ески Захра, вж. гр. Стара Загора
Ескиполос (Скопелос), с. в Лозенградско (Евр. Тур.) 47 62
Ески Стамбул, вж. с. Преслав
Ески Шехир, гр. (Тур.) 20
Еския (Ески Джумая), дн. гр. Търго-вище 67
Ескиджумайско (Търговишко) 75 76 95 149
Етрополе, гр. 50 54 73 91 97 146
Етрополски манастир, вж. „Св. Троица“ (Варовитец)
Етхем бей, алб. феодал 75
Ефес, гр. (Тур.) 25 78 177
- Жеглигово, гр. (Сев. Македония) 44 47
Женско (дн. Гинекокастрон), с. в Кукушко (Юж. Макед.) 47
Жеравна, с. в Котленско 24 50
Живойна, с. в Битолско (Зап. Макед.) 95
Жича, манастир (Югосл.) 37
Жлеба, с. в Ботевградско 73
- Забел, с. в Трънско 153
Забелски манастир 153
Заган, тур. военачалник 44
Загора, местност в Пинд пл. 158
Загора, област в Тракия 84 86 87 93
188, вж. също гр. Стара Загора
Зайдел, Фридрих, немски пътешественик 45
Зайчар, гр. (ФНРЮ) 50 192
Захари Прусиен (Брусенец), мъченик 188
Захариев, Стефан, автор 81 173
Захария, мъченик, загинал в Коринт 188
Захария, мъченик, загинал в гр. Стари Патрас 187
Захле, селище в Ливан 68

- Захълмие (Захулме), обл. (ФНРЮ) 92
 Звечан, гр. (Сър.) 37, 151
 Зелениче (дн. Склитрон), с. в Леринско (Юж. Макед.) 95
 - Земенски манастир в Радомирско 37
 Зен, евр. пътешественик 34
 Зигомала, Теодосий, гръц. книжовник 127 133
 Зинджирли Куюджук, дн. с. Кладенец (Разградско) 189 190
 Злата от с. Слатина (Мъгленско), мъченица 73 81 177
 Златарски, акад. В. Н., автор 19 38 116 118 121 165 167 184 185
 Златарски, Никола, учител 80
 Златица, гр. 49 98 189
 Златишко 50 110 146 189
 Знеполе, обл. 131
 - Зограф, манастир в Св. гора 125 155 173
 Зорзи, мъченик 187
- Ибрахим I, тур. султан 25
 Ибрахим ага, кехая 10
 Ибрахим, воевода 116
 Ибрахим Мютеферика, печатар 25
 Ибрахим, египетски паша 53
 Иван Александър, бълг. цар 149 166
 Иван Александър, син на цар Ив. Шишман 25 78 83
 Иван Асен II, бълг. цар 147
 Иван Грозни, рус. цар 154
 Иван Рилски, светец 98 162 168
 Иван Страцимир, видински цар 136
 Иван Углеш, серски деспот 93
 Иван Шишман, бълг. цар 25 66 78 83 162 185
 Иванов, Г. П., автор 64 80 81 98
 Иванов, акад. Йордан, автор 19 20 22 62 77 79 81 93 97 98 132 157 158 161 162 167 173 184
 Иванов, П., автор 20 135
 Иванова, Вера, автор 160 164 165 166
 Игнатий от Ст. Загора, мъченик 72 188
Игнатий, самоковски митрополит 73 80
 Идра, вж. о-в Хидра
 Идризи, араб. писател 148
 Идрис Кривия, кърджалийски главатар 65
 Иеремия I, царигр. патриарх 141 159
 Иеремия II, царигр. патриарх 127
 Извор, с. във Велешко (Сев. Макед.) 193
 Измид, гр. (Тур.) 20
 Измир, вж. гр. Смирна
 Изник (Никея), гр. (Тур.) 158
 Израел (Израил, Юден, Палестина) 21 30 31 33 37 79 121 134 178
 Източни Родопи (Ахридос, Мора) 191, вж. също Родопи
 Икосифиниса (Кунища), манастир в Драмско (Юго-изт. Макед.) 156
 Иланлък, дн. с. Змеево (Балчишко) 190
 Иларион Критянин, търновски митрополит 174
 Иларион Критянин, мъченик 187
- Иларион Макариополски, епископ 181
 Илирия, обл. 92
 Илия Ардунис, мъченик 187
 Индже войвода 121
 Инджигиз, гр. (Евр. Тур.) 41
 Йоаким, александрийски патриарх 56 154
 Йоаким, монах 121
 Йоаким, търновски патриарх 151 166
 Йоаким III и IV, царигр. патриарси 133
 Йоан Александър, молдавски княз 168
 Йоан Българин, мъченик 72 188
 Йоан Влах, мъченик 188
 Йоан Дука Ватаци, виз. император 158
 Йоан Калфа, мъченик 187
 Йоан Критянин, мъченик 187
 Йоан Морякът, мъченик 188
 Йоан от Аспрокастро, мъченик 188
 Йоан от Осман пазар, мъченик 188
 Йоан (Нанно) от Солун, мъченик 188
 Йоан от остров Тасос, мъченик 187
 Йоан от Янина, мъченик 188
 Йоан Постник, царигр. патриарх 158
 Йоан, свещеник, дяк 132
 Йоан, софийски митрополит 162
 Йоаникий, нишки митрополит 116 132
 Йоаникий, търновски митрополит 53 73
 Йоасаф, видински митрополит 70
 Йоасаф, монах от Хилендар 67 81
 Йоасаф, Охридски архиепископ 158
 Йоасаф II, цариградски патриарх 36
- Ипек, гр. (Стара Сърбия) 23 124 132 173 187
 Ипекска сръб. патриаршия 33 47 49 172
 Ипекски манастир 62 172 173
 Ипсала, гр. (Евр. Тур.) 47
 Ипсиланти, Александър, рус. генерал 67 156
- Ирак 20
 Ираклий (Хераклий) I, виз. император 138
 Ираклия (Хераклея), гр. (Евр. Тур.) 44 127
 Ирби, вж. Ърби
 Иречек, проф. Константин Й., автор 19 20 21 22 23 34 35 36 38 58 59 61 62 63 65 68 75 78 80 81 83 84 93 94 95 96 97 114 116 117 118 120 121 122 134 160 161 162 163 164 165 166 167 172 175 178 181 190 191 192
- Иса ага 119
 Иса бег 145
 Исаил 83
 Исая, светогорски монах 59 86
 Исак баба, мохам. светец 89
 Исак паша 5
 Исакча, гр. (Сев. Добр.) 89 193
 Исидор Милетски, архитект 138
 Искър, р. 113
 Испания 45 194
 Исперихско 120 148
 Иссеин кая, спахия 104
 Исуф, вж. Юсуф
 Истанбул, вж. гр. Цариград
 Италия 31 38 48 56 63 71 83 127 145 173 180

- Исуф паша 153
 Ихтиман (Щипоне), гр. 63 88 94 131 194
 Ихтиманско 45 58 65 110 111 120 192
 Ихчиев, Диаманди, автор 64 117 120 131
 Иширов, проф. Анастас, автор 19 20 22
 24 61 64 68 82 121 162 188 189
 Йемен 83 84
 Йеремиа, библейски пророк 150
 Йерусалим, гр. (Израел) 23 79 121 124 158
 Йоаким Осоговски, светец 166
 Йован Велимирович, спашия 77
 Йована хубава 80
 Йовчев, Лазар, вж. екзарх Йосиф
 Йокари Джумая, вж. гр. Горна Джумая
 (дн. Благоевград)
 Йонийски острови 51
 Йонийско море 45
 Йония, област (М. Азия) 78
 Йорга, проф. Николае, автор 65
 Йордан Трапезундец, мъченик 187
 Йордана, отвличена българка 80
 Йосиф Брадати, бълг. книжовник 129
 Йосиф (Лазар Йовчев), български екзарх
 123 186
 Йосиф Халепли, мъченик 187
 Йошаница, с. в Сърбия 131
- Кабрда, доц. Йосиф, автор 38 79 131 132
 Кавадарци (Кафадарци), гр. (Сев. Макед.) 97
 Кавадарско 47
 Каваклийско, вж. Тополовградско
 Кавала, гр. (Юго-изт. Макед.) 21 45 97
 Каварна, гр. 111 190
 Кавказ, пл. (СССР) 90 96
 Кадин мост 5
 Казанлък, гр. 67 73 87
 Казанлъшко 47 189
 Казимир Ягелонски, пол. крал 19
 Кайлъшки манастир, вж. „Св. Георги“
 Кайляри (дн. Птолемиас), гр. (Юж. Макед.) 91
 Кайлярко 95
 Кайро, гр. (Ег.) 56 69
 Калабрия, обл. (Ит.) 63
 Калами, гр. (Гър.) 187
 Каленич, манастир (Югосл.) 37 151 165
 Калиакра, крепост 89
 Калиакра, нос 89 111
 Калиник, игумен на Карлуковския манастир 153
 Калиник, игумен на Троянския манастир 155
 Калища, манастир в Охридско (Зап. Макед.) 166
 Калища, с. в Охридско (Зап. Макед.) 75
 Калофер, гр. 50 68 114 116 147 152 163
 167 172 175
 Калоферски мъжки манастир, вж. „Рождество Богородично“
 Калугерица, с. в Новопазарско 154
Kamania, средновековен гр. 47
 Камарци, вж. Горно и Долно Камарци
- Каменица, с. в Нишко (Сър.) 67
 Каменица, гр. (НРАлб.) 65
 Камчия (Тича), р. 98 167
 Кана, мъченица 80
 Каниц, Феликс, австр. пътешественик 7
 9 12 13 14 20 22 23 24 32 35 36 38
 68 80 91 96 97 106 108 112 118 119
 120 121 122 123 129 132 134 135 146
 158 159 162 179 183 186
 Кантакузин, Йоан, виз. император и писател 37 58
 Кападокия, обл. (Тур.) 58 60
 Караач (Караагач), дн. с. Брестник (Пловдивско) 45
 Кара арнаут, дн. с. Голям извор (Разградско) 44 49 66
 Карабунар, дн. с. Грудово (Бургаско) 191
 Карабунар, с. в Лозенградско (Евр. Тур.) 191
 Каравелов, Любен 179 180
 Кара Георги Петрович, водач на сръб. въстание 53 65 68 105 121
 Караджасу 187
 Каракала, манастир в Св. гора 174
 Караметлика, с. в Котленско 148 149
 Каранов, Ефрем, автор 171 174
 Караро, Д. Ж., венециански посланик 40
Карастоянов (Карастоянович), Никола, учител и печатар 178 184
 Карафеиз, кърджалийски главатар 50
 54 64
 Кара Халил Джентерели 76 83
 Кардики, гр. (Гър.) 51
 Каринтия, обл. (Австрия) 71 72
 Карловац, гр. (Хърв.) 132
 Карлово, дн. гр. Левскиград 87 93 147
 152 163 167
 Карловско (Левскиградско) 47 189; вж. също Гьопса
 Карлуково, с. в Луковитско 153
 Карлуковски манастир, вж. манастир „Св. Богородица“
 Карнобат, дн. гр. Поляновград 52 91
 Карнобатско (дн. Поляновградско) 66 72
 73 118 121
 Каролидис, П., автор 159
 Карпениси 187
 Карпински манастир в Сев. Македония 171
 Каршиак, местност в Скопско (Сев. Макед.) 90
 Касаба, гр. (Тур.) 20
 Касандра, полу-в. (Юго-изт. Макед.) 155 188
 Кастамонит, манастир в Св. гора 155
 Кастриоти, Георги, вж. Скендербег
 Кафа (Теодосия, Феодосия), гр. (СССР) 44
 Качаник, гр. (Сев. Макед.) 193
 Качанишки проход 90
 Келево (Келаво) Камарци, дн. с. Бенковски (Пирдопско) 189
 Кесарево (Кесар), дн. с. Нова Шипка (Провадийско) 149

- Кешишдаг, вж. пл. Олимп (Тур.)
 Киев, гр. (СССР) 97 167
 Киликия, обл. (Тур.) 58
 Кили-Куюджук, дн. с. Киченица (Разградско) 189 190
 Киприан, кипърски архиепископ 53
 Кипъл, Джордж. англ. офицер 66
 Кипър, о-в 40 46 47 53 61 62 141 157
 Кирана, мъченица 187
 Кирил (Константин) и Методий, славянски просветители 33 39 158 165
 Кирил, царигр. патриарх 53
 Кирил Кондарис, царигр. патриарх 47 62 74
 Кирил Лукарис, царигр. патриарх 47 62 74 128 133 155 156 178
 Кирил Морачанин, игумен на манастир Бодяни 157
 Кирил Рилски, автор 162
 Кирил V, царигр. патриарх 132
 Кирменкия, обл. (Тур.) 83
 Кисимов, Пандели, автор 80 184
 Кичево, гр. (Зап. Макед.) 110
 Кичевско 74 90 98
 Климент Охридски, бълг. първоучител 161 170
 Клисехъй, вж. с. Църквище
 Клисели, вж. гр. Свети Никола
 Клисуре, гр. (в НР България) 163
 Клисуре (Цариград), дн. гр. Димитровград — ФНРЮ 102 111
 Клисуре, вж. с. Бързия (Берковско)
 Клисурски манастир в Берковско 153
 Клокотница (Семизче), с. в Хасковско 94 112
 Ключ, с. в Струмишко (Сев. Макед.) 43
 Кнежински манастир на Бистра пл. (Зап. Макед.) 166
 Княжевец, гр. (ФНРЮ) 153
 Княжево (Бали ефенди), с. в Софийско 111 189
 Ковалски, Талеуш, автор 95
 Кодинец, рус. анкетьор 67 68
 Коджа Кинан, паша 10
 Коджа Мехмед, паша 5
 Кожани, гр. (Юж. Макед.) 51
 Козма, мъченик 188
 Козяк, старобълг. крепост 148
 Коларов, Васил П., автор 185
 Коларовград (Шумен, Шумла), гр. 9 65 67 89 91 94 96 97 123 149 154 157 164 189
 Коларовградско 65 95 153 154
 Колена, старобълг. крепост (дн. прис. Колена (?), Старозагорско) 47
 Колония, гр. (НРАлб.) 82
 Колумб, Христ офор, испански пътешественик 129
 Колуша, с., дн. предградие на гр. Кюстендил 87
 Комнин, Арианит, алб. феодален владетел 63 78
 Комотини, вж. гр. Гюмюрджина
 Кондаков, Н. П., рус. археолог 7 9 11 20 22 161
 Константин, търновски митрополит 174
 Константин, бакърджия от Търново 67
 Константин Велики, рим. император 138 140
 Константин Драгаш, велбъждски деспот 77 93
 Константин Костенечки, бълг. книжовник 31 42 59
 Константин XI Палеолог, виз. император 141 159
 Константин Русин, мъченик 187
 Константин Тих Асен, бълг. цар 161
 Константинопол, вж. гр. Цариград
 Константин, Иконом, автор 65 96 159 167
 Конуш, с. в Хасковско 88 94
 Коньовица, квартал на София 111
 Конюх, гр. (НРАлб.) 44
 Коня (Икония), гр. (Тур.) 20 95
 Копеловци (Копиловци), с. в Кюстендилско 148
 Коперник, Никола, пол. астроном 17 129
 Коприан, гр. (Сър.) 42
 Копсис, старобълг. крепост 47 62
 Копрившица, гр. 49 50 114 134 171
 Коринт, гр. (Гър.) 188
 Коринтски провлак 42 48
 Корона, гр. (Гър.) 44
 Корча, гр. (НРАлб.) 25 51 119
 Корчанско 49 68 82 96
 Кос, Южноспорадски о-в 104 188
 Косев, чл.-кор. Димитър, автор 20 21
 Косово поле, обл. (ФНРЮ) 43 63 83 90 96 145 186
 Костенец, с. в Ихтиманско 45 63 147 192
 Кости, паша 83
 Кострома, гр. (СССР) 78
 Костур (дн. Кастория), гр. (Юж. Макед.) 49 87 98 114 120 127 193 194
 Костурско 16 47 49 90 95 98 156
 Котел, гр. 50 66 91 111
 Котленско 24 47 50 52 56 76 111 148
 Кочани, гр. (Сев. Макед.) 56 74
 Кочово (Кочачово, Кочачево, Кочагово), с. в Пазарджишко 64
 Крагуевац, гр. (Сър.) 13 121 192
 Краише, обл. 148
 Крайова (Кралево), гр. (НРРум.) 53
 Краков, гр. (Пол.) 95
 Кралево, вж. гр. Крайова
 Крали Марко, прилепски крал 59 77 80 161
 Кратово, гр. (Сев. Макед.) 63 79 88 109 114 122 132 166 175 187 193 194
 Кратовско 68 122 150 171
 Кресна, с. в Санданско 56
 Крива (Криворечна) паланка (Егридере), гр. (Сев. Макед.) 121 122 193 194
 Кривогашани, с. в Прилепско (Сев. Макед.) 166

- Крим, полуо-в (СССР) 44 52 65 66 78 107 112
 Крит, остров (Гър.) 40 46 53 56 74 81 82 106 181 187
 Кричим, старобълг. крепост 86 87
 Кричим, с. в Пловдивско 152 167 171
 Крузиус, проф. Мартин, автор 60 61 79 84 127 133 154 168 173
 Крупник, гр. и с. в Благоевградско 48 74 75 81
Круша (Захари Икономович П. Крушевич), даскал 67
 Крушевац (Аладжа Хисар), гр. (ФНРЮ) 13 42 117 145 192
 Крушово, паланка в Битолско (Сев. Макед.) 49
 Крън, старобълг. крепост, дн. с. в Казанлъшко 47
 Кръстевич, Гаврил, бълг. обществен деец 35 39 66
 Ксеноф, манастир в Св. гора 170
 Кубратско 81
 Кукуш (дн. Килкис), гр. (Юж. Макед.) 91
 Кукушко 47
 Кула, гр. 22 50 91 96 162 192
 Кулско 21 96 121 122 132 185
 Куманичево (дн. Лития), с. в Костурско (Юж. Макед.) 95
 Куманово, гр. (Сев. Македония) 11 21 55 73
 Кумановско 37 47 96 144 175 193
 Кумарица, с., дн. „Александър Войков“, квартал на София 111
 Купиник, гр. в Срем (ФНРЮ) 47
 Курипешич, Вепедикт, член на австр. посолство в Цариград 27 34 50 64 71 78 83 85 94 102 104
 Куртбунарско (дн. Тервелско) 95
 Кутлумуш, манастир в Св. гора 67
 Куршумлия (Бела църква), гр. (ФНРЮ) 192
 Кучибей Гюмюрджински (Гьорджински), тур. автор 25 83 100 101 108 114 115 116 119 138
 Кушница, манастир, вж. Икосифиниса
 Куюджук (около Касъм, Зинджирли-и Кили-Куюджук, Разградско, дн. села Раковски, Кладенец и Киченица) 189 190
 Къзълагачко, дн. Елховско 66 114 166
 Кычов, Васил, автор 24 60 62 64 65 68 77 79 80 81 82 83 93 94 95 96 157 161 193
 Къркклисе, вж. гр. Лозенград
 Кърчовски, х. Йоаким, бълг. книжовник 184
 Кьосе Михал, тур. военачалник 83
 Кьосев, Дино, автор 68
 Кюприя (Чуприя), гр. в Моравско (ФНРЮ) 13 66 192
 Кюпрюлю, вж. гр. Велес
 Кюпрюлиди, род 46 75 83
 Кюстенджа (дн. Констанца), гр. (Сев. Добр.) 8 20 63 89 172
 Кюстенджанско 190
 Кюстендил (Велбъжд, Баня), гр. 5 11 12 13 35 36 63 77 87 93 98 114 117 145 148 192 194
 Кюстендилски манастир, вж. „Св. Спас“
 Кюстендилско 5 6 48 49 68 87 114 134 148 153
 Кючук Чекмедже, гр. (Евр. Тур.) 63 191 193
 Кяжа, с. в Букурешко (НРРум.) 63
 Кяромани, пътешественик 20
 Ла Фонтен, Жан де, фр. баснописец 19
 Лазар Бранкович, сръб. княз 59 145 192
 Лазар Българин, мъченик 188
 Лейерди (Лайард), англ. държавник 80
 Лайпциг, гр. (ГДР) 181
 Лакман, тур. философ и лекар 193
 Лала Шахин, тур. пълководец 41 58
 Ламартин, Алфонс, фр. писател и политик 68 98
 Ламуш, Леон, фр. полковник 19 20 24 25 26 31 35 37 57 61 62 65 67 69 78 84 113 114 115 116 118 123 158 185
 Лариса, гр. (Гър.) 52 187 194
 Ласкарис, Константин и Йоан, виз. учени 38
 Ласкарис, пратеник на Л. Медичи 173
 Лебедев, А. П., автор 25 35 38 39 72 78 79 81 85 93 122 132 133 134 135 158 174 184
 Левкосия, вж. гр. Никосия
 Левски, Васил 180
 Левченко, М. В., автор 158
 Лека, Пренк, мирдитски главатар 64
 Лексиково, вж. гр. Лесковици
 Леонтьев, К. П., рус. пътешественик 35
 Лепанто (Лепанте), гр. (Гър.) 45 61 194
 Лерин (дн. Флорина), гр. (Юж. Макед.) 52 73 193
 Леринско 95 193
 Лесковец (дн. Лесковац), гр. в Моравско (ФНРЮ) 67 68 116
 Лесковици (Лексиково), гр. (Алб.) 82
 Лесковско (Моравско—ФНРЮ) 54 67 116
 Лесновски манастир „Св. Гавриил“ в Кра-товско (Сев. Макед.) 150 171 173 177
 Леунклавиус, автор 59
 Леш (Алесио), гр. (НРАлб.) 64 144
 Ливан 8 37 56 68 181
 Лидия (Сарукан), обл. (Тур.) 25 90
 Ликия, обл. (Тур.) 58 113
 Лимнос (Лемнос), остров (Гър.) 13 113 134
 Лимски манастир при гр. Белополе (Черна гора) 151
 Линотопи, с. в Костурско (Юж. Макед.) 49
 Лисия (Долна Лисина), с. в Кюстендилско 148
 Личиша (дн. Поликариос), с. в Костурско (Юж. Макед.) 95
 Лобут, паша 155
 Ловеч, гр. 6 20 23 24 64 67 68 73 80 82 89 147 156 163 189
 Ловчански манастир, вж. „Св. Георги“

- Ловчанско 23 64 75 80 81 153 163 167 189
 Лозенград (Къркклисе), гр. (Евр. Тур.) 9
 11 16 20 58 191 193
 Лозенградско 62 120 190
 Лозенец, квартал на София 111
 Лом (Лом паланка), гр. 11 12 20 90 120 162
 Ломница, манастир в Сърбия 177 183
 Ломско 96 112 121 134
 Лонгворт, англ. консул 73
 Лондон, гр. (Англия) 181
 Лудогорие (Делиорман), обл. 29 35 49
 66 75 81 89 94 95 110 120 148 164 190
 Луковитско 153
 Луковица, вж. с. Дълга Лука
 Лъгадина (дн. Лангас), гр. (Гър.) 91
 Лъжене, дн. с. Антон (Пирдопско) 189
 Лъка (Ланга, дн. Милохори), с. в Кай-
 лярско (Юж. Макед.) 95
 Люзиниан (Люзениан), Савиур 12 34 82
 192
 Люле Бургас (Аркадиопол, Пиргази, Бургас), гр. (Евр. Тур.) 5 47 51 62 65 87
 88 113 141 142 193
 Люси паша 83
 Лютер, Мартин, църковен реформатор 129
 Лялево (Ляльово), с. в Гоцеделчевско 82
 Ляпчища (дн. Неаполис), гр. (Юж. Макед.) 75
- Маврово (дн. Маврохори), с. в Костурско (Юж. Макед.) 95
 Маврокордато, Александър, вел. драгоман
 Мадан, гр. 24
 Мадара, с. в Коларовградско 154 167
 Мадит, виз. крепост (Евр. Тур.) 86
 Макарий, мъченик 187
 Мак Гахан, Дженерариъс, англ. журналист 54 68
 Македония 5 6 7 8 9 11 13 14 19 20
 23 24 27 33 35 36 37 38 40 41 42 43
 44 45 46 47 49 50 51 52 55 56 58 59
 63 68 69 70 73 74 75 79 83 85 86 88
 90 91 93 94 95 96 97 99 102 105 106
 107 116 117 119 120 123 135 151 152
 156 160 170 171 174 178 180 181 182
 192 193 194
 Македония — Беломорска (Егейска, Южна и Юго-източна) 6 7 8 9 11 16 21 42
 42 43 45 47 49 51 52 54 73 79 81 86
 87 90 91 95 97 106 110 112 115 116
 117 118 119 120 121 142 174 193 194
 Македония — Вардарска (Западна и Северна) 5 6 7 9 11 13 15 19 20 21 23
 36 37 42 44 47 49 51 52 55 56 63 73
 74 79 87 90 91 95 96 97 107 109 110
 112 116 117 118 119 120 121 122 134
 143 144 164 178 193
 Македоно-Одринска революционна организация, вж. ВМОРО
 Макензи, Мюр, англ. пътешественица 6
 9 11 16 21 22 32 36 37 39 55 68 82
 96 97 118 119 120 121 123 130 134
 135 160 179 184 186 194
- Макри, с. в Дедеагачко (Белом. Трак.) 47 87
 Максим, ипекски архиепископ 47
 Максим III, царигр. патриарх 132
 Мала Азия (Анадол, Тур.) 20 23 25 40
 41 42 43 47 57 58 70 77 83 85 86 87
 95 97 101 113 114 138 158 160 169
 187
 Малакс Мануил, гръц. книжовник 127
 Малвасия (Черна гора) 90
 Малгара, гр. (Евр. Тур.) 191
 Малешево, обл. (Сев. Макед.) 75
 Малък манастир, с. в Елховско 166
 Манасия, вж. манастир Ресава
 Манастир, с. в Провадийско 95
 Мангалия, гр. (Сев. Добр.) 63 190
 Мангански манастир в Цариград 159
 „Мануил“, манастир в Цариград 159
 Мануил Палеолог, виз. император 158
 Мара, машеха на султан Мохамед II 175
 Марашки Тръстеник, с. Тръстеник (Плевенско) 51
 Маргарит, вж. манастир „Св. Иван Предтеча“
 Маринов, Васил, автор 35 64 81 95 96
 120 164
 Марица, р. 5 6 7 21 86 91 106 191
 Мария, „катум-егюпси“ 80
 Марк, Гион, мирдитски главатар 64
 Марков манастир, вж. „Св. Димитър“
 Маркс, Карл, автор 57 83 99 120 135
 Маса от с. Върбяни 80
 Масурица, р. (ФНРЮ) 90
 Матей Басараб, влашки воевода 146
 Матей Корвин, унг. крал 172
 Матей Ламбадарий, книжовник от София 132
 Матов, Димитър, бълг. филолог 180
 Матка, манастир в Скопско (Сев. Макед.) 37
 Махмуд I, тур. султан 17 104
 Махмуд II, тур. султан 15 16 17 28 54
 108 143 153 158 178
 Махмуд паша Шкодрански 144 175
 Мегара, гр. (Гър.) 48
 Медвен, с. в Котленско 148
 Медичи Лаврентий (Лоренцо Великолепни), флорентински владетел 38 173
 Медишовци (Медешевци), с. в Кулско 21
 122
 Мека, гр. (Арабия) 77 113 114
 Мелек Ахмед паша 10 115 190
 Мелетий Пигас, александрийски патриарх 45
 Мелетий, атински митрополит 134
 Мелетий (II), ловчански епископ 73
 Мелетий, нишки митрополит 67
 Мелетий, софийски митрополит 131
 Месарска долина в о. Крит (Гър.) 82
 Месемврия, вж. гр. Несебър
 Месемврийско, вж. Несебърско
 Месеснел, фр. автор 37 161 162 166 183
 Месопотамия, обл. (Ирак) 37

- Места, р. 91
 Метаксас, Никодим, печатар 184
 Метеорите (Гър.) 188
 Методий, антиохийски патриарх 56
 Методий Антракевс, иеромонах, еретик 128
 Методий, охридски архиепископ — патриарх 125
 Метрон, виз. гр. (дн. Чаталджа) 41
 Метони, гр. (Гър.) 44
 Метохия, обл. (Стара Сърбия) 107
 Мехмед ага Софиали 116
 Мехмед Къбръзли паша, вел. везир 55
 Мехмед (Ахмед) Кюпрюльо, вел. везир 46 75 104 116
 Мехмед Сокологлу (Соколович), вел. везир 5 84 85 88 113 145
 Мехмед Али паша, египетски хедиф 53
 Мехмед Татар, дервишки шейх 190
 Мехмед чохадар 116
 Мецово, с. в пл. Пинд 188
 Мечка, с. Панагюрско 163 171
 Миасковски, полски посланик 164
 Мидия, гр. (Евр. Тур.) 44
 Мизия (Северна България) 6 20 24 38 48 50 51 52 65 66 88 89 90 91 94 95 96 147 148 171
 Миладинови, Димитър и Константин 38 65 66 80 85 185
 Милев, Никола, автор 39 62 180
 Милереон, манастир в Цариград 159
 Миллер, проф. А. Ф., автор 120
 Милетич, акад. Любомир, автор 22 23 81 84 180
 Милешевски манастир в Херцеговина 61 150 165 168 172
 Милой, предводител в Нишкото въстание (1850 г.) 68
 Милош Обренович, сръб. княз 66
 Милтон, Джон, англ. поет 129
 Миниат, Илия, проповедник 98
 Миркович, Л., автор 38 62
 Мирково, с. в Пирдопско 48 63 65 74 189
 Мирчев, чл. кор Кирил 36
 Мирчо, влашки княз 77
 Мита, бяла Русуменка 80
 Митилини, остров (Гър.) 43 113 187 188
 Митро, мъченик 188
 Митровица, гр. (Стара Сърбия) 20 88 193
 Митхад паша 6 13 20 26 34 179 181 182
 Михаил, градинар, мъченик 188
 Михаил, Мавруди, мъченик 188
 Михаил Шишман, бълг. цар 153
 Михаил Романов, рус. цар 155
 Михаил Теодорович, рус. цар 156
 Михаил *ὁ Βουρλίωτης*, мъченик 188
 Михайлов, Стамен, автор 22
 Михайловски, Стоян, бълг. писател 134
 Михайнович, Франц, хърватски пътешественик 13 96 162 191 191 193 194
 Миятев, акад. Кръстю, автор 157 164 165
 Миятев, д-р Петър, автор 57
 Младо Нагоричане, с. в Кумановско (ФНРЮ) 144 193
 Мокреница (Мокра), обл. (НРАлб.) 51 90
 Молдавия (Молдова), обл. (НРРум.) 31 33 51 62 67 113 119 125 155 168 172
 Молла бей от с. Петрела 75
 Моллов, д-р Димитър, автор 9 10 11 21 22
 Момин проход (Солудервент) 191
 Момчил, с. в Балчишко 190
 Монеувасия, гр. (Гър.) 187
 Монтеалбано, ит. пътешественик 81 94
 Мора (Ахридос), вж. Източни Родопи
 Моравия, обл. (НР Чехословакия) 84
 Моравско, обл. (ФНРЮ) 7 9 13 23 42 45 54 59 66 67 68 73 80 88 90 91 96 105 117 120 145 185 192
 Моря, (Пелопонес), обл. (Гър.) 117; вж. също Пелопонес
 Москва, гр. (СССР) 31 38 47 52 154 155 156 173
 Московска патриаршия 38 173
 Мостар, гр. (Херцеговина) 175
 Москополе (Москопол), дн. паланка Воскопое в Корчанско (НРАлб.) 49 51 156
 Мохамед, пророк 80 83 114 178
 Мохамед I, тур. султан 25 42 60 71 78 93
 Мохамед II, тур. султан 5 17 25 42 43 44 46 60 63 70 71 77 78 83 87 93 102 114 115 124 132 139 140 141 142 143 158 159 161 169 173 175
 Мохамед III, тур. султан 5
 Мохамед IV, тур. султан 48 74 165
 Мохач (Мухач), гр. (НРУнг.) 45 136 172
 Мосепiго, Джовани, венециански дож 25
 Мрамор, с. в Софийско 96
 Мраморно море 20 41 87 138
 Мрачки манастир, вж. „Св. Никола“
 Музаки, Иван, алб. феодален владетел 63
 Мурад (Муратли), с. в Щипско (Сев. Макед.) 193
 Мурад I, тур. султан 41 58 83 86 141
 Мурад II, тур. султан 25 42 87 131 142 160 161 170 190
 Мурад III, тур. султан 83 89 100 115 141
 Мурад IV, тур. султан 74 114 117
 Мурад Челеби, потурчен воевода на Кюстендил 77
 Муса, син на султан Баязид I 41 42 59 79 142 160
 Муса, паша 192
 Мустафа I, тур. султан 82 131
 Мустафа II, тур. султан 101
 Мустафа III, тур. султан 125
 Мустафа баба, мохам. светец 190 192
 Мустафа Байрактар, вел. везир 17 120
 Мустафа паша, вж. гр. Свиленград
 Мустафа паша, тур. везир 5 93

Мустафа, ясакчия 24
 Мусулман, вж. Сулейман
 Мусур, Марко, виз. учен 38
 Мутафчиев, проф. Петър, автор 59 64
 81 93 97 158 163 167 168
 Мухарем баба, мохам. светец 190
 Мухач, вж. гр. Мохач
 Мъгленско, обл. (Гър.) 73 75 81 187

Навлион, гр. (Гър.) 187
 Наколец, с. в Битолско (Югосл.) 95
 Нанно, вж. Йоан, мъченик
 Нагоричани, вж. с. Младо и Старо Нагоричино
 Наречен, с. в Асеновградско 152
 Начов, Никола, автор 114 163 175 184
 Неаполитанско кралство 63
 Невеска (дн. Нимфеон), паланка в Леринско (Юж. Макед.) 49
 Невояни (дн. Вамваки), с. в Сярско (Юго-изт. Макед.) 95
 Неврокоп (дн. гр. Гоце Делчев) 65 97 194
 Неврокопска каза 97
 Неврокопско (дн. Гоцеделчевско) 65 82 194
 Негрев, Велю, ученик на х. Теодосий Синаит 184
 Негуш, гр. (Юж. Макед.) 54 67
 Недков, д-р Борис, автор 26
 Неокази (дн. Неохораки), с. в Леринско (Юж. Макед.) 95
 Неофит, гребенски епископ 77
 Неофит Бозвели, автор 36 38 129 184
 Неофит Рилски, 36 80 121 129 166 178 184
 Нерези, с. в Скопско (Сев. Макед.) 161
 Нерезки манастир, вж. „Св. Пантелеймон“
 Несебър (Месемврия), гр. 44 66 149 154 164
 Несебърско (Месемврийско) 110 120 154
 Нестрам, средновековен гр., дн. с. в Костурско (Юж. Макед.) 47
 Нецо, кир, от с. Радейна 171
 Нибур, Карстен, немски пътешественик 95 189
 Ники, вж. гр. Хавса
 Никифор, пловдивски митрополит 121
 Никодим, мъченик 73 188
 Никодим, иеродяков в Троянския манастир 156
 Николай I, рус. император 184
 Николай бакалин, мъченик 187
 Николай Караман, мъченик 187
 Никола, касанин в гр. Видин 175
 Николай, мъченик, загинал в Цариград 187
 Никола от Мецово, мъченик 188
 Никола (Николай) Софийски, мъченик 72 79 88 94
 Никола (Николай), христ. светец 90 141
 Никол-пазар (Николяц), предградие на гр. Бело поле (ФНРЮ) 116

Николища, с. в Корчанско (НРАлб.) 49
 Николчевци, с. в Кюстендилско 153
 Никопол, гр. 41 50 51 59 64 67 89 90 96 117 121 147 190 193
 Никополски манастир 168
 Никополско 64 65 114 115 121 193
 Никосия (Левкосия), гр. (о-в Кипър) 157
 Никусиос, Панайотаки, вел. драгоман 17
 Нил, р. (Египет) 113
 Нил, англ. полковник 24
 Нифон, царигр. патриарх 169 187
 Ниш, гр. в Моравско (ФНРЮ) 7 9 11 13 20 23 38 45 46 47 48 54 67 68 73 75 82 91 92 96 104 116 117 120 132 134 145 192
 Нишава, р. (ФНРЮ) 13
 Нишавско, обл. (ФНРЮ) 6 13 48 67 68 91
 Нишко 54 67 68 73 84 96 105 134
 Нова Загора, гр. 22 63 86 191
 Новакович, Ст., автор 166
 Новачане, с. в Ботевградско 162
 Нови Ефес, гр. 187
 Нови пазар, гр. (Сър.) 49 145 165 193
 Нови хан, с. в Единелинско 136
 Ново бърдо, гр. (Сър.) 43 87 110 121 145
 Ново село, махала в Сливен 148
 Ново село (Еникьой), с. в Тополовградско 114
 Новозагорско 64
 Новопазарско (НРБълг.) 91 95 153 154
 Новопазарско (Сърб.) 151
 Нух паша, тур. военачалник 61 81
 Нютон, Исак, англ. физик 17

Оброчище (Теке), с. в Балчишко 89 111
 Обручище, вж. Исакча
 Овеч, вж. гр. Провадня
 Овче поле, обл. (Сев. Макед.) 44 95 97 162
 Одеса, гр. (СССР) 67
 Одоровци, с. в Трънско 153
 Одрин (Едирне), гр. (Евр. Тур.) 5 6 7 10 11 20 21 43 51 52 53 67 71 78 80 86 90 91 93 94 96 107 114 120 136 137 141 148 154 157 160 164 191 193
 Одринска Тракия, вж. Тракия—Източна
 Одрински манастир, вж. манастир „Св. Никола“
 Одринско 5 22 42 47 55 90 91 111 118 120 122 180 181 182 193
 Оксфорд, гр. (Англия) 181
 Оливие, Гийом-Франсоа, фр. учен и пътешественик 49 185
 Олимп (Кешишдаг), пл. (Тур.) 83 150
 Онуфрий от Габрово, мъченик 72
 Орешков, П. Н., автор 24 66 121 167
 Орестиада, гр. (Евр. Тур.) 44
 Орфански залив 95
 Орхан, тур. султан 58 76 83 86 190
 Оряхово, гр. 50

- Освиенцим, член на полско пратеничество в Цариград 62 164
 Осийек, гр. (Югосл.) 46
 Осман I, тур. султан 83
 Осман II, тур. султан 83 101
 Осман баба, мохам. светец 191
 Осман пазар, дн. гр. Омуртаг 188
 Османпазарско, дн. Омуртагско 95
 Осоговски манастир, вж. „Св. Йоаким Осоговски“
 Острово (дн. Арниса), с. във Воденско (Юж. Макед.) 97 118 120 143 194
 Островско езеро 9 143 144
 От-Емиши, гр. (Тур.) 187
 Охрид, гр. (Зап. Макед.) 9 11 13 24 37 44 51 52 61 64 67 82 98 110 117 124 132 137 143 144 146 156 161 162 170 194
 Охридска патриаршия (архиепископия) 33 38 44 46 61 63 65 77 82 87 133 143 144 161
 Охридско 55 64 75 80 82 90 95 120 166 168 193
 Охридско езеро 75 90 119 150 161 166 168
 Павел, смедеревски митрополит 116
 Павичевич, Максим, игумен на Ипекския манастир 173
 Павле Велимирович, спахия 77
 Павлешенци, с. в Кумановско (Сев. Макед.) 175
 Павлов, акад. Тодор Д., бълг. философ 180
 Павлович, Партений, бълг. книжовник 98 137 145 158 162 165 172
 Падуа, гр. (Ит.) 181
 Пазарджик (Татар-Пазарджик), гр. 20 65 87 88 94 158 194
 Пазарджишко 64 68 123 191 192
 Пазвантоглу, Осман, видински феодален владетел 50 51 65 111 121 186
 Паисий, зографски архимандрит 155
 Паисий, игумен на Троянския манастир 156
 Паисий, сараевски митрополит 46 62
 Паисий, сръб. патриарх 175
 Паисий Хилендарски, 79 109 125 129 135 154 157 158 166 171 178 180
 Паламаревич, д-р Слободан Т., автор 23
 Паланка, вж. гр. Крива паланка
 Палаузов, Николай Х., бълг. просветен деец 184
 Палеологовци, виз. императорска династия 37
 Палеор (дн. Палеохорион), с. в Кайлярско (Юж. Макед.) 95
 Палинич, Никола, сръб. етнограф 36
 Палестина (Юдея), вж. Израел
 Палмерстон, Хенри Джон, англ. държавник 80
 Памфилия, обл. (Тур.) 113
 Панагюрище (Отлукьой), гр. 50 68 118
 Панагюрско 120 163 171 172 189
 Панада, гр. (Евр. Тур.) 44
 Панайотова, арх. Дора, автор 163
 Панарет, пловдивски митрополит 181
 Пандерма (Бандърма), гр. (Тур.) 20
 Панидон, гр. (Тур.) 41
 Пантелич, Душан, автор 191
 Пантократор, манастир в Св. гора 173
 Пантократор, манастир в Цариград 159
 Панчево, гр. във Войводина (ФНРЮ) 77
 Пападопулос, А. Н., автор 59
 Пападопулос Хрисостом, автор 61
 Папаригопулос, К., автор 25 38 39 59 60 63 65 67 78 81 82 83 84 98 118 131 132 133 159 184 185
 Паракин (Парачин), гр. (Сър.) 82 192
 Парория (Скритна), манастир в Сакар пл. 151
 Партений II, царигр. патриарх 47 74
 Партений III, царигр. патриарх 47 74 126 168
 Партений IV, царигр. патриарх 133
 Партений, игумен на Троянския манастир 156
 Пастуша, с. в Пловдивско 163
 Патрас, гр. (Гър.) 42
 Паунов, Панайот, даскал 54 73
 Пахимер, Георги, виз. автор 37
 Пахомий, игумен на Троянския манастир 156
 Пейхиар, гр. (Евр. Тур.) 41
 Пейчинович, Кирил, бълг. книжовник 129 184
 Пелопонес (Морея), полуо-в (Гър.) 42 44 48 51 53 61 78 113 114 187 188
 Пенев, проф. Боян, автор 80 121 134 184
 Персия (Аджем) 27 74 113 114 159 190
 Перушица, с. в Пловдивско 50 68 97 147 163
 Песочница (дн. Амохорион), с. в Леринско (Макед.) 95
 Петербург, дн. гр. Ленинград (СССР) 185
 Петка Търновска, светица 145 172
 Петканов, Константин, бълг. писател 180
 Петко Тепелар Ортак от с. Павлешенци 175
 Петкова, баба Неделя, бълг. учителка 184
 Петкович, д-р Влад. Р., автор 161 165 175
 Петра, вж. манастир „Св. Иван Предтеча“
 Петрела, с. в Тиранско (НРАлб.) 75
 Петрич, гр. 97
 Петрус, гр. (ФНРЮ) 42
 Петър I Велики, рус. цар 185
 Петър II, бълг. цар 147
 Петър Богдан Бакшич, софийски катол. архиепископ 47 62 63 64 115 119 122 149 154 163 164 174 188 189 190

- Петър Граматик, бълг. книжовник 153
 Петър, мъченик 187
 Петър, свещеник от с. Мирково 48 63 65 74
 Петър Солинат, софийски катол. епископ 47 64 122
 Пеша, вж. гр. Буда Пеша
 Пещалево, с. в Прилепско (Сев. Макед.) 95
 Пещера, гр. 51 65
 Пещерско 50 65
 Пимен Зографски, монах-живописец 152 153 157 166
 Пинд, пл. (Юж. Макед.) 158
 Пинон, Рене, фр. общественик 19 31 37
 Пиргази, вж. Люле Бургас
Пиргидион, виз. гр. 47; вж. също Бургуджик
 Пирдоп, гр. 67 80 171
 Пирдопско 48 63 65 74 120 146 147 152 189
 Пири бег Сонборец 168
 Пири паша, вел. везир 72 79
 Пирин, пл. 95
 Пирот (Шаркьой, Шардин), гр. в Нисавско (ФНРЮ) 6 67 68 79 84 88 91 113 120 131 192
 Пиротско 48 54
 Писодер (Песодер), дн. Писодерион, с. в Костурско (Юж. Макед.) 49
 Пихлер, автор 81
 Пиянец, обл. 75
 Платон, гръц. философ 173
 Плевен, гр. 50 51 52 64 153 167
 Плевенско 51 64 81 122 174
 Плевле, гр. в Черна гора (ФНРЮ) 177
 Плиска, с. в Новопазарско 153 154
 Плитон, Георги Гемист, виз. философ 37
 Пловдив, гр. 12 20 21 22 26 34 41 48 51 56 58 63 65 67 74 86 88 90 97 116 121 136 137 147 179 184 191 194
 Пловдивско 33 45 50 68 87 91 94 152 163 167 172 189
 Пляса, гр. (НРАлб.) 52
 Погановски манастир 37
 Погонянска епархия 82
 Поградец, паланка при Охридското езеро (НРАлб.) 90
 Пожаревац, гр. (Сър.) 192
 Пожаревацко 151
 Полидор, мъченик 187
 Полша 19 49 94 95 109 164 189
 Полозов, Васил Васильев от гр. Кострома 78 79
 Поморийско 110 120 154 167
 Понт, обл. (Тур.) 113
 Поп Георгиев, Йордан, автор 174
 Попеску, проф. Т., автор 62 133
 Попиванов, Г., автор 59
 Попова, А. А., автор 186
 Попович, Йевс., автор 134
 Попович, Райно, бълг. книжовник и учител 35 93 163 167 184
 Попруженко, акад. М. Г., автор 164
 Порече, местност в Кичевско (Сев. Макед.) 90 145
 Порос, остров 48
 Правища, дн. Елефтеруполис, гр. (Юго-изт. Макед.) 91 97 191
 Превеза, гр. (Гър.) 65
 Премети (Пермети) гр. (НРАлб.) 82
 „Преображение“, манастир в Гребенско (Юж. Макед.) 156
 Преображенски манастир в Търновско 168
 Преслав (Ески Стамбул), гр. 47 48 63 108 149 153 154 162 164 165 167 189
 Преславска планина 75
 Преславско 48 65 120
 Преспа, обл. (Макед.) 90 95 166
 Преспанско езеро 144
 Призрен, гр. (Стара Сърбия) 83 90 117 145 161
 Призренски манастир, вж. „Св. Арахангел“
 Призренско 151
 Прилеп, гр. (Сев. Макед.) 6 36 47 51 52 55 91 93 119 193
 Прилепско 47 55 95 166
 Примовски, Анастас, автор 24
 Прищина, гр. (Стара Сърбия) 63 90 96 175 193
 Провадийско 44 48 95 114 149 190
 Провадия (Овеч), гр. 84 91 95 149 190 193
 Продром, вж. манастир „Св. Иван Предтеча“
 Прокупле, гр. (Сър.) 67 90
 Прокупленско 54 67
 Просек, старобълг. крепост на р. Вардар 47 95, дн. с. Баня (Демир Капи)
 Прохор, охридски архиепископ 46
 Птолемида, виз. гр. 188
 Пукевил, Шарл Х. Л., фр. пътешественик 16 65 82
 Пчински манастир, вж. „Св. Прохор“
 Пърличев, Григор, бълг. писател 181
 Раваница, манастир в Моравско (ФНРЮ) 37 151 165
 Равена, гр. (Ит.) 63
 Рагациони, Якоб, автор 97 118
 Рагуза, вж. гр. Дубровник
 Рада Бяла от Будинграда 80
 Рада от Казанлък 73
 Рада Пловдивска, мъченица 72
 Рада, татарска пленница 80
 Радейна, с. (ФНРЮ) 171
 Радованович, В., автор 93 161
 Радойкович, Милета, сръб. сенатор 67
 Радомирско 48 134 151
 Радойчич, Дж. Сп., автор 175
 Радослав, болярин 162
 Радослав, поп 175
 Разбойна, с. в Търговищко 76

Разград, гр. 66 81 110 120 189
 Разградско 29 44 49 81 189 190
 Разлог, обл. 75
 Разтоше (Ростуш), с. в Дебърско (Зап. Макед.) 145
 Ракитница, с. във Видинско 96
 Раковица, дн. с. Куделин (Видинско) 96
 Раковица, с. в Кулско 153
 Раковски, Георги С., 180 181 184
 Рамберти, Бенедето, венециански пътешественик 6 13 19 22 87 94 162
 Рача, манастир в Срем (Сър.) 150
 Рашид паша 6 20
 Рашковици от Стари Влах, спахии 115
 Река (Реканска каза), обл. (Зап. Макед.) 95 145
 Ресавски (Манасия), манастир в Моравско (Сър.) 31 151
 Ресен, гр. (Зап. Макед.) 7 21
 Ресенко 95
 Рашид паша 123
 Рико, М., англ. консул 8 21 23 40 57 81 82 84 189
 Рила, р. 47
 Рила, пл. 95 119 120
 Рила, с. в Станкедимитровско 67
 Рилски манастир, вж. „Св. Иван Рилски“
 Рим, гр. (Ит.) 5 76 138 158 181
 Римска империя 5 8 138
 Риш (Чалъ-кавак), с. в Коларовградско 65
 Робев, д-р Константин, лекар 9
 Робер, Сиприен, автор 67 80
 Ровине, гр. (НРРум.) 77
 Родопи, пл. 74 75 81 90 95 119 120 152 191, вж. също Източни Родопи
 Родос, Южноспорадски остров 187
 „Рождество Богородично“, манастир до гр. Калофер 152 167 172
 Роксандра, молдавска княгиня 155
 Роман, мъченик 187
 Романия, вж. Румелия
 Романски, акад. Стоян, автор 67 119
 Ромил, мъченик 166
 Ростуш, вж. с. Разтоше
 Руднишко (Сър.) 121
 Руе, Харолд, датски писател 122
 Румелия (Европейска Турция, Романия) 23 32 37 51 75 87 94 101 114 115 117 190
 Румъния 23 33 39 48 66 113 180
 Русе (Русчук), гр. 20 47 91 96 148 152 166 189
 Русенски Лом, р. 166
 Русенски манастир 166
 Русенско 47 148 151 189
 Русико, вж. манастир „Св. Пантелеймон“
 Русия 12 30 31 36 37 38 39 44 47 50 51 52 57 65 66 67 68 69 75 78 87 97 107 109 112 125 129 132 135 139 149

154 155 156 157 167 168 170 171 172 173 174 179 180 183 184 185 188
 Рустем паша 114
 Руфин, драгоманин 24
 Саадедин, тур. хронист 58 59
 Сабри Мустафа паша 67
 Сава *δ Νυδελῆς*, мъченик 187
 Сава, сръб. архиепископ 165 172
 Савуджи, брат на султан Баязид 59
 Садово, с. в Котленско 76 148
 Сакар, пл. 151
 Сакулево (дн. Марина), с. в Леринско (Юж. Макед.) 95
 Сакъзов, д-р Иван Я., автор 58 120
 Саламин, остров (Гър.) 48
 Салменика, гр. (Гър.) 61
 Салтукеде (Салтък бей, Салтък-баба), мохам. светия 88 190
 Самария, гр. в Израел 79
 Сами паша 12
 Самоков, гр. 6 7 11 47 50 73 132 148 178 192
 Самоковско 58 64 103 120
 Самотраки, остров (Гър.) 43
 Самуил Ханджери, царигр. патриарх 126 132
 Сараево (Врѣхбосна, Босна Сарай), гр. (ФНРЮ) 38 46 62 88 115 136 192
 Сарамбей (Сараньово), дн. Септември, с в Пазарджишко 191 192
 Сарафов, Михаил К., автор 68
 Сарукан (Лидия), обл. (Тур.) 90
 Саръ Салтък, мохам. светец 89 90
 Саръшабан (Хрисуполис), гр. (Юж. Макед.) 91
 Сборяново (Димитрово), с. в Исперихско 148
 „Св. Богородица“ (Бачковски), манастир при с. Бачково 41 59 150
 „Св. Богородица“, манастир в пл. Водно (Сев. Макед.) 161
 „Св. Богородица“, манастир при с. Кричим 152 171
 „Св. Богородица“ (Епикернев), манастир в Сливенско 151 166
 „Св. Богородица“, манастир при с. Карлуково (Луковитско) 67 153
 Света гора (Атон), полуостров (Юж. Макед.) 38 46 54 59 65 67 86 126 127 128 131 132 133 150 151 154 160 168 170 173 174 183 187
 Света гора, околност в Асеновградско 152
 „Света Екатерина“, манастир в пл. Синай (Ег.) 154 168
 „Св. мъченица Анастасия“, манастир в Солунско (Юж. Макед.) 156
 „Св. Парашкева“, манастир в Охридско (Зап. Макед.) 156
 „Св. Петка“, манастир при с. Велгощи (Охридско — Зап. Макед.) 168
 „Св. Троица“ (Варовитец), манастир в Етрополско 50 81 153

- „Св. Троица“, манастир при с. Добри дол (Ломско) 153 167
- „Св. Троица“ (Раковишки), манастир в Кулско 132 134 153
- „Св. Троица“, манастир в Ловечко 153
- „Св. Архангел“, манастир в Призренско (Стара Сърбия) 151
- „Св. Архангел Михаил“, манастир в гр. Никосия (о-в Кипър) 157
- „Св. Атанасий“, лавра в Св. гора 155
- „Св. Атанасий“, манастир в Прилепско (Сев. Макед.) 166
- „Св. Власий (Агиос Власнос, Кючук манастир), манастир край гр. Несебър 154 167
- „Св. Врач“, манастир в Ломско 121
- „Св. Врачи“, манастир при с. Кричим 152 171
- „Св. Георги“ (Вракевища), манастир (Сър.) 165
- „Св. Георги“ (Кайлъшки), манастир при гр. Плевен 153
- „Св. Георги“, манастир в Ковачевац (Сър.) 131
- „Св. Георги“, манастир при Ловеч 163
- „Св. Георги“ (Виргински), манастир при гр. Скопие (Сев. Макед.) 144 166
- „Св. Димитър“, манастир край Велес (Сев. Макед.) 166
- „Св. Димитър“, манастир край гр. Главеница (в дн. НРАЛб.) 166
- „Св. Димитър“ (Марков манастир) при с. Сушица, Скопско (Сев. Макед.) 37
- „Св. Димитър“ (Мрачки), манастир в Радомирско 161 166
- „Св. Иван Кръстител“ („Св. Иван Предтеча“), манастир на о-в Св. Ив. Кръстител, Созополско 149 154
- „Св. Иван Кръстител“ (Студийски манастир) в Цариград 159
- „Св. Иван Предтеча“, манастир в Воскопойско (НРАЛб.) 156
- „Св. Иван Предтеча“, (Продром, Маргарит), манастир при гр. Сяр (Югоизт. Макед.) 131 150 170
- „Св. Иван Предтеча“ (Петра), манастир в Цариград 173
- ✓ „Св. Иван Рилски“, манастир в Рила пл. 61 81 98 120 131 132 152 155 158 166 175
- „Св. Иван Рилски“, манастир при с. Чипровци, Берковско 153
- „Св. Йоаким Осоговски“ (Сарандрапор), манастир в Осоговска пл. (Сев. Макед.) 150 166 168
- „Св. Илия“, манастир при Калофер 147
- „Св. Илия“, манастир при с. Кривогащани (Прилепско) (Сев. Макед.) 166
- „Св. Илия“, манастир в Пирдопско 152
- „Св. Илия“, манастир при с. Чепино (Димитровско) 153
- „Св. Крал“, манастир при с. Горна Баня (Софийско) 153
- „Св. Наум Охридски“, манастир до Охридското езеро (Зап. Макед.) 150 170
- „Св. Никита“, манастир в Скопско (Сев. Макед.) 166
- Свети Никола (Клисели, Св. Николе), гр. (Сев. Макед.) 162
- Свети Никола, проход 20 110 120
- „Свети Никола“, манастир при с. Арчар 153
- „Свети Никола“, манастир при гр. Одрин (Евр. Тур.) 154
- „Свети Никола“ (Мрачки), манастир в Радомирско 151
- „Св. Пантелеймон“, църква в с. Бояна (Софийско) 151
- „Св. Пантелеймон“ (Нерезки), манастир при с. Нерези (Скопско) (Сев. Макед.) 161
- „Св. Пантелеймон“ (Патлейна), манастир при гр. Преслав 154 167
- „Свети Пантелеймон“ (Русико) рус. манастир в Св. гора 154 155
- „Св. Пантелеймон“, манастир в Охридско (Зап. Макед.) 143 170
- „Св. Прохор Пчински“, манастир в Кумановско (Сев. Макед.) 150 171
- „Св. Спас“, манастир до гр. Вазовград 152
- „Св. Спас“, манастир при с. Николичевци (Кюстендилско) 153
- „Св. Спас“, манастир в Сушица (дн. Левскиградско) 152 172
- „Св. Стефан“ (Бански), манастир при с. Банска, Звечанско (Сър.) 37 151
- „Св. Теодор Стратилат“, манастир в пл. Водно (Сев. Макед.) 161
- „Св. Теодор Тирон“, манастир в пл. Водно (Сев. Макед.) 161
- „Св. Тодор“, манастир до с. Перушица 152
- Свиленград (Мустафа паша), гр. 5 87 93 191
- Свищов, гр. 50 72 91 96 184 190
- Свищовско 33 119
- Севлиево, гр. 67
- Севлиево 65 67 121
- Седмиградско, вж. Трансилвания
- Северна България, вж. Мизия
- Селим I, тур. султан 11 25 56 72 79 80 88 131 140 141 146 159
- Селим II, тур. султан 5 61 76 100 141 155 165 168 172
- Селим III, тур. султан 15 46 51 103 111 179
- Селим Гидай, кримски тат. хан 52
- Селима, тат. пленница 80
- Семизче, вж. с. Клокотница
- Сенкевич, И. Г., автор 63 185
- Септимий Север, рим. император 138
- Серафим, фанарийски епископ 187
- Серес (Сер), вж. Сяр
- Серсемкале, средногорска крепост 191

- Сигизмунд I, герм. император 41 59
 Сидирокапса, с. в Халкидически полуо-
 (Юж. Макед.) 23 134
 Силиврийско 5 43
 Силиврия, гр. (Евр. Тур.) 44 141 191
 193
 Силистра (Дръстър), гр. 10 12 35 41 57
 59 64 66 82 87 89 90 91 93 98 115
 117 156 190 193
 Силистренско 90 96 120 156 190 193
 Вж. също Узи-еалет
 Силянов, Христо, бълг. писател 180
 Симеон I, бълг. цар 167
 Симеон, архимандрит на манастир „Ку-
 шница“ 156
 Симеон, мъченик 188
Симеон. самоковски митрополит 47 75
 Симеон, царигр. патриарх 124 169
 Симич, д-р Стоимир, автор 23
 „Симон Петър“, манастир на Св. гора
 170
 Синай, полуо-в в Египет (ОАР) 154
 Синайски манастир, вж. „Св. Екатерина“
 Синан паша 60 80 83 84 88 113 114
 172
 Синан, тур. строител 19 160
 Синекли, паланка в Чорленско (Евр. Тур.)
 51
 Сирия 8 30 31 33 37 56 57 134 184 185
 187
 Сирку, П. А., автор 24 78 166 192
 Сирма войвода 118
 Сисаний, виз. гр. (Шишани, Шайни, Ша-
 хинлер-Буджак, дн. Амигдала с. в Кай-
 лярско — Юж. Макед.) 49
 Сияюш паша 5 116
 Скендерберг (Георги Кастриоти), алб.
 владетел 44 48 51 63 143 144
 Скендерия, вж. също Албания 23
 Скилица, Йоан, виз. хронист 3
 Слав, еничерин 85
 Скопелос, гр., вж. с. Експиполос
 Скопие, гр. (Сев. Макед.) 5 6 11 20 23
 26 37 42 44 52 58 60 87 91 93 97 98
 104 110 115 117 122 136 144 157 161
 173 186 193 194
 Скопска Черна гора, пл. (Сев. Макед.) 90
 Скопско 79 90 96 113 122 161
 Скравена (Скривона, Дяково), с. в Ботев-
 градско 64 122
 Скритна, вж. Парория
 Славейков, Петко Р., автор 24 172 179
 180 184
 Славно, село в Никополско 64
 Слатина (Слатино, дн. Хриси), с. в Мъг-
 ленско (Юж. Макед.) 73 81 187
 Слатина, с. в Софийско 111
 Сливек, с. в Ловчанско 153 167
 Сливен, гр. 52 63 96 97 118 121 148
 166 190 191
 Сливенско 47 66 114 118 148 151 166
 Словения (Славония), обл. във ФНРЮ 46
 48
 Слокощица, с. в Кюстендилско 87
 Смедерево, гр. (Югосл.) 46
 Смедово, с. в Коларовградско 65
 Смиловец, манастир 171
 Смирна (Измир), гр. (Тур.) 8 20 21 61 78
 107 187 188
 Смирненски, Христо, бълг. поет 180
 Смирненско 25 44
 Смирнов, В. Д., автор 25 26 83 114 115
 116 119 158
 Смирнова, Н. Д., автор 63 185
 Соволаки, гр. 187
 Созопол, гр. 154
 Созополско 149 154
 Соимирович, Франческо, епископ 85
 Соколец (Соко, Соко-бана), гр. в Морав-
 ско (ФНРЮ) 59 88
 Соллак Мустафа, разбойник 120
 Соловьев, А. В., автор 84
 Соломон, еврейски цар 139 158
 Солудервент, вж. Момин проход
 Солун (Тесалоника), гр. (Юж. Макед.) 6
 7 8 11 12 20 24 33 39 42 46 51 52
 60 74 76 80 86 87 90 91 93 97 106
 107 117 118 119 127 134 136 142 150
 165 170 173 174 178 179 184 187 188
 191 194
 Солунски манастир, вж. „Св. мъченица
 Анастасия“
 Солунско 79 82 118 188
 Сопот, дн. гр. Вазовград 68 152 156 172
 Сопочани, манастир (Стара Сърбия) 151
 Соранцо, Лазар, венециански пътешест-
 веник 95
 Сотир (Сотиря), с. в Сливенско 47
 Софийско 34 37 45 50 59 66 68 79 88
 96 112 120 136 153 162 185
 София (Сердика, Средец), гр. 5 10 12 19
 20 22 23 24 26 34 35 37 38 45 47 48
 50 52 54 56 62 67 72 75 78 79 82 87
 88 94 97 111 112 116 117 122 131 132
 136 146 157 161 162 172 187 188 189
 194
 Софроний Врачански, епископ 24 50 64
 66 72 73 121 134 152 156 166 168
 178 184
 Специя, о-в 48
 Спространов, Евтим, автор 61 62 64 65
 67 81 118 162 166 167 175 176
 Сребреница, (Сребрница), гр. в Босна 192
 Средна гора, пл. 49 81 120 175 189
 Срем, обл. (ФНРЮ) 23 45 47 48 150 151
 175
 Сталак (дн. Сталач), гр. в Моравско
 (ФНРЮ) 42 185
 Сталин, И. В., автор 36 186
 Стамати, мъченик 188
 Стамбул, вж. гр. Цариград
 Станимака, вж. гр. Асеновград
 Станимиров, Станимир, автор 80
 Станоевич, Ст., автор 118
 Станчев, Станчо, автор 165

- Стара Загора (Боруй, Загора) 22 47 50
58 63 68 72 84 86 87 91 96 97 110
172 188 191
- Стара планина 49 52 87 91 94 95
- Стара Сърбия, обл. (ФНРЮ) 49 55 73
87 90 106 107 115 116 117 122 145
172 192
- Стари Влах, спахийско имение в ФНРЮ
115
- Стари Патра, гр. (Гър.) 187
- Старозагорско 47 55 87
- Старо Нагоричино, с. в Кумановско (Сев.
Макед.) 37 193
- Старово (Старова), с. в Поградецко (НР
Алб.) 90
- Стефан, бълг. свещеник 62
- Стефан Аврамовик, спахия 77
- Стефан Баторий, трансилвански княз 94
- Стефан Дечански, сръб. крал 153
- Стефан Душан, сръб. цар 145 151
- Стефан Лазаревич, сръб. деспот 31 59
77 165
- Стефан Милутин, сръб. княз 151 161
172
- Стефан Първовенчани, сръб. крал 165
- Стиларион, местност в Мала Азия (Тур.)
25 78
- Стоб, средновековен гр., дн. с. в Стан-
кедимитровско 47
- Стойко, поп от Костенец 45
- Стойна Еньовка 35
- Стоян войвода 38
- Стоянов, Васил, бълг. учен 180
- Стоянов, акад. Людмил, бълг. писател
180
- Стоянович, Л., автор 23 59 61 62 63 65
77 78 81 93 94 98 121 122 131 132
161 165 166 168 175 183
- Странджа, пл. 120
- Стратиджа (Стража), с. в Преславско 76
- Стрелча, с. в Панагюрско 120 189
- Струма, р. 48 75 91 92 155
- Струмица, гр. (Сев. Макед.) 87 90 97
194
- Струмишко 96 104
- Студеница, манастир (Стара Сърбия) 37
151 165 172 175
- Студийски манастир, вж. „Св. Иван Кръ-
стител“
- Сулейман I, тур. султан 41 42 59 79
86 190
- Сулейман II Великолепни, тур. султан 5
10 19 25 44 45 46 79 83 84 85 101
113 115 124 162 165 172
- Сули, обл. (Гър.) 65
- Сулейман Каргалия, спахия 104
- Султанери, обл. 51 64 191, вж. също Из-
точни Родопи
- Суханов, Арсений, рус. монах 38 173
- Суходол, с. в Софийско 111
- Суходолски манастир до гр. Княжевец
(ФНРЮ) 152 153
- Сушица, вж. гр. Карлово (Левскиград)
- Схолари, Георги, виз. философ 37
- Сълпово (дн. Ардаса), с. в Кайлярско
(Макед.) 95
- Сърбия 6 7 11 13 14 20 23 31 33 35 37
41 42 44 45 46 48 49 53 59 70 71 77
81 82 86 89 90 91 92 94 96 99 105
106 107 108 109 112 113 121 129 131
145 150 165 170 171 172 175 177 178
183
- Сюлейман паша 12
- Сяр (Серес, Сер.) гр. (Югоизт. Макед.) 45
51 91 93 97 136 142 194
- Сярско 79 131 150
- Табакон д-р С., автор 118 121
- Табакон, М., автор 64
- Талев, Димитър, бълг. писател 180
- Тамерлан (Темир), монголски хан 61 77
169
- Тантилов, д-р Христо, автор 23
- Тасос, остров (Гър.) 43 187
- Татар Пазарджик, вж. гр. Пазарджик
- Тауер, Ф., автор 25
- Тафернер, Павел, немски пътешественик
8 22
- Ташула, наложница 67
- Теке, вж. с. Оброчище
- Текирдаг (Ганос), пл. (Евр. Тур.) 193
- Темир, вж. Тамерлан
- Темешвар (Темишвар), гр. (НРРум.) 115
- Теодор Византиец, мъченик 187
- Теодор Дука, епирски деспот 143 144
- Теодор Митилинец, мъченик 187
- Теодор Синадин, чичо на цар Ив. Алек-
сандър 149
- Теодор, харачар 70
- Теодосий I, виз. император 138
- Теодосий, монах от Троянския манастир
156
- Теодосий Търновски, старобълг. книжов-
ник 151 153 154 165 167
- Теофан, молдавски митрополит 168
- Теофан, мъченик 188
- Теохаридис, Г. Й., автор 160
- Тервел, вж. с. Фъндъкли
- Тесалия, обл. (Гър.) 6 43 44 45 51 52 56
58 65 70 79 80 87 90 187 188
- Тесалоника, вж. гр. Солун
- Тетевен, гр. 50 64 171 175
- Тетевенско 81
- Тетово, гр. (Сев. Макед.) 97 166
- Тиквеш, обл. (Сев. Макед.) 75 95
- Тимнос, пл. (Тур.) 83
- Тимок, р. 66 90
- Тимошко 20 50 153
- Тимурташ, тур. военачалник 58
- Тирана, гр. (НРАлб.) 75
- Тиранско 75
- Тича, вж. р. Камчия
- Тодор Пирдопски, летописец 67 80 71
- Тодоров, Николай Т., автор 19

- Томов, А., автор 68 96
 Топлица, р. (ФНРЮ) 90
 Тополница, р. 147
 Тополовградско 114 149 166
 Тополовец (Тополница), с. в Ломско 96
 Тосун бей 163
 Тракия 7 9 20 22 25 27 41 44 45 47 52
 58 63 70 71 83 85 86 87 88 95 98 106
 107 113 119 122 147 148 160 171
 Тракия (Беломорска, Егейска) — Западна
 20 47 65 90 95 106 142 180 181 182
 Тракия (Източна, Одринска) 5 7 9 16 19
 20 22 41 44 45 47 51 58 62 63 65 87
 90 120 141 142 180 181 182 191
 Трансильвания (Седмиградско) 48 63 65
 94 107 150
 Трапезица, квартал от средновековния
 гр. Търново 136 147 164
 Трапезунд, гр. (Тур.) 43 71 187 188
 Траянопол, гр. (Белом. Трак.) 47
 Требине, обл. (Югосл.) 92
 Требински манастир в Херцеговина
 (ФНРЮ) 151
 Тревири, гр. (Ит.) 63
 Трешча, гр. (Югосл.) 109 172
 Тресанче, с. в Дебърско (Зап. Макед.) 118
 Трескавец, манастир в Прилепско (Сев.
 Макед.) 150
 Триантафил, мъченик 188
 Трикала, гр. (Гър.) 45 65 117 188
 Триполи, гр. Триполитания 51
 Триполища, гр. (Гър.) 187
 Трифонов, инж. Трифон Хр., автор 20
 Трифонов, Юрдан, автор 64 167
 Trojjič, Сеиз М., автор 36
 Троянски манастир 155 156 158
 Трухелка, Джуро, автор 95
 Трън, гр. 50
 Трънско 48 49 50 134 148
 Трявна, гр. 67
 Тудор Дуксов, старобълг. книжовник 167
 Тузлук, обл. 89
 Тулово, с. в Казанлъшко 189
 Тулфи паша, вел. везир 141
 Тунджа, р. 53 91
 Тунис 114
 Турхан, тур. военачалник 41 42
 Тушемища, с. в Поградецко (НРАлб.)
 90
 Търново, гр. 24 31 32 37 38 41 44 67
 70 73 74 88 89 91 94 133 136 147
 149 151 157 158 163 164 171 174 184
 188 189 194
 Търново сеймен, дн. гр. Марица 191
 Търновска патриаршия 31 32 44 74
 Търновско 44 61 65 94 121
 Търновца, с. в Търговишко 75
 Тюбинген, гр. (ГФР) 21
 Οὐρβιζιον, среднов. гр. 48 Вж. с. Върбица
 Οὐρβιζιου, среднов. гр. 48, вж. с. Ченге
 Убавич, инж. Р., автор 20
 Ужица, гр. (Сър.) 131
 Узи-еалет (Силистренско) 10 115 190
 Узунджово, с. в Хасковско 12 22 88 136
 Улчин, вж. гр. Дуличио
 Унгария 11 14 45 46 48 49 84 89 94
 113 136 137 145 151 157 165 172 175
 Унгнад, австр. посланик 9
 Уокър, Мери Аделаида, англ. пътешест-
 веница 73 80
 Уолш, Рийд, англ. свещеник 9 11 15 16
 24 34 54 59 67 135
 Урбинис, Т., автор 22
 Урвич, крепост 185
 Урнуф бег, тур. военачалник 58
 Урош IV, сръб. крал 161
 Урошевич, А., автор 119
 Успенский, Порфирий, автор 79
 Успенский, Ф. И., автор 37 160
 Устина, с. в Пловдивско 97
 Утенбогар, Йоан, холандски богослов 134
 Учин дол, с. в Ловчанско 23
 Фарлей, англ. пътешественик и писател
 7 119
 Фарсалско (Гър.) 56
 Фатме, сестра на Мурад IV 114
 Фенер, квартал в Цариград 141
 Фердинанд I, австр. император 8
 Фердинанд I, бълг. цар 22
 Фере (Вира), гр. (Белом. Трак.) 142 160
 Ферменджин, о. Еусевий, автор 62 63 79
 85 115 119 122 123 164 165 188 189
 190
 Фил, Мануил, виз. писател 62
 Филадельфия, гр. (Тур.) 188
 Филимон, И., автор 186
 Филип Станиславов, никополски катол.
 епископ 119 123 147 164 189 190
 Филипович, Мил. С., автор 34 36 84 96
 114 118 119 120 134 135
 Филотей, манастир в Св. гора (Юж. Ма-
 кед.) 170
 Флорентин, с. във Видинско 91 96 162
 Флоренция, гр. (Ит.) 38 173 181
 Флоринский, проф. Т. О., автор 97
 Фокия, Стара и Нова, гр. (Тур.) 44
 Францев, Вл., автор 135
 Францес (Франци), Георги, виз. автор
 37 60
 Франциск I, фр. крал 19
 Франция 19 33 56 57 67 68 74 106
 Фригия, област (Тур.) 58
 Фтелиа, гр. (Гър.) 43
 Фуша (Фушина), с. в Костурско (Юж.
 Макед.) 49
 Фъндъкли (Пандъкли, Тервел), дн. с.
 Тенево (Ямболско) 66 121
 Хавса (Ники), гр. (Евр. Тур.) 5 111
 Хаджи Али Хасеки бей 104
 Хаджи Василевич, Йоан, автор 117

- Хаджи Ибрахим паша, разбойник 120
 Хаджи Йоан от Трявна 67
 Хаджи Калфа, автор 25 26 115 189 190 191
 Хаджи Мустафа, спяхия 131
 х. Неделчев, М., автор 163 167
 Хаджи Оглу-пазар, вж. гр. Толбухин
 Хаджи Параскева, търговски „кнез“ 67
 х. Теодосий Синаит, печатар 178 184
 Хаджи Христо от Габрово 67
 Хазария, обл. (дн. в СССР) 139
 Хайдар паша, гр. (Тур.) 20
 Халеп, вж. гр. Алеп
 Халил бег, тур. военачалник 58
 Халил паша 79
 Халки, о-в (Тур.) 129 160 184
 Халкидически (Халкидика, Халкедон), полу-в (Юж. Макед.) 155
 Халкокондил, Лаоник, виз. автор 19 37 41 58 59 60 61 93 102
 Халкокондила, Димитър, виз. учен 38
 Хамер, Йохан фон, автор 24 35 59 78 83 85 93 115 117 120 131 189
 Хамси паша 104
 Хан, Й., австр. консул 62 63 65 81 82 83 118 161
 Харманли, гр. 5 87 112 191
 Харфт, Арналт ван, фламандски рицар 37
 Хасан, тур. адмирал 51
 Хасан-алай-бег 116
 Хасан паша 116
 Хасан паша паланка, гр. (Сърб.) 113 192
 Хасково, гр. 51 64 191
 Хасковско 12 88 94 112 122 123
 Хафъз паша, разорител на гр. Панагюрище 163
 Хебрус, вж. р. Марица
 Хексамилон (Коринтски), гр. (Гър.) 42 48
 Несquard, англ. пътешественик 144
 Херсек Ахмед паша 83
 Хериберг автор 81
 Херцеговина 23 33 70 71 76 83 86 88 89 91 92 132 150 151 165 168 177
 Хидра (Идра) о-в 48 187
 Хилендарски манастир в Св. гора (Юж. Макед.) 36 66 72 125 132 154 166 168 174
 Хинчак (арменски революционен комитет) 69
 Хиос, о-в (Гър.) 17 53 67 113 187
 Холхаус, англ. писател 38
 Хопово, манастир в Срм (Югосл.) 150 175
 Хора, манастир в Цариград 159 173
 Хрисокерамон, вж. с. Юскюдар
 Христо албанец, мъченик 73
 Христо, градинар, мъченик 187
 Христодул, гръц. архитект 140
 Христодул, кипърски архиепископ 157
 Христодул от Касандра, мъченик 188
 Христос, Исус 72 80 158
 Хрупища (дн. Аргос Орестикон), с. в Костурско (Юж. Макед.) 95
 Хуриш паша 53 56 65
 Хуш, гр. (Рум.) 53
 Хониат, Никита, виз. автор 37
 Хънтър, Уйлям, англ. пътешественик 6 9 15 66 110 135
 Хърватско 71 72 92 102
 Хъсен, дн. с. Асен (Тетевенско) 81
 Хюго, вж. Юго, В.
 Хюсеин, капудан паша 50
 Хюсеин Кюпрюлю, вел. везир 75
 Цанков, Драган, бълг. общественик 187
 Царевец, средновековна царска резиденция в Търново 136 157 163 164 171
 Царедвор, с. в Ресенско (Зап. Макед.) 95
 Цариброд (Клисура), дн. гр. Димитровград (ФНРЮ) 102 111
 Царибродско 134
 Цариград (Истамбул, Стамбул, Константинопол, Византион), гр. 5 6 8 9 10 11 13 14 16 17 19 20 21 22 23 24 25 27 28 30 31 32 33 34 36 40 41 42 43 44 45 46 48 52 53 57 58 60 61 62 70 71 72 78 79 80 83 84 87 90 91 92 98 102 103 106 107 108 113 114 124 125 126 127 131 132 133 134 136 137 138 139 140 141 150 155 157 158 159 160 169 170 173 178 179 180 187 188
 Цариградска патриаршия 30 32 33 36 38 47 67 72 74 124 125 126 127 128 132 133 153 158 172
 Цветкова, Бистра А., автор 58 117 119 120
 Ценов, П., автор 131
 Церетелев, А. Н., рус. вицеконсул 68
 Цетина, гр. (Черна гора) 144
 Цимпе, виз. крепост (Евр. Тур.) 86
 Цинкайзен, Й. В., автор 59 78
 Цонев, Беню, автор 61 62 63 65 67 79 80 81 167 168 174 175
 Чурулон, вж. гр. Чорлу
 Цухлев, Д., автор 157 162 167
 Църквище (Клисеѝо), с. в Пирдопско 146 189
 Чалтъкчи, дн. с. Горно и Долно Оризари (Велешко — Сев. Макед.) 193
 Чалъ Кавак, дн. с. Риш (Коларовградско) 65
 Чалъков (Чалоглу, Стоян Тодоров), чорбаджия 153
 Чатаалджа (Метон), гр. (Евр. Тур.) 41 141
 Чачак, гр. (Сър.) 13 145 192
 Челебеки, лихвар 132
 Ченге, дн. с. Аспарухово (Провадийско) 48
 Чепино, обл. 74 97 122 147 152 163
 Чепино, с. в Димитровско 153
 Черепишки манастир 152 156 168
 Червен, гр. 47 148 151 164 166

- Червени бряг (Червен бряг), гр. 96
 Червенски манастир 151 166
 Червесища, (*Τσερβεσιστα*), средновековен гр. 47
 Черковна, дн. с. Дъбрава (Търговишко) 75 81
 Чермен (Чирмен, Черномен), с. в Одринско (Евр. Тур.) 22 40 80 86 93 117 141
 Черна гора (Малвасия) 90 92 144
 Черна вода (Кара су), гр. (Сев. Добр.) 20
 Черно море 80 89 123
 Черноморско крайбрежие 41
 Чипровци (Чипровец, Кипровец), гр., сега с. в Берковско 47 48 72 115 122 153
 Чирпанско 97 191
 Чорленско 51
 Чорлу, гр. (Евр. Тур.) 58 63 87 88 141 191 193
 Чуприя, вж. гр. Кюприя
 Чурхли, с. в Гребенско (Юж. Макед.) 73
- Шабатин, И., автор 62 67
 Шабла, с. в Балчишко 111
 Шам 23
 Шар планина (Сев. Макед.) 74
 Шаркѝой (Шардин), вж. Пирот
 Chassiotis, автор 134
 Швайгер, Соломон, автор 6 22 34
 Швейцария 180
 Шилтбергер, Йоан, тур. пленник 41 59
 Шиписка, гр. Шипска, с. в Корчанско, НРАЛб.) 49
 Сихлари, дн. с. Раклица (Поляновградско) 66 121
 Шипков, Стою Н., автор 167
 Шипманов, акад. Иван Д., автор 19 20 21 34 63 93 94 119
 Шкодра, гр. (НРАЛб.) 5 47 63 131 144
 Шкодранско 33 47
 Шкорпил, бр. Вл. и Кар, автори 164 166
 Шкумба, р. (НРАЛб.) 119
 Шмит, Ф., автор 84 162
 Шопов, Атанас, автор 186 192
- Шпат, местност (НРАЛб.) 83
 Шумадия, обл. (Сър.) 13 23
 Шумен (Шумла), вж. гр. Коларовград
- Щип, гр. (Сев. Макед.) 56 87 91 194
 Щипско 56 68 122 193
- Ърби (Ирби), А. П., англ. пътешественица 6 9 11 16 20 21 22 32 36 37 39 55 68 82 96 97 108 118 119 120 121 123 130 134 135 160 179 184 186 194
- Юго, Виктор, писател 67
 Юдея (Палестина), вж. Израел
 Юнус Абдал, дн. с. Йонково (Исперихско) 120
 Юсеин баба, мохам. светец 29
 Юскюдар (Хрисокерамон), с. в Скутарско-Цариградско (Тур.) 79
 Юстиниан I, Велики, виз. император 138 139 140
 Юсуф (Исуф), воевода в Кюстендил 77
- Явашев, Ан., автор 81
 Ягодина, гр. (Сър.) 192
 Яйце, гр. Босна 43
 Як Язъл, вж. мохам. светец Акязъл баба
 Яков, царигр. патриарх 131
 Якуб паша 41
 Ямбол, гр. 52 58 97 114 148 164 190 191 193
 Ямболско 66 114 118 121
 Янина, гр. в Епир (Гър.) 42 51 52 60 65 73 80 117 127 188 194
 Янински манастир 156
 Янинско 79 156
 Яница, вж. гр. Енидже Вардар
 Янули, Елисавет, лихвар 132
 Ясакча, вж. гр. Исакча
 Ястреб, манастир при с. Сливен (Ловчанско) 153 167
 Яхуда, Арон, лихвар 132
 Яш, гр. (НРРум.) 172

НАРОДНОСТНИ ИМЕНА И РЕЛИГИОЗНИ ГРУПИ

- австрийци 7 8 9 12 13 14 20 21 22 23 27 32 34 35 36 38 46 50 61 62 63 64 65 68 75 78 80 81 82 83 84 85 91 94 96 97 102 104 108 112 118 119 120 121 122 123 129 132 134 135 136 146 158 159 161 162 179 183 186 192
- албанци 3 4 23 25 29 30 33 38 39 42 44 48 49 51 55 58 61 63 64 65 66 67 68 76 81 82 83 84 85 90 96 104 119 131 135 181 185 191 192 193 194
- американци 54 68 74 80
- англичани 6 7 8 9 11 15 16 17 21 22 23 24 32 34 35 36 37 38 39 40 46 54 55 57 59 66 67 68 73 80 81 82 84 96 97 108 110 118 119 120 121 123 129 130 134 135 160 169 173 179 184 186 189 194
- араби 3 34 84 86
- арменци 28 34 56 57 69 83 91 106 155 188 189 190 191 193
- аромъни, вж. куповласи

богомили (патарени) 70 82 84
 бошнаци (босненци) 19 27 85
 българи, характеристика за — 7 29 36
 37 112 119 123 129 135 183

варламита 31
 власи 25 33 49 51 52 58 65 84 97 190
 194
 гагаузи 79

гаги, алб. племе 49 75 82 83 84 131
 германци (немци) 9 12 19 21 22 24 25
 34 35 36 41 45 59 60 61 65 74 78
 79 83 84 85 88 93 94 95 102 103
 107 108 111 112 113 115 117 118
 120 127 131 133 135 137 446 154
 160 162 163 168 173 186 189 192
 гърци 3 4 14 17 19 25 27 28 29 30 32
 34 35 36 37 42 43 44 53 54 56 58
 60 65 67 70 73 79 82 83 85 88 97
 109 105 122 126 135 178 180 181 185
 190 191 194

датчани 112 122
 друзи 56
 дубровничани 25 61 71 75 81 84 89 94
 95 103 109 118 145 149 188 191
 дукаджини, алб. племе 49 78

евреи 4 14 28 34 40 45 72 75 79 97 98
 109 132 156 158 178 188 190 191
 193 194
 епироти 19 35

италианци 6 13 14 17 19 22 25 38 40
 81 87 94 95 97 118 129 162 173

казаци 154 175
 казълбаши, вж. къзълбаши
 католици, вж. павликяни
 китайци 21
 клементи, алб. племе 48
 коняри, вж. юруци
 кумани 167
 курмулиди, помохамеданчени критяни 82
 куцовласи (аромъни, цинцари) 4 38 109
 194
 къзълбаши (казълбаши) 29 95 148
 кюрди 56 57

лази (лазове) 83 190
 латинци 25 139 140

маджари (унгарци) 25 45 71 84 150 167
 172 186
 малесори, албанци-планинци в Дебърско
 80 81
 мамелюци 25 56
 маронити 56
 мирдита, алб. племе 49 64
 монголци 61 169

павликяни (католици) 33 119 122 123 174
 191

патарени (богомили) 82
 персийци (перси) 14 25 83 101
 печенези 164 167
 поляци 17 19 49 62 94 95 129 164 175
 189
 помаци 74 75 76 77 80 81 90 92 95 97
 98 152 153 163
 помаци — гърци 75 82 83 88; вж. също
 курмулиди

румънци 33 36 37 39 65 67
 руси 7 9 11 13 18 20 22 23 24 25 26
 35 36 37 38 39 57 59 63 67 68 69
 78 79 82 83 96 97 98 114 115 116
 119 120 130 131 132 143 154 155 156
 158 160 161 162 164 166 167 168 171
 173 174 175 184 185 187 192 194

саксонци (сакси, саси) 25 145
 селджукски турци (селджуци) 86
 сърби 3 16 23 24 25 29 30 34 36 37 45
 46 48 49 53 55 58 71 76 84 90 92
 104 168 172 180 181

татари 40 52 55 59 65 66 73 78 81 89
 90 96 103 107 111 112 118 122 150
 174 175 185
 торбеши 74
 тоски, алб. племе 75 82
 турци, характеристика за — 3 9 11 14 15
 туркмени 86

унгарци, вж. маджари
 униати 34

фламандци 19 37 62 87 93 94 120 160
 французи 6 10 12 16 18 19 20 21 22
 23 24 31 34 35 37 54 57 61 62
 63 65 67 68 69 74 78 82 84 87 93
 94 96 97 98 108 112 113 114 115 116
 118 120 121 123 133 134 135 158 160
 161 170 171 174 185 192

херцеговинци 76 83
 холандци 37 134
 хървати 11 12 13 37 85 96 98 112 120
 162 191 192 193 194

цигани 83 97 98 101 111
 цинцари (аромъни), вж. куцовласи

черкези 55 65 66 90 95 96 114 121 122
 черногорци 64
 чехи 164 166

швейцарци 24
 шиити 25
 шкреля, алб. племе 84

юруци (коняри), тур. племе 83 90 95 96

ПРЕДМЕТИ И ДР.

- абсолютна власт на султана 17 40 57 99
100 113 114 125 126
- австро-турски войни 46 47 48 52 61 65
75 81 89 90 110 111 150 175
- администрация (тур.) 7 17 27 28 40 57
99 100 104 121 184 185 181; откупни-
чество на длъжностите 100; админи-
стративно деление 84 94 114 115 117
- акинджии (аканджии) 89
- албански език 30 37 62 64; гегско алб.
наречие 30; елбасанско алб. наречие 30;
тосканско алб. наречие 30 63
- ангари 49 50 55 90 102 104 106 109
117 120; вж. също: тегоби
- аптекари 14
- арабска култура 4 16
- арабски език 37
- арамейски език 37
- архитектура (тур.) 11 12 19 22 23 24 27
112 136 157; араб. архитектура, рели-
гиозна 3; вж. също: — градоустрой-
ство; — сградоустроителство
- архитектурни паметници, тур. отношение
136 137 138 146 158 160; вж. също:
разрушение на: манастири, сгради и
дворци, храмове и превръщането им в
джамии, бани, складове и др.
- асимилаторска политика, — тур., вж. по-
турчвания; — гръц. 32 33 38
- ахтари 14
- бани 11 12 15 98 141 142 144 147 148
152 189; — минерални 5; вж. също
дискриминация по отношение на къпа-
нето
- безистени 12 114 145 146
- Берлински конгрес 7 14 55 105 182
- библиотеки — виз. 169 170; — старо-
бълг. 169 170 171 172; — старосръб.
172; — тур. 17; — унгарски 172
- билери 14
- битови условия на подвластните на тур-
ците народи 3 108 111 112 122 123
- благотворителност 8 21 161; вж. също
задушбина
- благоустройство 5 6 8 9 10 11 108 111
112; вж. също: — архитектура, — строи-
телство.
- болници 14
- боляри (бълг.) 41 44 39 136 162
- бостанджии 38
- български език 29 30 36
- бягство от равнините на немюсюлманско-
то население в планинските райони и
защитените градове (миграция) 49 50
75 107 108 119
- бягство зад граница, масово, на немю-
сюлманското население; вж. преселва-
ния, масови (емиграция)
- вакъфи 101 113 114
- веротърпимост, ограничена 157 158
- византийски език 30; вж. също гръцки
език — огрубяване
- водоснабдяване 10 11 14
- въстания — албански 185; — бълг.: —
Софийско и Нишко (1596 г.) 45, Тър-
новско (1598 г.) 92; Чипровско (1688 г.)
48 92; селски (първа половина
на XIX в.) 54 67 68 73 92 182;
Нишко (1841 г.) 54 67 68 73 92 185;
Априлско (1876 г.) 54 55 68 92 147
152 163 171 182; Кресненско (1878—
1879 г.) 56 182; Мелнишко (1895 г.)
182; Горноджумайско (1902 г.) 182;
Илинденско (1903 г.) 48 55 56 144 182;
Преображенско (1903 г.) 55, 56 182 —
гръц. (от 1821 г.) 53 54 56 65 67 155
156 170 173 174 182 185 186; Критско
(1866 г.) 82 106; — сръб. от 1594 г.
172; „Кочина крайна“ (Сръбска буна
— от края на XVIII в.) 145; от 1803 г.
53 65 172 182 185; — Херцеговинско
(1875 г.) 106
- глад 41 59 91 122 123
- горско стопанство, унищожение от тур-
ците 111 119 121
- грабежи, тур. (грабителство, плякосване)
40 42 43 44 45 49 50 51 52 53 54 55
58 59 60 61 65 66 67 68 89 90 92 101
104 109 110 111 116 118 120 123 125
132 139 140 145 150 151 152 154 164
170 171 172 173 174
- градоустройство 8 9 10 11 12 13 14 15
21 22 23; вж. също архитектура
- грамотност — гръц. 126 127 128; вж.
също невежество; — тур. 17 18 26 77;
вж. също невежество
- гробове — мохам. 10; — християнски 11
- гурбетчийство 107 123
- гръцки език 30 36 37 38, — огрубяване
127 133
- гръцка култура 30 33 38
- даали 123; вж. също кърджалии
- данъци — облагане 34 75 100 101 102
103 105 115 116 117 118 119 120 122
123 124 125 132 185; — събиране
102 125; — събиране в натура 7 17
105; откупуване правото за събиране
на данъци (илтизам) 103 104 115 118; —
събиране еничерски данък 47; вж.
също еничери; — видове: — аваризи
115 116; — бедел 105 106; — десятък
100 113 114 115 116 117 118; — джи-
зие (поголовен данък) 102 103 105 113
116 117; — зарари-касабие 32 124
125; — имдадакачалари 32; — мири—
кесим—акчелари 32 125; — мири—рю—

сум (мирия) 32; — русуми — шерие 100 101; — тасаддук (милостиня) 32; — текалифи-урфие 101; — харач 70 76 78 83 100 101 105 113 115 117 124; — хараджи еразие 117; вж. също икономически гнет; — църковни данъци; — държавни разходи, местни дегенерация на турците 15 24 депортации (принудителни разселвания) 41 42 43 44 45 59 60 61 89 93 дервентджии 5 49 64 114 джамии 12 13 17 75 94 136 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 157 158 159 160 161 162 163 164

дискриминация на немохамеданите по отношение: — ездата на кон 28; — облеклото 28 34 35 74; — общо къпане 98; — строеж на нови и поправка на църковни сгради 71 137 157 158 159; — частното сградостроителство 27 28 34; вж. също фанатизъм, религиозен у турците

д иш-парасъ (диш-хакъ) 116 драгомани (вел. драгомани) 17 28 духовенство, гръц., висше 29 32 38; — избивано от турците 41 46 47 53 56 59 62 69 73 74 126; — асимилаторски стремежи 32 33; — експлоатация на паството 32 33 38; — невежество 129 133; — реакционност 127 128 129 134; — развратен живот 32 държавни разходи, местни 102 104 115 116 117 дяци 177 178

експроприация на недвижими имоти 42 155: вж. също грабежи електрическа енергия 8 еничери 16 17 24 53 58 61 66 71 72 76 77 78 83 84 85 89 92 94 101 102 103 104 137 173; вж. също данъци, — събиране еничерски данък епидемии 15 23 24 57; вж. също чумни епидемии ереси — мохам. 16 25 78 84; — християнски 70

железопътни линии 6 7 20 жената, неравноправно положение 29 35 40 130 живопис, вж. изобразително изкуство

забравя на миналото у българския народ 129 135 забрана — да се бие камбана и силно клепало 98 137; — да се поставят кръстовете на църковни куполи 137; вж. също дискриминация задлъжняване на църквите и манастирите 125 126 132 133 задруги 30 36 37

задужбина 8 21 92; вж. също благотворителност занаятчийство 26 109 120 128 130 запустяване на земята 103 107 108 118; вж. също обезлюдяване на земите заробване (роби) 40 41 42 43 44 45 46 51 53 54 57 58 59 60 61 62 66 67 71 82 114 заточаване 97 здравеопазване 10 11 12 13 14 21 22 23 122: вж. също: — епидемии, — канализация, — лекари земевладение 99 100 101 102 110 113 116 117 119; вж. също спахии земеделие 7 49 50 106 119 120 121; вж. също: — обезлюдяване, — опустошаване на земите, — селско стопанство, — чифлици

избивания, вж. изстребление на немохамеданите, — кланета масови изнасилвания 42 43 46 52 53 54 60 67 84 104

изнасяне на ръкописи 31 38 173 изнудвания 50 52 66 90 124

изобразително изкуство 31 37 131; — виз. 31 37 130 138 139 140 141 160; — старобълг. 37 138 143 144 145 146 147 148 149 153; — старосръб. 37 151 161

изтезания 51 67 72 73 79 81 153 155 156 169; вж. също физически насилия над немохамеданското население

изстребление на немохамеданското население 40 41 42 43 44 45 46 51 52 53 55 56 57 59 60 65 67 68 69; вж. също кланета, масови

икономически гнет 101 102 103 104 105; вж. също: — данъци, — ограбване на раята; — духовенство, гръц., експлоатация на паството

илтизам, вж. данъци — откупуване правото за събиране

имами 16 имунитет 32 исихазъм 31

кадастър 7 калдъръми 6 10 11 22 164; вж. също съобщения, пътни канализация 10 14 23 каравансарай (кervансаран), вж. ханища католическа пропаганда 33 34 39 47 48 81 128

кафе, консумация 15 кланета, масови 25 38 40 41 42 43 45 46 50 51 53 54 55 56 66 67 68 69 89 92 150 151; вж. също изстребление на немохамеданското население книги, славянски — изгаряне 170 171 173 174

книгопечатане — бълг. 178 184; — гръц. 178 183; — славянско 178; — тур. 17 18 25

книжнина, вж. литература

колонизация, турска 58 75 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98; — на градовете 86 87 88 89 93 94 189 190 191 192 193 194

концесии 7 8 20 21 106

корабоплаване 6 7 21; вж. също: съобщения — морски параходни, — речно плуване

Кримска война (1853—1856 г.) 30 33 90 106 179 182 185

кръвна мъст (беса, вендета) 131

ксенофобия у турците 16 98; вж. също фанатизъм

курбан 29 35

кучета, култ у турците към — 9 10 21 22

кърджалии 50 51 52 54 64 65 103 111 121 149 156 171 172; вж. също даалии

Кючук-Кайнарджански договор (1774 г.) 65

лекари (билери, ахтари) 9 14 15 18 23 28; вж. също здравеопазване

литература — арабска 3; — виз. 31 126; вж. също: — образованост, виз., спиране на развитието; — новогръцка 126 127; — новобългарска 129 179 180; — славянска 32; — старобълг. 31 37 167 177; — старосръб. 31; — тур. 18 25 26

литературни творби — старобълг.: Законник (Номоканон) 177; Лондонско евангелие 37; Манасиева хроника 37; Месечник (Месецослов) 177; — тур. 25; Дестур-ил-амел 25; Насихатнаме 25 116; — араб. 3; — Коран 16 17 72 79 99 160

лицен, тур. 18

лихварство 104 125 132 133 155

медресета 17

миграция, вж. бягство на немюсюлманското население от равнините; — депортации

младотурци 55 56 91 181 182

монополи 105 106

мостове 5 6 7 8 13 19 20 93

мъжеложство (педерастия) 15 24 25

мъченици на християнската вяра 72 73 79 187 188

назадничавост на турците 16 17 18

налози, такси за преминаване 106 118 119

народна носия 27 34 35

народни песни, бълг. 29 32 62 66 80 85 98 185

народно творчество 31; вж. също: — изобразително изкуство, — литература, — строителство

наука, бълг. 180

национално-революционно движение на подвластните на турците народи 182; вж. също: въстания, — хайдуты

невежество: — тур. 3 16; — гръц. 126 127 133 134; вж. също: — грамотност, — суеверие

нуфузи 121

обезлюдяване на земите 49 50 51 59 63 64 65; вж. също: — опустошения, — депортация, — емиграция, — миграция

обичаи и бит, бълг. 27 34 35 36 37 84

облекло 27 28 34 35 112 122 123

ограбване на раята 34 100 101 102 103 104 105 110 115 116 117; вж. също: — икономически гнет, — грабежи; — духовенство, гръц., експлоатация на паст-вото

образованост, византийска — спиране на развитието 169 170; вж. също виз. литература

Одрински мир (1829 г.) 52 149 156 182

опиум, консумация от турците 15

опустошения (запустение на земите) 40 41 42 44 45 50 51 55 56 58 59 60 65 66 108 119 121 150 151 154 163; вж. също обезлюдяване на земите

отвлечения 40 44 45 46 54 59 60 67 73 90 120 121

отоманизация 34 181 182 185; вж. също младотурци

отражение на тур. обичаи и нрави върху немохамеданите 27 28 29; вж. също обичаи и бит

охолан живот, стремеж у тур. феодали към — 17 100 101 103 114

палежи 40 41 42 43 44 50 51 53 54 55 56 62 65 68 90 151

педерастия, вж. мъжеложство

периодичен печат, бълг. 180

пешкеш (принудителни подаръци) 16 103 116 117 124 125 126

плътски удоволствия, стремеж у турците към — 15 17 24 25

пленници у турците: — продажба в робство 40 41 42; — избиване 41 42 72

плячка, плякосване, вж. грабежи

побоища 50, вж. също: — изтезания, — физически насилия над немохамеданското население

подаръци (принудителни), вж. пешкеш

подкупничество 16 102 105 106 116 119 143

полигамия 15; вж. също жената, неравноправно положение

помохамеданчвания, вж. потурчване

поробване, вж. заробване

потурчване (помохамеданчване), насилствено 55 68 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 122 123 145 147

потурнаци—големци 70 71 76 77 78 83
84 85
преселвания, масови 48 49 50 51 52 53
54 55 56 60 61 63 64 65 66 68 75 90
91 92 103 106 107 111 112 119 145
149 151; вж. също: — депортация, —
миграция, — емиграция
пристанища, морски 8
просвета, изостаналост 126 129 130 131;
вж. също учебно дело
просия на помощи за църкви и мана-
стири 47 125 132 154 155
просяци 112 113
прот естантска пропаганда 33 34 128
противокултурни ограничения 28 29 35
136
пътища: — разрушаване 6; — римски
5 6 8; вж. също съобщения
пътна повинност 6

разбойници 7 50 58 110 120 121 152 156
175 193
разорение на селища 41 42 49 50 55 60
65 90 108 110 120 121 154
разрушаване и ограбване на манастири
150 151 152 153 154 155 156 157 159
161 163 165 166 167
разрушаване на сгради и дворци 136 137
138 154 163
разрушаване на селища 23 41 42 44 45
46 47 48 50 51 55 56 59 62 65 136
137 138 163
разрушаване на храмове и превръщането
им в джамии, бани, складове и др. 137
138 139 140 141 142 143 144 145 146
147 148 149 150 158 159 160 161 162
163 164 165 166
рая 95 96 98
реформи в Тур. империя 16 17 18 55
119 179; вж. също Танзимат
роби, вж. заробване
рударство 23 43 48 87 109 110 115 120 145
руски език 30
руско-турски войни 6 48 52 53 54 55 66
68 75 90 153
ръкописи, унищожение 169 170 171 172
173 174 175 176; вж. също изнасяне
на ръкописи

сградостроителство 11 12 13 21 22 23
24 27 28 34 108 111 112 122 130 131;
вж. също архитектура
селско стопанство, разорение 49 50 51
65 90 99 103 106 110 111 112 113 118
119 120; вж. също: — земеделие; —
чифлици
сирийски език 37
скотоложество 24; вж. също: — плътски
удоволствия, стремеж у турците към—;
мъжеложество
смъртни наказания при произвол 40 45
46 47 53 55 57 60 67 68 69 80 92

спахии 83 99 101 104 105 111 112 115
125; — християни 77 115
сръбска пропаганда в Македония и Ко-
сово поле 170 171 186
строителство, бълг. 31 131
суеверие 13 14 18 41 129 134
съобщения: — железопътни 6 7 20; —
морски, параходни 6, 8; — речно плу-
ване 7 21; — пътни 5 6 7 8 20 112; —
трамвайни 8

такси 32; — за ръкополагане и назна-
чаване владци 124 131
Танзимат, вж. Хатишериф и Хатихумаюн
татарски опустошения 52 65 66 119 150
тегоби 103 109 112; вж. също ангари
тескерета 110 111 116 121
топонимия 29 75 81 90 95 97 189 191
трамваи 8

турска войска: — военна дисциплина 57
58 101 104; — нередовно заплащане 100
турска култура 3 4 5; вж. също лите-
ратура; — библиотеки; — учебно дело
турски език 16 24 29 189; — влияние
върху подвластно християнско насе-
ление 29 30; вж. също топонимия
турски феодализъм, пречка за икономиче-
ското развитие 99 100 102 109 110
131 177 178 181 183
търговия 28 106 109 110 111 120 121
122 128 130
тютюн, консумация 15 27

улицы, вж. градоустройство
убийства, вж. изстребление
улеми 17 25
униатско движение 34
учебно дело: — бълг. 39 129 178 179
180 181 183; — гръц. 33 127 128
129 134 181; — сръб. 178 183; —
тур. 17 18 33 36; вж. също: — ли-
цей, — медресета
учебници, бълг. 180

фанатизъм, религиозен у турците 3 16
23 27 28 45 58 70 71 72 73 74 75 76
77 78 79 91 92 93 94 95 96 97 98 136
137 138 139 140 141 142 143 144 145
146 147 148 149 150 151 152 153 154
155 156 181; вж. също дискриминация
феодални размирици 50 51 65 67 111 152
физически насилия над немохамеданското
население 40 45 47 49 50 53 61 62 64
65 66 67 68 72 75 82 98 108 157 164;
вж. също: — изтезания, — побойща
философия, виз. 37

хайдутство 105 118; вж. също нацио-
нално-революционно движение
ханища (кервансарай, каравансарай) 5 6
8 9 19 21 145 189

Хатихумаюн от 1856 г. 16 18 55 105
106 107 118 137 178 181

Хатишериф, Гюлхански от 1839 г. 28 56
105 113 123 166 181

хеким баши 14

хирургия 23

художествени ценности, унищожение 169
170 171 172 174 175 176

хуманизъм 31

цензура, тур. 26 179 180 184

централизирана военно-феодална система
99; вж. също администрация

църковнославянски език 30 36 80

църковни данъци 32 38; вж. също: —
данъци, — духовенство, гръц. експло-
атация на паството

църковна живопис през тур. иго 155 153
157 166 177 178; вж. също избра-

зително изкуство

църковно строителство 28 79 175; вж.
също дискриминация

чифлици 104 105 106 107 114 118 182;
вж. също: — земевладение, — селско
стопанство

чорбаджии 29 153

чумни епидемии 10 15 23 24 158; вж.
също: — епидемии, — здравеопазване

шейх—юл—ислям 16

шерият 16 17 35 98 100

юриспруденция: — араб. 3; — виз. 37;
— старобълг. 177; — тур. 18

СЪДЪРЖАНИЕ

	стр.
Предговор	2
I. Културното състояние на турската държава	
1. Пътни съобщения	5
2. Турският град (ханища, улици, частни жилища)	8
3. Здравеопазване	13
4. Турците и европейската култура. Умствен застой	15
Бележки	19
II. Регресивно влияние на турската държава върху подвластните ѝ християнски народи	
1. Сградостроителство, облекло	27
2. Отражение на турски обичаи и нрави	28
3. Влияние на турския език	29
4. Спиране на предишното културно движение	30
5. Удар върху духовната независимост на българи и сърби	32
6. Разединение чрез чужда пропаганда	33
Бележки	34
III. Насилствено намаляване на християнското население	
1. Обща характеристика. Продаване на пленници като роби	40
2. Преселване и избиване на покорено население преди половината на XV в.	40
3. Жестокостите на Мохамед II	42
4. Изстребление на християнско население през XVI—XVIII в.	44
5. Избиване на ръководни духовни лица	46
6. Разрушаване на градове и села	47
7. Масово бягство на населението поради турския терор	48
8. Опустошения на кърджалии и турски феодали (Осман Пазвантоглу, Али паша Янински и др.)	50
9. Насилия и зверства през руско-турските войни и въстания в Сър- бия, Гърция и България	52
10. Терор въпреки Хатихумаюна и др. реформени актове	55
11. Разнебитване на християнското население в Сирия, Египет и др. области Бележки	56 57
IV. Потурчване на християни	
1. Вероотстъпничество за материални облаги	70
2. Омраза на завоевателите към християнството. Насилия за потурчване	71
3. Масово потурчване през XVI—XVIII в.	74
4. Еничерите и другите потурчени християни (българи, сърби, гърци, албанци) — крепители на турския деспотизъм	76
Бележки	77

V. Турска колонизация

1. При завладяването на отделни градове и области	86
2. След затвърдяването на турската власт	87
3. Разширение на турската колонизация през XVII—XIX в.	89
4. Турските колонисти и местното население	91
Бележки	93

VI. Икономическо разорение

1. Турският феодализъм	99
2. Безспирно увеличение на данъците и налозите на християнската рая	100
3. Стръвно ограбване на християнското население	103
4. През епохата на Танзимата	105
5. След Берлинския конгрес	106
6. Бягство на селското население, търсене поминък в други държави	107
6а. Състояние на селското стопанство, занаятчийството и търговията	109
7. Общо обединяване на християнското население	111
Бележки	113

VII. Духовен упадък

1. Православните верско-национални общества в тежко материално положение	124
2. Слаба просвета и книжнина	126
3. Общо ниско културно състояние	129
Бележки	131

VIII. Разрушаване и ограбване на църкви и манастири

1. Пренебрежение и нетърпимост към културните паметници	136
2. Разрушаване и превръщане на църкви в джамии	137
3. Разрушени манастири	150
Бележки	157

IX. Загуби на ръкописи и художествени предмети

Бележки	169
	173

X. Обща преценка на турското управление като пречка за развитието на балканските народи

Бележки	177
	183

XI. Притурки

Резюме на руски език	187
Резюме на френски език	195
Показалци	203
	210

Акад. *Ив. Снегаров*

ТУРСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО ПРЕЧКА ЗА КУЛТУРНОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
И ДРУГИТЕ БАЛКАНСКИ НАРОДИ

Технически редактор : *Й. Шангов*

Коректор : *Г. Маринов*

Корица : *Арх. Ц. Войникова*

Печатни коли : 15,12 Издателски коли : 18

ЛГ—II—6—1958

Формат на хартията : 70/100/16

Тираж : 700

Дадена за набор на 3. IV. 1958 г. Подписана за печат на 15. IX. 1958 г.

Книжно тяло 17,10 лв. Подвързия 2,30 лв.

Цена 19,40 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките

ул. Ив. Вазов 13, София

Перьчка № 54

ПО-ВАЖНИ ПЕЧАТНИ ГРЕШКИ

стр.	ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
12	1 отдолу	разочаровал	разочаровавал	автора
18	18 отгоре	Абуд	Абу	"
28	7 "	имало	имали	коректора
31	17 "	мозачни	мозаични	"
44	3 "	Орестиада	Орестиада	автора
45	7 "	Мухач	Мохач	"
46	4 "	христаални	христаални	"
47	6 отдолу	Λαβαίνα	Λαβαίνᾱ	"
52	24 отгоре	турските	татарските	"
55	14 отдолу	чл. 2,	чл. 23,	коректора
58	11 отгоре	ληστρικῶς	ληστρικῶς	автора
60	10 "	οὐταί	αὐταί	коректора
60	10 "	ἐκραξον	ἐκραξον	печатн.
61	9 отдолу	трыхклетаго	трыклѣтаго	автора
61	8 "	Гасили паша	Гашли паша	"
63	16 "	Калибрия	Калабрия	коректора
69	10 "	стр. 563	стр. 565 и 570	автора
77	25 "	τοὐρκων τε	τοὐρκων τε	"
79	37 отгоре	καβουρορ ταῦη	καβουρορταῦη	"
84	17 "	θ. Шмид	θ. Шмит	"
84	17 "	Пер. сп. LII	Пер. сп. LXX	"
86	8 отдолу	атинския	атонския	коректора
	10, 13 и			
93	23 отгоре	Ἀμουράτω	Ἀμουράτω	автора
93	20 "	с. О. сотне. . . ген.	с. ф. сотне. . . ген. с.	"
93	22 отдолу	Брукиер	Брокниер	"
95	22 отгоре	Дебрише	Дебреше	"
95	16 отдолу	Tadeusz	Tadeusz Kowalski	"
96	22 "	340	349	корсктора
98	17 отгоре	В Скопие	Във Велес	автора
115	24 отдолу	голямийе	гулямийе	"
120	30 "	д'Отров	д'Отрив	"
122	6 отгоре	с. Медишовец	с. Медишовци	"
125	3 отдолу	спахии, кадии	спахии и кадии	"
130	20 "	са държани	са били държани	"
134	25 отгоре	Ἱεροσολύμοις	Ἱεροσολύμοις	коректора
134	27 "	Мелегей	Мелетий	"
141	19 отдолу	(1570 г.)	(1571 г.)	автора
142	17 отгоре	(1 април	(29 март	"
151	14 "	1695 г.	1694 г.	"
157	25 "	и епархийските	и епархийски	"
157	22 отдолу	Мохамед ул сур Аллах	Мухамедун ресул-уллах	"
165	2 отгоре	великаао	великааго	"
165	2 "	проторw	прото-φρω	"
166	12 "	Кривогащени	Кривогащани	"
172	5 отдолу	Луку	Лупу	"
173	28 "	διέσπειραν δι	διέσπειραν δι	"
173	27 "	ἐπι πράσκοντο	ἐπιπράσκοντο	"
173	26 "	βιβλίον	βιβλιον	"
174	12 отгоре	Ἐκκλησιῶν εὐπρέπεια	Ἐκκλησιῶν εὐπρέπεια	"
174	13 отгоре	τὴν τοῦ τάφου	τὴν τοῦ τάφου κόσμον	"
175	8 "	Тепелар	Пепелар	"
189	13 "	Келево, Камарци	Келево Камарци	"
198	4 "	народов	народов	коректора

ПО-ВАЖНИ ДОБАВКИ ОТ АВТОРА

1. На стр. 57, 17 ред отгоре да се чете: (1571 г.), както видяхме (стр. 46), турците избили десетки хиляди християни. Също и после християнското население в Кипър било разнебитвано от турските безчинства, поради които сред него се появявало революционно движение (през XVII и XIX в.).¹⁷⁵

2. На стр. 62, 8 ред отгоре, бел. 63 да се чете: Л. Мирковић, статия Старине старе цркве у Сарајеву,

3. На стр. 120, 12 ред отдолу, в края на бел. 83 да се прибави и чете: 100). За пирати в Егейско море и разбойници в Халкидика вж. А. Griesebach, Reise durch Rumelien und nach Brussa, I, S. 145; II, S. 17.

4. На стр. 121, ред 5 отдолу да се чете: . . . за Западна България. За опожаряване на гори около Враня, Гиляни, в Шар пл. вж. К. Иречек, История на българите. Добавки и поправки, стр. 333—334.

